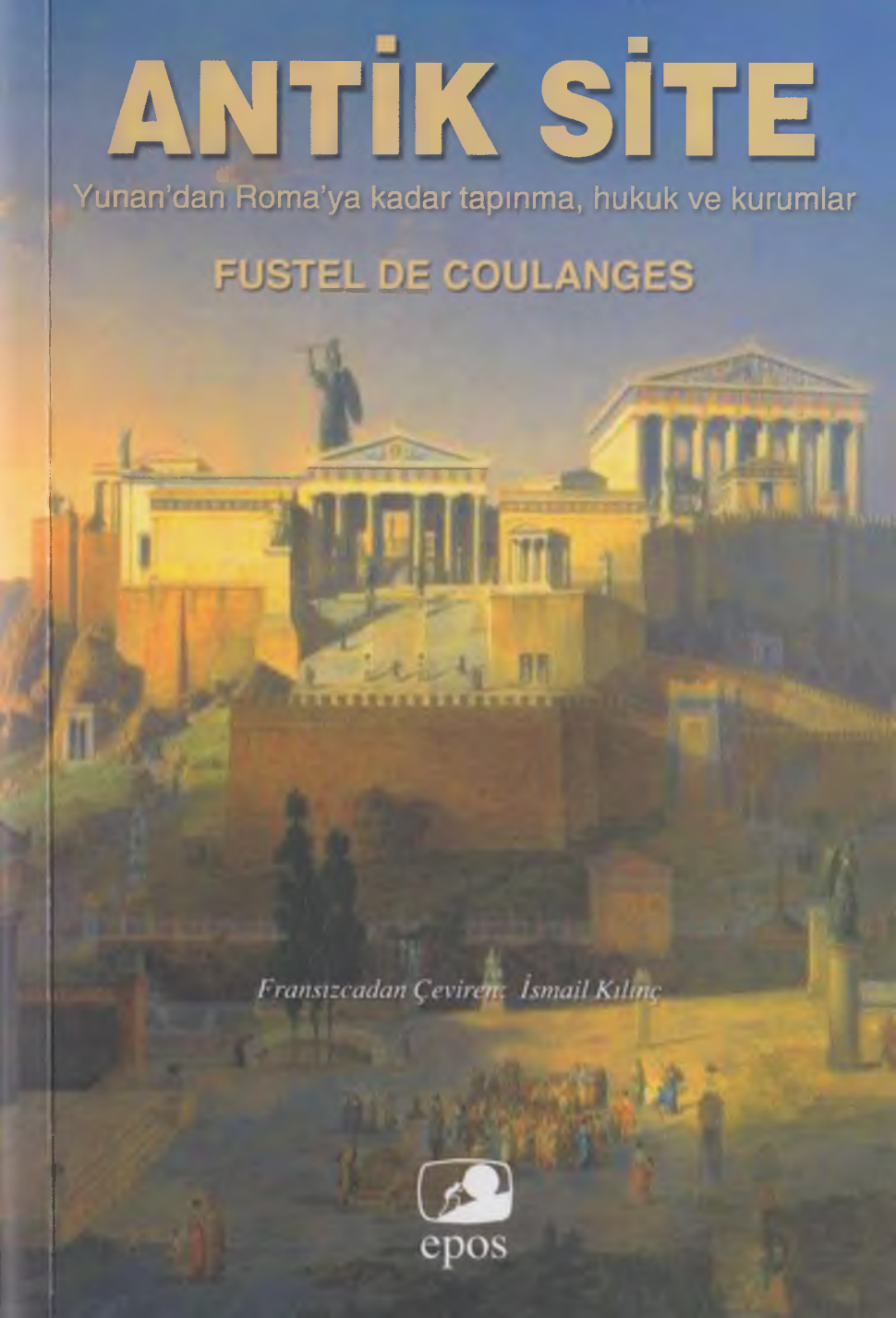
ANTİK SİTE

Yunan'dan Roma'ya kadar tapınma, hukuk ve kurumlar

FUSTEL DE COULANGES

Fransızcadan Çeviren: İsmail Kılınç

epos

Numa Denis Fustel de Coulanges (18 Mart 1830 – 12 Eylül 1889); Tarihçi. Strasbourg ve Paris üniversitelerinde hocalık yaptı. Eski Yunan ve Roma dönemleriyle, Avrupa tarihi hakkındaki çalışmalarıyla tanınır. Çalışmaları ve tezleriyle birçok tarihçiyi etkilemiştir.

© EPOS YAYINLARI-73
"TOZLU KİTAPLAR"
Bilim-Felsefe-Politika Kitapları

Fustel de Coulanges

ANTİK SİTE

Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme

Fransızcadan Çeviren:
İsmail Kılınç

Yayına Hazırlayan:
Rafet Özen

Kitabın Orijinal Adı:
La Cité Antique
sur le culte, le droit, les institutions
de la Grèce et de Rome

©Epos Yayınları, 2011

Düzelti:
Bâki Alemdar

Kapak Tasarımı:
Epos

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık:
epos

Baskı ve Cilt:
Sözkesen Matbaası (0.312) 395 21 10
Birinci Baskı, Ankara 2011
ISBN: 978-975-6790-85-4
Sertifika no: 16468

EPOS YAYINLARI
GMK Bulvarı 60/20 (06570) Maltepe-Ankara
Tel.Fax: (0.312) 232 14 70 - 229 98 21
eposkitap@eposyayinlari.com
www.eposyayinlari.com

Fustel de Coulanges

ANTİK SİTE

Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme

Fransızcadan Çeviren :
İsmail Kılınç

epos

Giriş 9

I. KİTAP —: ESKİ İNANÇLAR 15

1. Ruh ve ölümle ilgili inançlar 17
2. Ölülere tapınma 22
3. Kutsal ateş 26
4. Ev(*in*) dini 35

II. KİTAP —: AİLE 41

1. Din, eski ailenin kurucu ilkesidir 43
2. Evlilik 45
3. Ailenin sürekliliği. Yasaklanan bekârlık, Kısırlık durumunda boşanma, Erkek ve kız çocuklar arasında eşitsizlik 51
4. Evlât edinme ve serbest kalma hakkında 56
5. Akrabalık ve romalıların 'agnatus' dedikleri 59
6. Mülkiyet hakkı 62
7. Veraset hakkı 73
   1. Eskilerde veraset hakkının niteliği ve ilkesi 73
   2. Mirasçı kız çocuk değil, erkek çocuktur 75
   3. Aynı atadan [*yan*] akrabanın veraseti 78
   4. Serbest kalmanın ve evlâtlık alınmanın sonuçları 80
   5. Eskiden vasiyet yoktu 81
   6. Ağabeylik hakkı 83
8. Ailede otorite 85
   1. Eskilerde baba azametinin ilkesi ve doğası 85
   2. Babanın azametini oluşturan hakların sıralaması 89
9. Ailenin antik ahlâkı 94
10. Roma ve Yunanistan'da gensler 99

1. Eski yazarların bize tanıttığı gens hakkında 101
2. Roma'nın *gens*'ini açıklamak için söylenen birkaç düşüncenin incelenmesi 104
3. Gens, ilkel örgütlenmesini ve birliğini koruyan ailedir 106
4. Aile (gens), önce toplumun tek biçimi olmuştur 108

III. KİTAP —: SİTE 113

1. Ortak atalı klan ve klan birimleri; tribü 115
2. Yeni dinsel inançlar 118
   1. Fizikî Doğanın Tanrıları 118
   2. İnsan toplumlarının gelişmesiyle mevcut dinin ilişkisi 120
   3. Site oluşuyor 124
4. Kent 131
5. Kurucuya tapınma, Aeneas efsanesi 138
6. Sitenin tanrıları 142
7. Sitenin dini 150
   1. Halk Yemekleri 150
   2. Bayramlar ve Takvim 153
   3. Nüfus Sayımı 155
   4. halk meclisleri, Senato, mahkeme ve ordu'da din: zafer 157
8. Âyin usulü kitapları ve yıllıklar 161
9. Site yönetimi, kral 167
   1. Kralın dinsel otoritesi 167
   2. Kralın siyasî otoritesi 170
10. Yüksek görevliler 173
11. Yasa 179
12. Yurttaş ve yabancı 185
13. Yurtseverlik, sürgün 189
14. Belediye zihniyeti 192
15. Siteler arasında ilişkiler, savaş-barış, tanrıların ittifakı 195
16. Romalı ve Atinalı 201
17. Devlet'in sınırsız gücü, eskiler kişisel özgürlüğü tanımamışlardır 209

IV. KİTAP —: DEVRİMLER 213

1. Patriciler ve yanaşmalar 216
2. Plebler 220

3. Devrimde ilk adımı 224
1. Siyasî otorite Kraldan alınır 224
2. Sparta'da devrimin tarihi 226
3. Atina'da aynı Devrim 228
4. Roma'da da aynı Devrim 231
4. Aristokrasi siteyi yönetiyor 235
5. Devrimde ikinci adım: Aile yapısında değişiklik, ağabeylik hakkı kaybolur, *gens* parçalanır 239
6. Yanaşmaların azad edilmesi 242
1. Yanaşma önce nasıldı ve sonra nasıl değişti? 242
2. Yanaşma Atina'da kayboluyor; Solon'un eseri 247
3. Roma'da yanaşmaların dönüşümü 251
7. Devrimde üçüncü adım: pleb site'ye giriyor 254
1. Bu devrimin genel tarihi 254
2. Atina'da bu devrimin tarihi 262
3. Roma'da bu devrimin tarihi 267
8. Özel hukukta değişiklikler, on iki levha yasası, Solon yasası 288
9. Yeni yönetim ilkesi, kamusal yarar ve oy hakkı 297
10. Zenginlik aristokrasi oluşturmayı dener, demokrasinin yerleşmesi, Devrimde dördüncü adım 301
11. Demokratik yönetimin kuralları,atina demokrasisi örneği 307
12. Zenginler ve fakirler,demokrasi kayboluyor, halkın sevdiği tiranlar 314
13. Sparta'nın devrimleri 321

V. KİTAP —: BELEDİYE REJİMİ KAYBOLUYOR 329
1. Yeni inançlar, felsefe ve siyasetin kurallarını değiştiriyor 331
2. Roma fethediyor 338
1. Roma'nın kökenleri ve nüfusu hakkında birkaç söz 339
2. Roma'nın ilk genişlemesi (MÖ 753-350) 342
3. Roma, İmparatorluğunu nasıl kurdu? (MÖ 350-140) 345
4. Roma, belediye rejimini her yerde yok eder 352
5. Bağımlı halklar birbiri ardına Roma sitesine giriyorlar 357
3. Bölüm-Hıristiyanlık yönetim kalıplarını değiştiriyor 365

GİRİŞ

KURUMLARI TANIMAK İÇİN ESKİLERİN EN ESKİ İNANÇLARINI İNCELEME GEREKLİLİĞİ*

Bu kitapta Yunan ve Roma toplumlarının hangi ilkeler ve hangi kurallara göre yönetildiğini göstermeye çalışacağız. Romalıları ve Yunanlıları aynı incelemede bir araya getiriyoruz. Çünkü bir ırkın iki kolu olan ve aynı dilden kaynaklanan iki lehçeyi konuşan bu iki halk, aynı kurumlara ve aynı yönetim ilkelerine sahip oldular ve bir dizi benzer devrimlerden geçtiler.

Özellikle, bu eski halkları modern toplumlarımızdan tümüyle ayıran radikal ve belli başlı farklılıkları ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bizi çocukluğumuzdan beri Yunanlılar ve Romalılar arasında yaşatan eğitim sistemimiz, onları durmadan kendimizle kıyaslamaya, onların tarihini kendi tarihimize göre değerlendirmeye ve bizim devrimlerimizi onların devrimleriyle açıklamamıza alıştırmıştır. Onlardan kalanlar ve geride bıraktıkları bize benzedikleri inancını veriyor; onları yabancı halklar gibi görmek bize zor geliyor. Çoğu kez, kendimizi onlarda görüyoruz. İşte çoğu hatâ da buradan kaynaklanıyor. Onlara kendi zamanımıza has kanaat ve olgular aracılığıyla baktığımızda, bu eski halklar konusunda kendimizi sık sık yanıltıyoruz.

Oysa bu konudaki hatâlar tehlikelidir. Yunan ve Roma'yla ilgili edinilmiş düşünceler, kuşakları çoğu zaman karışıklığa sürüklemiştir. Eski sitenin kurumlarının yanlış gözlemlenmesi nedeniyle bu kurumların içinde bulunduğumuz toplumlarda yeniden yaşatılması düşünülmüştür.

* Bu kitabın çevirisine değerli *Turhan Ilgaz* başlamıştı... O'na saygımızla.–*y.n.*

Eskilerin özgürlüğü üzerine boş hayallere kapıldık ve sadece bu nedenle, modern toplumların özgürlüğü çağdaşlarımızca tehlikeye atıldı. Son seksen yılımızın da [*1786 ile 1866 yılları arası*] açıkça gösterdiği gibi çağdaş toplumun işleyişini engelleyen zorluklardan birisi, mevcut toplumun sürekli olarak Yunan ve Roma toplumlarını göz önünde bulundurma alışkanlığıdır.

Bu eski halklarla ilgili gerçeği öğrenmek için, onları kendimizi düşünmeden, âdeta bize yabancılarmış gibi, eski Hindistan'ı ya da Arabistan'ı incelerken göstereceğimiz tarafsızlık gibi, aynı özgür kafayla incelemek daha akılcı olur.

Bu şekilde gözlemlenince, Yunan ve Roma bize taklit edilemeyecek bir özellikle görünürler. Modern zamanda hiçbir şey onlara benzemez. Tabiî onlara gelecekteki hiçbir şey de benzemeyecektir. Bu toplumların hangi kurallarla yönetildiğini göstermeye çalışacağız ve aynı kuralların artık insanlığı yönetemeyeceğini kolaylıkla saptayacağız.

Bu nereden kaynaklanmaktadır? Neden insanların yönetim koşulları eskisiyle aynı değildir? Toplumların oluşumunda zaman zaman görülen büyük değişiklikler ne rastlantının ne de sadece gücün sonucu olabilir. Bunları üreten güçlü bir nedenin olması lâzımdır ve bu nedenin insanda yerleşik olması zorunludur. Eğer insan birliklerinin yasaları, eski Yunan-Roma uygarlığınınkiyle aynı değilse, bunun nedeni insanda değişmiş bir şeylerin olmasıdır. Gerçekten de, varlığımızın bir kısmı bir yüzyıldan öbürüne değişmektedir. Bu, bizim kavrayışımızdır. Kavrayışımız daima hareket halinde ve hemen her zaman gelişme içindedir. Ve kurumlarımız ve yasalarımız aklımız yüzünden değişimin etkisinde kalırlar. İnsan yirmi yüzyıl önce düşündüğünü bugün düşünmez ve bu nedenle, daha önce yönetildiği gibi yönetilmez.

Yunan ve Roma'nın tarihi, insan kavrayışındaki fikirler ile bir halkın toplumsal durumu arasında her zaman var olan sıkı ilişkinin tanığı ve örneğidir. İnançlarını düşünmeden eskilerin kurumlarına bakın, onları karanlık, tuhaf, anlaşılmaz bulacaksınız. Neden patrici[1] [*patrici ve pleb-*

[1] Nüfusun önemli bölümünü oluşturan ve yurttaşlık haklarından yoksun olan Plebleri yöneten ve onların emeklerini sömüren Roma İmparatorluğu'ndaki yönetici aristokrat sınıf. Toplumsal ekonomik ve dinî açılardan bağımsızdılar. "Yurttaşlar" olarak Patricilerin konumları gayet özeldi. Rahipler/Yöneticiler ge-

ler] ve halk, efendiler [*patron*] ve yanaşmalar [*clientis*],[I] doğuştan soylular [*eupatrides*][II] ve fakirler [*thete*] vardır? Bu sınıflar arasında gördüğümüz doğuştan gelen ve silinmeyen farkların kaynağı nedir? Doğaya aykırı olarak gördüğümüz bu Lakedamon [*Sparta*] kurumlarının anlamı nedir? Eski özel hukukun haksız tuhaflıklarını nasıl açıklayabiliriz? Korint'te ve Thebeai'de toprağını satmak yasaktır, Atina ve Roma'da kız ve erkek arasındaki miras paylaşımında eşitsizlik vardır. Hukuk danışmanlarının *agnation*[III] ve *gens*den" kastettikleri nedir? Hukuk ve politikadaki bu devrimler ne içindir? Kimi kez tüm doğal duyguları silip atan bu olağandışı yurtseverlik neyin nesidir? Sürekli sözü edilen bu özgürlük neyi ifade etmektedir? Bugün sahip olduğumuz fikirlerden [*idee*] tümüyle uzak olan bu kurumlar nasıl yerleşmiş ve uzun süre nasıl hüküm sürebilmişlerdir? İnsan etkinliği [*esprit*] üzerinde otorite kuran bu üstün ilke nedir?

Ama bu kurumların ve yasaların karşısına inançları çıkarın, olgular daha berrak olacak ve açıklamaları da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Eğer, bu soyun [*race*] ilk zamanlarına doğru, yani kurumların temellen-

---

nellikle patriciler arasından seçilirdi. Senato görevleri ve bütün resmî görevler kendilerine aitti. Latince pater (*baba*) kökünе dayanır.–*y.n.*

* Köşeli parantezler ve romen rakamı ile gösterilmiş olan numaralar yayıncı ve çevirmen açıklamalarına işaret etmektedir.

[I] *Clientis/Patron:* Hakları ve yaşama koşulları tamamen efendi tarafından belirlenen *Client*'in "antik-siteler"deki işlevi efendiye [*patron*] tam ve eksiksiz biattı. Aslında özgür kişi konumundaki "clientis" resmen köle değildi, ama fiilen tam bir kölelik durumundaydı. Bir yurttaşın himayesi altındaydı. –*y.n.*

[II] eupatrides:Doğuştan soylu/iyi doğmuşlar anlamında, soylular sınıfı/aristokrasi üyesi: Babadan oğula geçen soyluluk. Sadece eupatridesler askerî donanıma sahip olabilir ve savaşçı hayatı sürdürebilir, sitenin siyasî ve hukukî işleriyle uğraşabilirdi. Önemli miktarda kişisel mülkün yanı sıra, siyasî, hukukî ve askerî güce sahiptiler. –*y.n.*

thetes: Eski Yunancada en yoksul olanlar, parayla başkasının yanında çalışanlar, Atina'nın (köleler dışındaki) en alt sınıfı.

[III] *agnation*: Erkek tarafından geçme, yasal akrabalık Ardıl olarak bir aile babasının ya da bunun evlâtlığının erkek torunlarının ailesine ait kişi olmak. –*ç.n.*

gens: Antik Roma'da gens (*çoğul gentes*) klan, ya da ortak bir atadan geldiklerine inanılan ve aynı adı paylaşan bir aile topluluğunu tanımlamak için kullanılan sözcük. Romalı şahıs isimlerinde bulunan ikinci ad '*gens*'i ifade ederdi. Terim aynı zamanda klan sistemi içinde kalan aileleri tanımlamak içinde kullanılmıştır. –*ç.n.*

diği zamana gidersek, insan, yaşam, ölüm, ikinci yaşam, ilâhî ilke konularındaki düşüncesini gözlemlersek, bu düşüncelerle özel hukuk arasındaki antik kuralları ve bu inançlardan kaynaklanan âyinlerle [*rite*], siyasî kurumlar arasındaki yakın ilişkiyi fark ederiz.

İnançların ve yasaların karşılaştırılması, ilkel bir dinin Yunan ve Roma ailesini oluşturduğunu, evliliği ve babaerkil otoriteyi [*autorite paternelle*] ebeveyn otoritesini yerleştirdiğini, akrabalığın basamaklarını saptadığını ve mülkiyet ve miras hakkına cevaz verdiğini gösterir. Aileyi genişleten ve yayan aynı din, daha sonra, daha büyük bir birliği, siteyi kurar ve aile içinde nasıl hüküm sürmüşse sitede de aynı biçimde hüküm sürer. Eskilerin özel hukuku gibi tüm kurumları da kurar. Sitenin ilkelerinin, kurallarının, göreneklerinin, yetkili mercilerinin kaynağı dindir. Ama zamanla, bu eski inançlar değişime uğrar ya da kaybolur, bu değişimle birlikte özel hukuk ve siyasî kurumlar da değişime uğrar. Sonra da bir dizi devrim gerçekleşmiş ve toplumsal dönüşümler, düzenli olarak kavrayışın dönüşümlerini izlemiştir.

O halde, öncelikle bu halkların inançlarını incelemek gerekir. En fazla bilmemiz gereken en eski inançlardır. Çünkü Yunan ve Roma'nın en ihtişamlı dönemlerinde gördüğümüz kurum ve inançlar, daha önceki inançlar ve kurumların gelişmiş halidir, köklerini geçmişteki çok uzak yerlerde aramak gerekir. Yunan ve İtalyan nüfusu Romulus ve Homeros'dan çok eskidir. İnançlar daha eski bir dönemde, tarihsiz bir antikçağda oluşmuş ve kurumlar da böylece yerleşmiş ya da hazırlanmışlardır.

Bu uzak geçmişi öğrenme amacından ne beklenebilir? Çağımızdan on, on beş yüzyıl önce insanların ne düşündüklerini bize kim söyleyecek? İnanç ve düşüncelerde kavranamayan ve geçici olanları nasıl bulabiliriz? Otuz beş yüzyıl önce, Doğu Hint-Avrupalıları'nın [*doğu Arîleri*] ne düşündüklerini biliyoruz: Çok eski, antik zamanlardan kalma Veda ilâhileri'nden[I] ve çok eski zamanlara ait bölümleri görebileceğimiz Manu Yasaları'ndan[II] biliyoruz. Peki, eski Yunanlıların ilâhileri (ya

[I] Vedalar Arî din edebiyatının tamamını içine alan bir terimdir. Hinduizm dinine inananlar için kutsaldırlar ve bu dine inananlar için açığa çıkmış bilgilerdir. Veda kelimesi bilgi anlamına gelir. –*ç.n.*

[II] Manu-Hint inanışlarında, yaratılan ilk insan (Adem). Manu Yasaları: Brahmanizm'in, MS II. yy. da yazılmış önemli kaynağıdır. –*ç.n.*

da coşkunluk ifade eden şiir ve şarkıları) nerededir? Onların da İtalyanlar gibi, antik şarkıları, eski kutsal kitapları vardı; ama bunlardan bize kalan bir şey olmadı. Bize bir tek yazılı metin bile bırakmayan bu kuşaklardan bize kalan anı ne olabilir?

Neyse ki, geçmiş insan için tümüyle ölmez. İnsan onu unutabilir, ama daima içinde saklar. Çünkü her dönemde olduğu gibi, kendisi önceki dönemlerin ürünü ve özetidir. Ruhunun içindeki yerde, her dönemin kendisinde bıraktığı bu farklı dönemleri bulabilir ve ayırt edebilir.

Perikles döneminin Yunanlılarınave Çiçero döneminin Romalılarına bakalım, çok eski yüzyılların gerçek işaretlerini ve kalıntılarını taşırlar. Çiçero'nun bir çağdaşı (özellikle halktan insanlardan söz ediyorum), efsanelerle dolu bir hayal gücüne sahiptir, bu efsaneler kendisine antik zamandan ulaşır ve eski zamanlarda nasıl düşünüldüğünün de tanıklığını taşırlar. Çiçero'nun çağdaşı, kökleri çok eskilere dayanan bir dili kullanır, eskilerin düşüncelerini açıklayan ve eski düşünceler üzerinde şekillenen bu dil, bir yüzyıldan diğerine taşıdığı izi de muhafaza etmiştir. Kökün gerçek anlamı, kimi kez eski bir düşünceyi ya da eski bir alışkanlığı ortaya çıkarabilir, fikirler dönüşmüş ve anılar kaybolmuştur, ama kaybolan inançların kadim tanıkları olan sözcükler yaşamıştır. Çiçero'nun çağdaşı, adaklarda, cenazelerde, evlilik törenlerinde bazı töreleri uygulamıştır: Bunlar Çiçero'nun çağdaşından daha yaşlıdır ve bunu kanıtlayan da sahip olduğu inançlara artık cevap vermemesidir. Ama incelediği âyinlere ya da anlattığı açıklamalara yakından bakıldığında, kendisinden on beş ya da yirmi yüzyıl önce yaşayan insanların inançlarına dair işaretler buluruz.

I. KİTAP

ESKİ İNANÇLAR

1. BÖLÜM
RUH ve ÖLÜMLE İLGİLİ İNANÇLAR

Yunan ve Roma tarihinin son zamanlarına kadar, kesinlikle çok eski dönemlerden gelen ve insanın kendi doğası, ruhu ve ölümün gizemleriyle ilgili edinilen görüş, kanaat ve görenekler bütününün halk arasında sürüp gittiğini görebiliriz.

Yunan ve İtalyan halkının birer kol olarak türedikleri Hint-Avrupa ırkının [*race*] tarihinde ne kadar eskiye gidersek gidelim, bu ırkın kısa insan yaşamından sonra her şeyin bittiğini asla düşünmediğini görürüz. En eski kuşaklar, filozofların ortaya çıkmasından önce de, varoluştan sonra ikinci bir varoluş olduğuna inanmıştı. Ölümü varlığın dağılıp gitmesi olarak değil, ama basit bir yaşam değişikliği olarak kabul ettiler.

Peki, bu ikinci varoluş nerede ve nasıl gerçekleşir? Ölümsüz ruh bedenden çıkınca başka bir bedeni mi canlandıracaktır? Hayır! Yeniden doğuşa/*ruhgöçüne* [*metempsycose*] inanış Yunan-İtalyan halkları arasında hiçbir zaman kök salmamıştır. Doğu'nun Arîlerinin eski görüşlerinden biri de değildir. Çünkü, Veda ilâhileri bunun zıddını söyler. Ruhun göğe, ışık bölgesine doğru çıktığına mı inanılıyordu? Hayır, bu da değil. Ruhların semavî bir yere yerleştikleri düşüncesi Batı'da görece yeni bir döneme rastlar. Çünkü ilk kez bunu açıklayan şair Phokylides'dir; semavî bir yere yerleştirilme, sadece birkaç büyük insanın ve insanlığa iyilik yapanların ödüllendirilmesi olarak görülmüştür. İtalyanların ve Yunanlıların en eski inançlarına göre ruh, bugünkü dünyaya yabancı bir dünyada ikinci varoluşunu geçirmeyecektir; insanların yanında kalacaktır ve toprak altında yaşamaya devam edecektir.[1]

Hattâ uzun süre, bu ikinci varoluşta ruhun bedene ortak olacağına inanıldı. Bedenle doğan ruhu ölüm ayıramazdı; mezara onunla kapanacaktı.

[1] Sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Çiçero, Tuscul., I, 16. Euripides, Alkestis, 163; Hekabe, 114.

Bu inanışlar ne kadar eski olurlarsa olsunlar, bize kalan gerçek tanıklardır. Bunlar, ilkel inanışlarla doğup, onlardan sonra uzun süre yaşayan, ama bizim de anlamamıza yardımcı olan defin törenleridir.

Defin törenleri bir bedenin mezara konulmasıyla, mezara yaşayan bir şeyin de konulduğuna inanıldığını gösterir. Dinsel törenleri büyük bir açıklık ve titizlikle betimleyen Vergilius, Polydorus'un cenaze töreni öyküsünü şu sözcüklerle bitirir: "Mezara ruhu da kapatacağız". Aynı ifade Ovidius ve Genç Plinius'da da görülür; bu ifade yazarların ruh hakkındaki düşüncelerine cevap vermekten ziyade, çok eski zamanlardan beri dilde sürüp giden eski inançlara tanıklık etmesi ve halkın inançlarını yansıtması nedeniyle önemlidir.[2]

Cenaze töreninin sonunda ölenin ruhunun adıyla üç kere çağrılması bir gelenekti. Toprak altında mutlu yaşaması arzu edilirdi. Üç kez sağlıklı ol denirdi. Sonra da toprağın hafif olsun denirdi.[3] Kişinin toprağın altında yaşamaya devam edeceğine, huzur ve acı duygusunu koruyacağına kuvvetle inanılırdı. Mezar taşına kişinin orada yattığı yazılırdı; bu alışkanlıklar, bu inançlardan sonra da yaşamış ve yüzyıllar sonrasına, günümüze kadar gelmiştir. Bugün hiç kimse ölümsüz bir kişinin mezarda yatacağını düşünmese de, bu alışkanlığı hâlâ sürdürüyoruz. Ama antik dönemde bir insanın mezarda yaşadığına öyle inanılıyordu ki, giysi, vazo, silâh gibi ihtiyaç duyduğu varsayılan nesnelerle birlikte gömülüyordu. Susuzluğunu gidermesi için mezara şarap dökülüyordu; Açlığını yatıştırmak için de yiyecekler konuluyordu. At ve köle kurban ediliyor ve bunlar, kişiye yaşamında nasıl hizmet etmişse, mezarında da

---

[2] Ovidius, Fastes, V, 451, . Plinius Lettres, VII, 27. Vergilius, Aen., III, 67. Vergilius'un betimlemesi boş mezarlarla ilgilidir; bir akrabanın bedeni bulunmayınca, yapılan törenle gömme törelerinin hemen hemen hepsi yapılıyordu ve beden yoksa da ruh mezara gömülmüş gibi yapılıyordu. Euripides, Helen, 1061, 1240. Scholiast. Ad Pindaros, Phytic., IV, 284, Vergilius, VI, 505; XII, 214.

[3] İlyada, XXIII, 221. Pausanias, II, 7, 2. Euripides, Alkestis, 463. Vergilius, Aen., III, 68. Catullius, 98, 10. Ovidius, Trist., III, 3, 43; Fast., IV, 852; Métam., X, 62. Juvénal, VII, 207. Martial, I, 89; V, 35; IV, 30. Servius, ad Aen., Ii, 644; III, 68; XI, 97. Tacitus, Agric., 46.

[1] Troya kralı Priamos'un ve karısı Hekabe'nin en küçük kızları. Yazarın andığı efsaneye göre Akhilleus, Polysene'nin mezarı üstünde kurban edilmesini istemiş ve Akhilleus'un oğlu Pyrrhus'un başını çevirip kılıcını kızın yüreğine saplamıştır.–*y.n.*

öyle hizmet edeceği düşünülüyordu. Troya'nın alınmasından sonra, Yunanlılar ülkelerine dönerler; herkes güzel tutsağını yanında götürür; ama toprak altında kalan Akhileus da tutsağını ister ve kendisine Polysene[I] verilir.[4]

Şair Pindaros'un[I] bir dizesinde eski kuşakların düşüncelerinden ilginç bir kalıntı bizim için korunmuştur. Phryksos, Yunanistan'ı terk etmek zorunda kalır ve Kolhis'e[II] kadar gider. Bu ülkede ölür; ama her ölü gibi Yunanistan'a geri dönmek ister. Pelias'a görünür ve ruhunu getirmesi için Kolhis'e gitmesini ister. Kuşkusuz, ruh yurt toprağını, aile mezarlığını özlemiştir, ama bedenin kalıntılarına bağlı olduğundan, onlar olmadan Kolhis'i terk edemezdi.[5]

Bu ilkel inançtan mezar gerekliliği ortaya çıkar. Ruhun, ikinci yaşamı için uygun görülen bu yeraltındaki ikâmet yerinde kalabilmesi için bağlı olduğu bedenin toprakla örtülmesi gerekiyordu. Mezarı olmayan ruhun kalacak yeri de olmazdı. Dolaşıp dururdu. Yaşamın çalkantıları ve çalışması sonrası dinlenmeyi çok isterdi, ama nafile. Bir kurtçuk ya da hayalet gibi, durmaksızın hediye ve ihtiyaç duyduğu besinleri almada hep dolaşıp durması gerekiyordu. Mutlu olmadığından, zararlı oluyordu. Bedenine ve kendisine bir mezar verilmesi konusunda uyarmak için, yaşayanlara acı ve hastalık veriyor, ekinlerini kasıp kavuruyor, iç karartıcı görünüşlerle korkutuyordu. İşte hayaletlere inanış böyle ortaya çıktı. Antikçağda, *mezar olmazsa ruhun sefil olacağına* ikna olunmuştu. Cenaze töreni, acının gözler önüne serilmesi için değil, ölünün dinlenmesi ve mutluluğu içindi.[6]

Bedenin toprağa verilmesinin yeterli olmadığını belirtelim. Daha sonra geleneksel törenlerin yapılması ve belirli sözlerin söylenmesi gerekiyordu. Plautus'da bir hayaletin öyküsü bulunur.[7] Bu, kesinlikle dö-

---

[4] Euripides, Hekabe, passim; Alkestis, 618; Iphigen.ia, 162. İlyada, XXIII, 166. Vergilius, Aen., V, 77; VI, 221; XI, 81. Plinius, Hist. nat., VIII, 40. Suétonius,, Caesar, 84. Lucien, De luctu., 14.

[I] Yunanlı şair (İÖ 518-438).–*ç.n.*

[II] Antik kaynaklarda Kafkasya. –*ç.n.*

[5] Pindaros, Phyhiq., IV, 284, édit. Heyne; Bkz. scholiaste.

[6] Odyssea, XI, 72. Euripides, Troad., 1085, Hérodotos, V, 92. Vergilius, VI, 371, 379. Horatius, Odes, I, 23. Ovidius, Fast., V, 483. Plinius, Epist., VII, 27. Suetonius Calig., 59. Servius, ad Aeneid., III, 68.

[7] Plautius, Mostellaria.

nüp dolaşan bir ruhtur. Çünkü beden, törenin gereklerine uyulmadan toprağa verilmiştir. Suetonius,[I] Caligula'nın[II] bedeninin cenaze töreni yapılmadan defnedildiğini, ruhunun dönüp dolaştığını ve insanlara göründüğünü ve sonunda, mezarın açılarak, bedenine kurallara göre yeni bir mezar yapıldığını anlatır. Bu iki örnek cenaze törenlerinde göreneğe ve söylenen sözlere ne kadar önem verildiğini gösterir. Çünkü bunlar olmadan ruhlar gezinip durur ve insanlara görünürlerdi ve onlar sayesinde mezarlarına koyulur ve hapsedilirlerdi. Aynı şekilde, bu işe yarayan sözler olduğu gibi, eskilerde aksi yönde işe yarayan sözler de vardır, yani ruhları çağıran ve geçici olarak mezarlarından çıkaran sözler.

Eski yazarların yazılarında, insanların öldükten sonra yapılması gereken tören kurallarının kendilerine uygulanmayacağı korkusuyla nasıl acı çektiklerini anlattıklarını görebiliriz. Bu korku yürek parçalayıcı kaygıların nedeniydi. Ölümden çok, mezardan yoksun olmaktan korkulurdu. Söz konusu olan dinlenme ve sonsuz mutluluktu. Denizde kazandıkları bir zaferden sonra ölülerini gömmeyi ihmal eden generallerini öldüren Atinalılar bizi pek fazla şaşırtmaz. Filozofların öğrencileri olan bu generaller, ruhu bedenden kesinlikle ayırt edebiliyorlardı ve birinin yazgısının diğerine bağlı olduğuna inanmadıklarından, bir cesedin suda ya da karada çürüyüp gitmesi onlar için önemli değildi. Fırtınalarla ölüleri toplamanın ve gömmenin saçma formalitesi uğruna boğuşmamışlardı. Ama Atina'da, eski inançlara bağlılıklarını koruyan halk, generalleri dinsizlikle suçladı ve öldürdü. Zaferleriyle Atina'yı kurtarmışlardı, ama ihmalleriyle binlerce ruhu kaybetmişlerdi. Ruhların çekeceği acıyı düşünerek ölülerin akrabaları mahkemeye matem elbiselerini kuşanarak gelmişler ve intikam alınmasını istemişlerdi.

Eski sitelerdeki yasa, suçluları korkunçluğuyla namlı bir cezaya çarptırırdı: Mezardan yoksun bırakma. Böylece ruhun kendisi de cezalandırılıyor ve hemen hemen sonsuz bir işkenceye mahkûm ediliyordu.

Eski insanlarda ölülerin ikametgâhıyla ilgili bir başka düşüncenin yerleştiğini de gözlemlemek gerekir. Yeraltında mezardan daha geniş bir bölge tasavvur ettiler. Burada, bedenlerinden uzaktaki ruhlar birlik-

---

[I] I. ve II. yy. arası yaşamıştır. *12 Sezar'ın Yaşamı* ve Hadrian reformlarını işleyen *Devlet Dairesi* adlı eseriyle tanınır. –*ç.n.*

[II] 37-41 yılları arasında görev yapmış, Julio-Claudian Hanedanı mensubu ve Roma'nın dördüncü İmparatoru. –*ç.n.*

te yaşıyorlar ve insanın yaşamı boyunca sergilediği davranışa göre cezalar ve ödüller dağıtılıyordu. Ama daha önce anlattığımız mezar törenleri, bu inanışlarla belirgin bir karşıtlık içeriyordu: Bu törenlerin yerleştiği dönemde henüz Tartaros'a [*cehennem*] ya da Champs-Elysées'e [*ölümden sonra erdemli ruhların dinlendiği yer. –y.n.*] inanılmadığı kesindi. Bu antik kuşakların ilk düşüncesi, insanın mezarda yaşadığı, ruhun bedenden ayrılmadığı, kemiklerin gömüldüğü bu toprak parçasında ruhun yerleştiğiydi. İnsanın önceki yaşamıyla alacağı vereceği yoktu. Mezara girdiğinde onu ne ödül ne de işkence bekliyordu. Kuşkusuz kaba, ama gelecek yaşam kavramının çocukluğunu taşıyan bir düşünce.

Toprak altında yaşayan varlık, besine ihtiyaç duyduğu için insanlıktan yeterince uzaklaşmamıştı. Dolayısıyla, yılın belirli günlerinde, mezara yemek götürülürdü. Ovidius ve Vergilius, kendi yaşadıkları döneme kadar inançlar değişmiş olsa da, görenek olarak değişmeden kalan bu töreni betimlerler. Mezarın ot ve çiçek çelenkleriyle süslendiğini ve pasta, meyve, tuz koyulduğunu, süt ile şarap ve kimi kez de kurban kanı döküldüğünü anlatırlar.[8]

Bu cenaze yemeğinin bir tür anma töreni olduğuna inanırsak çok yanılırız. Ailenin getirdiği yemek gerçekten ölü içindir, sadece ona aittir. Bunu kanıtlayan da sütle şarabın mezar toprağına yayılmasıdır, katı yiyeceklerin ölüye kadar ulaşmasını sağlamak için bir delik açılırdı, eğer kurban kesilirse, etine hiçbir canlının sahip olmaması için tüm bedeni yakılırdı, ölüyü yemeğe ve içmeye davet etmek için kimi dua formülleri söylenirdi, tüm aile bu öğüne katılırsa da, yemeklere dokunamazlardı, mezardan ayrılırken, vazolar içinde biraz süt ve çörek bırakılırdı ve ölünün ihtiyacı için bırakılan bu küçük erzağı yaşayan birinin alması, dine aykırılık [*günah*] olarak kabul edilirdi.[9]

Bu görenekler kesin olarak doğrulanmıştır. Euripides'in[1] *Elektra* adlı eserinde İphigenia,[1] "mezar toprağına süt, bal, şarap döküyorum, çünkü, ölüler bunlardan mutluluk duyarlar" der.[10] Yunanlılarda, meza-

[8] Vergilius, Aen., III, 300 et ssq; V, 77. Ovidius, Fast., II, 540.

[9] Herodotos, Iii 40. Euripides, Hakabe. 536. Pausanias, II, 10. Virgileius V, 98. Ovidius, Fast., 566, Lucien, Charon.

[1] MÖ 480 ile 406 yılları arasında yaşadı. Aiskhylos ve Sofokles'le kıyaslanır. Yazdığı trajedilerden 18'i günümüze kadar ulaştı. –*y.n.*

[10] Aeskhilos, Cheoph., 476. Euripides, Iphigénie, 162; Orestes, 115-125. Virgile, VI, 883.

rın ön kısmında Yunanca *sunak* dedikleri kurban yeri olarak kullanılan ve etin pişirilmesine hizmet eden bir alan bulunuyordu.[11] Roma mezarında sadece ölünün kullanımına açık olan bir özel mutfak [*culina*] vardır.[12] Plutark'ın anlattığına göre Platia Savaşından sonra, ölen savaşçıları savaş alanına defneden Platialılar, ölülerine her yıl cenaze yemeği sunmaya söz vermişlerdi. Dolayısıyla savaşın her yıl dönümünde, en yüksek görevlilerinin yönetiminde büyük konvoylarla ölülerin yattığı topraklara gidiyorlardı. Ölülere süt, şarap, yağ, parfüm sunuyorlar ve bir kurban kesiyorlardı. Platialılar besinleri mezarın üstüne yerleştirdikten sonra, ölülerin gelip yemeği almaları için bir dua formülü söylüyorlardı. Bu tören Plutark zamanında hâlâ yapılıyordu ve kendisi olayın 600. yıl dönümünü görmüştü.[13] Daha sonra, bu düşünce ve görenekle alay eden Lucian halk arasında bunların ne kadar kök saldığını anlatıyordu. "Ölüler mezara koyduğumuz yemeklerle beslenirler ve döktüğümüz şarabı içerler; öyle ki hiçbir şey sunulmayan ölü sonsuz bir açlığa mahkûm olur".[14]

İşte bize yanlış ve gülünç görünen eski inançlar. Ama, insanlar üzerimde kuşaklar boyunca hüküm sürdüler. Ruhları yönettiler, hattâ toplumları yönettiklerini de göreceğiz. Eskilerin aileyle ilgili ve toplumsal kurumlarının çoğunun bu kaynaklardan türediğini anlayacağız.

2. BÖLÜM
ÖLÜLERE TAPINMA

Bu inançlar, oldukça erken dönemlerden itibaren bazı davranış kurallarına neden olurlar. Mâdem ki ölünün yiyeceğe ve suya ihtiyacı vardır, bu ihtiyacı yerine getirmek de yaşayanların görevidir. Ölülere yiyecek götürmekte sergilenen özen, insanların değişken arzu ya da duygularına göre terk edilmedi; bu bir zorunluluktu. Böylece, ölümde temellenen ama dogmaları erken bir tarihte silinip giden bütünlüklü bir din yerleşti, ancak âyin kuralları Hıristiyanlığın zaferine kadar devam etmiştir.

Ölüler kutsal varlıklar olarak görülürdü. Eskiler buldukları en say-

[11] Euripides, Elektra, 513.
[12] Festus, v. Culina.
[13] Plutarkhos, Aristides, 21.
[14] Lucian, De luctu. Çiçero, Pro Flacco, 38.

gılı sıfatları onlara ayırırlardı; onlara iyiler, azizler, ermişler adını verirlerdi. İnsanın sevdiği ya da korktuğu tanrının sahip olduğu en derin azamete sahiptiler. Onların düşüncelerinde her ölü bir tanrı idi.[15]

Bu tür tanrılaştırma sadece büyük insanların ayrıcalığı değildi: Ölüler arasında ayrım yapılmıyordu. Çiçero şöyle demişti: "Atalarımız bu yaşamı terk eden insanların tanrılar arasında sayılmasını istediler". Hattâ erdemli bir kişi olmaya da gerek yoktu, iyi bir adam kadar kötü bir adam da tanrı olabiliyordu, sadece ilk yaşamında sahip olduğu tüm kötü eğilimlere bu ikinci yaşamda da sahip oluyordu.[16]

Yunanlılar ölülerine yeraltı tanrılarının adlarını veriyorlardı. Aeskhilos,[I] babası ölen bir oğulu şöyle konuşturur: "Sen toprak altında bir tanrısın". Euripides, Alkestis'ten[II] söz ederken şöyle söyler: "Mezarının yanından geçen biri şöyle söyleyecektir: Bu kişi artık mutlu bir tanrıdır".[17] Romalılar ölülere Manes[III] tanrılarının adlarını verirlerdi. "Manes tanrılarına borçlu olduğunuzu verin" der Çiçero; "bunlar yaşamı terk etmiş insanlardır, onları tanrısal kişiler olarak addedin".[18]

Mezarlar bu tanrıların tapınaklarıdır. Dolayısıyla dua ile ilgili *Dis manibus* yazıtı bulunur ve Yunanca *yeraltı tanrıları için* yazmaktadır. Vergilius şöyle yazar: Burada gömülmüş [*kefenlenmiş*] tanrı yaşar, *manesque sepulti*. Mezar önünde tanrıların tapınaklarında olduğu gibi kurbanlar için sunak bulunur.[19]

Yunanlılarda, Latinlerde, Sabinlerde,[IV/20] Etrüsklerde[V] ölüye tapma-

---

[15] Aeskhilos, Choeph, 469. Sofokles, Antig, 451. Plutarkhos, Solon, 21; Quest. Rom., 52; Quest. gr., 5. Vergilius, V, 47; V, 80.

[16] Çiç., De legib., II, 22. Saint Augustin, Cité de Dieux, IX, 11; VIII, 26.

[I] Aeskhilos, Yunanlı yazar. –*ç.n.*

[II] Kral Pelias'ın kızı Alkestis, Artemis tarafından cezalandırılan kocasının hayatına karşılık, kendi hayatını verir. Yaptığı tanrılar tarafından takdirle karşılanır. Herakles de onu, Ölüler Ülkesi'nden geri getirir. Kocasına olan sevgisi nedeniyle yaptığı fedakârlıkla bilinir. –*ç.n.*

[17] Euripides, Alkestis, 1003.

[III] *ölenlerin ruhunu temsil eden tanrılar*. –*y.n.*

[18] Çiç., De legib., II, 9. Varron, Saint Augustin içinde. Cité de Dieux, VIII, 26.

[19] Vergilius, Aen., IV, 34. Aulu-Gelle, X, 18. Plutarkhos, Quest. Rom., 14. Euripides. Troy., 96; Elektra, 513. Suetonus, Neron, 50.

[IV] Arkaik dönemde İtalya'da Roma'nın kuzeyinde yerleşmiş halk. –*ç.n.*

[20] Varron, De ling. Lat., V, 74

[V] İtalya'nın Tiber ile Arno nehirleri arasında yeralan Etruria bölgesinde MÖ 6. yüzyıla dek varlığını sürdüren halk. –*ç.n.*

yı görüyoruz; aynı şeyi Hindistan Arîlerinde de buluyoruz. Rig-Veda ilâhilerinde sözü geçer. Manu[1] yasaları kitabında insanların bildiği en eski tapınma olarak geçer. Bu kitapta ruhun bir başka bedene geçmesi-*ruhgöçü* fikrinin, bu eski inancın üzerinden geçtiğini görüyoruz. Hattâ daha önce, Brahma dininin yerleştiğini görüyoruz. Bununla birlikte, Brahma tapınması ve ruhun başka bir bedene geçme-*ruhgöçü* öğretisi altında, eskilerin ruhlarının dinî varlığını, canlı ve yıkılmaz şekilde sürdürmektedir ve Manu yasalarını yazan kişinin bunu dikkate almasını ve kutsal kitapta talimatları kabul etmesini zorunlu kılar. Bu tuhaf kitabın tek ayırıcı özelliği, bu antik inançlarla ilgili kuralları koruması değildir, bu inançlara karşı diğer inançların üstün çıktığı bir dönemde yazılmış olması da ilginçtir. Bu da, insan inançlarının dönüşmesi için çok zaman gerekliyse, dışsal uygulamalar ve yasaların değişime uğraması için daha da fazla zaman gerektiğini kanıtlar. Aradan geçen onca yüzyıl ve onca devrimden sonra, bugün bile, Hintliler atalarına hediye vermeye devam etmektedirler. Bu inançlar ve tapınmalar, Hint-Avrupa ırkında görülen en eski ve tabiî zamana da en fazla direnen şeylerdir.

Bu tapınma Hindistan'da, Yunanistan'da ve İtalya'da aynıdır. Hintli Manesler, *sraddha* denilen yemeği tedarik etmek zorundaydılar. "Manes'in teveccühünü kazanmak için ev sahibi pirinç, süt, kökler ve meyvelerle sraddha yapsın". Hintli, bu cenaze yemeğini sunduğunda Atalarının gelip manes'inin yanına oturduklarına ve sunulan yiyecekleri yediklerine inanırdı. Bu yemeğin ölülere büyük bir zevk verdiğine de inanırdı: "Sraddha törelere göre icra edildiğinde, yemeği sunan kişinin ataları kaybolmayan bir hoşnutluk hissederlerdi."[21]

Doğu Arîleri ilk başta, ölümden sonraki yazgının gizemini Batılılar gibi düşündüler. Ruhun bedenden mutlak ayrımını varsayarak ruhun bir başka bedene geçmesi inancının benimsenmesinden daha önce, görünmeyen ama maddî olan ve ölümlülerden yiyecek ve hediye isteyen insanın belirsiz ve kararsız varoluşuna inanıyorlardı.

Yunanlı gibi Hintli de ölülere mutlu bir varoluştan yararlanan ilâhî kişiler olarak bakıyordu. Ama mutlulukları için bir koşul gerekiyordu, hediyeler yaşayan kişiler tarafından düzenli olarak getirilmeliydi. Eğer sraddha verilmezse, ölünün ruhu kaldığı sakin yerden çıkar ve yaşayan-

[1] Hindu dininde bir tanrı. –*ç.n.*

[21] Manu yasaları I, 95; III, 82, 122, 127, 146, 189, 274.

lara acı veren, gezip dolaşan bir ruh olurdu, öyle ki manesler eğer gerçekten de tanrı olmuşlarsa, bu yaşayanların onlara tapmasından kaynaklanıyordu.

Yunanlılar ve Romalılar da aynı inançlara sahiptiler. Eğer cenaze yemekleri verilmezse, ölüler hemen mezarlarından çıkarlardı, başıboş dolaşan gölgeler olarak sessiz gecede inledikleri duyulurdu. Yaşayanlara dine aykırı ihmallerinden dolayı sitem ederlerdi, Onları cezalandırmak isterler, hastalık yollarlar ya da toprağı verimsiz kılarlardı. Cenaze yemeklerinin tekrar düzenlenmesine kadar yaşayanlara hiç nefes aldırmazlardı. Kurban, yiyecek sunulması ve içeceklerle onurlandırma onları tekrar mezarlarına döndürür ve dinlenmelerini sağlar, böylece ilâhî özelliklerini geri kazanırlardı. İşte o zaman insan onlarla barış içinde olurdu.[22]

Nasıl ki ihmal edilen müteveffa kötü bir varlığa dönüşürse, ardından uygun biçimde tapınılan kişi de koruyucu bir tanrı olurdu. Kendisine yiyecek getirenleri severdi. Onları korumak için, insanların işlerine karışmaya devam eder, kendisine atfedilen rolü sık sık oynardı. Her ölü gibi, güçlü ve etkin olmayı biliyordu. Ona dua edilir, desteği ve himayesi istenirdi. Bir mezarla karşılaşıldığında durulur ve; "ey sen yeraltındaki tanrı, bana yardımcı ol"[23] denirdi.

Eskilerin ölülere atfettikleri gücü, Elektra'nın babasının manes'i için söylediği şu duadan anlayabiliriz: "Bana ve kardeşim Orestes'e acı, onu bu ülkeye getir, duamı kabul et, ey sevgili babam, isteklerimi yerine getir ve içeceklerimi mezarına kabul et." Bu güçlü tanrılar sadece maddî iyilikler sunmazlar; Çünkü Elektra, sonradan şunu ekler: "Annemin kalbinden daha iffetli bir kalp ve onunkinden daha temiz eller ver".[24] Bir Hintli de maneslerinden "ailesindeki iyi insanların çoğalmasını ve verecek çok şeyi olmasını ister".

Ölüm ile tanrılaştırılan bu insan ruhları, Yunanlıların da dediği gibi

---

[22] Ovidius, Fast., II. 553. Aeskhilos'da, Agamemnon'un Manesleri tarafından öfkeli bir düşle uyarılan Klytemnestra öldürttüğü kocasının mezarına yiyecek ve içki göndermekte acele eder.

[23] Euripides, Alkestis., 1004. –"Bu ölülere dikkat etmediğimize inanılır ve tapınmalarını ihmal edersek, bize kötülük yaparlar ve armağanlarımızla onlara yardımcı olursak, bize iyilik yaparlar." Porohyre, De abstin., II 37. Voy. Horatius, Odes, II, 23; Platon, Lois, IX, s. 926, 927.

[24] Aeskhilos, Choeph., 122-135.

*daimon*lar[I] ya da *kahraman*lardır.[25] Latinler bunlara *Laris*,[II] *Manes*, *Genius*[III] adlarını vermişlerdi. Apulius[IV] şöyle söyler: "Atalarımız, Maneslerin kötü olduklarında kurtçuk [*larves*], iyi niyetli ve uygun olduklarında Laris olarak adlandırılmalarına inanmışlardı."[26] Zaten şöyle yazıldığını da görüyoruz: "Genius ve Laris, atalarımızın da inandığı gibi aynı kişidir".[27] Çiçero ise "Yunanlıların daimon dediğine biz Laris diyoruz" diye[28] yazar.

Ölülerin bu dini, insan ırkında görülen en eski dindir. İndra[V] ya da Zeus'u tasarlamadan ve tapmadan önce, insan ölülere taptı; onlardan korktu, onlara dua etti. Din duygusunun buradan başladığı söylenebilir.

Belki de insan, ilk kez ölümü görünce doğaüstü düşüncesini ilk kez edindi ve gördüğünün daha ötesini umut etmeyi istedi. Ölüm ilk gizemdi, insanın diğer gizemlerin yoluna koyulmasını sağladı. Düşüncesini görünür olandan görünmeyene, geçiciden sonsuza, insanî olandan ilâhiye taşıdı.

3. BÖLÜM
KUTSAL ATEŞ

Yunanlının ya da Romalının evinde bir sunak [*autel*] olurdu, sunağın üstünde daima biraz kül ve köz bulunurdu.[29] Evin sahibi için ateşi gece

---

[I] Eskilerde insanları yöneten ve geliştiren görünmez, yüce varlıklar. Üç gruba ayrılırlar: İlk ikisi ruh ve ateşten oluşur, görülemezler, üçüncüsü buhardır. *–y.n.*

[25] Bu son sözcüğün ilk anlamı ölü insan anlamında gibidir. Yunanlılarda halkın dili olan yazıtların dil bu anlamda kullanmaktadır. Boeckh, Corps. İnscript., No: 1629, 1723, 1781, 1784, 1786, 1789, 3398, -Ph. Lebas, Mon. De Morée, s. 205. Voy. Théognis, édit. Welcker, v. 513. Yunanlılar ölülere "*kahraman*" adını da veriyorlardı., Eurip., A'Cest., 1140 ve Schol. ; Escyle, Pers., 620. Pausan., VI, 6.

[II] Roma mitolojisinde evlerin koruyucusu olarak bilinir. Lar: Romalıların ocakbaşı Tanrısı. *–y.n.*

[III] Koruyucu melek. Her insanın kendine ait bir koruyucu meleği/Genius'u olduğuna inanılırdı. *–ç.n.*

[IV] Bugünkü Cezayir'de doğmuş berberi kökenli bir yazar. (MS 123-170?) *–ç.n.*

[26] Servius, ad. Aeneid., III, 63.

[27] Censorinus, 3.

[28] Çiç., Timée, 11, Halikarnaslı Dionysius. Çevirisi Lar familiaris olarak "*yurdun kahramanı*" *(Antiq. rom.*,IV, 2)

[29] Yunanlılar bu sunağa değişik adlar verirlerdi "*mezar, sunak, ocak*" Bu sonuncusu

ve gündüz canlı tutmak kutsal bir zorunluluktu. Ateşin söndüğü ev uğursuzdu! Ateş her akşam küllerle kaplanır ve tümüyle sönmesi önlenirdi. Sabah kalkıldığında yapılan ilk iş ateşi canlandırmak ve biraz odun atmaktı. Ne zaman aile tümüyle ölüp giderse, ateş de sunaktan kaybolup giderdi, sönmüş ateş, sönmüş aile eskilerde aynı anlama gelen deyimlerdi.[30]

Sunak üzerinde ateşi sürekli canlı tutmanın eski bir inançla ilgisi olduğu bellidir. Bunun için uygulanan kurallar ve töreler bunun anlamsız bir âdet olmadığını göstermektedir. Bu ateşin her türden odunla yakılmasına izin verilmezdi. Din, bu amaçla kullanılacak ağaçları ve inanç gereği kullanılmayacak olanları da ayrıştırıyordu.[31] Ateşin daima ateşin saf kalmasını isteyen[32] din, ayrıca ateşe hiçbir kirli nesnenin atılmamasını da şart koşuyordu, bunun mecazî anlamı suç içeren herhangi bir eylemin ateşin önünde yapılamayacağıydı. Yılın bir günü, ki bu Romalılar'da 1 Mart idi, her aile kutsal ateşi söndürmek ve hemen sonrasında başka bir ateş yakmak zorundaydı. Ama yeni ateş yakılırken titizlikle uyulması gereken âyin kuralları vardı. Çakmaktaşı kullanmak ve taşa bir demirle vurmaktan kaçınmak gerekiyordu. İzin verilen usuller güneş enerjisini bir noktaya toplamak ya da belirli türdeki iki odun parçasını birbirine sürterek hemen kıvılcım elde etmekti.[33] Eskilerin düşüncesinde yer alan bu değişik kurallar, sadece yararlı ve hoş bir öğeyi üretmenin ve korumanın söz konusu olmadığını göstermeyi amaçlıyordu, bu insanlar sunakta yanan ateşte daha başka bir şey görüyorlardı.

Bu ateş ilâhî bir şeydi, o'na tapılıyordu, onun içinde gerçek bir tapınç vardı. Bir tanrının hoşuna gidebilecek her tür hediye, çiçek, meyve, buhur, şarap, kurban olarak sunuluyordu. Tanrıdan Koruma isteniyordu, güçlü olduğuna inanılıyordu. Sağlık, zenginlik, mutluluk gibi in-

---

kullanımda kaldı ve sonra Vesta tanrıçasının adını belirtir oldu. Latinler bu masaya *ara* ya da *focus* adını verirlerdi.

[30] Homeros, XXIX. Hymnes orph., LXXXIV. Hesiodos, Opera, 732. Aeskhilos, Agam., 1056. Euripides, Hercul. Fur., 503, 599. Thukydides, I, 136. Aristofaness, plut., 795. Caton, De re rust., 143. Çiçero, Pro domo, 40. Tibulle, I, 1, 4. Horatius, Epod., Ii, 43. Ovidius, A, A., I, 637. Vergilius, II, 512.

[31] Vergilius, VII, 71. Festus, v. Felicis. Plutarkhos, Numa, 9.

[32] Euripides, Hercul. Fur., 715. Caton, De re rust., 143. Ovidius, Fast., III, 698.

[33] Ovidius, Fast., III, 143. Macrobe, Sat., I, 12. Festus, felicis. Julien, *Oraison à la louange du soleil.*

san arzularının sonsuz taleplerini elde etmek için ihtiraslı dualar okunuyordu. Orfeuscu[I] ilâhiler derlemesinden bize kadar korunarak gelen dualardan biri şöyledir: "Ey ocak [*ateş*]! Bizi her zaman sağlıklı, mutlu kıl, Sen ki sonsuz, güzel, hep gençsin, sen ki beslersin, zenginsin, hediyelerimizi iyi kalplilikle kabul et ve karşılığında bize mutluluk ve bir o kadar hoş olan sağlık ver."[34] Böylece ocak, insanın yaşamını sağlayan, yetenekleriyle insanı besleyen zengin bir tanrı, aynı zamanda evi ve aileyi koruyan güçlü bir tanrı olarak kabul ediliyordu. Bir tehlike ânında sığınmak için yanına gidiliyordu. Priamos'un[I] sarayı işgâl edildiğinde, Hekabe[II] yaşlı kralı ocağın yanına getirir ve "silâhların seni koruyamaz ama bu ocak hepimizi koruyacaktır" der.[35]

Kocasını kurtarmak için hayatını veren Alkestis'e bakın. Ocağa yaklaşır ve şöyle der: "Ey Tanrım! Bu evin sahibi! Önünde son kez eğiliyorum ve sana dua ediyorum; çünkü ölülerin bulunduğu yere ineceğim. Annelerini kaybedecek çocuklarıma göz kulak ol; oğluma yumuşak başlı bir eş ver, kızıma da asil bir koca. Benim gibi erkenden ölmesinler, ama mutluluk içinde uzun bir yaşam sürsünler."[36] Talihsizlik durumunda, insan ocağını suçlar ve sitemde bulunur; mutlulukta ise ocağa lütufta bulunur. Savaştan gelen asker kendisini tehlikelerden kurtardığı için teşekkür eder. Aeskhillos[III] bize Troya'dan şan ve şerefle dönen, mutlu Agamemnon'u anlatır, teşekkür edeceği kişi Zeus değildir, neşe ve minnetini bir tapınakta göstermeyecektir, evinde bulunan ateş ocağına lütufta bulunduğunu gösteren hediyeler sunacaktır.[37] İnsan ocağına dua etmeden evinden çıkmazdı, eve döndüğünde, daha eşini görmeden

---

[I] Orpheus'un kurduğu söylenen mitolojik bir [*Orfik*–] din/inanç. Orpheus'a masalımsı bir kişilik yakıştırılmış ve kimilerince gerçekten de yaşamıştır. Yunanlı şair. Homeros'dan evvel yaşadığını öne sürenler de vardır. Sokrat'ta ruhun ölmezliği ile ilgili fikirlerin Orpheuscu olduğunu dile getirenler vardır. *–y.n.*

[34] Hymnes orph., 84. Plautius, Captiv., II, 2. Tibule, I, 9, 74. Ovidius, A., I, 637. Plinius, Hist. nat., XVIII, 8.

[I] Truva savaşındaki yaşlı kral ve. Truva şehrinin son kralı. Hektor, Paris, elli oğlu arasındaki en tanınmışlarıdır. *–ç.n.*

[II] Priamos'un eşi, Homeros'a göre 19 oğlu olmuştur ve Yunan tarafına geçen biri hâriç hepsi de Troya kuşatmasında ölmüştür. *–ç.n.*

[35] Vergilius, En., Ii, 523. Horace, Epit., I, 5. Ovidius, Trist., IV. 8, 21. Perse sat., V, 31.

[36] Euripides, Alkestis, 162-168.

[III] (MÖ 525-424) Antik Yunanlı oyun yazarı. *–ç.n.*

[37] Aeskhilos, Agam., 1015.

ve çocuklarını öpmeden öncelikle ocağın önünde eğilir ve yardım dilenirdi.[38]

O halde, ocağın ateşi ailenin Tanrısıydı. Ateşe tapmak çok basitti. İlk kural sunak üzerinde daima korlaşmış kömürlerin olmasıydı, çünkü ateş sönerse, bir tanrının varlığı da sönmüş oluyordu. Günün kimi saatlerinde, ateş üzerine kuru otlar ve odun konulurdu ve böylece tanrı kendini parlak alevlerle gösterirdi. Tanrıya kurbanlar sunulurdu, her kurbanın özü bu kutsal ateşi sürdürmek ve canlandırmak, tanrının bedenini beslemek ve geliştirmekti. Bu nedenle, her şeyden önce odun verilirdi, sonra da sunak üzerine Yunanistan'ın yakıcı şarabı, yağ, buhur ve kurbanların yağı dökülürdü. Tanrı bu hediyeleri kabul ederdi. Mutlu ve neşe içinde, sunak üzerinde yükselir ve kendine tapmanı ışınlarıyla aydınlatırdı. Yardım dileme zamanı gelmişti, duanın ilâhisi insanın yüreğinden çıkıyordu.

Yemek, özellikle dinî bir eylemdi. Yemeği yöneten tanrı idi. Ekmeği pişiren ve yiyecekleri hazırlayan da,[39] dolayısıyla yemeğin başında ve sonunda onun için dua edilmesi gerekiyordu. Yemeğe başlamadan önce, sunak üzerine yiyeceklerin ilk lokmaları konulur, kutsal kabul edilen şarap içmeden önce sunak masasına serpiştirilirdi. Bu tanrının payıydı. Onun varlığı ve yediği-içtiği konusunda kimse kuşku duymazdı. Şâyet o, sunulan yemeklerle beslenmeseydi, alevin bu kadar büyüdüğünü görebilir miydik? Yemek insan ve tanrı arasında paylaşılmıştı: Bu aziz bir törendi ve birlikte inanç birliğine giriyorlardı.[40] Akıllardan çıkan eski inançlar, geriye görenek, töre, dil biçimleri bırakıyorlardı ve bir imansız bile bunlardan vazgeçemezdi. Horatius, Ovidius ve Petronius yemeklerini ateş önünde yerler, ocağa şarap serper ve dua ederlerdi.[41]

Bahsettiğim kutsal ateş tapınması sadece Yunanistan ve İtalya halklarına özgü değildir. Doğu'da da bu tapınmayı görürüz. Bize kadar gelen yazılımlarıyla Manu yasaları, kitabın düzenlendiği tarihte Brahma dininin tamamen yerleşmiş ve hattâ gerileme eğilimine girmiş olduğunu gösterir, lâkin Brahma tapınmasının ikinci sıraya koyduğu fakat yıka-

---

[38] Cato, De re rust., 2. Euripides, Hercul. fur., 523.
[39] Ovidius, fastes, VI, 315.
[40] Plutarkhos, Ouest. Rom., 64; Comm. sur Hésiode, 44. Hymenes homér., 29.
[41] Horatius, sat., II, 6, 66. Ovidius, Fastes, II, 631. Pétrone, 60.

madığı eski bir dinin yani ocağın kalıntı ve artıkları korunmuştur. Brahmanın[1] da gece gündüz bakmak zorunda olduğu bir ocağı vardır, ona her sabah ve akşam yiyecek olarak odun verir, ama Yunanlılarda olduğu gibi, bunlar sadece dinin gösterdiği belirli ağaçların odunları olabilir. Ocağa, Yunanlılar ve İtalyanlar nasıl şarap sunuyorlarsa, Hintli de *soma* adını verdiği mayalanmış bir likör sunar. Yemek de benzer biçimde dinî bir eylemdir ve töreler Manu yasalarında titiz biçimde betimlenmiştir. Yunanistan'da olduğu gibi ocağa dua edilir, yemeğin ilk lokmaları sayılan, pirinç, yağ, bal sunulur. Şöyle söylenir: "Brahman, pirinç mahsulünü topladıktan sonra, hemen ilk ürünleri ocağa sunmalı ve kendisi daha sonra yemelidir. Çünkü kutsal ateş, tahıla susamıştır ve onurlandırılmazsa, ihmalkâr Brahmanın yaşamını yok eder." Yunanlılar ve Romalılar gibi Hinduların tanrıları da sadece onur ve saygıya susamış değildir, aynı zamanda içki ve yiyeceğe de susamış olarak tasavvur ediyorlardı. Eğer insan tanrıların öfkesini çekmek istemiyorsa, açlıklarını ve susuzluklarını gidermek zorundaydı.

Hindularda, ateş tanrısının adı *Agni* idi. Rig-Veda bu tanrıya gönderilen birçok ilâhi içerir. Bunlardan birinde şöyle der: "Ey Agni! Sen yaşamsın, insanın koruyucusun... Övgülerimizin karşılığı için, sana yalvaran aile babasına ün ve zenginlik ver... Agni, sen ihtiyatlı bir savunucu ve babasın, sana yaşamı borçluyuz, senin aileniz." Yunanistan'da olduğu gibi, ocak ateşi güçlü bir koruyucudur. İnsan ondan bolluk ister: "Dünyanın bizim için hoşgörülü olmasını sağla." Ondan sağlık ister: "Uzun süre ışıktan yararlanmamı sağla. Güneşin batması gibi ben de yaşlılığa ulaşayım." Hattâ ondan ağırbaşlılık ister: "Ey! Agni, kötü yola sapan insanı iyi yola getir. Eğer bir hatâ yapmışsak, senden uzakta yürüdüysek bizi affet." Yunanistan'da olduğu gibi, ocak ateşi tümüyle saftır; ateşe kirli şeyler atmak Brahmana yasaktır ve hattâ ateşte ayaklarını ısıtması da yasaktır. Yine Yunanistan'da olduğu gibi, suçlu insan, suçundan arınmadan önce ocağa yaklaşamazdı.

Hem Akdeniz kıyısında, hem de Hint yarımadasında yaşayan insanlarda bu uygulamaları bulmak, bu inançların çok eski zamanlara ait olduğunun bir kanıtıdır. Elbette, bu dini ne Yunanlılar Hindulardan, ne de Hindular Yunanlılardan aldı. Ama Yunanlılar ve İtalyanlar, aynı ırka ait-

[1] Brahma dininde din adamları kastının üyesi. –*ç.n.*

tiler, çok eski zamanlarda, ataları Orta Asya'da birlikte yaşamıştı. İşte önce burada inançları tasarladılar ve töreleri yerleştirdiler. Öyleyse kutsal ateş, ne Yunanlı, ne İtalyan, ne de Hinduların bulunmayıp sadece Arîlerin olduğu uzak ve gizemli bir döneme aittir. Tribüler birbirlerinden ayrıldığında, bu tapınmayı beraberinde götürürler. Kimileri Ganj nehri kıyılarına, kimileri de Akdeniz kıyılarına. Daha sonra, ayrılan ve artık ilişkide olmayan bu kabileler içinde kimileri Brahma'ya, kimileri Zeus'a, kimileri de Janus'e[I] taptılar; her grup kendi tanrısını yarattı. Ama hepsi de, ırklarının ortak beşiğinde tasarladıkları ve uyguladıkları ilk dini antik bir miras gibi korudular.

Hint-Avrupa halklarında bu tapınmanın varlığına dair yeterli kanıtları üst antikçağda göremiyorsak da, Yunanlıların ve Romalıların dinsel törelerinde başka kanıtlar bulabiliriz. Zeus ya da Athena tanrıları onuruna verilen kurbanlar da dâhil olmak üzere, tüm kurbanlardaki ilk yakarma ocak içindi. Hangi tanrıya olursa olsun, yapılan her dua, zorunlu olarak ocak için yapılan bir dua ile başlar ve biterdi.[42] Olimpia'da,[II] birleşik Yunanistan'ın sunduğu ilk kurban ocak içindi, ikincisi de Zeus için.[43] Aynı şekilde, Roma'da, ilk tapınma ocak anlamına gelen Vesta[III] içindi.[44] Ovidius insanların dinsel eylemlerinde ilk yeri işgâl edenin bu tanrı olduğunu belirtir.[45] Rig-Veda ilâhilerinde de şunları okuyabiliriz: "Tüm diğer tanrılardan önce, Agni'ye yalvarmak gerekir. Tüm ölümsüzlerin adlarından önce onun saygıdeğer adını telaffuz edeceğiz. Ey! Agni! Kurbanımızla saygı sunduğumuz tanrı hangisi olursa olsun, kurban her zaman sana adanmıştır." Ovidius zamanındaki Roma'da, Brahmanlar zamanındaki Hindistan'da, ocak ateşi öteki tanrılardan daima

---

[I] Bir yüzü geçmişe, bir yüzü geleceğe dönük iki yüzlü Roma tanrısıdır. Bu tanrının resmine Roma paralarında rastlanır. Janus'a ait olan bu resimde yüzlerden biri kentten içeri girenlere, öteki ise kentten çıkanlara bakar. Böylece kent güvenlik içindeki yaşamına devam eder. –*y.n.*

[42] Hymnes hom., 29; a.g.e., 3, v. 33. Platon, Cratyle, 18. Hesychius, "*kaldıran/uzağa koyan*" Diodous, VI, 2. Aristofanes, Oiseaux, 865.

[II] Olimpia: İllis'te, Yunanlıların en eski kutsal merkez. –*ç.n.*

[43] Pausanias, V, 14.

[III] Eski Roma'da ocak, evi ve aileyi koruyan bâkire tanrıça. Ocağın kutsal alevi onun bedenidir. Romandaki Vesta tapınağında bulunan kutsal alev, Vesta bâkireleri tarafından korunmuştur. Vestales rahibeleri Roma'nın en iyi aile kızları arasından seçilirdi.–*y.n.*

[44] Çiçero, De nat. Deor., II, 27.

[45] Ovidius, fastes, VI, 304.

önce geliyordu; Jupiter ve Brahma'nın insanların dininde önemli bir yer aldığını bilsek de, ocak ateşinin bu tanrılardan çok daha önce geldiği hatırlanırdı. Yüzyıllar boyunca, tapınmada ilk yeri almıştı ve yeni tanrılar, büyük tanrılar, ateşi kutsal yerinden söküp çıkaramazlardı.

Bu dinin simgeleri çağlara göre değişmiştir. Yunanistan ve İtalya'nın halkları tanrılarını insanlar gibi tanımlama, her bir tanrıya bir isim ve insan biçimi yakıştırma alışkanlığı edindiklerinde, eski ocak tapınması, bu dönemdeki insan kavrayışının her dine zorunlu kıldığı ortak yasaya maruz kalıyordu. Kutsal ateşin durduğu sunak kişiselleştirildi ve ona *hestia* "*ocak*", Vesta adı verildi, Latince ve Yunanca da aynı şekilde kalan bu ad, ilkel ortak dildeki sunağı belirten sözcükle aynı anlamı taşır. Olağan bir yöntemle, genel ad [*cins isim*] özel ad [*özel isim*] oldu. Giderek bir efsane oluştu. Bu tanrı bir kadının özelliklerine uygun tasavvur edildi. Çünkü sunağı belirten sözcüğün türü dişildi. Hattâ bu tanrıça heykellerle temsil edildi. Ama bu tanrının sadece sunak ateşi olduğuna işaret eden ilkel inancın izi hiçbir zaman silinemedi, Ovidius bile, Vesta'nın "yaşayan alev"den başka bir şey olmadığını kabul etmek zorunda kaldı.[46]

Kutsal ateş tapınmasını daha önce sözünü ettiğimiz ölülere tapınmaya yakınlaştırırsak, aralarındaki yakın ilişki anlaşılır hale gelir.

Öncelikle, ocakta sürekli beslenen ateşin, insanların düşüncesinde maddî türdeki bir ateş olmadığını söyleyelim. Ateşte görülen, ısıtan ya da yakan, sadece fizikî bir öğe olarak bedeni değiştiren, madenleri eriten ve insan sanayinin güçlü bir aracı olan ateş değildir. Ocak ateşi başka bir türdendir. Sadece kimi törelerin yardımıyla gerçekleştirilebilen ve sadece kimi odun türleriyle beslenebilen saf bir ateştir. İffetli bir ateştir;,cinsel birleşme ateşin varlığından uzakta tutulmalıdır.[47] Ondan sadece sağlık ve zenginlik istenmez, yürek temizliği, kanaatkârlık, bilgelik elde etmek için de ateşe dua edilir. Orfik bir ilâhide "Bizi zengin ve verimli kıl, bizi ölçülü ve iffetli kıl" denilir. Ocak ateşi bir tür ahlâkî kişidir. Parlattığı, ısıttığı, kutsal yiyeceği pişirdiği doğrudur; ama aynı zamanda, bir düşüncesi, vicdanı vardır; ödevler tasarlar ve bunların yerine getirilmesini gözetir. Ona insan diyebiliriz, çünkü insanın ikili

[46] Ovidius, Fastes, VI, 291.

[47] Hesiodos, Opera, 731. Plutarkhos, Comm. Sur Hés., Frag. 43, Didot yay.

özelliğine sahiptir: Fizikî olarak, parıldar, hareket eder, yaşar, bolluğu sağlar, yemeği hazırlar, bedeni besler; mânevî olarak, duygu ve sevgiye sahiptir, insana saflık verir, güzele ve iyiye hükmeder, ruhu besler. İnsan yaşamını gösterilerinin ikili dizisinde devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Hem zenginliğin, hem sağlığın, hem de faziletin kaynağıdır. İnsan doğasının gerçek Tanrısıdır. Daha sonra, Brahma ya da Zeus bu tapınmayı ikinci düzeye attığında bile, ocak ateşi insanın ilâhiliğe dair en çok erişilebildiği şey olarak kalmıştır; Fizikî doğadaki tanrılar nezdinde insanın aracısı olmuştur, insanın duasını ve armağanını semaya ve ilâhî lütufları semadan insana taşımak görevini yüklenmiştir. Daha sonraları, kutsal ateş efsanesinden büyük Vesta yaratıldığında, Vesta bâkire tanrıça olmuştur: Vesta dünyada ne doğurganlığı ne de gücü, ancak düzeni temsil etmiştir, ama katı, soyut, matematik düzen değildir bu, fizikî doğanın fenomenleri arasında erkenden görülen buyurucu ve öldürücü yasa, *anagake* "*zorunlu*" da olmamıştır; mânevî düzeni temsil etmiştir. İnsan ruhunun uzuvlarımızda kural koyması gibi, dünyaların değişik hareketlerini düzenleyen bir tür evrensel ruh gibi tasavvur edilmiştir.

İlkel kuşakların düşüncesi hayal meyal görülmeye başlanır. Bu tapınmanın ilkesi fizikî doğa dışındadır ve insan denilen o küçük gizemli dünyanın içindedir.

Bu da bizi ölülere tapmaya götürür. Her ikisi de aynı antikçağdan kaynaklanır. Birbirleriyle öylesine sıkı şekilde birleşmişlerdir ki, eskilerin inancı onunla tek bir dini oluşturur. Ocak, Şeytanlar, Kahramanlar, Lari tanrıları, bunların hepsi birbirine karışmıştır.[48] Plautius[I] ve Calumella'deki[II] iki pasajın aracılığıyla konuşulan gündelik dilde, ayrım gözetmeksizin ocak ve ev Lari denildiğini görüyoruz. Çiçero sayesinde ocak anlamının Penates'ten[III] ayrılmadığını ve Penates'in, Lari tanrıların-

[48] Tibulle, Ii, 2. Horatius, Odes, IV, 11. Ovidius, Tristes, III, 13; V, 5. Yunanlılar ev tanrılarına ya da kahramanlarına "*evin/ailenin içinde*"ya da "*evin koruyucuları*" sıfatını veriyorlardı.

[I] Latin yazar (MÖ 254-184). *–ç.n.*

[II] Romalı ziraatçi. MÖ 1. yy. ortasında yaşamıştır. *–ç.n.*

[III] Önce Etrüsk, sonra da Roma tanrılarıdır. Roma'da yurdu ve aile ocağını koruyan tanrıdır. Her evde vesta ve lares tanrılarıyla birlikte penatlara da tapılmış, tapınakları kamusal alanlara yayılmış, kırlardan şehirlere kadar her yerin kendi penates tanrıları olmuştur. *–y.n.*

dan ayrılmadığını biliyoruz.[49] Servius'ta şunu okuyoruz: "Eskiler ocak'-dan Lari tanrılarını kastederlerdi; Vergilius'da da ayrım gözetmeksizin kimi zaman ocak için Penates, Penates için de ocak anlamının kullanıldığını görüyoruz."[50] Aeneas'ın[I] Öyküsünün bilinen ünlü bir pasajında Hektor, Aeneas'a Troyalı Penates'ı vereceğini söyler, ona verdiği ocak ateşidir. Bu tanrılara yalvaran Aeneas onlara, Penates, Lari ve Vesta adlarını verir.[51]

Eskilerin Lari ya da *Kahramanlar* [Heros] diyerek adlandırdığı varlıkların, aslında insanın insanüstü ve ilâhî bir güç atfettikleri ölülerin[*in*] ruhlarından başka bir şey olmadıklarını daha önce gördük. Kutsal ölülerden [*her*] birinin anısı her zaman bu ocağa bağlıdır. Birine tapınırken diğeri unutulmaz. İnsanların saygı ve dualarında her ikisi birliktedir. Sonraki kuşak ocaktan söz ettiğinde, atalarının adlarını seve seve hatırlarlardı: "Buradan ayrıl!" der, Orestes kız kardeşine [*Helena'ya*]; "Sözlerimi işitmek için Pelops'un antik ocağına doğru ilerle."[52] Aynı şekilde, Aeneas, denizler yoluyla taşıdığı ocaktan söz ederken, bu ocakta atasının ruhunu görür gibi, ona Assaracuslu Lari adını verir.

Antik Yunan ve Roma'yı çok iyi bilen dilbilgisi uzmanı Servius[II] (zamanında antik Yunan ve Roma, Çiçero zamanına göre çok daha iyi inceleniyordu) ölüleri evlere gömmenin çok eski bir görenek olduğunu söyler ve "bu görenek sonrası, yine evlerde Lari ve Penateslere tapılırdı."[53] Bu cümle ölülere tapma ile ocak arasında antik bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Evdeki ocağın, ilk başta, ölülere tapmanın bir simgesi olduğunu, ocak taşının altında bir atanın yattığını, ateşin ona saygı-tapma için yakıldığını ve bu ateşin ölüde yaşamı devam ettirdiğini ya da her zaman gözü açık olan ruhunu temsil ettiğini düşünebiliriz.

---

[49] Plautius, Aulul., II, 7, 16: in foco nostro Lari. Columele, XI, 1, 19: Larem focumque familiarem. Çiçero, pro domo, 41; Pro quintio, 27, 28.

[50] Servius in Aeneid, III, 134.

[I] Kral Ankhises ile Aphrodite'nin oğlu, Truva'da Hektor'dan sonra en büyük kahraman sayıldı. Şair Vergilius'un eserine konu oldu. Roma'nın kahramanı ve imparator Augustus'un atası kabul edildi. –*ç.n.*

[51] Vergilius, IX, 259; V, 744.

[52] Euripides, Orestes, 1140-1142.

[II] MÖ IV. yy. sonunda yaşamış ünlü bir dilbilgisi uzmanı. Vergilius üzerine yazdığı yorumlar Floransa'da basılan ilk el yazması kabul edilir. –*ç.n.*

[53] Servius in Aeneid., V, 84: VI, 152. Voy. Platon, Minos, s. 315.

Bu sadece bir tahmindir ve kanıtlar eksiktir. Ama kesin olan, Yunanlılar ve Romalılardan kaynaklanan ırkın en eski kuşaklarının bile ölülere ve ocağa tapma eylemi içinde olduklarıdır. Bu tapınma tanrılarını fizikî doğadan seçmiyor, insanın ta kendisinden seçiyordu ve tapınma konusu da içimizdeki görünmeyen kişi, bedenimizi canlandıran ve yöneten, ahlâkî ve düşünen güç olarak antik dindi.

Bu din, ruh üzerinde her zaman aynı güçte hissedilmedi; yavaş yavaş zayıfladı, ama hiç kaybolmadı. Arî ırkının ilk zamanlarının çağdaşı olan din, bu ırkın derinliklerine o kadar işlemiştir ki Yunan Olimpos'unun muzaffer dini bile onu yerinden edememiştir, bunun için Hıristiyanlığı beklemek gerekmiştir.

Bu dinin eskilerin hanesi ve toplumsal kurumları üzerinde nasıl da güçlü etkiler gösterdiğini inceleyeceğiz. Bu din, ırkın kurumlarını aradığı o eski zamanlarda tasarlanmış ve yerleşmiştir ve insanların yürüdükleri yolu daha o zamandan itibaren belirlemiştir.

4. BÖLÜM
EV(*İN*) DİNİ

Bu antik dini, insanlık tarihinin ileriki zamanlarında kurulan dinler gibi tasavvur etmemek gerekir. İnsanlar dinî bir doktrini, birkaç yüzyıldan beri iki koşulla kabul ediyor: Birincisi kendisine din tarafından tek bir tanrının bildirilmesi, ikincisi de dinin herkese hitap etmesi ve sistematik olarak hiçbir sınıf ya da ırkı dışlamadan herkese ulaşılabilir olmasıdır. Ama ilk zamanların dini, bu iki koşuldan hiçbirini yerine getirmiyordu. İnsanların tapınmasına tek bir tanrıyı sunmuyor ve aynı zamanda tanrılar da tüm insanların tapınmasını kabul etmiyorlardı. Tanrılar tüm insanlığın tanrıları gibi tasavvur edilmiyorlardı. Ne – en azından – büyük bir kastın tek tanrısı olan Brahma'ya, ne de tüm bir ulusun tanrısı olan Panhelenik Zeus'a benziyorlardı. Bu ilkel dinde, her aile sadece bir tanrıya tapabilirdi. Din, sadece o evin diniydi.

Bu önemli noktayı aydınlatmak gerekir; çünkü bu olmadan, eski inançlarla Yunan ve Roma ailesinin oluşumu arasında varolan sıkı ilişkiyi anlayamayız.

Ölülere tapınma, Hıristiyanların azizlere tapınmasına hiçbir şekilde

benzemez. Bu tapınmanın ilk kurallarından biri, her ailenin ancak kendisine kan bağı ile bağlı olan ölülere tapabilmesiydi. Dinî bakımdan cenaze törenleri sadece en yakın akraba tarafından yerine getirilirdi. Belirli dönemlerde yinelenen cenaze yemeğinde ise, yemeğe sadece aile katılabilir ve yabancılar [*yemekten*] kesinlikle dışlanırdı.[54] Ölünün kendisine sunulan armağanı, sadece kendi ailesinden birinin elinden kabul edeceğine inanılıyordu; tapınmayı kendisinden sonra gelen kuşaklardan istiyordu. Aileden olmayan bir insanın varlığı, Maneslerin huzurunu kaçırabilirdi. Yasa da yabancının mezara yaklaşmasını yasaklıyordu.[55] Mezara kazayla ayağın dokunması bile dinen günahtı ve bunun tazmini için ölüyü yatıştırmak ve insanın kendisini arındırması gerekiyordu. Eskilerin ölüye taptıklarını ifade eden sözcük de anlamlıdır; Yunanlılar *ölmüşlere kurban sunmak* diyordu, Latinler ise *parentera* [kan bağı]. Dua ve armağan her bir kişi tarafından sadece kendi atalarına atfedilebiliyordu. Ölüye tapma sadece atalara tapmaydı.[56] Halkın düşünceleriyle alay eden [*Samsatlı*–] Lucian bunları bize şöyle anlatır: "Oğlu olmayan ölü, hediye kabul edemez ve daima açlığa mahkûmdur."[57]

Yunanistan'da olduğu gibi, Hindistan'da da ölüye armağan sadece aileden olan ardılları tarafından verilirdi. Atina yasası gibi, Hindu yasası da arkadaş bile olsa bir yabancının cenaze yemeğine kabul edilmesini yasaklıyordu. Bu yemeğin başkaları tarafından değil de ölünün ailesi tarafından sunulması o kadar gerekliydi ki huzur bulan Maneslerin [*ölenlerin ruhu*], çoğu kez şu istekte bulundukları varsayılıyordu: "Sülalemizde bize zamanlar boyunca sütte pişen pirinç, bal ve arıtılmış yağ sunabilecek erkek çocuklar birbiri ardına doğsun".[58]

Hindistan'da olduğu gibi, Yunanistan ve Roma'da erkek çocuğun babasının ve tüm atalarının *maneslerine* kutsal içecekler serpme ve kurban sunma ödevi vardı. Bu ödevi yerine getirmemek yapılabilecek en

[54] Çiçero, De legib., II, 26. Varron, De ling. lat., VI, 13: Ferunt epulas ad sepulcrum quibus jus ibi parentare. Gaius, Ii, 5, 6: Si mortui funus ad nos pertineat. Plutarkhos, Solon.

[55] Pittacus omnino accedere quemquam veta in funus aliorum. Çiçero, De legib., Ii, 26. Plutarkhos, Solon, 21. Demosthenes, in Timocr. Isée, I.

[56] En azından ilk başta; çünkü, daha sonra siteler kendi yerel ve halk kahramanlarını yarattılar. Bunu ilerde göreceğiz.

[57] Lucian, De luctu.

[58] Manu yasaları, III, 138; III, 274.

ağır kâfirlikti. Çünkü, bu tapınmanın icra edilmemesi ölüleri düşkünleştirir ve mutluluklarını yerle bir ederdi. Bu ihmal, ailede ne kadar ata varsa hepsini bir kez daha öldürmek demekti.

Ama bunun aksine, şâyet kurbanlar törelere göre verilir ve yiyecekler de belirlenen günlerde mezara götürülürse, ata koruyucu bir tanrı olurdu. Kendi sülalesinden gelmeyenlere düşmanlık güder, mezarından onları kovalar, yaklaştıklarında hastalık bulaştırırdı. Kendi ailesinden olanlar için iyi ve yardımseverdi.

Her ailenin yaşayanları ile ölüleri arasında daima bir arabuluculuk değişimi vardı. Ata, ardıllarından cenaze yemeğini, yani ikinci yaşamında sahip olabileceği tek zevki kabul ediyordu. Ardıl ise atasından bu dünyadaki yaşamında kendisine gereken yardımı ve gücü alıyordu. Ne yaşayan ölüden vazgeçebilirdi ne de ölü yaşayandan. Böylelikle, aynı ailenin tüm kuşakları arasında güçlü bir bağ yerleşiyor ve birbirinden sonsuza kadar ayrılmayacak bir bedene kavuşuyorlardı.

Her ailenin ölülerinin birbiri ardına ve daima birlikte olmak amacıyla gelip dinlendikleri bir mezarlığı vardı. Bu mezar, genelde eve yakındı ve kapıdan uzakta değildi. Böylece, eskilerden birinin dediği gibi "erkek çocuklar evden çıkarken ya da eve girerken babalarıyla karşılaşıyor ve her keresinde de onlara yalvarıyorlardı".[59] Ata kendi sülalesinin yakınında oluyor; görünmez, ama her zaman hazır şekilde ailenin bir parçası olmaya ve böylece onun babası kalmaya devam ediyordu. O ölümsüz, mutlu, ilâhî ata dünyada bıraktığı ölümlülerle ilgileniyor, onların ihtiyaçlarını biliyor ve zayıflıklarını telâfi ediyordu. Yaşayan, çalışan ve antik ifadeye göre henüz yaşamını bitirmemiş olan kişi de kendi rehberine ve desteğine sahip oluyordu; bunlar babalarıydı. Zorluklarla karşılaşıldığında atalarının antik bilgeliklerini yardıma çağırıyorlardı; üzüntü ânında onlardan teselli, tehlikede olduklarında destek, bir hatâdan sonra da bağışlanma isterlerdi.

Bugün insanın babasına ya da atasına tapmasını anlamakta zorlanabiliriz. İnsandan bir tanrı yapmak bize dinin zıttı gibi görünüyor. Bizim nasıl bu insanların inançlarını anlamamız zor ise onlarında bizimkilerini hayal etmesi zordur. Ama eskiler yaradılış düşüncesine sahip değildiler; bizim için yaradılışın gizemi ne ifade ediyorsa, onlar için de üremenin

[59] Euripides, Helen, 1168.

[*génération*] gizemi aynıydı. Yaratıcı onlara ilâhî bir kişi olarak görünüyor ve dolayısıyla atalarına tapıyorlardı. Bu duygunun doğal ve güçlü olması gerekiyordu. Çünkü neredeyse tüm insan toplumlarının kökenindeki bir dinin ilkesi olarak ortaya çıkıyor; bunu Çinlilerde gördüğümüz gibi Getaelerde,[1] İskitlerde, Yeni Dünya'nın olduğu gibi Afrika'nın ilkel topluluklarında da görüyoruz.[60]

Ölülere tapmaya sıkı şekilde bağlı olan kutsal ateşin önemli bir özelliği de her ailenin şahsına ait olmasıydı. Ateş ataları temsil ediyordu;[61] ailenin koruyucusuydu ve komşu ailenin koruyucusu olan ateşle ortak hiçbir yanı yoktu. Her ocak kendi ailesini korur ve yabancıları dışlardı.

Bu din, her evin sınırları içinde kapalı kalırdı. Tapınma kuralları kamusal değildi. Aksine, tüm törenler çok gizli tutulurdu. Sadece ailenin içinde yapılan törenler yabancılardan saklanırdı.[62] Ocak, ne evin dışına ne de dışarıdan kolaylıkla görülebilecek dış kapı yanına yerleştirilirdi. Yunanlılar ateşi, yabancıların teması ve bakışından koruyacak şekilde bir çevre duvarının "*çitin/duvarın*" arkasına yerleştiriyorlardı. Romalılar ateşi evlerinin içinde saklıyorlardı. Tüm bu tanrılara, ocak, Lari, Manesler'e saklı tanrılar, "*içerideki tanrılar*" ya da içsel tanrılar, *dii Penates* adı veriliyordu.[63] Bu dinin tüm eylemleri için bir gizem, Çiçero'nun da dediği gibi *sacrifia occulta* [özel/gizli tören] gerekiyordu.[64] Bir tören yabancı tarafından görülürse bozulur, kirlenir, tek bir bakışla uğursuz olurdu.

Bu evin dini için, ne tekdüze kurallar ne de ortak bir tören vardı. Her aile, bu konuda tam anlamıyla bağımsızdı. Bu tapınmayı ve bu

---

[1] Balkanlar ile Tuna arasında yerleşmiş Trakya halkı. İÖ 512'de Danos'a, İÖ 335'te İskender'e sonra Keltler'e yenilen Getae halkı sonunda Daçyalılar ile kaynaştı. Yasa koyucuları olan filozof kral Zalmoksis'i tanrısallaştırdıkları söylenir. –*ç.n.*

[60] Etrüsklerde ve Romalılarda, her dinî ailenin avlu etrafında sıralanmış atalarının resimlerini korumaları âdetti. Bu resimler basit birer aile portresi mi yoksa put muydu?

[61] "*Baba ocağı*", focus patrius. Aynı şekilde, Vedalarda Agni'de kimi kez ev tanrısı olarak dile getirilir.

[62] İsaeos, VIII, 17, 18.

[63] Çiçero, de nat. deor., II, 27.

[64] Çiçero, De arusp. resp., 17.

inançları düzenleme yetkisi hiçbir yabancı güce ait değildi. Babadan başka rahip yoktu, ruhban olarak hiçbir hiyerarşi tanımıyorlardı. Roma'nın yüksek rahibi ya da Atina'nın yargıç kralı [*arhont*], aile reisinin tüm dinsel törenleri yerine getirdiğinden emin olmayı isteyebilirdi, ama herhangi bir değişiklik önerme hakkı yoktu. Mutlak kural, *suo quisque ritu sacrificia faciat* idi.[65] Her ailenin kendine özgü törenleri, bayramları, dua okuyuşları ve ilâhileri vardı.[66] Dinin tek yorumcusu ve tek yüksek rahibi olan baba, dini öğretme yetkisine sahipti ve bütün bunları sadece oğluna öğretebilirdi. Bu *ev dini*nin önemli bölümünü oluşturan töreler, dua terimleri, şarkılar, ailenin kimseyle paylaşmadığı ve yabancılara anlatmanın yasak olduğu bir miras, kutsal bir mülkiyet idi. Hindistan'da da böyleydi: "Düşmanlarıma karşı ailemden kalan ve babamın bana aktardığı şarkılarla güçlüyüm" der Brahman.[67]

Böylece, din tapmaklarda değil, evlerde ikâmet eder, herkesin kendi tanrısı vardır; her tanrı sadece bir aileyi korur ve sadece o evde tanrıdır. Bu özellikteki bir dinin, aralarından birinin güçlü hayaliyle insanlara ifşa edildiğini ya da bir ruhban sınıfı tarafından öğretildiğini varsaymak akla ve mantığa uygun olmaz. İnsan aklında kendiliğinden doğmuştur; beşiği aile olmuştur; her aile kendi tanrısını yaratmıştır.

Bu din, sadece üreme yoluyla yayılabilirdi. Oğluna yaşamı veren baba, aynı zamanda ona inancını, tapınmasını, ocağı besleme hakkını, cenaze yemeği sunma görevini, dua formüllerini söyleme yetkisini de veriyordu. Üreme, yaşama gelen çocukla ailenin tüm tanrıları arasında gizemli bir bağ geliştiriyordu. Bu tanrılar ailenin kendisidir, "*soyun tanrılarıdır*"; ailenin kanıdır, "*aynı soydan gelen tanrılardır*"[68] Doğduktan sonra çocuk, onlara tapma ve armağan sunma hakkına kavuşuyordu; daha sonra ise, ölüm onu tanrılaştırdığında, bu kez kendisi ailenin tanrıları arasında yer alıyordu.

Ama şu özelliği de belirtmek gerekir: Din erkekten erkeğe aktarılı-

---

[65] Varron, De ling. Lat., VII, 88.

[66] Hesiodos, Opera, 753. Macrobe, Sat., I, 10. Cic., De legib., II, 11.

[67] Rig véda. Çev.: Langlois, c. I, s. 113. Manu yasaları, çoğu kez her aileye ait özel törelerden söz ederler.

[68] Sofokles, Antig, 199; a.g.e., 659. Rappr. "*babadan kalma tanrılar*" Aristofenes'de, Guepes, 388; Aeskhilos, Pers., 404; Sofokles, Elektra, 411; "*aileye/topluma ait tanrılar*", Platon, Lois, V, s. 729; Di generis, Ovidius, fastes, II.

yordu. Bu da, kuşkusuz insanların kuşaktan ne anladığına bağlıydı.[69] Veda'da görülen ve Yunan ve Roma hukukunda da kalıntılarını gördüğümüz ilkel zamanların inancına göre, üreme gücü sadece babaya aitti. Varlığın gizemli ilkesine sahip olan baba, yaşam kıvılcımını da aktarıyordu. Bu eski düşünceden doğan bir kurala göre, evin dinine özgü tapınma daima erkekten erkeğe geçmiştir ve kadının katılımı ise sadece babası ya da eşi aracılığıyla gerçekleşir. Bu kurala göre kadın, ölümden sonraki tapınma ve cenaze yemeği törenlerinde, erkekle aynı paya sahip değildir. Bu eski kuralın özel hukukta ve ailenin oluşumunda çok önemli başka sonuçları da ortaya çıktı; bunları ileride göreceğiz.

[69] Vedalar kutsal ateşi gelecek erkek kuşakların nedeni olarak adlandırırlar. Bkz. Mitakchana, Çev.: Orianne, s. 139.

II. KİTAP

•

AİLE

1. BÖLÜM
DİN, ESKİ AİLENİN KURUCU İLKESİDİR

Kendimizi düşüncelerimiz aracılığıyla bu eski kuşaktan insanların arasına taşıyacak olursak, her evde bir sunak [*âyin masası*] ve bu masanın etrafında da bir araya gelmiş olan aileyi görürüz. Aile, her sabah bir araya gelip ocağa ilk dualarını eder ve akşam da son kez ona yakarır. Gün boyunca, duadan ve kutsal içeceğin serpilmesinden sonra iman ederek paylaştıkları yemek için ocağın yanında bir araya gelirler. Tüm bu dinsel eylemlerde, babalarının kendilerine bıraktığı ilâhileri hep beraber söylerler.

Ev(in) dışında, yakındaki tarlada, bir mezarlık vardır. Bu ailenin ikinci evidir. Burada atalarının birçok kuşağı bir arada dinlenmektedir, ölüm onları ayırmamıştır. Bu ikinci yaşamda bir aradadırlar ve birbirinden kopmayan bir aile olarak kalmaya devam ederler.[1]

Ailenin yaşayan kısmı ile ölü kısmı arasındaki mesafe, sadece evi mezardan ayıran bir iki adımdan ibarettir. Yaşayanlar, evin dininin her

[1] Eskilerde aile mezarlığı göreneği tartışılabilir. Ölülere tapma ile ilgili inanışlar anlaşılamaz hale geldiğinde kaybolmuşlardır "*ata/baba mezarı, ataların/dedelerin mezarı*" sözcükleri Yunanlılarda sıkça görülür. Latinlerde de tumulus, patrius ya da avitus, sepulcrum gentis sözcükleri gibi. Bkz.: Herodotos, II, 136. Demosth., in Eubul., 28; in Macart., 79. Lycurg., in Leocr., 25. Çiç., De Offic., 1, 17: monumenta majorum, sepulcra communia. Çiç., De legib., Ii, 22: mortium extra gentum inferri fas negant. Ovidius, trist., IV, 3, 45. Velleius, II, 119. Suetonius, Neron., 50;Tiber., I. Digeste, XI, 5; XVIII, I, 6. Eski bir öykü herkesin aile mezarlığında gömülme zorunluluğunun kanıtıdır. Lakedamonyalılar Messenialılara karşı savaştan önce, sağ kollarına kendilerinin ve babalarının isimleri yazılı özel bir bant takarlar. Eğer savaşta ölürlerse, savaş alanında hemen tanınıp ve baba mezarına götürülebileceklerdi. Justin, III, 5. Bkz.: Aeskhilos, Sept., 889 (914), "*babaların mezarlarından bir pay/hisse*".Yunan hatipleri sıkça şu göreneği anlatırlar: İsée, Lysias ve Demosthenes (Yunanlı hatipler) şu insanın şu aileye ait olduğunu ve miras hakkı olduğunu kanıtlamak için, bu insanın babasının bu ailenin mezarlığında gömülü olduğunu söylerler.

bir kişi için belirlediği kimi özel günlerde atalarının yanında toplanırlar. Cenaze yemeğini getirirler, süt ve şarap dökerler, tatlı ve meyveleri koyarlar ya da onlara adanmış bir kurbanın etlerini yakarlar. Bu armağanların karşılığında onlardan koruma isterler, onlar tanrılarıdır ve onlardan tarlanın verimli, evin müreffeh, kalplerin erdemli olmasını dilerler.

Antik ailenin ilkesi sadece üreme [*génération*] değildir. Bunun kanıtı ise kız kardeşin ailedeki yerinin erkek kardeş gibi olmamasıdır. Erginleşen erkek çocuk ya da evlenmiş kız çocuğu artık aileye bağlı değildir. Bunlar daha sonra ileride göreceğimiz Yunan ve Roma yasalarının önemli hükümleridir.

Ailenin ilkesi doğal sevgi de değildir. Çünkü Yunan ve Roma hukuku bu duyguyu [*sevgiyi*] hiç dikkate almaz. Sevgi kalplerin derinliğinde varolabilir, ama hukukta yeri yoktur. Baba kızını çok sevebilir, ama ona kendi malını miras bırakamaz. İnsanların aile hakkındaki düşüncelerini en sâdık şekilde gösteren miras yasaları, açıkça doğum düzeniyle ya da doğal sevgiyle çelişki halindedir.[2]

Roma ailesinin temelini ne doğumun ne de sevginin oluşturduğunu çok iyi saptayan Roma hukuku tarihçileri, bu temelin baba ya da koca [*savaşçılık*] gücünde bulunduğuna inanmışlardır. Bu güçten öncelikli bir tür kurum yaratmışlardır. Fakat kocanın kadın, babanın da çocuklar üzerindeki üstünlüğünü açıklayan gücün nasıl oluştuğunu açıklayamamaktadırlar. Oysa hukukun kökenine bir şekilde gücü yerleştirmek önemli yanılgıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi, baba ya da kocanın [*savaşçılık*] otoritesi ilk neden olmak yerine daha çok bir sonuçtur, dinden kaynaklanmıştır ve din tarafından yerleştirilmiştir. Aileyi oluşturan ilke değildir.

Antik ailenin üyelerini birleştiren,doğumdan, duygudan, fizikî güçten daha azametli bir şeydir. Bu ocağın ve ataların dinidir. Ailenin hem bu yaşamda hem de öteki yaşamda tek bir vücut oluşturmasını sağlar. Antik aile, doğal bir birlikten çok dinî bir birliktir. Daha sonrada göreceğimiz gibi kadın, kutsal evlilik töreni kendisini [*evdeki*] tapınmanın kurallarına yaklaştırdığı ve ortak ettiği ölçüde aileden kabul edilecek ya da dikkate alınacaktır, şâyet oğul bağımsızlaşarak tapınmadan vazgeç-

[2] Burada en eski hukuktan söz ediyoruz. Sonrada göreceğimiz gibi bu eski yasalar değişime uğramıştır.

mişse artık aileden kabul edilmez, ama aksine, evlât edinilen bir çocuk ise gerçek erkek çocuk [*oğul*] olarak kabul edilecektir, çünkü kan bağı yoksa da, daha iyi bir bağa sahiptir: Bu bağ tapınma birliğidir. Ailenin tapınmasını kabul etmeyen mirasçı, mirastan mahrum edilecektir, akrabalık ve miras hakkı doğuma göre değil, dinin düzenlediği tapınmaya katılım haklarına göre düzenlenecektir.

Eski Yunan dili, aile için anlamlı bir sözcüğe sahipti: "*barınak*" deniyordu, ki bunun da birebir anlamı *bir ocağın yanındaki* demektir.[3] Bir dinin aynı ocağa yakarmasına ve aynı atalara cenaze yemeği sunmasına izin verdiği kişiler grubudur aile.

2. BÖLÜM
EVLİLİK

Ev dininin düzenlediği ilk kurum muhtemelen evliliktir.

Erkekten erkeğe intikal eden bu ocağın ve atalar dininin sadece erkeğe ait olmadığını belirtmek gerekir, kadın da tapınmaya katılırdı. Genç kız olarak, babasının dinsel eylemlerinde hazır bulunurdu, evlendikten sonra kocasının dinsel eylemlerine katılırdı.

Bununla, eskilerin evlilik birliğinin belli başlı tek özelliğini sezinliyoruz. İki aile yan yana yaşamaktadır, ama farklı tanrıları vardır. Ailelerden birindeki bir genç kız, çocukluğundan beri babasının dininde yer almaktadır, babasının ocağına yakarır, ona her gün kutsal içecekler döker, bayram günlerinde çiçek ve çelenklerle süsler, korumasını ister ve iyilikleri için teşekkür eder. Baba ocağı [*kızın*] tanrısıdır. Komşu ailenin erkek çocuğu onunla evlenmek istediğinde, bu genç kız için evlilik bir evden diğerine geçmekten başka bir şeydir. Artık, baba ocağını terk ederek kocasının ocağına yakarması söz konusudur. Din değiştirmek, başka törelere uymak ve başka dualar etmek söz konusudur. Çocukluğunun tanrısını artık terk etmesi ve tanımadığı bir tanrının buyruğuna girmesi söz konusudur. Birine sâdık kalarak diğerini onurlandırmayı umut edemez, çünkü bu dinde, aynı kişinin iki ocağa ve iki ayrı ataya aynı ânda yakarması söz konusu olamaz ve bu değişmeyen bir ilkedir. "Evlen-

[3] Herodotos, V, 72, 73. Halikarnaslı Dionysus., I, 24; III, 99.

mesiyle birlikte, kadının baba evinin diniyle artık hiçbir ortak noktası kalmamıştır, eşinin ocağına bağlanır" der eskilerden biri.[4]

O halde, evlilik genç kız için ciddî bir eylemdir, ama koca için değildir. Çünkü bu din, ocağa bağlanabilme hakkına sahip olmak için ocağın yakınında doğmak gerektiğini söylemektedir. Bununla birlikte koca, şimdi ocağına yabancı birini, bir kadını getirmiştir; kendi tapınmasının gizemli törenlerini onunla birlikte yapacaktır, kendi törelerini ve ailesinin mirası olan formülleri açıklayacaktır ona. Erkek için bu mirastan daha değerli başka bir şey yoktur, babasından kalan bu tanrılar, bu töreler, bu ilâhiler yaşamında onu koruyacaktır, zenginliği, mutluluğu, erdemi vaat ederler. Bununla birlikte erkek bu koruyucu gücü, bir vahşinin putunu ya da muskasını koruduğu gibi, kendisi için saklamak yerine, bir kadınla paylaşmayı kabul edecektir.

Bu eski insanların düşüncelerine nüfuz edildiği takdirde, evlilik birliğinin ve dinin evliliğe müdahalesinin ne kadar önemli olduğu görülür. Genç kızın bundan böyle izleyeceği tapınma için, temel bilgileri kutsal bir törenle alması gerekmez mi? Doğumla bağlı olmadığı bu ocağın rahibesi haline gelebilmek amacıyla, bir tür dinî tören ya da kabul töreni gerekmez mi?

Bizatihi evlilik, bu sonuçları gerçekleştiren aziz bir törendir. Evliliğin Latin ya da Yunan yazarlar tarafından dinî bir eylemi tanımlayan sözcüklerle belirtilmesi alışılmış bir şeydir.[5] Antoninuslar[I] zamanında yaşayan ve eski görenekleri ve dili çok iyi bilen Paludeukes,[II] evliliğin eski zamanlarda özel bir ad yerine kutsal tören anlamına gelen "*düğün*", "*evlilik*"sözcüğüyle belirtildiğini söyler.[6] Evlilik, özellikle eski zamanlarda âdeta bir kutsal törendir.

Oysa evliliği gerçekleştiren din, Jupiter'in, Juno'nun ya da Olimpos tanrılarının dini değildir. Tören bir tapınakta yapılmazdı, evin içinde ya-

---

[4] Bizanslı Stefanos (Etienne de Byzance), "*baba ocağı/yurt*".

[5] "*Düğün yemeğine kurban kesmek*" ya da "*düğünün sona ermesi*" pollux, VIII. 107. Demosth., s. 13131, 1820, Homeros, Odyss., XX, 74. sacrum Nuptiale, Titus Livius, XXX, 14.

[I] Antoninler: Beş iyi imparator. MS 96-180 arasında Roma İmparatorluğunu yönetmiş Nerva, Trajan, Hadrian, A. Pius, M. Aurelius adlı imparatorlar. –ç.n.

[II] Paludeukes MS II. yy.'da yaşamış Yunan dilbilgisi uzmanı. –ç.n.

[6] Paludeukes, III, 3, 38.

pılır ve evin tanrısı tarafından yönetilirdi. Gerçekte, gökteki tanrıların dini ağır basınca, evlilik dualarında gökteki tanrılara yakarmak da kaçınılmaz oldu, hattâ önceden tapınaklara gidilmeye ve tanrılara evlilik prelüdü olarak adlandırılan kurbanlar sunma alışkanlığı bile ortaya çıktı. Bunlara evlilik hazırlıkları adı veriliyordu.[7] Ama törenin belli başlı ve önemli kısmının daima evdeki ocağın önünde yapılması gerekiyordu.

Yunanlılardaki evlilik töreni üç eylemden oluşuyordu. Birincisi baba ocağının önünde sahneleniyordu "*nişan*", üçüncüsü koca ocağında "*sonuç*", ikincisi ise bir ocaktan diğerine geçişti "*başarı/bitiş*" .[8]

1. Baba evinde, koca adayının da bulunduğu ilk törende etrafına ailesini toplamış olan baba bir kurban sunar. Baba bu iş bittikten sonra, bir dua okur ve kızını genç oğlana verdiğini duyurur. Bu açıklama evlilik için kaçınılmazdır. Çünkü eğer baba, kızını baba ocağından evlilikten önceden ayırmazsa, kız kocanın ocağına gidip tapınamaz. Yeni dinine [*kocanın dinine*] girebilmesi için, ilk diniyle [*babanın diniyle*] olan tüm bağlarını koparması gerekir.
2. Kız kocanın evine götürülür. Kimi kez koca onu bizzat götürür. Kimi köylerde, kızı götürme yükümlülüğü haberci adı verilen ve Yunanlı rahiplere has kıyafetlere bürünen bir kişiye aittir. Genç kız bir arabaya bindirilir; yüzü örtülmüştür ve başında bir taç vardır; taç, sık sık göreceğimiz gibi, bütün tapınma törenlerinde bulunurdu. Kızın elbisesi beyaz renktedir. Tüm dinsel eylemlerdeki değişmeyen beyaz elbiseyle aynı renktedir. Kızın önünden bir meşale taşınır; bu düğün meşalesidir. Yol boyunca, kızın etrafında dinsel bir ilâhi söylenir ve sürekli. "*ey evlilik tanrısı (Hymen)*" sözcükleri tekrarlanır. Bu ilâhiye *Hymen*[1] adı verilir. Bu kutsal şarkı o kadar önemliydi ki, tüm törene adını vermişti.

---

[8] Homeros, il., XVIII, 391. Hesiodos, Scutum, V. 275. Herodotos, VI, 129, 130. Plutarkhos, Thes., 10: Likurg. Passim; Solon, 20; Aristides, 20; Quest. Gr., 27. Demosth., in Stephanum, II. İsée, III, 39. Euripides, Helen, 722-725; Fenikeliler., 345. Harpocration, V., "*düğün yemeği*" Paludeukes, III, c. 3. - Makedonyalılarda da aynı görenek vardır. Quinte-Curce, VIII, 16.

[1] Düğün tanrısı Hymenaios. Apollon ve bir nympha'nın, ya da Dionysos'la Aphrodite'nin oğlu sayılır. Düğünlerde hazır bulunan bu tanrı, lirik şiirin ayrı bir türü olan düğün türkülerinde de anılır. Düğün türkülerindeki ezgi bu tanrının adıyla biter. [*bkz*; Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü]. *-y.n.*

Genç kız yeni evine kendiliğinden girmez. Kocası onu kaçırır gibi yapar. Kız bağırır ve ona eşlik eden kadınlar da onu savunur gibi davranır. Bu töre nedendir? Bu genç kızın iffetinin mi simgesidir? Pek mümkün görünmüyor; iffet anı henüz gelmemiştir; çünkü bu evde ilk olarak dinsel tören gerçekleştirilecektir. Bu yeni ocağa adaklar verecek kadının aslında burada hiçbir hakkı olmadığı, kendi iradesiyle gitmediği ve bu ocağa yerin efendisinin ve tanrıdan gelen bir güçle dâhil edildiği vurgulanmakta değil midir? Her ne olursa olsun, sanki bir mücadele varmış gibi, koca genç kızı,karısını kucağına alarak kapıdan geçirir. Ama ayaklarının kapının eşiğine değmemesine özellikle dikkat eder.

Bunlar tören öncesi yapılan işlemler ve hazırlıklardır. Kutsal eylem evde başlar.

3. Ocağa yaklaşılır. Gelin evin tanrısının huzurundadır. Kutsal su ile yıkanır; kutsal ateşe dokunur. Dualar okunur. Sonra, karı-koca bir tatlıyı ya da ekmeği paylaşırlar.

Kutsal içeceklerin serpilmesi ve dua ile başlayıp biten bu hafif yemek, karı kocayı dinsel birliğe, birlikte dâhil eder ve evin tanrılarıyla birlik olurlar.

Roma evliliği de büyük ölçüde Yunan evliliğine benzer ve o da üç eylemden oluşur; *traditio*,[I] *deductio in domum*,[II] *conferreatio*.[9/III]

1. Genç kız baba ocağını terk eder. Baba ocağına bağı kendi hakları

[I] Teslim. eşyaların şekle bağlı olmaksızın teslimi işlemi olarak, yani zilyetliğin devri olarak, eşyayı alan kişiye eşyanın mülkiyetinin sağlanması. –*y.n.*

[II] Müstakbel zevcenin kocanın evine götürülmesi (iki numaralı maddeye bkz.) –*y.n.*

[9] Varron, De ling. lat., V, 61. Halikarnaslı Dionysus., II, 25, 26. Ovide, Fast., II, 558. Plutarkhos, quest rom., I ve 29; Romul., 15. Pline, Hist. nat., XVIII, 3. Tacite, Ann., IV, 16; XI, 27. Juvénal, Sat., X. 329-336. Gaius, İnst., I, 112. Ulpiem, IX. Digeste, XXIII, 2, 1. Festus, v. Rapi. Macrobe, Sat., I, 15. Servius ad Aen., IV, 168. - Etrüsklerde de aynı görenek vardır, Varron., De re rust., II, 4. – Eski Hindularda da aynı görenekler vardır, Manou yasaları, III, 27-30, 172; V, 152; VIII, 227; IX, 194. Mitakchara, çev. Orianne, s. 166, 167, 236.

[III] Taraflar arasında tam bir birlik meydana getirmeyen, ama dinî törenle yapılan bir evlenme. Bu evlilikle, kadın sadece erkeğin ailesine değil, aynı zamanda soyuna da katılır. *Patricilerin* kabul ettiği evlenme şekli. Ama Patriciler, Conferreatio'nun yanı sıra Coemptio'yu da kullanabiliyorlardı. Fakat Plebler sadece Coemptio ile evlenebiliyorlardı. –*y.n.*

nedeniyle değil, ama sadece aile babası aracılığıyla bağlı olduğundan, bağı da sadece babanın otoritesi çözebilir. *Traditio* zorunlu bir formalitedir.

2. Genç kız kocasının evine götürülür. Yunanistan'da olduğu gibi, yüzü örtülmüştür, başında taç vardır ve düğün alayının önünde de bir düğün meşalesi vardır. Kızı çevreleyenler eski bir dinsel ilâhiyi okumaktadırlar. Bu ilâhinin sözleri zamanla değişmiş ve inançların ya da dilin değişimlerine uyum sağlamıştır; ama kutsal âyinin nakaratı bozulmadan süregelmiştir: Bu *Talassie* sözcüğüdür. Horatius[1] zamanının Romalıları, Yunanlıların kullandığı "ey *evlilik tanrısı*" sözünün anlamını bilmiyorlardı. Bu sözcük, büyük bir ihtimalle dokunulmazlığı olan antik bir sözün kutsal bir kalıntısıdır.

   Düğün alayı kocanın evi önünde durur. Burada, genç kıza ateş ve su sunulur. Ateş, evin tanrısının simgesidir; Su, ailenin tüm dinî eylemlerinde kullandığı arındırıcı sudur. Kızın eve girebilmesi için aynı Yunanistan'da olduğu gibi, kaçırılır gibi yapılması gerekir. Koca, gelini kucaklamak ve ayakları eşiğe dokunmadan evin içine götürmek zorundadır.

3. Gelin ocağın önüne götürülür. Penatesler, evin tanrıları ve ataların imgeleri de kutsal ateşin etrafında toplanmışlardır. Karı-koca Yunanistan'da olduğu gibi, kurban verirler, kutsal suları serperler, dua ederler ve ince undan yapılmış bir çörek yerler (*panis farreus*).

Duaların okunması sırasında ve evin tanrılarının gözleri önünde yenen bu çörek, karı ve kocanın aziz birliğini perçinler.[10] Karı-koca bu ândan itibaren aynı tapınmada birleşmişlerdir. Kadın kocasıyla aynı tanrılara, aynı dualara, aynı bayramlara sahiptir. Hukuk danışmanlarının günümüze kadar koruduğu bu eski evlilik tanımı buradan ortaya çıkmıştır; *Nuptise sunt divini juris et humani communicatio* (Tanrısal ve insanî hukuk evliliklerle dağıtılır). Bir başkası da şöyledir: *uxor socia humanae rei*

[1] Horatius (MÖ 65- 8), Augustus döneminin önemli şairi. –*ç.n.*

[10] Romalılarda yapılan ve dinin müdahale etmediği diğer evlilik türlerinden sonra söz edeceğiz. Burada sadece kutsal evliliğin en eski evlilik olduğunu söylemekle yetinelim; çünkü, en eski inançlara tekabül eder ve inançlar zayıfladıkça kaybolmuştur.

atque divinae (İnsanî ve tanrısal şeyin ortağı zevcedir).[11] Platon'un deyişine göre, artık erkeğin dinini paylaşmaya başlayan bu kadın, eve bizzat tanrılar tarafından dâvet edilmiştir.[12]

Böylece evlenen kadın ölülere tapınmanın kurallarını da uymaktadır; ama cenaze yemeğini [*baba ocağına*] kendi atalarına götüremez. Artık bu hakka sahip değildir. Evlilik onu tamamen babasının ailesinden koparmakla kalmamış, aynı zamanda ailesiyle olan tüm dinsel ilişkilerini de koparmıştır. Hediyesini artık kocasının atalarına verir, hediye onların ailesine aittir, bundan böyle yeni ataları vardır. Evlilik onun için ikinci bir doğum anlamını taşımaktadır. Hukuk danışmanlarının dediği gibi artık kocasının kızıdır, *filiae loco*. Hem iki aileye ve hem de iki evin dinine ait olunamaz, kadın artık tümüyle kocasının ailesinde ve dinindedir. Bu kuralın miras hukukundaki sonuçlarını ileride göreceğiz.

Kutsal evlilik kurumu, ev[*in*] dini gibi Hint-Avrupa ırkında da eskidir. Çünkü bunlardan biri olmadan öteki de olamaz. İnsana evlilik birliğinin cinsel ilişkiden ve geçici bir sevgiden başka bir şey olduğunu öğreten bu din, karı kocayı aynı tapınmanın ve inançların güçlü bağı ile birleştirir. Düğün töreni alabildiğine görkemlidir ve o kadar önemli sonuçlar doğurur ki, insanların düğünün her evde sadece bir kadın için mümkün olabildiğine ve bir kadın için izin verildiğine inanmaları şaşkınlık yaratmaz. Böyle bir din çok evliliğe izin veremezdi.

Hattâ böyle bir birliğin çözülemez ve boşanmanın imkânsız olduğunu düşünebiliriz. Roma hukuku evliliği *coemptio*[I] ya da *usus*[II] ile bozulmasına izin verebiliyordu. Ama dinsel evliliğin bozulması çok zordu.[13] Bunun için, yeni bir kutsal tören gerekliydi. Çünkü dinin birleştirdiğini sadece din bozabilirdi. *Confarreatio*'nun sonucu sadece *diffarreatio* ile bozulabilirdi: Ayrılmak isteyen eşler, bir rahip ve tanıkların huzurunda son kez ortak ocağın huzurunda bir araya gelirlerdi. Evlilik gü-

---

[11] Digeste, kitap . XXIII, 2. başlık, Code, IX, 32, 4. Denya d'halic., II, 25; "*mal, mülk ve kutsal şeylerde ortak, eş*", Bizanslı Stefanos.

[12] Platon, Yasalar, VIII, s. 841.

[I] Kadının beş tanık önünde satın alınması ya da satış akdi. –*y.n.*

[II] Evliliğin, şeklen eksik yapılması durumunda, koca hâkimiyeti (*manus*), evliliğin bir yıl kesintisiz sürmesinden sonra meşrulaşıyordu. Evlilik, bir yıl içinde eşlerin kesintisiz birlikteliği olarak kabul ediliyordu. –*y.n.*

[13] Halikarnaslı Dionysus., II, 25.

nünde olduğu gibi, karı-kocaya ince undan yapılmış bir çörek sunulurdu.[14] Ama kuşkusuz, çöreği paylaşmak yerine reddederlerdi. Sonra, dua yerine birbirlerine tuhaf, sert, kindar ve korkutucu anlamlar içeren sözler söylerlerdi.[15] Bir tür bedduaydı bu sözler, kadın böylece kocasının tapınmasından ve tanrılarından vazgeçmiş olurdu. Dinsel bağ bu ândan sonra kopar. Tapınma birliği sona erdiğinde, diğer birlik de hukuken sona erer ve evlilik feshedilirdi.

3. BÖLÜM
AİLENİN SÜREKLİLİĞİ
YASAKLANAN BEKÂRLIK
KISIRLIK DURUMUNDA BOŞANMA
ERKEK ve KIZ ÇOCUKLAR ARASINDA EŞİTSİZLİK

Ölülerle ilgili inançlar ve ölülere tapınma eski aileyi oluşturmuş ve aile bu kuralların çoğunu uygulamıştır.

Daha önce gördüğümüz gibi ölümden sonraki insan, mutlu ve tanrısal bir varlık halinde tanınıyordu, ama yaşayanların ona cenaze yemeği sunma koşulu vardı. Eğer yaşayanlar ona hediyeler vermezse, ölü için düşkünlük başlıyor, müteveffa mutsuz ve kötülük kaynağı bir şeytan düzeyine iniyordu. Çünkü eski kuşaklar, ölümden sonraki yaşamı tasavvur etmeye başladıklarında, ödül ve cezayı öngörememişlerdi, inançlarına göre ölünün mutluluğu, yaşamı boyunca sürdürdüğü davranışa bağlı değildi, tamamen mirasçılarının ölüye davranışına bağlıydı. Her baba, gelecek kuşaklarından *Maneslere* dinlenme ve mutluluk sağlayacak cenaze yemekleri bekliyordu.

Bu düşünce eskilerde yer alan ev hukukunun temel ilkesiydi. Ama daha önce, her ailenin kendini ebediyen sürdürmesini içeren bir kural oluşmuştu. Ölüler ardıllarının, sülalelerinin sönüp gitmeyeceğini bilmeliydiler. Yaşadıkları mezarda, bundan başka bir kaygıları yoktu. Ölülerin biricik çıkarı ve biricik düşüncesi, kendi kan bağından olması şartıy-

[14] Festus., v. diffarreatio. Paludeukes, III, c. 3:. "*kurtulma*" Bir yazıtta bulunan cümle: sacerdos conferreationum et diffarreationum. Orelli, no: 2648.

[15] "*tuhaf biçimler, tuhaflıklar, üzücü olaylar*", Plutarkhos, quest. Rom., 50.

la mezarına birisinin armağan getirecek olmasıydı. Hintli ölülerin sürekli olarak şunları tekrarladıklarına inanıyordu: "gelecek kuşaklarda bize pirinç, süt ve bal getirecek erkek çocuklar doğsun." Bir başka inançları da şuydu. "Bir ailenin sönüp gitmesi bu ailenin dininin yıkımına neden olur, hediye olarak getirilecek çöreklerden yoksun olacak atalar mutsuzların âlemine giderler."[16]

İtalya ve Yunanistan'daki insanlar da uzun süre aynı şeyi düşündüler. Gerçi bunlar bize Doğu'nun eski kitaplarında inançları içeren metinlerinde olduğu gibi açık yazılı metinler bırakmamışlardır, ama en azından antik düşüncelerini doğrulayacak yasaları hâlâ bulabiliriz. Atina'da yasa, sitenin yöneticisini hiçbir ailenin sönüp gitmemesi konusunda özenli davranmakla görevlendirmişti.[17] Aynı şekilde, Roma yasası, tek bir ev tapınmasının dahi terk edilmemesi konusunda dikkatliydi.[18] Atinalı bir hatibin söylevinde şunu okuyoruz: "Öleceğini bilip de, ailesinin ardılsız kalmasından tasalanmayan insan yoktur, çünkü ölülere tapınacak kimse kalmayacaktır."[19] Herkesin kendinden geriye kalacak bir erkek çocuk bırakmaktan çıkarı vardır. Çünkü mutlu ölümsüzlüğünün şartının bu olduğuna inanmıştır. Bu aynı zamanda, mutlulukları sadece aile olduğu sürece devam edecek olan atalara karşı bir ödevdir de. Manu Yasaları büyük oğula "görevin tamamlanması için yaratılmış kişi" adını verir.

Burada antik ailenin en dikkat çekici özelliklerinden birini görüyoruz. Bunu oluşturan din, ailenin ölüp gitmesini kesinlikle istemez. Sönen bir aile, ölen bir tapınmadır. İnançların henüz bozulmadığı dönemdeki bir aileyi tasavvur etmek gerekir. Her biri kendine özgü bir dine ve tanrılara sahiptir ve bu özen gösterilmesi gereken değerli bir emanettir. Dindarlığının [*inancın*] korkacağı en büyük mutsuzluk, gelecek kuşaklarının sona ermesidir. Çünkü dini de [*inancı*] bu dünyadan kaybolup gidecektir, ocağı sönecektir, bir sürü ölü unutulup gidecektir ve ebedî bir sefâlete düşeceklerdir. İnsan yaşamının büyük gayesi, tapınmayı sürdürecek ardıllığın devam etmesidir.

Bu düşüncelere göre, bekârlık hem önemli bir dinsizlik [*inançsız-*

[16] Bhagavad-Gita, I, 40.
[17] İsaeos, VII, 30-32.
[18] Çiç., De legib., II, 19: perpetua sint sacra.
[19] İsaesos, VII, 30

lık], hem de mutsuzluktur; dinsizliktir, çünkü bir bekâr, ailesinin *manesleri*nin mutluluğunu da tehlikeye atmaktadır, [*mutsuzluktur*], çünkü ölümünden sonra kendisine tapınacak kimsesi yoktur ve "manesleri neyin mutlu ettiğini tanıyamaz". Bu hem kendisi, hem de ailesi için lânettir.

Yasaların olmadığı dönemlerde, bu inançların bekârlığı önlenmesinde uzun süre yeterli olduğu düşünülebilir. Ama yasalar çıktıktan sonra, bekârlığın yasal olarak kötü ve cezaya müstahak olduğunun ilân edildiği söylenir. Roma'nın eski salnamelerini[I] inceleyen Halikarnaslı Dionysius[II] gençleri evlenmeye zorlayan eski bir yasayı gördüğünü söyler.[20] Roma'nın eski yasalarının benzeri olan Çiçero yasaları bilgi el kitabı, bekârlığı felsefî bir biçimde yasaklayan bir yasayı içerir.[21] Sparta'da, Likurgos[III] Kanunnamesi, evlenmeyen insanı tüm yurttaşlık haklarından yoksun bırakır.[22] Birçok öykünün bize aktardığı bilgilerden, yasaların artık bu gibi medenî hallerle ilgilenmediği dönemlerde bekârlığın örf ve âdetler tarafından yasaklandığını öğreniyoruz. Paludeukes birçok Yunan köyünde uygulanan yasanın bekârlığı suç olarak cezalandırdığını belirtir.[23] Bu inançlara uygundur. İnsan kendine değil, ailesine aittir. İnsan bir dizinin üyesidir ve dizi onunla sona ermemelidir. Rastgele doğmamıştır, tapınmaya devam etmesi için yaşama dâhil edilmiştir, tapınmanın kendisinden sonra devam etmesinden emin olmadan yaşamı terk etmemelidir.

Ama sadece erkek çocuk doğurmak yeterli değildir. Ev dinini sürdürmek isteyen erkek çocuk, dinsel bir evliliğin meyvesi olmalıdır. Yunanlıların "*gayri meşru (çocuk)*" ve Latinlerin *spurius* adını verdiği piç, gayri meşru çocuk, dinin erkek çocuğa tahsis ettiği rolü yerine getire-

---

[I] resmî nitelikli devlet, vilayet yıllıkları. –*y.n.*

[II] Halikarnoslu Dionysius. MÖ 60- MS 6 yılında yaşamış Yunanlı tarihçi. –*ç.n.*

[20] Halikarnaslı Dionysius., IX, 22.

[21] Cic., De legib., III, 2.

[III] Sparta'nın efsanevi yasa koyucusu. Tarih boyunca birçok ütopyayı etkilediği kabul edilir. Likurgos, MÖ 9. yüzyılda, Mısır'ı, Ortadoğu'yu ve Girit'i gezmiş ve öğrendiklerini yurdunda uygulamaya çalışmıştır. Platon, Herodotos, Aristoteles gibi Antikçağdaki bazı tarihçi ve filozoflar, Likurgos Yasaları'ndan "kaybedilmiş güzellikler" olarak bahsetmişlerdir. –*y.n.*

[22] Plutarkhos., Lycurg., apophth. Des Lacéd.

[23] Paludeukes, III, 48.

mezdi. Gerçekten de tek başına kan bağı aileyi oluşturmak için yeterli değildi ve ayrıca tapınma bağı da gerekliydi. Tabiî evlilik töreni yapılmayan ve dolayısıyla eşinin tapınmasına ortak olamayan kadından doğan çocuğun kendisi de tapınmaya katılmazdı.[24] Cenaze yemeği sunma hakkı yoktu ve aile onunla devam edemiyordu. Daha sonra da göreceğimiz gibi, aynı nedenle, miras hakkına da sahip değildi.

O halde, evlilik zorunlu idi. Amacı zevk değildi. Belli başlı konusu birbirine uygun, mutluluk ve yaşamın zahmetleri için bir araya gelmek isteyen iki kişinin birliği değildi. Din ve yasaların önündeki evliliğin sonucunda, iki kişiyi aynı evin tapınmasında birleştirmek koşuluyla, bu tapınmayı devam ettirebilecek bir üçüncü kişiyi varlığa getirmekti. Evliliğin karar altına alınmasında telaffuz edilen dua âyinindeki açıklamada bunu görüyoruz: *ducere uxorem liberum quaerendorum causa* derler Romalılar. Yunanlılar da şöyle söylerler "*meşru doğan çocukların tohumu için, sonra meşru doğan çocukların*".[25]

Evlilik ailenin sürdürülmesi amacıyla alınan bir karardı, dolayısıyla kadının kısır olması halinde evliliğin bozulması da doğru görünüyordu. Eskiler için kadının kısır olduğu durumlardaki boşanma, daima bir hak olarak kabul edilmiştir, hattâ bir zorunluluktu. Hindistan'da din, "kısır kadının yerinin sekiz yıl sonra doldurulabileceğini" buyuruyordu.[26] Bu görev Yunan ve Roma'da da aynı mıydı? Hiçbir resmî metin bunu doğrulamıyor. Bununla birlikte Herodotos, karılarını kısır oldukları için boşayan iki Sparta kralından bahseder.[27] Roma'ya gelince, Roma Salnamelerinin [*yıllık*] sözünü ettiği ilk boşanmayı yapan Carvillius Ruga'nın öyküsünü biliyoruz. Aulus-Gelius'a[1] göre "Carvilius Ruga büyük bir aileye aittir ve karısından boşanma yoluyla ayrılmıştır. Çünkü karısından çocuğu olmamıştır. Onu çok seviyordu ve davranışlarını övüyordu. Ama aşkını yemin ettiği dinine fedâ etti. Çünkü çocuk sahibi olmak için onu karı olarak aldığına (evlilik formülleri uyarınca) yemin etmişti".[28]

[24] İsaeos, VII. Demosthenes Macartatos'a karşı.

[25] Menandros, fr. 185, Yay. Didot. Alciphron, I, 16. Eschyle, Agam., 1166, yay. Hermann.

[26] Manu yasaları, IX, 81.

[27] Herodotos, V, 39: VI, 61.

[1] (MS 115-120/180) Romalı dilbilgisi uzmanı ve derleyici. *-ç.n.*

[28] Aulus-Gellius, IV, 3. Valère-Maxime, II, 1, 4. Denys, II, 25.

Din ailenin sönüp gitmemesi gerektiğini söylemiştir, her sevgi ve her türden doğal hak, bu kuralın önünde boyun eğmelidir. Eğer bir evlilik koca nedeniyle kısır ise, ailenin devam etmesi gerekirdi. Bu durumda, kocanın bir kardeşi ya da akrabası onun yerine geçerdi ve kadın kendini bu erkeğe vermek zorundaydı. Bu münasebetten doğan çocuk kocanın çocuğu gibi kabul edilirdi, çünkü tapınmasını devam ettiriyordu. Eski Hindularda kurallar böyleydi, aynı kuralları Atina yasaları ve Sparta yasalarında da görüyoruz.[29] Bu dinin nüfuzu o kadar fazlaydı ki!.. Dinsel görev diğer tüm görevlerden önce ve o kadar önce geliyordu ki!

Kuvvetle muhtemeldir ki, eski yasalar çocuğu olmamış dul kadının evlenmesini öneriyorlardı. Buyruğa göre dul kalmış kadının ölen kocasının en yakın akrabasıyla evlenmesi gerekiyordu. Doğan erkek çocuk merhumun çocuğu olarak bilinirdi.[30]

Bir kız çocuğun doğumu evliliğin amacından sayılmıyordu. Gerçekten, kız çocuk tapınmayı devam ettiremezdi. Çünkü evlendiği gün ailesinden ve babasının tapınmasından vazgeçiyor ve artık kocasının ailesine ve dinine ait oluyordu. Hem tapınma hem de aile, erkek çocuklar yoluyla devam ediyordu. Bu önemli bir olgudur ve sonuçlarını ileride göreceğiz.

Beklenen ve zorunlu olan erkek çocuktur; ailenin ataların, ocağın istediği odur. Eski Hindu yasalarına göre "erkek çocuklar, baba atalarının maneslerine karşı borcunu öder ve kendisine ölümsüzlüğü sağlar." Yunanlıların gözünde de erkek çocuk değerlidir, çünkü daha sonra kurban verecek, cenaze yemeğini sunacaktır ve tapınmasıyla evin dinini koruyacaktır. Yaşlı Aeskhilos'da erkek çocuk baba ocağının kurtarıcısı olarak görülür.[31]

Erkek çocuğun aileye girişi dinsel bir eylemle bildirilirdi. Önce babanın onaylaması gerekirdi. Efendi [*patron*] olarak, yaşamı boyunca ocağın muhafızı ve ataların temsilcisi olan babanın yeni doğan çocuğun aileye ait olup olmadığını diğerlerine bildirmesi gerekiyordu. Doğum sadece fizikî bir bağ idi, babanın kabulü ise ahlâkî ve dinsel bir bağı

---

[29] Ksenefon, Spartalıların Anayasası. Plutarkhos, Solon, 20. Manu yasaları, IX, 121.
[30] Manu yasaları, IX, 69, 146. Tahudilerde de böyle, Deutéronome, X, 25.
[31] Aeskhilos, Choéph., 264.

açıklıyordu. Bu işlem, Roma'da, Yunanistan'da ve Hindistan'da da zorunlu idi.

Ayrıca, daha önce [*evlenen, baba ocağından çıkan*] kadın için gördüğümüz gibi, erkek çocuğa da kabul edildiğini gösteren bir tören yapılması gerekiyordu. Tören doğumdan hemen sonra gerçekleştirilirdi; Roma'da dokuz gün sonra, Yunanistan'da on gün sonra, Hindistan'da on ya da on iki gün sonra.[32] O gün, baba aileyi bir araya getirir, tanıkları çağırır ve ocağına bir kurban sunardı. Çocuk evin tanrısına takdim edilirdi, bir kadın onu kollarında taşır ve kutsal ateşin etrafında birkaç kez dönerdi.[33] Bu törenin amacı ikiliydi, birincisi çocuğu arındırmak, yani eskilerin gebelik zamanında çocuğa bulaştığını varsaydıkları kirden onu kurtarmak, ikincisi de çocuğu evin tapınmasına dâhil etmekti. Bu ândan itibaren çocuk, bir aziz cemaate ve aile denilen o küçük bir kiliseye kabul edilmiş olurdu. Dini vardı, törelerini uyguluyordu, duaları okuyabilirdi, atalarını onurlandırıyor, tapıyordu ve daha sonra, kendisi de onurlandırılacak, tapılacak bir ata olacaktı.

4. BÖLÜM
EVLÂT EDİNME ve SERBEST KALMA[1] HAKKINDA

Ev tapınmasının devam ettirilme görevi, eskiler arasındaki evlât edinme hakkının ilkesi olmuştur. Erkeği evlenmeye zorlayan, kısırlık durumunda boşanmayı ilân eden, iktidarsızlık ya da erken ölüm nedeniyle kocanın yerine bir akrabayı uygun gören din, ailenin sönmesi gibi korkulan bir felâketten kurtulmak için aileye son bir fırsat sağlar: Bu fırsat, evlât edinme hakkıydı.

"Doğanın kendisine bir erkek çocuğu vermediği kişi, cenaze törenlerinin sona ermemesi için evlât edinebilir" der Hinduların yaşlı[34] yasa koyucusu. Evlât edinilen bir çocuğa evlâtlığının meşruiyeti için itiraz edildiği bir davada Atinalı bir hatibin ilginç bir savunmasına sahibiz.

---

[32] Aristofanes, Kuşlar, 922. Demosthenes Baeotos'a karşı, s. 1016. Macrobe, Sat., I, 17. Manu yasaları, II, 30.

[33] Platon, Thééthète, Lysias, Harpocration içinde.

[1] *émancipation:* Babanın/erkeğin hükmünden çıkma. Bir erkek evlâdın baba hâkimiyetinden çıkarılması, serbest kalması. *–y.n.*

[34] Manu yasaları, IX, 10.

Davalı bize önce hangi gerekçeyle evlât edinildiğini açıklar: "Menekles çocuğu olmadan ölmek istemiyordu, kendisini gömmesi ve sonrasında da cenaze tapınma törenlerinin yapılması için kendisinden sonra birini bırakmak istiyordu". Sonra, mahkeme evlât edinmeyi iptal ederse kendisine değil de, kendisini evlât edinenin başına nelerin gelebileceğini gösterir. Menekles ölmüştür, ama söz konusu olan Menekles'in çıkarıdır. "Evlât edinilmeyi iptal ederseniz, Menekles arkasında çocuk bırakmadan ölmüş olacaktır ve dolayısıyla, onun onuruna kimse kurban vermeyecektir, kimse ona cenaze yemeği sunmayacaktır ve sonunda tapınmasız kalacaktır."[35]

Erkek çocuk evlât edinmek, evin dininin sürdürülmesine, ocağın esenliğine, cenaze armağanlarının devamına, ataların maneslerinin [*ruhlarının*] huzuruna göz kulak olmaktır. Evlât edinmenin var olma nedeni tapınmanın sona ermesini önlemek olduğundan, sadece çocuğu olmayanın evlât edinmesine izin verilirdi. Bu açıdan, Hindu yasaları kesindir.[36] Atina'da da durum benzer şekildedir; Demosthenes'in[I] Leokhares'e[II] karşı savunması bunun kanıtıdır.[37] Eski Roma hukukunda aynı durumun uygulandığını gösteren kesin bir metin yoktur. Gaius[III] zamanında, aynı kişinin hem doğumla, hem de evlât edinmeyle çocuk sahibi olduğunu biliyoruz. Çiçero zamanında bu konunun hukukta kabul edilmediği söyleniyor; çünkü hatip bir savunmasında şöyle diyor: "Evlât edinmeyi düzenleyen hukuk hangisidir? Evlât edinmek isteyenin çocuksuz olması gerekmez mi? Evlât edinmeden önce çocuk sahibi olmayı denedi mi? Evlât edinmek, doğadan elde edilmeyeni dinden ve yasadan istemektir."[38] Claudius'u sertçe eleştiren ve evlât edinen kişinin daha önce çocuk sahibi olduğunu ileri süren Çiçero, bu evlât edinme talebinin dinsel yasaya aykırı olduğunu haykırır.

Erkek çocuk evlât edinildiğinde, evlâtlığı öncelikle kendi tapınmasına katmak, "evin dinine çağırmak ve kendi *penateslerine* yakınlaşması-

---

[35] İsaeos, II, 10-46.

[36] Manu yasaları, IX, 168, 174. Dattaca-Sandrica, çev. Orianne, s. 260.

[I] MÖ 384-322 arası yaşamış ünlü politikacı ve hatip. Kekemelikten kurtulmak için ağzına çakıl taşları koyarak konuşma pratikleri yapmıştır. *–ç.n.*

[II] MÖ 360- 320 arası yaşamış yuna yontucu. *–ç.n.*

[37] Bkz.: İsaeos, II, 11-14.

[III] II. y. y. da yaşamış Romalı hukukçu, İnstitutes'un yazarı. *–ç.n.*

[38] Çiçero, Pro domo, 13, 14. Aulus-Gellius, V, 19.

nı sağlamak" gerekiyordu.[39] Dolayısıyla evlât edinme de, çocuğun doğumunda yapılan kutsal törene benzer bir törenle yapılırdı. Böylece, yeni doğan çocuk ocağa kabul edilir ve dine ortak edilirdi. Evlât edinen baba ile evlâtlık çocuk, tanrılara, kutsal nesnelere, törelere, dualara ortak oluyordu. Buna *Sacra transiit* denirdi ve *[evlâtlık]* yeni ailesinin tapınmasına geçmiş olurdu.[40]

Evlâtlık, bu şekilde, eski [ailesinin] tapınmasından vazgeçiyordu.[41] Gerçekten de bu eski inançlara göre, aynı insanın iki ocağa kurban vermesinin ve iki dizi ataya tapmasının mümkün olmadığını görmüştük. Yeni bir eve kabul edilince, kendi babasının evi artık ona artık yabancı hale geliyordu. Artık doğuşuna tanıklık eden ocakla ortak bir noktası kalmıyordu ve bundan böyle kendi öz atalarına cenaze yemeğini sunamıyordu. Doğum ilişkisi kopuyor, yeni tapınma ilişkisi üstün geliyordu. Bu kişi eski ailesine tastamam yabancı hale geliyordu, eğer ölürse, *[öz]* babası cenaze törenlerini yapamaz ve cenaze alayını yürütemezdi. Evlât edinilen eski ailesine dönemez, fakat en fazlası, eğer bir erkek çocuğu olursa, yasaya göre onu kendisini evlât edinen ailede kendi yerine bırakabilirdi. Böylece bu ailenin sürekliliği sağlandığı için artık aileden çıkabiliyordu. Ama bu durumda da kendi oğluyla bütün bağları kopmuş oluyordu.[42]

Evlât edinmeye karşılık gelen bağlılaşım, serbest kalmaydı *[émancipation]*. Erkek çocuğun yeni bir aileye girebilmesi için, eski ailesinden çıkabilmiş olması, yani kendi dininden azat edilmesi gerekir.[43] Serbest kalmanın belli başlı sonucu, kişinin kendisini dünyaya getirmiş olan ailenin bütün tapınmalarından vazgeçmesidir. Romalılar bu eyleme anlamlı bir ad veriyorlardı: *sacrorum detestatio*.[44/I]

---

[39] "Ev tanrılarına adama", İsaeos, VII. tapınmaya katılma, Çiçero, Pro domo, 13; Ev tanrılarına adama, Tacite, Hist., I, 15.

[40] Valerius -Maximus, VII, 7. Çiçero, Pro domo, 13:*kutsalların varisidir.*

[41] *Babadan kalma kurbanlar gönderildikten sonra*, Çiç., a. g. e.

[42] İsaeos, VI, 44; X, II. Demosth., Leochares 'a karşı. Antifon, Frag., 15. Manu yasaları ile karşılaştırınız, IX, 142.

[43] Consuetudo apud antiquos fuit ut qui in familiam transiret prius se abdicaret ab ea in qua natus fuerat. Servius ad Aen., II, 156.

[44] Aulus-Gellius, XV, 27.

[I] eski görevini bırakıp yeni görev alma anlamında. –ç.n.

5. BÖLÜM
AKRABALIK ve ROMALILARIN 'AGNATUS' DEDİKLERİ

Platon akrabalığın aynı evin tanrılarının birliği olduğunu söyler.[45] Demosthenes iki kişinin akrabalığının kanıtı olarak, aynı tapınmayı yapmalarını ve aynı mezara cenaze yemeği sunmalarını gösterir. Gerçekten, akrabalığı oluşturan evin dinidir. İki insan, aynı tanrı, ocak ve cenaze yemeğine sahipseler akraba olduklarını söyleyebilirler.

Oysa daha önce de gördüğümüz gibi, ocağa kurbanlar erkekten erkeğe aktarılıyordu ve ölülere tapma erkeğin soyundaki ardıllara hitap ediyordu. Bu dinsel kuraldan çıkan sonuca göre, kadın tarafından akraba olunmuyordu. Eski kuşakların düşüncesinde, kadın ne varlığı ne de tapınmayı aktarabilir. Erkek çocuk her şeyiyle babasına çeker. Zaten iki aileye ait olunmaz, iki ocağa yakarılmaz, erkek çocuğun babasının dininden ve ailesinden başka şeyi yoktur.[46] Ana tarafından bir aileye nasıl sahip olabilir? Kendi annesi evliliğin kutsal töreleri gerçekleştiği ânda, ailesinden kesin olarak vazgeçmişti zaten; o zamandan beri, sanki onların kızı olmuş gibi, cenaze yemeğini kocasının atalarına sunmuş ve kendi atalarına bir daha yemek sunmamıştır, çünkü artık onlardan ardılı olmadığı varsayılırdı. Hayata doğduğu aileyle ne dinsel ilişkiyi ne de hukukî ilişkisini korumuştur. Hattâ oğlunun bile bu aileyle hiçbir ortak noktası yoktur.

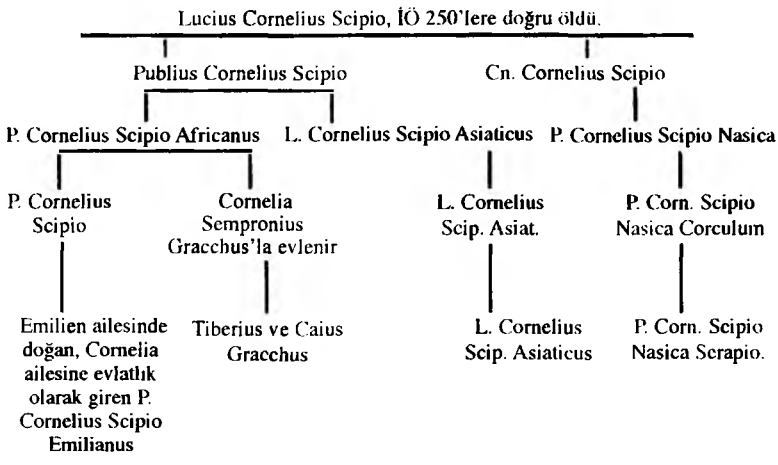
Akrabalık ilkesini doğum değil; tapınma ilişkisi oluşturuyordu. Bu Hindistan'da açıkça görülür. Hindistan'da, aile reisi, ayda iki kez cenaze yemeğini sunar, babasının maneslerine, büyükbabasına ve büyükbabasının babasına çörek sunar, ama soyundan geldiği kadın tarafından akrabalarına, yani ne annesine ne de annesinin babasına asla bir şey sunulmaz. Sonra, daha yukarıya doğru aynı sülale [*baba soyu-atalar*] içinde ilerlersek, dördüncü, beşinci, altıncı kuşaktan atalarına armağanlar sunar. Ama armağan daha önemsizdir; basit mayi serpme ve birkaç pirinç tanesi, hepsi o kadar.[47] Cenaze yemeği böyledir işte, akrabalık bu törelerin gerçekleşmesine göre önem kazanmaktadır. Ayrı ayrı cenaze yemekleri düzenleyen iki kişi, sülalelerinde altı kuşak boyunca geriye gi-

[45] Platon, Yasalar, V, s. 279.
[46] Patris non matris familiam sequitur, Digeste, 50. kitap, 16. başlık, s. 196.
[47] Manou yasaları, V, 60.

dip inceledikleri ataları içinde, şâyet ortak bir ata bulurlarsa, akraba sayılırlar. Bu durumda, ortak atalarını sadece armağan olarak su serperek kutsamışlarsa birbirlerine *samanodacas* derlerdi, ama sadece çörek sunmuşlarsa birbirlerine *sapindas* diye hitap ederlerdi.[48] Kendi göreneklerimize göre sayarsak, *sapindas* akrabalığı yedinci kuşağa kadar, *samanodacas* akrabalığı ise on dördüncü kuşağa kadar gider. Her iki durumda da, akrabalık aynı ataya armağan sunmak nedeniyle kabul edilir; kadınların akrabalığı bu sistem içinde de kabul edilmez.

Batı'da da geçerli olan durum da aynıdır. Romalı hukukçuların *agnatus*la neyi kastettikleri konusu uzun süre tartışıldı. Ama, *agnatus*'a ev dini çerçevesinde yaklaşıldığında sorunun çözümü basitleşir. Nasıl ki din, erkekten erkeğe aktarılıyorsa, eski hukukçuların da doğruladığı gibi, iki kişinin akraba [*agnat*] olabilmesi için sülalelerin erkekten erkeğe izlenebilen bir ortak ataya sahip olmaları gerekiyordu.[49] *Agnatus* için işleyen kural, tapınma için de geçerliydi. Bu iki şey arasındaki ilişki açıktır. *Agnatus*, dinin ilk baştan yerleştirdiği akrabalıktan başka hiçbir şey değildir.

Bu gerçeği daha açık görmek için, bir Roma ailesinin çizelgesini yapalım.

[48] Mitakchara, çev. Orianne, s. 213.

[49] Gaius. I, 156; III, 10. Ulpien, 26. İnstituts de Justinien, III, 2; III, 5.

Bu çizelgede, MÖ 140 yılına doğru yaşayan beşinci kuşak dört kişi tarafından temsil edilir. Hepsi akraba mıdır? Modern bakışımıza göre evet, ama Romalıların düşüncesine göre hepsi akraba değildir. Aynı evin tapınmasına dâhil olup olmadıklarına bakalım, yani aynı atalara armağanlar sunuyorlar mıydı? Dalında yalnız kalan üçüncü Scipio Asiaticus belirlenen günde cenaze yemeğini sunsun, sülalede erkekten erkeğe çıkarsak, üçüncü ata olarak Publius Scipio'u buluruz. Aynı şekilde, kurban veren Scipion Emilien öncüllerinde [*atalarında*] Publius Scipio ile karşılaşacaktır. O halde, Scipio Asiaticus ve Scipio Emilien akrabadır, Hindular buna *Sapindas* adını verirler.

Diğer yönden, Scipion Serapion'nun dördüncü atası L. Cornelius Scipio'dur ve bu kişi de Scipion Emilien'in dördüncü atasıdır. O halde, bunlar da akrabadır. Roma'nın hukukî ve dinsel dilinde, bu üç Scipion *agnati*'dir [*akraba*], ilk ikisi altıncı dereceden akrabadır, üçüncü ise onlarla sekizinci dereceden akrabadır.

Ama, Tiberius Gracchus için durum aynı değildir. Bizim modern geleneklerimize göre, bu adam Scipio Emilien'in en yakın akrabası olacaktır, ama *agnati*'ye göre çok uzak akrabası bile değildir. Tiberius'un Scipionların kızı Cornelia'nın erkek çocuğu olması önemli değildir; ne o ne de Cornelia bu aileye dinle bağlı değildir. Sempronin'den başka ataları yoktur; cenaze yemeğini onlara sunarlar; sülalesine bakarsak, Scipion ile hiç karşılaşmayacaktır. Scipion Emilien ve Tiberius Gracchus *agnati* değildir. Kan bağı akrabalık için yeterli değildir, tapınma bağı da olması gerekir.

Buna göre, Roma yasası nezdinde, babadan geçme kanla bağlanan iki erkek kardeş *agnati* olurken, ana bir baba ayrı iki kardeşin *agnati* olmadığını anlıyoruz. Erkek kanalıyla ardıllığın, akrabalığın temelindeki değişmez bir ilke olduğu söylenmesin. Doğumda değil, sadece tapınmadaki *agnatilik* tanınıyordu. Serbest kalmanın tapınmadan ayırdığı erkek çocuk, babasının *agnatis*i değildir. Evlât edinilen yabancı, yani tapınmaya kabul edilen [*evlâtlık*] yabancı, hem evlât edinenin hem de tüm ailenin *agnatis*i oluyordu. Akrabalığı belirleyenin din olduğu o kadar gerçektir ki.

Yunanistan ve Roma'da olduğu gibi, Hindistan'da da tapınma aracılığıyla gerçekleştirilen akrabalığın, artık akrabalık sayılmadığı bir dönem gelip çatmıştır. Eski din zayıfladıkça, kan bağı daha çok ses çıkarır oldu

ve doğumla geçen akrabalık hukukî kabul gördü. Romalılar ev dininin kurallarından kesinlikle bağımsız olan bu türdeki akrabalığa *cognatio* adını verdiler. Çiçero'dan Justinianus'a kadar tüm hukukçuları incelediğimizde, iki akrabalık sisteminin rekabet halinde olduğunu ve hukuk alanında egemenlik kurmak amacıyla mücadele ettiklerini görüyoruz. Ama On iki-Levha döneminde, [*hukuken*] sadece *agnati* akrabalığı kabul ediliyordu ve miras hakkını sağlayan da buydu [*agnati akrabalığı*]. Sistemin Yunanlılarda da aynı biçimde işlediğini ileride göreceğiz.

6. BÖLÜM
MÜLKİYET HAKKI

İşte eskilerin, çevremize bakmakla hakkında bir düşünce edinemeyeceğimiz kurumlarından birisi. Eskiler mülkiyet hakkını bugünkü kuşakların ilkelerinden farklı ilkeler üzerine kurmuştur; netice itibarıyla mülkiyet hakkını güvence altına alan yasalar da tabiatıyla bizimkilerden farklıdır.

Ülkelerinde özel mülkiyet hakkını hiç yerleştiremeyen ırklar olduğunu biliyoruz, kimileri de bunu uzun bir dönem sonra ve ancak güçlükle başarmıştır. Daha toplumların kökeninde yer alan ve bireyin bir toprağa sahip olup olamaması ve birey ile bir toprak parçası arasında "bu toprak benimdir, bu toprak sanki benim bir parçamdır" diyebileceği biçimde bağ kurması açıklanması çok kolay olmayan bir problemdi. Tatarlar mülkiyet söz konusu olduğunda bir hayvan sürüsünü tahayyül ederler, ama toprak söz konusu olduğunda mülkiyet hakkını anlayamazlar. Bazı yazarların ifadelerine göre, eski Cermenlerde toprak kimseye ait değildir, tribü kendi üyelerinden her birine her yıl ekebileceği bir toprak tahsis eder ve sonraki yıl bu toprak parçası bir başka yerle değiştirilirdi. Cermen insanı, hasadın mülkiyetine sahipti, ama toprağın mülkiyetine sahip değildi. Kimi Samî ırklarında ve Slav topluluklarında da durum aynıdır.

Bunun aksine, yüksek antik çağdan itibaren Yunanistan ve İtalya'da özel mülkiyet hakkı tanınmış ve uygulanmıştır. Toprağın ortak mülkiyet nesnesi kabul edildiği bir döneme ilişkin herhangi bir tarihî bilgi bulunmaz.[50] Ve Cermenlerde görüldüğü söylenen tarlaların yıllık paylaşımıy-

[50] Kimi tarihçilerin Roma'da mülkiyetin önce kamusal olduğunu ve Numa'nın yö-

la ilgili bir şey de görülmemektedir. Hattâ önemli bir olgu söz konusudur. Bireye toprağın mülkiyetini vermeyen soylar, bireye emeğinin ürününü yani hasadın mülkiyetini verirlerken, bu durum Yunanlılarda tam aksinedir. Birçok kentte, yurttaşlar hasatlarının önemli bir bölümünü ortaklaşa kullanmak zorunda bırakılmışlardı ve bunları ortak tüketmek zorundaydılar, birey hasat ettiği buğdaya sahip değildi, ama aynı zamanda gayet tuhaf bir çelişkiyle, toprağın kesin mülkiyetine sahipti. Elde edilen üründen [*hasattan*] çok, toprak bireye aitti. Yunanlılarda, mülkiyet hakkının tasarımı doğal yoldan farklı bir yol izlemiş görünüyor. [*Mülkiyet hakkı*] önce hasada, sonra da toprağa uygulanmadı. Uygulama tersine gerçekleşti.

Yunan ve İtalyan toplumlarında, eski zamanlardan beri üç şey kurulmuş ve güçlü şekilde yerleşmiştir: Ev dini, aile ve mülkiyet hakkı; başından beri, bu üç şey arasında çok açık bir ilişki cereyan etmiş ve bunlar birbirinden ayrılamaz hale gelmişlerdir.

Özel mülkiyet düşüncesi bizatihi dinin kendi içindedir. Her ailenin ocağı ve kendi ataları vardır. Bu tanrılara sadece onlar tarafından tapılır, bu tanrılar sadece o aileyi korur, o ailenin mülkiyetindedirler.

Oysa eski zamanların insanları, tanrılar ile toprak arasında gizemli bir ilişki kurmuşlardı. Önce ocağı ele alalım. Bu sunak yerleşik yaşamın simgesidir, sadece adı bile bunu ifade eder.[51] Toprağın üstüne konulmalıdır, bir kere yerine konulduktan sonra yeri bir daha değiştirilemez, üzerinde parladığı taşı maddî olarak bir başka yere taşımak zordur, dinsel olarak bu daha da zordur ve insan ancak çok zor durumda kalırsa, bir düşman onu kovaladığında ya da toprak onu artık doyurmuyorsa, sunak yerinin değiştirilmesine izin verilir. Ocak yerine konduktan sonra, hep aynı yerde kalacağı düşünülür ve umulur. Tanrı buraya bir günlüğüne ya da bir insan yaşamı boyunca yerleşmez. Aile sürdükçe ve alevini kurbanla canlı tutacak biri olduğu sürece orada sabit kalacaktır.

---

netimi altında özel olduğunu belirten düşünceleri vardır. Bu hatâ Plutarkhos (Numa, 16), Çiçero (Republique, II, 14) ve Dionysius'un (II, 74) üç metninin yanlış yorumundan kaynaklanır. Bu üç yazar Numa'nın toprakları yurttaşlara dağıttığını söylerler, ama dağıttığı toprakların sadece kendinden önce gelen kişinin fethettiği topraklarla ilgili olduğunu da açıkça belirtirler, agri quos bello romulus ceperat. Roma toprağına gelince, *ager Romanus*, kentin kurulduğundan beri özel mülkiyettedir.

[51] Bkz.: Plutarkhos, De primo frigido, 21; Macrobe, I, 23; Ovidius, Fast., VI, 299.

Ocak toprağı ele geçirir, bu toprak parçası kendi toprak parçası olur, artık onun mülküdür.

Görev ve din gereği daima ocağın etrafında birleşerek kalan aile de ocak gibi o toprağa yerleşir. İkâmet düşüncesi doğal olarak akla gelir. Aile ocağa bağlıdır, ocak da toprağa; toprak ve aile arasında sıkı bir ilişki oluşur. Ailenin sürekli ikâmetgâhı burasıdır ve öngörülmeyen mutlak bir zorlamayla karşılaşmadığı sürece burayı terk etmeyi düşünmez. Ocak gibi, hep bu yeri işgâl edecektir. Bu yer ona aittir; mülkiyetidir, sadece bir insanın değil, değişik üyelerin birbiri ardına burada doğacağı ve öleceği bir ailenin mülkiyetidir.

Eskilerin düşüncelerini izlemeye devam edelim. İki ocak farklı, asla birleşmeyen ve birbirine karışmayan iki tanrıyı temsil ederler; bu o kadar doğrudur ki, iki aile arasında evlilik bile tanrılar arasındaki birliği gerçekleştirmez. Ocak yalıtılmış olmalıdır, yani ona ait olmayan her şeyden ayrılmalıdır, tapınma törenlerinin gerçekleşmesi sırasında herhangi bir yabancı ona yaklaşmamalı ve hattâ onu görmemelidir bile. Bu nedenle, bu tanrıya saklı tanrı, "*içerideki tanrılar*" ya da iç tanrı, *Penates* adı verilir. Bu dinsel kuralın yerine gelmesi için, ocağın etrafının bir engelle belirli bir uzaklık gözetilerek çevrelenmesi gerekir. Bu engelin bir çit, tahta ya da taştan örülerek yapılmış olması önemli değildir. Her ne olursa olsun bu engel, bir ocağın alanını bir diğer ocağın alanından ayıran sınırı belirtir. Bu engel "*çit, duvar*" kutsal kabul edilmektedir.[52] Onu aşmak dinsizliktir. Tanrı onu gözetir ve koruması altında tutar, bu nedenle bu tanrıya "*aile-ev*" sıfatı verilir.[53] Din tarafından çizilen ve korunan bu engel mülkiyet hakkının en kesin, reddedilemeyen göstergesidir.

Arî ırkının ilkel zamanlarına gidelim. Yunanlıların. "*çit, duvar*" Latinlerin *herctum* dediği kutsal engel, ailenin evinin, sürülerinin ve ekip-

[52] "*Sınır tanrıları*" Sofokles, Trachin., 606.

[53] Bu eski tapınmanın Zeus'un daha erken dini tarafından silindiği ve Zeus'un ocak tanrısıyla ortak edildiği dönemde, aynı tanrı kendisi için "*aile-ev*" ad sıfatını aldı. Bununla birlikte, kökeninde, duvarın gerçek koruyucusu ev tanrısı idi "*aile-ev tanrıları*"nın pénatesler ile aynı olduğunu söyleyen Halikarnaslı Dionysius (I, 67) bunu doğrular. Bu Pausanias'ın (IV, 17) bir bölümü ile Euripides (troy., 17) ve Vergilius'un (Aen., II. 514) bölümlerinin yakınlaşmasından ortaya çıkar; bu üç bölüm aynı olaya bağlıdır ve "*aile tanrısı Zeus*" sadece ev ocağı olduğunu gösterir.

biçtiği tarlanın bulunduğu geniş, duvarlarla çevrili bir yerdir. Bütün bu alanın orta yerinde koruyucu ocak bulunur. Sonraki dönemler gidelim: İnsanlar Yunanistan'a, İtalya'ya kadar gelmiş ve kentler kurmuşlardır. Evler birbirine yaklaşmıştır; ama bitişik değildirler. Kutsal çevre duvarı hâlâ mevcuttur, ama boyutları küçülmüştür; küçük bir duvar, bir hendek, bir saban izi ya da birkaç adım genişliğinde basit bir toprak mekâna dönüşmüştür. Her ne olursa olsun, iki ev birbirine dokunamaz; ortaklaşalık [*ortak engel/duvar*] imkânsız kabul edilmektedir. Aynı duvar iki eve ortak olamaz, olursa, evin tanrılarının kutsal engeli kaybolur. Roma'da yasa, iki evi ayıracak olan boş mekânın iki buçuk ayak genişliğinde olması gerektiğini saptamıştır. Bu mekân 'engel tanrısına' ayrılmıştır.[54]

Bu eski dinsel kurallardan çıkan sonuç şudur: Toplu yaşam eskilerde asla yerleşmemiştir. Phalanstere [*toplu yaşama* anlamında] hiç bilinmedi. Pythagoras bile, insanların mahrem dininin karşı koyduğu kurumları yerleştirmeyi başaramamıştır. Eskilerin yaşamının hiçbir döneminde, on ikinci yüzyıl Fransa'sında yaygın olan köy halinin birbirine karışmış insan topluluğuna benzer bir şey de bulunmaz. Kendi tanrıları ve kendi tapınması olan her ailenin toprakta özel bir yeri, ayrı bir ikâmetgâhı ve mülkiyeti olmak zorundaydı.

Yunanlılar insanın ev inşa etmeyi ocaktan öğrendiğini söylerler.[55] Gerçekten, asla terk etmeyi düşünmediği bir yere dini aracılığıyla yerleşen insan, kalıcılaştığı bu yere aynı zamanda güçlü bir yapı kurmayı da muhtemelen oldukça erken zamanlarda düşünmüştür. Çadır, Arap'a Tatar'a uygun geliyordu, Tatar da arabaya; ama, ev ocağı olan bir aileye, kalıcı bir konut gerekiyordu. Toprak ya da ahşaptan yapılmış kulübenin yerini taştan ev aldı. Sadece insan yaşamı için değil, aynı evde kuşaklar boyu yaşayacak aile için ev yapıldı.

Ev, hep kutsal çevre engeli içinde yer aldı. Yunanlılar'da bu duvarın oluşturduğu kare ikiye bölünerek paylaşılıyordu, birinci bölüm avlu idi, ev ikinci bölümde yer alıyordu. Çevre engelinin tam ortasında yer alan ocak, avlu sonunda ve evin girişi yakınındaydı. Roma'da durum farklı olsa bile temel ilke aynıydı. Ocak çevre engelin ortasında yer alırken, bi-

[54] Festus, v. ambitus. Varron, De ling. lat., V, 22. Servius ad Ae., Ii, 469.
[55] Diodorus, V. 68.

nalar dört tarafta yer alıyor ve ocağı küçük bir avluya hapsediyorlardı.

Bu yapı sistemine esin veren düşünceyi görüyoruz: Duvarlar ocak etrafında yükseliyor, onu yalıtıyor ve savunuyordu. Yunanlıların da dediği gibi, ev yapmayı din öğretti.

Aile bu mülkiyetin efendisi ve sahibidir, ona bu hakkı evin tanrısı vermiştir. Ev, tanrıların sürekli varlığıyla takdis edilir; "tanrıları koruyan tapınaktır". "Her insanın evinde kutsal olan ne vardır?" diye sorar Çiçero. "Burada sunak [*âyin masası*] vardır; kutsal ateş burada parlar; burada aziz şeyler ve din vardır".[56] Kötü niyetlerle bu eve girilirse, saygısızlık olurdu. Ev dokunulmazdı. Bir Roma geleneğine göre, evin tanrısı hırsızı kovalar ve düşmanı uzaklaştırırdı.[57]

Başka bir tapınma nesnesine geçelim: Mezar. Aynı düşüncelerin mezar için de geçerli olduğunu göreceğiz. Eskilerin dininde mezarın çok büyük önemi vardı. Çünkü bir yandan atalara tapınmak gerekiyordu ve öte yandan bu tapınmanın esasını oluşturan âyin, yani cenaze yemeği ataların yattığı yerde yapılmalıydı.[58] Kısaca aile, üyelerinin birbiri ardına gelip uyuduğu ortak bir mezara sahipti. Ocak için geçerli olan kuralın aynısı mezar için de geçerliydi. Nasıl ki evin ocağının aynı evde birleşmesine izin verilmiyorsa, iki aile de tek bir mezarda birleştirilemezdi. Bir ölüyü ailesinin mezarından başka bir yere gömmek ya da bu mezara yabancı bir bedeni gömmek dinsizlik kabul ediliyordu.[59] Ev(*in*) dini, yaşamda olsun, ölümde olsun, her bir aileyi diğerlerinden ayırıyor ve her tür birlik görüntüsünü, ciddiyetle uzaklaştırıyordu. Aynı şekilde, evlerin yan yana olamadığı gibi mezarlar da birbirine dokunmamalıydı; her birinin, evler gibi ayrı bir çevre engeli mevcuttu.

Tüm bunlardaki özel mülkiyet niteliğinin nasıl da belirgin olduğunu görüyoruz. Ölüler, o aileye ait tanrılardır ve onlara yakarma hakkına sadece o aile sahiptir. Bu ölüler toprağı sahiplenmişlerdir, bu küçük toprak parçasının altında yaşarlar ve aileden olmayan hiç kimse onlara ka-

[56] Çiçero, Pro domo, 41.

[57] Ovidiu, Fast., V, 141.

[58] Antik kural böyleydi. Çünkü cenaze yemeğinin ölülerin yiyeceği olduğuna inanılıyordu. Bkz.: Euripide, Troyennes, 381.

[59] Çiçero. De legib., II, 22; II, 26. Gaius, İnstit., II, 6. Digeste, XLVII. Kitap, 12. başlık. daha sonrada göreceğimiz gibi, köle ve yanaşma aileye aittirler ve ortak mezara gömülürlerdi. Her insanın aile mezarına gömülmesi kuralının bir istisnası vardı, o da sitenin kamusal cenaze törenlerine izin vermesiydi.

rışmayı düşünemez bile. Zaten, şâyet aileden biri değilse hiç kimse onlara dokunamaz, kimse onların işgâl ettikleri toprağı ellerinden alma hakkına sahip değildir, eskiler için bir mezara ne zarar verilebilir ne de yeri değiştirilebilirdi.[60] Mezarı koruyan ağır yasalar vardır. İşte böylece bir toprak parçası, din adına, her aile için sürekli bir mülkiyet nesnesine dönüşmüş oluyordu. Aile, ölülerini gömmekle toprağı ele geçiriyor, buraya sürekli olarak yerleşmiş oluyordu. Ailenin yaşayan erkek çocuğu yasal olarak "bu toprak bana aittir" diyebilir. Toprak kayıtsız şartsız onun ayrılamaz bir parçasıdır ve topraktan vazgeçme hakkı olamaz. Ölülerinin [*atalarının*] yattığı toprak başkasına devredilemez ve zaman aşımına uğramaz. Roma hukuku, aileye, mezarın bulunduğu toprağı satması durumunda bile, bu mezarın sahibi olarak kalma ve tapınma törenlerini yerine getirmek amacıyla bu topraktan geçip mezara ulaşma hakkını verir.[61]

Eski göreneğe göre, ölüler mezarlıklara ya da yol kenarlarına değil, ailenin tarlasına gömülmeliydi. Antik zamanların bu alışkanlığı bir Solon[1] yasası ve Plutark'ın eserinin birkaç bölümüyle doğrulanıyor. Demosthenes'in bir savunmasında, kendi zamanında bile, ölülerini her ailenin kendi malikânesine gömüldüğünü ve Attika'da [*Atina*] bir toprak satın alındığında, orada eski mülk sahiplerinin mezarlarının bulunduğunu söylüyordu. İtalya için aynı görenek On iki Levha Yasası, iki hukukçunun metinleri ve Siculus Flaccus'un cümlesiyle doğrulanıyor: "Eskiden mezar yeri yapmanın iki şekli vardı; kimileri tarlanın sınırına koyardı, kimileri de ortasına."[62]

Bu görenekten, mülkiyet düşüncesinin ölülerin yattığı alandan giderek mezarlığı çevreleyen alana doğru yayıldığını kolaylıkla anlayabiliriz. Yaşlı Cato'nun kitabında okuduğumuz bir açıklamada, bir İtalyan çiftçisinin tarlasına bakması, hırsızlıktan koruması ve iyi hasat vermesi için

[60] Likurgos, Leocrates'e karşı, 25. Roma'da, mezarın yerini değiştirmek için yüksek görevli papazlardan izin almak gerekirdi. Plinius, Letrr., X, 73.

[61] Çiç., De legib., II, 24. Digeste, XVIII. kitap, 1. başlık, 6.

[1] Adıyla anılan ve hukuk tarihine damga vuran "*Solon Yasaları*" kitap boyunca incelenmektedir. MÖ 640-559'da yaşadığı tahmin edilen, Atinalı devlet adamı ve şair. Yaptığı reformlarla Atina demokrasisinin temelini attığı kabul edilir. –*y.n.*

[62] Siculus Flaccus, yay. Goez, s. 4, 5. Bkz.: Fragm. Terminalia, yay. Goez, s. 147. Pomponuis, au Digeste, XLVII. kitap, 12. başlık, 5. Paul, au Digest, VIII, 1, 14.

Maneslere yakardığını görüyoruz. Dolayısıyla ölülerin ruhlarının koruyucu eylemleri, mülkiyet hakları sahiplenilen toprağın sınırlarına kadar genişlemiş oluyordu. Aile, ölülerin ruhları sayesinde toprağın tek sahibiydi. Mezar, ailenin toprakla olan çözülemez bağını, yani mülkiyeti kurmuş oluyordu.

İlkel toplulukların çoğunda, mülkiyet hakkı din aracılığıyla yayılmıştır. İncil'de Tanrı İbrahim'e şöyle der: "Ben, bu ülkeyi sana vermek için seni Kalde-Ur'dan çıkartan Tanrı'yım." Musa'ya da "İbrahim'e vermeye yemin ettiğim ülkeye sizi sokacağım ve size miras olarak vereceğim" der. Böylece yaratıcı hakkın ilk sahibi olan Tanrı, topraktaki mülkiyetinin bir kısmını insana bırakır. Eski Yunan-İtalyan topluluklarında da benzer şeyler olmuştur. Bu hakkı Jupiter'in dini yerleştirmemiştir, belki de henüz var olmuş değildi. Her aileye toprak üzerinde bir hak veren tanrılar evin tanrıları, ocak ve *maneslerid*ir. Ruhlarına hükmeden ilk din, aynı zamanda mülkiyetin de temellerini atan dindir.

Özel mülkiyetin ev dininin vazgeçemeyeceği bir kurum olduğu açıktır. Bu din, hem ailenin [*evini*], hem de mezarın yalıtılmasına yol açmıştır, ortak yaşam imkânsızdır. Aynı din, ocağın toprağa yerleştirilmesini ve mezarın hiçbir şekilde ne tahrip edilmesini ne de yer değiştirmesini buyuruyordu. Mülkiyet ortadan kaldırıldığında, ocak kontrolsüz olacak, aileler birbirine karışacak, ölüler terk edilecek ve yine ölüler tapınmasız kalacaktır. Yerinden oynatılamayan ateş ve sürekli mezar sayesinde, aile toprağın sahibine dönüşür; toprak, ocağın ve ataların dinini içine çekmiş ve onunla dolmuştur. Dolayısıyla eski zamanların insanı çok zor sorunları çözme işiyle yüz yüze gelmedi. Tartışmadan, çalışmadan, hiç tereddüde düşmeden, birden ve sadece inançların gücüyle, bütün uygarlığı doğuran mülkiyet hakkı anlayışını edindiler. Çünkü insan mülkiyet sayesinde toprağı iyileştirmiş ve kendisi de daha iyi olmuştur.

Mülkiyet hakkını koruyan yasalar değil, din olmuştur. Her malikâne, kendini gözeten ve kollayan ev tanrılarının gözü önündedir.[63] Ev için olduğu gibi, her tarla da kendini diğer ailelerin tarlalarından ayıran bir engelle çevrelenmeliydi. Bu engel, taştan bir duvar değildir; işlenme-

[63] Lares agri eustodes, Tibulle, I, 1. 23. religio larum posita in fundi villaeque conspectu. Çiçero, De legib., Ii, 11.

den kalması gereken ve sabanın dokundurulamayacağı birkaç ayak genişlikte bir toprak şerididir. Bu mekân kutsaldır: Roma Yasası onun zaman aşımına uğramadığını buyurur.[64] Bu mekân dine ait bir mekândı. Aile babası, ayın ve yılın belirli günlerinde, bu şeridi izleyerek, tarlanın etrafında dolaşır, önünde giden kurbanları güder, ilâhiler söyler ve armağanlar sunardı.[65] Bu âyinle, hem tarlası ve hem de evi için tanrıların teveccühünü uyandırdığına inanırdı; ev tapınmasını özellikle tarlasının etrafında icra ederek mülkiyet hakkını gösterirdi. Kurbanlar ve dualarla izlediği yol, toprağının ihlâl edilemez sınırıydı.

Bu şerit üzerine belirli aralıklarla taşlar ya da ağaç gövdeleri dizilir ve bunlara *terminus* adı verilirdi. *Terminusların* ne anlama geldiğini ve taşları toprağa yerleştiren insanların dinî inanışları gereği bu taşlara atfettikleri düşünceleri değerlendirebiliriz. Siculus Flaccus şöyle anlatır: "İşte atalarımızın yaptığı: Önce bir küçük çukur açarlar ve sınır taşını kenara koyarlar. Sonra orayı ot ve çiçek demetleriyle süslerler. Sonra kurban sunarlar; kurbanın kanını çukura akıtırlar; içine (önce ocağın kutsal ateşinde tutuşturulmuş) kızgın köz, tohum, çörek, meyve atarlar, biraz şarap ve bal dökerler. Sunulan yiyecekler tümü henüz sıcak olan küllerin üzerinde yanıp bittikten sonra ise taş ya da tahta parçası, açılan çukurdaki yere çakılırdı."[66] Bu törenin amacının *Terminus*'un ev tapınmasının kutsal temsilcisine dönüştürülmesi olduğunu açıkça görüyoruz. Bu özelliğin devam ettirebilmesi için, her yıl şarap serpilmesi ve dualar okunarak kutsal törenin tekrarlanması gerekiyordu. Toprağa konulan *Terminus*, bir şekilde toprağa dikilen ev dininin ta kendisiydi ve böylece bu toprağın ailenin mülkiyeti olduğu ebediyen belirlenmiş oluyordu. *Terminus*, daha sonraları, şiirin de yardımıyla ayrı bir tanrı olarak tanındı.

Terminus ya da kutsal sınır taşı göreneğinin Hint-Avrupa ırkında evrenselleştiği görülüyor. Hindularda da, yüksek antikçağda da mevcut olan ve sınır taşına adanan kutsal tören göreneği, Siculus Flaccus'ün İtalya için daha önceleri tanımladığı törenlerle benzerlik gösterir.[67] Ro-

[64] Çiçero, De legib., I, 21.
[65] Cato, De re rust, 141. Script. rei. agrar., yay. Goez, s. 308. Denys d'Halica., II, 74. Ovide, fast., II, 639. Strabon, V. 3.
[66] Sicul. Flace, yay. Goez, s. 5.
[67] Manu yasaları, VIII, 245. Vrihaspaiti, zikreden Sicé, Législat. Hindoue, s. 159.

ma'dan önce *Terminus*'u Sabinlerde görüyoruz.[68] Aynı törenler Etrüsklerde de görülmüştür. Yunanlıların da "*sınırlar, sınır tanrıları*" adını verdikleri kutsal sınır taşları vardı.[69]

Törelerle yerleştirilen *Terminus*'u yerinden sökecek hiçbir güç yoktu dünyada. Ebediyen aynı noktada kalacaktı. Bu dinsel ilke Roma'daki bir efsaneyle açıklanır: Capitol tepesinde bir yere sahip olmak isteyen Jupiter, tanrı *Terminus*'u yerinden edemez. Bu eski efsane aslında mülkiyetin ne kadar kutsal olduğunu gösterir. Çünkü hareketsiz *Terminus*, tastamam dokunulmazlığı olan mülkiyeti ifade etmektedir.

Terminus hem tarlayı, hem tarlanın sınırını koruyor ve ona göz kulak oluyordu. Komşu fazla yaklaşmaya cesaret edemezdi. Yoksa Ovidius'un da dediği gibi, "saban demiri ya da küçük çapanın kendisine dokunduğunu hisseden tanrı bağırırdı: Dur! Burası benim tarlam. İşte seninki."[70] Bir ailenin alanına tecavüz etmek için, sınır taşını devirmek ya da yerini değiştirmek gerekiyordu. Oysa bu taş bir tanrı idi. Saygısızlık korkunçtu ve ceza ağırdı; eski Roma yasası şöyle diyordu: "*Terminus*'a sabanın demiriyle dokunan insan ya da öküzleri, canını fedâ etsin."[71] Bunun anlamı nedir? İnsan ve öküzleri cezalarını çekmek için yanacaklardır. Din adına konuşan Etrüsk yasası da şöyle der: "Sınır taşını deviren ya da yerini değiştiren tanrılar tarafından mahkûm edilecektir; evi kaybolacaktır, soyu sönecektir; toprağı meyve vermeyecektir; dolu, hastalık, aşırı sıcakların alevi hasadını imha edecektir; suçlunun bedeni yarayla kaplanacak ve organları kopup düşecektir."[72]

Aynı konudaki Atina yasası metinlerine sahip değiliz. Bize kalan şu iki sözcüktür: "Sınırı aşma!" Ama, sanki Platon âdeta yasa koyucuyu tamamlıyor: "İlk yasamız şu olmalı: Kimse tarlasını komşu tarladan ayıran sınır taşına dokunmasın. Çünkü taş sabit kalmalıdır. Düşmanlığı dostluktan ayıran küçük taşı yerinden sarsmayı kimse düşünmesin, onu yerinde bırakmak andımız ve sözümüzdür"[73]

Tüm bu inançlardan, göreneklerden, yasalardan çıkan sonuca göre

---

[68] Varron, De ling. lat., V, 74.
[69] Paludeukes, IX, 9. Hesychius, Platon, Yasalar, VIII, s. 842.
[70] Ovidius, fast., II, 677.
[71] Festus, Ve, terminus.
[72] Script. Rei agrar., yay. goez, s. 258.
[73] Platon, Yasalar, VIII, s. 842.

insan, toprağı sahiplenmeyi ve toprak üstündeki haklarını güvence altına almayı ev dininden öğrenmiştir.

Bu gerçekleşen ve yerleşen mülkiyet hakkının, etkileri itibariyle, başka ilkeler üzerine kurulu bulunan modern toplumlarımızdaki mülkiyet hakkından daha eksiksiz ve mutlak olduğunu kolaylıkla anlıyoruz. Mülkiyet hakkı ev dinine o kadar içseldi ki, bir aile her ikisinden de vazgeçemezdi. Ev ve tarla iç içe geçmiştir. Aile onları ne kaybedebilir ne de vazgeçebilirdi. Platon yasaları konu edinen kitabında, mülk sahibine tarlasını satmayı yasakladığında yeni bir şey ileri sürmüyordu; sadece eski bir yasayı hatırlatmış oluyordu. Eski zamanlarda, mülkiyetin başkasına devredilemez olduğu görülmektedir. Sparta'da, toprak parçasını satmanın kesinlikle yasak olduğunu bilinir.[74] Aynı yasak Locres[I] ve Leucade[II] yasalarında da yazılıdır.[75] Dokuzuncu yüzyıl yasa koyucusu Korinthoslu Phidon, aile ve mülkiyet sayısının değişmeden kalması talimatını verir.[76] Tabiî bu talimatın uygulanabilmesi için toprağı satmanın ve hattâ paylaşmanın yasak olması gerekiyordu. Korinthoslu Phidon'dan yedi, sekiz kuşak sonraki Solon Yasaları, mülkiyetin satılmasını yasaklamıyordu, ama satan kişiyi "tüm yurttaşlık haklarını kaybetmek" gibi çok ağır bir cezaya çarptırıyordu.[77] Aristoteles de, genel olarak eski yasaların çoğu kentte toprak satışını yasakladığını söyler.[78]

Bu türden yasalar bizi şaşırtmamalıdır. Mülkiyet çalışma hakkı aracılığıyla temellendirilirse, insan bundan vazgeçebilir. Ama mülkiyeti din aracılığıyla temellendirirseniz, insanın bundan vazgeçmesi olanaksızdır: İnsan kendi niyetinden daha güçlü bir ilişkiyle toprağa bağlanmış olmaktadır. Zaten, mezarın bulunduğu, tanrılaşmış ataların yaşadığı ve bir ailenin ebediyen tapınmak zorunda olduğu bu tarla, sadece bir insanın değil, ailenin mülkiyetidir. Kişi onu emaneten almıştır, toprak ölülere ve doğacak kişiler aittir. Aileyle bütünleşmiştir ve artık ondan ayrılamaz. Toprağı ve aileyi birbirinden ayırmak, bir tapınmayı bozmak ve

---

[74] Plutarkhos, Likurgos, Agis. Aristoteles, Polit., II, 6, 10 (II, 7).

[I] Locres: Güney İtalya'daki Yunan kenti. *–ç.n.*

[II] Leucade: İyon denizinde bir ada. *–ç.n.*

[75] Aristoteles, Polit., II, 4, 4 (II, 5).

[76] Id., a. g. e., II, 3, 7.

[77] Aeskhinos, Timarkhos'a'a karşı. Diogenes Laertius, I, 55.

[78] Aristoteles, polit., VII, 2

dolayısıyla da dine küfretmektedir. Benzer biçimde Hindularda da, tapınma üzerine kurulu olan mülkiyet başkasına devredilemez.[79]

Roma hukukunu On iki Levha'dan itibaren biliyoruz; bu dönemde mülkiyet devrine izin verildiği açıktır. Ama Roma'nın ilk zamanlarında ve Roma öncesi İtalya'da, toprağın Yunanistan'daki gibi devredilemez olduğunu gösteren işaretler vardır. Bu eski yasadan hiçbir iz kalmasa da, en azından bu yasanın yavaş yavaş esnediğini gösteren bazı adımları görebiliyoruz. On iki Levha Yasası'nda mezarın devredilemez özelliği muhafaza edilmiş, ancak, tarladaki hak özgür bırakmıştır. Şâyet birçok erkek kardeş varsa, o zaman mülkiyetin yeni bir dinî tören düzenlenmesi ve paylaşımın bir rahip tarafından yapılması koşuluyla bölünmesine izin verilmiştir:[80] Bu paylaştırmayı sadece daha önce toprağın bölünemezliğini de ilân etmiş olan din yapabilirdi. Sonunda toprağın satılmasına da izin verildi; ama bunun için yine dinî özellikli formalitelere gerek duyuldu. Bu satış *libripens* adı verilen bir rahibin varlığıyla ve *mancipation* [mançipatio-*mülkiyet satışı sözleşmesi*] adı verilen aziz bir formaliteyle gerçekleşebiliyordu. Buna benzer bir şey Yunanistan'da da görülür: Bir evin ya da toprağın satışı, tanrılara sunulan bir kurban eşliğinde yapılıyordu.[81] Mülkiyetin her el değişimi, dinin onayını almak zorundaydı.

Eğer bir insan, toprağından vazgeçemiyorsa ya da zorlukla vazgeçebiliyorsa, o insan toprak hakkından yoksun bırakılamazdı. Eskilerde kamu yararı nedeniyle kamulaştırma [*istimlâk*] eylemi yoktu. Toprağa el koyma, sadece bir sürgün kararının sonucunda uygulanabiliyordu.[82] Yani yurttaşlık unvanı elinden alınan insan, site toprağındaki hiçbir hakkını kullanamazdı. Borç nedeniyle kamulaştırma da sitelerin eski hukukunda asla görülmez.[83] On iki Levha Yasası, borçluyu elbette gözetmez; ama mülkiyete alacaklı lehine el konulmasına da izin vermezdi.

---

[79] Mitakchara, çev. Orianne, s. 50. Brahmanizm egemen oldukça, bu kural yavaş, yavaş kaybolmuştur.

[80] Bu rahibe agrimensor adı veriliyordu. Bkz. Scriptores rei agrarix.

[81] Stobée, 42.

[82] Bu kural sitelerin demokratik döneminde kayboldu.

[83] Elealılarda bir yasa toprağa ipotek koymayı yasaklıyordu. Aristoteles, Polit., VII, 2. İpotek Roma'nın eski hukukunda bilinmiyordu. Atina yasasında ipotekle ilgili olarak söylenen de Plutarkhos'un yanlış anladığı bir sözcüğe dayanmaktadır.

Borcun karşılığı toprak değil, insan bedenidir. Çünkü toprak aileden ayrılamaz. İnsanı köleliğe itmek mülkiyet hakkını elinden almaktan daha kolaydır; borçlu alacaklının kolları arasına teslim edilmiştir; toprağı âdeta onun köleliğini izlemektedir. İnsanın fizikî güçlerini kendi yararına kullanan efendi, toprağın mahsulünden yararlanır; ama asla toprağın mülkiyetine sahip olamaz. Mülkiyet hakkı her şeyin üstündedir ve ihlâl edilemez.[84]

7. BÖLÜM
VERASET HAKKI

1. Eskilerde veraset hakkının niteliği ve ilkesi

Mülkiyet hakkı, kalıtsal bir tapınmanın gerçekleşmesini düzenlenmişti, dolayısıyla bu hakkın bir kişinin kısa yaşamının ardından yok edilmesi imkânsızdı. İnsan ölür, tapınma kalır; ocak sönmemeli, mezar da terk edilmemelidir. Ev dini devam eder, mülkiyet hakkı da ev diniyle devam etmelidir.

Eskilerin yasalarında olduğu gibi inançlarında da iki şey birbirine sıkıca bağlıdır: Ailenin tapınması ve bu ailenin mülkiyeti. Yunan hukukunda olduğu gibi Roma hukukunda da, mülkiyetin tapınmayla, tapınmanın da mülkiyetle elde edilebilmesi istisnaya yer bırakmayan bir kuraldı. Çiçero "Din her bir ailenin mallarının ve tapınmasının ayrılmamasını buyurur ve kurban görevinin miras hakkına sahip olan kişiye düş-

[84] Borcunu ödeyemeyen borçluyla ilgili On iki Levha Yasası'nın maddesinde, *si volet suo vivito* cümlesini okuyoruz: O halde, hemen hemen köle olan borçlu kendine ait bir şeyleri koruyabilir: Varsa, mülkiyeti elinden alınmaz. Roma hukukunda mancipation avec fiducie ve pignus adı altında yapılan düzenlemeler, Servienne'nin eyleminden önce, alacaklıya borcunun ödenmesini sağlamak için yönü değiştirilen araçlardır; dolaylı olarak, borç için kamulaştırmanın varolmadığını kanıtlarlar. Daha sonra, bedensel kölelik kaldırıldığında, borçlunun malları üzerinde etki yapabilme olanağı bulmak gerekirdi. Bu kolay değildi; ama mülkiyet ile mülk (elde bulundurma) arasındaki ayrım bir kaynak oluşturur. Alacaklı ödünç verenden mülkiyeti değil, dominium, ama borçlunun mallarını, *bona*, satırmak hakkını elde etti. Gizli bir kamulaştırma yoluyla, borçlu mülkiyetini kullanma hakkını kaybetti.

tüğünü" söyler.[85] Atina'daki bir dâvacı veraset hakkı isterken bakın hangi terimleri kullanır: "Yargıçlar, lütfen iyi düşünün. Filoktemonos'un mallarının mirasını benim mi yoksa rakibimin mi alacağını ve mezarına kurbanlar sunulmasını benim mi yoksa rakibimin mi yapacağını söyleyin".[86] Tapınmanın verasetten ayrılamayacağını açıkça söyleyebilir miyiz? Durum Hindistan'da da aynıdır: "Mirasçı her kim olursa olsun, mezara hediyeler götürmek zorundadır."[87]

Eskilerdeki veraset hukukunun tüm kuralları bu ilkeden kaynaklanır. Birincisi, gördüğümüz gibi, ev dini erkekten erkeğe kalıtsal olarak geçer, mülkiyet de aynı şekilde intikal eder. Erkek çocuk tapınmanın doğal ve zorunlu devam ettiricisi olduğundan, malların da mirasçısıdır. İşte böylece bulunmuş olan veraset kuralı insanlar arasında yapılan basit bir sözleşmenin sonucu değildir, inançlarından, dinlerinden, ruhları üzerindeki en güçlü şeyden türemiştir. Erkek çocuğun mirasçı olması babanın kişisel tercihinden kaynaklanmaz. Babanın bir vasiyet bırakmasına ihtiyaç yoktur, hukukçunun dediği gibi erkek çocuk hukuken mirasçıdır, *ipso jure heres exsistit*. Hattâ zorunlulukla mirasçıdır, *heres necessarius*.[88] Mirası kabul etmek ya da reddetmek gibi bir hakkı yoktur. Tapınma gibi mülkiyetin devamı da onun için hem bir ödev hem de bir haktır. İstesin ya da istemesin, nasıl olursa olsun, veraset çeşitli vecibeler ve borçlarla birlikte ona kalır. Yunan hukukunda erkek çocuk için envanter çıkarma ve çekimser kalma kaydı kabul edilmemiştir, ama bu haklar daha sonra Roma hukukuna girmiştir.

Roma'nın hukuk dilinde erkek çocuğa *heres suus* adı verilirdi, sanki *heres sui ipsuis* der gibi. Sadece kendiliğinden miras kalır. Babası ile kendisi arasında ne hibe, ne vasiyetle bırakılan miras ne de mülkiyet intikali vardır. Sadece devamlılık vardır, *morte parentis continuatur dominium*. Babası yaşarken, erkek çocuk zaten tarlanın ve evin ortak mülkiyetine sahiptir, *vivo quoque patre dominus existimatur*.[89]

Eskilerin veraset konusundaki düşüncelerini iyice öğrenmek için, bir elden diğerine geçen bir serveti tasavvur etmemek gerekir. Servet,

---

[85] Çiçero, De legib., II, 19, 20. Festus, Ve, everriator.
[86] İsaeos, VI, 51. Platon mirasçıya "*tanrıların halefi*", adını verir. Yasalar, V, 740.
[87] Manu yasaları, IX, 186.
[88] Digeste, XXXVIII. Kitap, 16, 14. başlık.
[89] İnstitutes, III, 1, 3; III, 9, 7; III, 19, 2.

ocak gibi ve mezar gibi hareketsizdir. Geçici olan insandır. Aile kuşaklar boyu ilerledikçe, tapınmaya devam etmek ve yaşadığı toprağa ihtimam göstermek için önceden belirlenen bir saatte sırayla gelen insandır.

2. Mirasçı kız çocuk değil, erkek çocuktur

Eski yasalar, ilk bakışta garip ve haksız görünür. Roma hukukuna göre, kız çocuk evli ise miras alamazdı, Yunan hukukunda ise kız çocuk evli olsun ya da olmasın, babasından miras alamazdı. Bu uygulama ilk başta, aynı atadan olan akrabalar için doğadan ve hakkaniyetten uzak görünür. Tüm bu yasalar, mantık ve akıldan değil, daha önce gördüğümüz inançlardan ve dinden kaynaklanır.

Tapınma için kural, erkekten erkeğe geçmesidir, miras için kural da tapınmayı izler. Kız çocuk baba dinini devam ettirmeye elverişli değildir. Çünkü evlenir ve evlenerek, eşinin tapınmasına geçip babasının tapınmasından vazgeçer. Mirasta hiçbir hakkı yoktur, bir baba kızına miras bırakmak istediğinde bile, mülkiyetin o tapınmadan ayrılacak olması nedeniyle, kız çocuğa miras bırakmak kabul edilemez bir durumdur. Kız mirasçı olarak ilk görevini bile yapamaz, yani cenaze yemeklerini sunmaya devam edemez. Çünkü artık kocasının atalarına kurban sunacaktır. Din babasından miras almayı reddeder.

Antik ilke böyledir; bu Hindu, Yunanistan ve Roma yasa koyucuları için de aynıdır. Üç halk da aynı yasalara sahiptir. Yasaları birbirlerinden ödünç aldıklarından değil, yasalarını aynı inançlardan türettiklerinden...

Manu yasası şöyle der: "Babanın ölümünden sonra, erkek kardeşler miras malını paylaşsınlar". Yasa koyucu da erkek kardeşlerin kız kardeşlerine çeyiz vermelerini söyler ki, bu da baba mirasında kızların hiçbir hakkı olmadığını bir kez daha gösterir.

Atina'da da durum aynıdır. Demosthenes savunmalarında sık sık kızların miras hakkı olmadığını belirtir.[90] Kendisi de bizzat bu kuralın uygulamasının bir örneğidir; çünkü bir kız kardeşi vardı ve yazılarından biliyoruz ki, kendisi tek varisti; babası kızına çeyiz vermek için sadece miras malının yedide birini ayırmıştı.

[90] Demosth., in Boeotum. İsée, X, 4. Lysias, in Mantith., 10.

Roma'ya gelince, resmî ve belirgin metinler elde olmadığından kızları verasetten dışlayan ilkel hukuk hükümlerini bilemiyoruz; ama bunlar sonraki dönemlerin hukukunda derin izler bırakmışlardır. Justinianus'un Institutas'ına[I] göre, eğer kız çocuk babasının otoritesi altında değilse, doğal varisler arasında sayılmaz; kız çocuk dinî törelere göre evlendikten sonra babanın otoritesinden çıkar.[91] Bu metin bize gösteriyor ki, kız evlenmeden babanın mirasından kesin bir şekilde mahrum bırakılmıyordu, erkek kardeşiyle mirası paylaşabiliyordu ve ancak evlilik onu başka bir dine ve aileye bağladıktan sonra mirastan yoksun kalıyordu. Justinianus zamanında böyle ise, ilkel hukukta bu ilkenin tüm katılığıyla uygulandığını ve henüz evlenmeyen kızın bir gün evleneceği düşünülerek miras malından mahrum edildiğini varsayabiliriz. Institutesler artık uygulanmayan, ama unutulmamış olan bir eski ilkeyi de dile getirirler. Bu da mirasın erkeklere bırakılmasını ister.[92] Kuşkusuz, bu eski kuralın anısı olarak kadın, medenî hukukta asla mirasçı olarak tâyin edilemez. Justinianus döneminden eski zamanlara doğru gittikçe, kadınları mirastan yoksun bırakan kurala daha çok yaklaşıyoruz. Çiçero zamanında, baba arkasında bir erkek ve kız bırakmışsa, kıza miras malının sadece üçte birini bırakabilirdi. Sadece tek kızı var ise, miras malının yarısını alabilirdi. Ama kızın miras malının üçte biri ya da yarısını miras alabilmesi için, babanın kız lehine vasiyet bırakması gerekiyordu. Kız aksi takdirde hukuken hiçbir şeye sahip olamazdı.[93] Cato, Çiçero'dan bir buçuk yüzyıl önce, eski gelenekleri yaşatmak isteyerek Voconia yasasını yapar. Bu da: 1. Evli olsun, olmasın bir kadının mirasçı tâyin edilmesini yasaklar, 2. Kadınlara miras malının üçte birinden fazlasının bırakılmasını yasaklar.[94] Voconia yasası sadece eski yasaları yeniler; çünkü hâlâ saygı gösterilen eski ilkelere dayanmasaydı, herhalde Scipionların[II] çağdaşları tarafından kabul edilmezdi. [Voconia yasası]

[I] Doğu Roma imparatoru; Justinyen hukuku antik Roma hukukunun en büyük derlemeleri arasında gösterilmektedir, İnstitues ise hukuk öğretimi düzenlenen bir el kitabıdır. –*ç.n.*

[91] İnstitutes, II, 9, 2.

[92] İnstitutes, III, 2, 3.

[93] Çiçero, De rep., III, 7.

[94] Çiçero, in Verr., I, 42. Titus-Livius, XLI, 4. Saint-Augustin, Cité des dieux, III, 21.

[II] Romalı particiler. MÖ III. - II. yy.'larda devlet adamları ve generaller sülalesi. –*ç.n.*

Zamanın bozduğunu yeniden düzenlemişti. Muhtemelen, *Ab intesta* [vasiyetnamesiz miras] mirası açısından bir koşul getirmez. Çünkü eski hukuk, bu ilişkiyle hâlâ yürürlüktedir ve bu konuda düzeltilecek bir şey yoktur. Yunanistan'da olduğu gibi, Roma'da da, dinin koyduğu ilkelerin doğal ve kaçınılmaz sonucu olarak ilkel hukuk, kızı mirastan dışlamıştır.

İnsanların çok erken tarihlerde kız evlâda mirası yasaklayan dinsel buyruk ile kızın babasının mirasından faydalanmasını talep eden doğal duyguyu uzlaştırmak amacıyla kimi dolambaçlı yollar buldukları doğrudur. Yasa, kızın mirasçıyla evlenmesine karar vermiştir.

Atina yasası bu ilkeyi çarpıcı biçimde nihaî sonuçlarına kadar ilerletmiştir. Eğer merhum, arkasında bir erkek ve bir kız çocuğu bırakıyorsa, tek varis olan erkek, kız kardeşiyle evlenebilirdi ya da ona çeyiz vermeyi tercih edebilirdi.[95] Eğer merhum sadece bir kız bırakmışsa, varis ölenin en yakın erkek akrabası olurdu; ama kıza göre de yakın olan bu akraba, onu eş olarak almak zorundaydı. Dahası var: Eğer bu kız evli ise, kocasını terk edip babasının mirasçısıyla evlenmek zorundaydı. Mirasçı da evli olursa, boşanıp akrabasıyla evlenmek zorundaydı.[96] Burada antik hukukun dinsel inançlara uyması için nasıl doğayı tanımadığını görüyoruz.

Tek kızın çıkarlarını korumak isteğiyle birleşen dini tatmin etme gerekliliği, dolambaçlı başka bir yol buldu. Bu noktada, Hindu yasası ile Atina yasası, hayranlık verecek şekilde uyuşurlar. Manu yasası "erkek çocuğa sahip olmayan, kızına erkek çocuk yapması için yükümlülük verebilir. Bu çocuk kendi çocuğu olur ve itibarı için cenaze törenini gerçekleştirir" der. Bunun için, kızını verdiği kocayı uyarmalıdır ve bunu da şöyle söyler: "Erkek kardeşi olmayan, mücevherlerle donanmış bu kızı sana veriyorum; doğacak erkek çocuk benim oğlum olacaktır ve cenaze törenimi yönetecektir."[97] Görenek Atina'da da aynıdır; baba kızı yo-

[95] Demosth., in Eubul., 21. Plutarkhos, Thémist., 32. İsaeos X, 4. Corn., Nepos, Kimon. Yasanın ana bir baba ayrı bir kardeşle ne de erginliğe erişmiş bir kardeşle evlenmesine izin vermediğini belirtelim. Sadece babadan hısım kardeşle evlenebilirdi. Çünkü sadece bu erkek babadan miras alabilirdi.

[96] İsaeos, III, 64; X, 5. Demosth., in Eubul., 41. Tek kızın adı. "*kadın mirasçı*" Bu sözcük yanlış olarak mirasçı diye çevrilir; anlamı mirasın yanında olan, mirasla geçen-mirasla alınan'dır. Gerçekte, kız asla mirasçı olamaz.

[97] Manu yasaları, IX, 127, 136. Vasishta, XVII, 16.

luyla sülalesini devam ettirebilir. Kızını bir kocaya verir, ama özel bir koşulla; bu evlilikten doğacak erkek çocuk kızın babasının çocuğu olarak tanınacak, onun tapınmasını izleyecek, dinsel törenlere katılacak ve daha sonra mezarına bakacaktır.[98] Hindu yasasında, bu çocuk, sanki kendi çocuğuymuş gibi büyükbabasından miras alabiliyordu. Bu Atina'da da tümüyle aynıydı. Bir baba, yukarıda belirttiğimiz gibi tek kızını evlendirdiğinde, mirasçısı ne kızı ne de damadıydı. Mirasçı *kızının oğluydu.*[99] Bu çocuk erginliğe erişince, (anne tarafından) babası ve annesi yaşıyor olsalar da büyükbabasının miras malına kavuşuyordu, Babası ve Annesi yaşıyor olsalar da.[100]

Dinin ve yasanın bu tuhaf hoşgörüleri yukarıda sözünü ettiğimiz kuralı doğrularlar. Kız çocuğu mirasa elverişli değildir. Ama bu ilkenin sertliğinin doğal bir yolla yumuşatılmasıyla, tek kız çocuğu ailenin devamı için aracı oluyordu. Mirasçı olmuyordu; ama tapınma ve miras onun üzerinden aktarılıyordu.

3. Aynı atadan[1] [*yan*] akrabanın veraseti

Çocuğu olmadan ölen erkekler vardı; mallarının mirasçısının kim olduğunu tespit etmek için, [*atalardan sonra kendisine*] tapınmayı kimin devam ettireceğinin bilinmesi yeterliydi.

Oysa ev dini erkekten erkeğe kan bağıyla geçiyordu. Sadece erkek soyundan kaynaklanan ardıllık, iki erkekten birinin [*babanın*] tapınmasının devam ettirilmesine izin veren dinsel ilişkiyi düzenleyebiliyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, akrabalık sadece dinsel ilişkinin ifadesidir. Aynı tapınmaya, aynı ocağa, aynı atalara sahip olduğumuz için akraba oluruz. Ama aynı ananın karnından çıktığımız için akraba değilizdir; din, kadın tarafından gelme akrabalığı kabul etmiyordu. İki kız kardeşin çocukları ya da bir erkek ve bir kız kardeşin çocukları arasında hiçbir bağ yoktu ve bunlar [*kuzenler*] ne aynı *ev*in dinine ne de aynı aileye ait idiler.

Bu ilkeler veraset hakkını da düzenlerler. Erkek çocuğunu ve kızını

---

[98] İsée, VII:

[99] Bu çocuğa torun denmiyordu. Onun adı "*kızının oğlu*"ydu

[100] İsaeos, VIII, 31; X, 12; Demosthenes, in Streph., 1, 20.

[1] *succession collaterale.*

kaybetmiş olan baba öldükten sonra geriye sadece torunlar bırakmışsa, bu durumda miras hakkından sadece oğlunun oğlu yararlanıyordu, ama kızının oğlu miras alamıyordu. Ardılları yoksa mirasçısı kız kardeşi değil, erkek kardeşi, kız kardeşinin oğlu değil, erkek kardeşinin oğlu olurdu. Erkek kardeş ve yeğen yoksa soyağacında merhumun erkek soyuna bakıp bir erkeğin aileden ayrıldığı dala kadar geriye gitmek gerekirdi; sonra bu dalda erkekten erkeğe doğru, yaşayan biri bulunana kadar inilirdi. İşte mirasçı bu erkekti.

Bu kurallar Hindular, Yunanlılar ve Romalılarda da geçerli kaldı. Hindistan'da miras en yakın *sapinda*'ya aittir, *sapinda* yoksa *samanodaca*'ya aittir.[101] Daha öncede gördüğümüz gibi, bu iki sözcüğün ifade ettiği akrabalık, dinsel ya da erkek soyu tarafından akrabalıktı ve Roma "*agnatus*"una karşılık geliyordu.

Şimdi de Atina yasasına bakalım: "Eğer bir erkek çocuğu olmadan ölürse, mirasçı merhumun erkek kardeşidir, yeter ki babadan hısım olsunlar; kardeş yoksa kardeşinin oğlu; *çünkü, miras hep erkeğe ve ardıllarda da hep erkeğe düşer.*"[102] Değiştirilmiş olsa da ve kadınların akrabalığı kabul edilmeye başlansa da, Demosthenes zamanının eski yasası hep örnek olarak gösteriliyordu.

Aynı şekilde On iki Levha, *mirasçısı* [heritier sien] olmadan ölen bir erkeğin vesayetin en yakın *agnatus*'a ait olduğuna karar verir. Daha önce de gördüğümüz gibi kadın tarafından *agnatus* olunmaz. Eski Roma hukuku, yeğenin *patrutus*'dan, yani babasının erkek kardeşinden mirasçı olabileceğini, annesinin erkek kardeşi olan *avunculus*'tan mirasçı olmayacağını özellikle belirtir.[103] Daha önce gördüğümüz Scipionlar ailesinin soy ağacına dönersek, Emilien Scipion çocuğu olmadan vefat eder. Mirası ne halası Cornelia'ya, ne de bugünkü adıyla yeğen çocuğu olan C. Gracchus'a geçer. Miras, gerçekten en yakın akrabası olan Scipion Asiaticus'a geçer.

Justinianus zamanında, yasa koyucu bu eski yasaları anlayamıyordu; onları çok haksız buluyordu ve "erkek sülalesini tercih eden ve merhuma kadın tarafından bağlı olanları mirastan dışlayan" On iki Levha

[101] Manu yasaları, IX, 186, 187.
[102] Demosth., in Macart..; in Leoch. İsée, VII, 20.
[103] İnstitutes, III, 2, 4.

yasasını aşırı sert olmakla suçluyordu.[104] Evet. Haksız bir hukuk. Çünkü doğayı dikkate almıyordu; ama tuhaf şekilde mantıklı bir hukuktu da. Çünkü tapınmaya bağlı miras ilkesinden hareketle, dinin tapınmayı devam ettirmek için izin vermediği kişileri mirastan men ediyordu.

4. Serbest kalmanın ve evlâtlık alınmanın sonuçları

Daha önce serbest kalma ve evlâtlık alınmanın o kişinin tapınmasında değişikliği yarattığını gördük. Birincisi kişiyi baba tapınmasından uzaklaştırıyor, ikincisi ise bir başka ailenin dininin esaslarını öğretiyordu. Eski hukuk bu konuda da dinsel kurallara uyuyordu. Serbest kalarak baba tapınmasından dışlanan erkek çocuk, mirastan da dışlanıyordu. Bunun aksine, evlâtlık alınmakla bir ailenin tapınmasına ortak olan yabancı, ailede erkek çocuk oluyor, burada tapınmaya devam ediyor ve malların mirasçısı oluyordu. Eski hukuk, her iki durumda da, doğum bağından çok dinsel bağa önem veriyordu.

Aynı kişinin iki evin tapınmasına birden ait olmasının dine aykırılığı nedeniyle bu kişi iki ailenin mirasçısı olmazdı. Evlât edinilen erkek çocuk, evlât alındığı aileden miras alabiliyor, ama doğal ailesinden alamıyordu. Bu konuda, Atina yasası çok açıktır. Atinalı hatiplerin savunmaları, bize bir aile tarafından evlât edinilen, ama doğdukları aileden de miras almak isteyen insanları göstermektedir. Ama yasa buna karşıdır. Evlât edinilen insanın, kendi [*doğal*] ailesinden miras elde edebilmesi için tekrar doğal ailesine dâhil olması gerekir; bunun için de, evlât edinildiği aileden vazgeçmesi gerekir. Vazgeçmenin iki koşulu vardır: Birincisi bu ailenin miras malından vazgeçer; ikincisi ise esasen ev tapınmasının devamı için evlât edinildiğinden, evden gitmesiyle tapınma sona ermemelidir. Bunun için, bu aileye kendi yerini alacak bir erkek çocuğu vermelidir. Bu erkek çocuk tapınmaya devam edecek ve malların sahibi olacaktır; baba ancak bu işlemlerden sonra doğduğu aileye dönebilir ve mirası alabilir. Ama bu baba ve oğlu birbirlerine miras bırakamaz; çünkü artık aynı aileden değildirler, akraba değillerdir.[105]

---

[104] A. g. e., III, 3.

[105] İsaeos, X. Demosthenes, passim., Gaius, III, 2. İnstitutes, III, 1. 2. Pretoryen yasada (içtihatlarla oluşan) bu kuralların değiştirildiğini belirtmemize gerek yoktur.

Eski yasa koyucunun düşüncesini titizlikle düzenlemiş olduğu kurallardan anlayabiliyoruz. İki mirasın tek bir insanda birleşmesini istemiyordu, çünkü iki ayrı evin tapınması aynı elle yapılamazdı.

5. Eskiden vasiyet yoktu

Vasiyet bırakma hakkı, yani ölümden sonra mallarını mirasçıdan başka birine bırakma hakkı, mülkiyet ve miras hakkının temeli olan dinsel inançlarla ters düşmektedir. Mülkiyet tapınmayla iç içeydi ve tapınma da miras yoluyla geçiyordu, o halde vasiyet düşünülebilir miydi? Zaten mülkiyet kişiye değil, aileye aitti, çünkü insan mülkiyeti emeği aracılığıyla değil, ev tapınması aracılığıyla elde etmiştir. Mülkiyet aileye bağı nedeniyle, ölünün isteği ve seçimine göre değil, dinin koyduğu yüksek kurallar gereği ölüden yaşayana geçerdi.

Eski Hindu yasası vasiyeti bilmezdi. Solon'a kadar, Atina yasası vasiyeti kesin olarak yasaklıyordu ve Solon sadece çocuğu olmayanlar için vasiyete izin veriyordu.[106] Sparta'da vasiyet uzun süre yasaklandı ya da bilinmezlikten gelindi ve daha sonra Peloponesos [*Mora*] savaşları sırasında izin verildi.[107] Korinthos[I] ve Thebai[II] de durum aynıydı.[108] Bilerek mallarını birine miras bırakma yetkisi önce doğal bir hak olarak tanınmadı; eski dönemlerin daimî ilkesi mülkiyetin ailede kalmasıydı. Din de mülkiyeti zaten aileye bağlamıştı.

Platon'un büyük ölçüde Atina yasalarının bir yorumu olan Yasalar Derlemesi'nde eski yasa koyucuların düşüncelerini açıkça anlatılmaktadır. Ölüm döşeğinde vasiyet hazırlama yetkisi isteyen bir insan varsayar ve bu kişi şöyle bağırır: "Ey Tanrım, mallarımı istediğim gibi ve istediğim kişi için, bana gösterdikleri yakınlığa göre şuna az, buna daha fazla gibi düzenlemek çok mu zordur? Ama yasa koyucu cevap verir: Sen ki, kendine fazladan bir gün ömür biçemezsin, sen ki bu dünyadan gelip geçiyorsun, bu tür konulara karar vermek sana mı düşer? Ne malla-

[106] Plutarkhos, Solon, 21.

[107] A. g. e., Agis, 5.

[I] Mora yarımadasını Yunan anakarasına bağlayan korint kıstağındaki şehir devleti. –*ç.n.*

[II] Eski Yunanistan'da Atina'nın kuzeybatısındaki şehir devleti. Kentin ilk zamanlarına ait bilgiler efsanelere dayanır. –*ç.n.*

[108] Aristoteles, Polit., II, 3, 4.

rının, ne de kendinin sahibisin; sen ve malların, hepsi ailene yani atalarına ve sülalene aittir".[109]

Bizim için, Roma'nın eski hukuku ziyadesiyle karanlıktır; Çiçero için de öyleydi. Bildiklerimiz On iki Levha'dan geriye gitmez. Bunlar Roma'nın ilkel hukuku değildir ve zaten bize kadar birkaç kalıntısı gelebilmiştir. Bu yasa, vasiyete izin verir; bu konuya ilişkin bölüm, yasa koyucunun gerçek uygulamalarını bilebilmeyi ümit etmek için çok kısa ve eksiktir; vasiyet hakkı veren yasa koyucunun hangi ihtiyatları ve hükümleri yerleştirdiğini bilmiyoruz.[110] On iki Levha'dan önce, vasiyete izin veren ya da yasaklayan bir yasa metni bulamıyoruz. Ama dil, vasiyetin bilinmediği bir zamanın anısını taşır; çünkü oğuldan *kendisinin zorunlu* mirasçısı diye söz ediyordu. Zamanın mevzuatı ile hemfikir olmayan Gaius ve Justinianus'un kullandıkları formül, kuşkusuz erkek çocuğun mirastan yoksun bırakılmadığı ya da mirası reddedemeyeceği daha eski bir döneme dayanmaktadır. Öyleyse baba servetini istediği gibi kullanamazdı. Erkek çocuk yoksa ve merhumun atasından akrabaları bulunmuyorsa – vasiyet kavramı bilinmiyor değildi –, ama yapılması çok zordu. Çok önemli formaliteler gerekiyordu. Önce, vasiyetçiye vasiyetini yaşarken gizleme hakkı verilmemişti; ayrıca ailesini mirassız bırakan ve dinin düzenlediği yasayı ihlâl eden insan, bunu halk önünde öğle vakti itiraf etmek zorundaydı ve bu eylemden doğan kötülüğün sonuçlarını daha yaşarken üstlenmeliydi. Dahası var, ayrıca vasiyetçinin isteği egemen otoritenin, yani yüksek rahibin başkanlığında, klan birimi olarak katılan halkın onayını almalıydı.[111] İlk yüzyıllarda, bunun boş bir formalite olduğunu sanmıyoruz. Bu örgütlerin toplantısı Roma sitesinin en gösterişli toplantısıydı. Dinsel bir şefin başkanlığında çağrılan halkın, bir vasiyetin okunmasına tanık olmalarını söylemek çocuksu gelebilir. Halkın oyladığını söyleyebiliriz. Hattâ iyice düşünürsek bu gerekliydi; gerçekten de miras sırasını ciddî şekilde düzenleyen genel bir yasa vardı. Bu sıranın özel bir durumda değiştirebilmesi için bir başka

[109] Platon, Yasalar, XI.

[110] Uti legassit, ita jus esto. Solon yasasından sadece "*istendiği gibi nasıl tanzim edilmişse*" sözcüklerine sahip olsaydık, vasiyete tüm olaylarda izin verildiğini varsayabilirdik, ama yasa farklı sözcükler ekliyor.

[111] Ulpien, XX, 2. Gaius, I, 102, 119. Aulus-Gellius XV, 27. Calatis comitiis vasiyeti uygulanan en eski vasiyettir. Çiçero zamanında da biliniyordu.

yasa gerekti. Bu istisnaî yasa vasiyet idi. Vasiyet bırakmak tümüyle insana tanınan bir hak değildi ve insan, toplum eski dinin etkisi altında kaldığı sürece bunu yapamazdı. Eski zamanların inançlarında yaşayan insan, değişmez ve ölümsüz bir insanın, yani ailenin birkaç yıllık temsilcisinden ibaretti. İnsan tapınmanın ve mülkiyetin emanetçisiydi; tapınma ve mülkiyet üzerindeki hakkı yaşamının sona ermesiyle bitiyordu.

6. Ağabeylik hakkı

Tarihin anılarının korunduğu ilk zamanlara, evi konu edinen kurumların düzenlendiği ve toplumsal kurumların hazırlandığı çok eski yüzyıllara gitmek gerekir. Bu dönemden yazılı bir eser kalmamıştır, kalamaz da. Ama insanları düzenleyen yasalar, sonraki dönemlerin yasalarında bazı izler bırakırlar.

Bu uzak zamanlarda, yıllarca hüküm süren toplumların gelecekteki oluşumunda önemli etkisi olan ve bu olmaksızın toplumların oluşumunu açıklayamayacağımız bir kurumu ayırt etmek gerekir. Bu ağabeylik hakkıdır.

Eski din, ağabey ile küçük kardeş arasında bir fark gözetiyordu: "Eski Arîler ağabeyin atalara olan görevin yerine getirilmesi için doğduğunu, diğerlerinin de sevgiden doğduğunu" söylerler. Bu kökenden gelen üstünlüğe göre ağabey, babanın ölümünden sonra, ev tapınmasının tüm törenlerine katılma ayrıcalığına sahipti, cenaze yemeğini sunan ve duaları okuyan ağabeydir; "çünkü dua okuma hakkı erkek çocuklar arasında dünyaya ilk gelene aittir." Ağabey ilâhilerin mirasçısı, tapınmayı sürdüren, ailenin dinsel şefidir. Bu inançtan bir hukuk kuralı türer: Sadece ağabey mirasçıdır. Manu yasalarının son yazarının yasaya dâhil ettiği eski bir metinde şöyle diyordu: "Ağabey tüm miras varlığını elde eder. Diğer kardeşler, sanki babalarının otoritesi altında yaşıyorlar gibi ağabeyin otoritesi altında yaşarlar. Ağabey, atalara karşı borcu yerine getirir. O halde her şeye sahip olmalıdır."[112]

Yunan hukuku, Hindu yasası ile aynı dinsel inançlardan kaynaklanmıştır; Burada da, ağabey hakkını ilk başta görmek şaşırtıcı değildir.

[112] Manu yasaları, IX, 105-107, 126. Eski din zayıfladıkça bu eski kural değişti. Manu hukuku mirasın paylaşılmasına izin veren maddeler içeriyordu.

Sparta, bu kuralı diğer Yunan kentlerine göre daha uzun süre korumuştur. Çünkü eski kurumlara daha sâdık kalmıştır; Sparta'da miras malı bölünemezdi ve küçük kardeşin hiçbir payı yoktu.[113] Aristoteles'in incelediği tüm eski yasaların çoğunda durum aynıdır. Thebai yasalarının topraktaki hisse sayılarının kesinlikle değişmez olmasını istediğini ve bunun da kardeşler arasında paylaşımı dışladığını öğretir bize. Eski bir Korintos yasası da aile sayısının sabit kalmasını ister, dolayısıyla bu da, ağabeylik hakkı, ailenin her kuşakta parçalanmasını önlediği ölçüde mümkün olabiliyordu.[114]

Bu eski kurumun Atinalılar arasında, Demosthenes zamanında hâlâ işliyor olmasını beklememeliyiz, ama ağabey ayrıcalığı varlığını bu dönemde de[115] sürdürüyordu. Paylaşım dışında, baba evini korumak söz konusuydu. Bu maddî olarak önemli bir yarar sağlıyordu, ama dinsel açıdan daha da önemliydi, çünkü baba evi, ailenin eski ocağını barındırıyordu. Demosthenes zamanında, küçük kardeş yeni bir ocak yakarken, tek mirasçı olan ağabey, baba ocağına ve ataların mezarlarına sahip olurdu, ailenin adını bir tek o korurdu.[116] Bunlar tek başına miras malına sahip olunan bir zamanın kalıntılarıdır.

Dinin gayet güçlü olduğu zihinler, ağabeylik hakkının büyük haksızlığı karşısında sarsılmadı; ama bu işleyiş eskilerdeki çeşitli görenekle düzeltilmiştir. Kimi kez, küçük kardeş başka bir ailenin evlâtlığı olur ve burada mirasa kavuşurdu, kimi kez bir ailenin tek kızıyla evlenirdi, kimi kez de kaybolmuş, ölüp gitmiş bir ailenin toprağının bir hissesine sahip olurdu. Tüm bu kaynaklar mevcut değilse, küçük kardeş sömürgelere yollanıyordu.

Roma'ya gelince, ağabeylik hakkıyla ilgili hiçbir yasa bulamayız. Ama bundan ağabeylik hakkının antik İtalya'da bilinmediği anlamı çıkarılmamalı. Kaybolmuş ve anısı silinmiş olabilir. Bizim bilebildiğimiz zamandan önce yürürlükte olduğuna inanmamızı sağlayan olgu Romalı ve Sabinli *gens*lerin varlığının bu hak olmadan açıklanamayacak olmasıdır. Şâyet ağabeylik hakkı, aile birliğini birkaç kuşak boyunca korumasa ve parçalanmasını önleyerek büyümesini sağlamasaydı, Claudia

[113] Fragments des histor. grecs, coll. Didot, c. II, s. 211.
[114] Aristoteles, Polit., II, 9; II, 3.
[115] Démosth., Pro Phorm., 34.
[116] Demosth., in Boeot. De nomine.

ailesi gibi bir aile binlerce bireyi ya da Fabia ailesi gibi bir aile, hepsi de partici olan binlerce savaşçıyı nasıl içerebilirdi? Bu eski ağabeylik hakkı, varlığını sonuçlarıyla ve dolayısıyla yarattıklarıyla kanıtlar. [117]

8. BÖLÜM
AİLEDE OTORİTE

1. Eskilerde baba azametinin ilkesi ve doğası

Aile yasalarını siteden almamıştır. Eğer özel hukuku site yerleştirmiş olsaydı, gördüğümüzden daha farklı bir şey yapardı. Mülkiyet ve vesayet hakkını başka ilkelerle düzenlerdi, çünkü toprağın başkasına devredilemez ve miras varlığının bölünemez olması sitenin yararına değildi. Roma'da olduğu gibi Yunanistan'da da gördüğümüz ve babaya kendi oğlunu satmasına ve hattâ öldürmesine bile izin veren yasa, site tarafından icât edilmedi. Site babaya şöyle söylerdi: "Karının ve çocuğunun yaşamı da, özgürlükleri gibi sana ait değildir, onları koruyacağım, sana karşı yanlış yaptıklarında bile onları yargılayacak olan, öldürecek olan sen değilsin, onların tek yargıcı benim." Site böyle konuşmuyorsa, tastamam böyle yapamadığı içindir. Özel hukuk siteden önce vardır. Site kendi yasalarını yazmaya başladığında, bu yasayı daha önceden zaten düzenlenmiş, capcanlı haldeki gelenek ve göreneklere yerleşmiş, evrensel kalıtımla desteklenmiş olarak buldu. Başka türlü yapamayacağından, önünde bulduğu yasayı kabul etti ve ancak uzun süreç içinde değiştirebilmeye cesaret etti. Eski hukuk bir yasa koyucunun eseri değildir. Aksine, yasa koyucuya [*siteye,kendiliğinden, farkında bile olunmadan*] dayatılmıştır. Doğduğu yer ailedir. Hukuk kendisini oluşturan antik ilkelerden kendiliğinden ve tümüyle biçimlenmiş olarak çıkmıştır.

---

[117] Eski Latin dili belirtilmesi gereken, zayıf da olsa, bir kalıntı bırakmıştır. Bir ailenin malikânesine ait toprak parçasına *sors* deniliyordu; sors patrimonium significat der Festus. *Consortes* sözcüğü aralarında bir toprak parçasını paylaşan ve aynı malikânede yaşayan insanları ifade ediyordu; oysa, eski dil bu sözcükle erkek kardeşleri, hattâ uzak akrabaları ifade ediyordu: Aile ve varlığın birbirinden ayrılamadığı bir zamanın tanıklığı. (Festus, Ve, sors. Çiçero, in Verrem. II, 3, 23. Titu-Liviu, XLI, 27. Velleius, I, 10. Lucetius, III, 772; VI, 1280).

Bu, halkların ilkel zamanlarında evrensel olarak kabul edilmiş, kavrayış ve irade üzerinde nüfuz kurmuş olan dinsel inançlardan kaynaklanmıştır.

Bir aile, bir baba, bir anne, çocuklar ve kölelerden oluşur. Bu grubun, küçük olsa bile kendine özgü bir disiplini olmalıdır. Peki, otoritenin birinci sırası kime ait olmalıdır? Babaya mı? Hayır! Her evde babanın üstünde olan bir şey vardır, bu ev dinidir. Yunanlıları efendi-ocak adını verdikleri *"ev tanrısı, aile ocağı"*; Latinlerin *lar familiaris* dedikleri bir merkezin çevresindeki tapınma. Bu içsel tanrı ya da aynı anlamda, insan ruhundaki bu inanç, tartışılmayan otoritedir. Ailede sırayı saptayacak olan odur.

Baba, ocağın yakınındaki birinci kişidir, ocağı yakar ve besler, ocağın yüksek rahibidir. Tüm dinsel eylemlerde, en yüksek görevi yerine getirir, kurbanı keser, ağzından tanrıların kendini ve ailesini korumasını isteyen dualar dökülür. Aile ve tapınma onun sayesinde sürüp gider, kendisi tek başına tüm ataları temsil eder ve tüm sülale kendisinden türeyecektir. Ev tapınması ona bağlıdır. Bir Hindu gibi "Tanrı olan benim" diyebilir. Ölüm geldiğinde, tüm sülalesinin hayatta kalan üyelerinin yakaracağı tanrısal kişi olacaktır.

Din, kadını bu kadar yüksek bir sıraya koymaz. Aslında kadın dinsel eylemlere katılır, ama ocağın efendisi değildir. O, ev dinini doğumla edinmemiştir, ev dinine evlilik aracılığıyla kabul edilmiştir; söylediği duayı kocasından öğrenmiştir. Onlardan gelmediği için ataları temsil edemez. Kendisi de bir ata olamayacaktır, mezara gömülünce kadın için özel bir tapınma yapılmayacaktır. Yaşamda olduğu gibi, ölümde de sadece kocasının bir tebâsı olarak kabul edilir.

Bu inançlardan gelen Yunan, Roma, Hindu yasaları, kadının ergin olmayan kişi kabul edilmesinde hemfikirdirler. Kendine ait ocağı olamaz; tapınmanın şefi olamaz. Roma'da *mater familias*[1] unvanını alır, ama kocası öldüğünde bu unvanı kaybeder.[118] Kendine ait ocağı olmayınca, evdeki otoriteyle bir ilgisi olmaz. Asla emir veremez, asla özgür değildir ne de kendisinin efendisidir. Hep birinin ocağının yanındadır, başka birinin duasını tekrarlar, dinsel yaşamın tüm eylemleri için ona bir şef ve yurttaşlık hayatındaki tüm eylemlerinde bir vâsi gerekir.

---

[1] aile anası, ev kadını. –*y.n.*

[118] Festus, Ve, mater familiae.

Manu yasası şöyle söyler: "Çocukluğunda kadın babasına bağlıdır; gençliğinde kocasına; kocası ölünce de oğullarına; oğlu yoksa kocasının yakın akrabalarına bağlıdır. Çünkü bir kadın, kendi kendini istediği gibi yönetemez."[119] Yunan ve Roma yasaları da aynı şeyi söyler. Kız iken babasına bağlıdır; baba ölünce kardeşlerine; evlenince kocasının koruması altındadır: Kocası ölünce, kendi ailesine dönemez. Çünkü kutsal evlilikle ailesinden ebediyen vazgeçmiştir;[120] dul kadın kocasının *agnatuslar*ının vesayeti altındadır, yani eğer varsa, kendi oğullarının koruması altındadır. Oğulları yoksa, kocasının yakın akrabalarına bağlıdır.[121] Kocanın otoritesi o kadar güçlüdür ki, ölmeden önce karısı için bir vâsi bile belirleyebilir ve hattâ ikinci bir koca seçebilir.[122]

Romalılar, kocanın kadın üzerindeki gücünü belirlemek için hukukçuların sürdürdüğü çok eski bir deyimi kullanırlardı: Bu sözcük *manus*'dur. İlk anlamını keşfetmek kolay değildir. Yorumcular, *manus* terimini, kadın âdeta kocasının kuvvetli elinin altında bulunuyormuşçasına maddî bir gücün ifadesi biçiminde kabul ederler. Ama muhtemelen yanılırlar. Kocanın kadın üzerindeki gücü, hiçbir şekilde kocanın daha kuvvetli olmasından kaynaklanmaz. Kocanın etkisi, bütün özel hukukta olduğu gibi, erkeği kadının üstünde gören dinsel inançlardan kaynaklanıyordu. Bunu kanıtlayan ise, kutsal törelere göre evlenmeyen, dolayısıyla bir tapınmaya da ortak olamayan kadının kocanın gücüne bağlı olmamasıdır.[123] Bağlılığı ve aynı zamanda da kadının haysiyetini yaratan evliliktir. Mesele açıktır, bu aileyi oluşturan, en güçlünün hukuku değildir.

Çocuğa gelelim. Burada doğa yüksek sesle konuşur; çocuğun bir koruyucusu, rehberi, efendisi olmasını ister. Din, doğa ile hem fikirdir; baba tapınmanın şefi olacaktır ve erkek çocuk sadece aziz görevlerinde babaya yardım edecektir. Ama doğa bu bağımlılığı birkaç yıl için talep

[119] Manu yasaları, V. 147, 148.

[120] Boşanırsa ailesine dönebiliyordu. Demosthenes, in Eubulid., 41.

[121] Demosthenes, in steph., II; in Aphob. Plutarkhos, Themist., 32. Halikarnaslı Dionysius., II, 25. Gaius, I, 149, 155. Aulus-Gellius, III, 2. Macrobe, I, 3.

[122] Demosthenes, in Aphobum; pro Phormione.

[123] Çiçero, Topic., 14. Tacite, Ann., 16. Aulus-Gellius, XVIII, 6. daha sonra göreceğimiz gibi, belirli bir dönemde ve daha sonra açıklayacağımız nedenlerle, evlilikte yeni biçimler tasavvur edilmiştir ve kutsal evliliğin getirdiği hukukî sonuçlar bu evliliklere uygulanmıştır.

eder, din ise daha uzun yıllar boyunca ister. Doğa, erkek çocuğa erginlik sunar. Din, bu erginliği vermeyi reddeder. Antik ilkelere göre, ne ocak bölünebilir ne de mülkiyet bölünebilir, babalarının ölümünde, erkek çocuklar birbirlerinden ayrılamaz. Baba yaşarken de ayrılamazlar. İlkel hukukun katı kuralları çerçevesinde, erkek çocuklar babalarının ocağına bağlıdır ve dolayısıyla otoritesine; baba yaşadığı sürece erginlik yaşına gelemezler.

Bu kural, eski ev dini yürürlükte olduğu sürece uygulandı. Erkek çocuğun babaya sonsuz bağımlılığı Atina'da erkenden kayboldu. Miras malının bölünemez olduğu Sparta'da ise daha uzun süre hüküm sürdü. Eski kural, Roma'da titizlikle korundu: Erkek çocuk babası hayattayken özel bir ocağa bakamazdı; evlenip çocukları bile olsa, hakları hep potansiyeldi.[124]

Zaten, babanın gücü de [*kadın karşısındaki*] kocanın gücüne benzerdi; ilke ve koşul ev tapınmasında temelleniyordu. Nikâhsız birliktelikten doğan erkek çocuk, babanın otoritesi altında değildi. Baba ve onun arasında dinsel birlik yoktu; birine otorite kazandıran, diğerine de itaati dayatan bir şey yoktu. Sadece babalık, babaya hiçbir hak tanımıyordu.

Aile, ev dini sayesinde örgütlenmiş küçük bir birlik, bir şefi ve idaresi olan küçük bir toplumdu. Modern toplumlarımızdaki olgulardan hiçbiri sözünü ettiğimiz baba azameti hakkında fikir veremez. Antik çağda baba, sadece koruyucu bir güç değildi, aynı zamanda itaat edilmesi gereken bir güçtü de; rahiptir, ocağın mirasçısıdır, atalarının devamı, ardılların kökü, tapınmadaki gizemli törelerin ve duanın gizli formüllerinin sırdaşıdır.

Pater adı bile ilginç bilgiler içermektedir. Sözcük Yunancada, Latincede ve Sankritçede aynı anlamda kullanılır; Yunanlıların, İtalyanların ve Hinduların Orta-Asya'da birlikte yaşadıkları bir döneme aittir. Peki, o zamanlardaki anlamı nedir ve insan kavrayışında hangi fikri temsil ediyordu? Bunu öğrenebiliriz. Çünkü ilk anlamını dinsel ve hukukî di-

[124] Gaius, baba nüfuzundan şöyle söz eder: jus proprium est civium Romanorum. Roma hukukunun bu gücü sadece Roma yurttaşına tanıdığını anlamak gerekir; bu başka yerde varolmadığı ve diğer kentlerin hukuku tarafından tanınmadığı anlamına gelmez. Roma egemenliği altındaki uyrukların yasal durumuyla ilgili söyleyeceklerimizle aydınlanacaktır.

lin açıklamalarında bulmuştur. Eskiler Jupiter'e yakarırken, ona *pater hominum Deorumque* diyorlardı, bununla Jupiter'in tanrıların ve insanların babası olduğunu söylemek istemiyorlardı. Çünkü onu, böyle kabul etmediler, aksine insan türünün ondan önce varolduğuna inandılar. Aynı *pater* unvanı, insanların babaları gibi görmediği Neptün'e, Apollon'a, Bacchus'e, Vulcan ve Pluton'a da verildi; *mater* unvanı bâkire üç tanrıça olan Minerva, Diana ve Vesta için kullanılıyordu. Aynı şekilde, hukukî dilde, *pater* ya da *pater familias* unvanı çocuğu olmayan, bekâr ve hattâ evlilik yaşına gelmemiş insan için de kullanılırdı. O halde, babalık düşüncesi bu sözcüğe bağlı değildi. Eski dilde, babayı işaret eden başka bir sözcük kullanılıyordu ve *pater* kadar eski olan sözcük, Yunan, Roma ve Hindu dilinde de (*gânita*, "*baba/yaratıcı*", *genitor*) mevcuttu. *Pater* sözcüğünün başka bir anlamı vardı. Bu sözcük dinsel dilde tanrılar için kullanılıyordu; hukukî dilde ise tapınması ve toprağı olan her bir insan için kullanılıyordu. Şairler bu sözcüğün tapınılması gereken herkes için kullanıldığını gösterirler. Köle ve yanaşmanın efendileri için kullanırdı. *Rex*, "*kral*" sözcükleriyle eş anlamlıydı. Babalık düşüncesini değil, güç, otorite, ihtişamlı soyluluk düşüncelerini içeriyordu.

Böyle bir sözcüğün her bir aile babası için kullanılması, babanın yavaş yavaş olağan adı haline dönüşmesi anlamlı bir olaydır, ayrıca antik kurumları incelemek isteyen herhangi birine ciddî görünebilir. Bu sözcüğün tarihi, babanın ailede uzun süre uyguladığı gücü ve bir yüksek rahip ya da egemene gösterilen derin saygı duygusu hakkında bizlere bir fikir vermeye yetebilir.

2. Babanın azametini oluşturan hakların sıralaması

Yunan ve Roma yasaları, babaya öncelikle dinsel kurallarla donatılan sınırsız gücü verdiler. Babaya verilen çok sayıda ve değişik hakları, aile babasının dinsel şef, mülkün sahibi ya da yargıç sıfatlarındaki kabullere göre üç kategoriye ayırabiliriz.

I. Baba ev dininin en büyük şefidir; bütün tapınma törenlerini istediği gibi ya da babasının yaptığı gibi düzenler. Ailede hiç kimse babanın kutsal görevinden kaynaklanan üstünlüğü tartışamaz. Sitenin kendisi ve yüksek görevli rahipler de ev tapınmasına hiçbir şekilde müdahalede bulunamaz, değiştiremezler. Ocağın rahibi olarak, aile babası kendinden daha üstün birini tanımaz.

Dinsel şef olarak, tapınmanın sürekliliğinden ve dolayısıyla ailenin sürekliliğinden sorumludur. En temel kaygısı ve görevi olan bu süreklilikle ilgili her şey sadece ona bağlıdır. İşte buradan bir dizi hak ortaya doğar.

Doğan çocuğu kabul ya da reddetmek: Bu hak, Yunan ve Roma yasaları tarafından babaya tahsis edilmiştir.[125] Barbarca olsa bile, ailenin kurulduğu ilkelerle çelişkili değildir. Şecere tartışılamaz olsa bile, ailenin kutsal çevresine girmek için yeterli değildir; şefin onayı ve tapınmaya kabul edilme töreni gerekir. Çocuk ev dinine dâhil olmadıkça, baba nezdinde bir hiçtir.

Karısını boşama hakkı: Ailenin sönüp gitmemesi için kısırlık durumunda, zina durumunda; ailenin ve sülalenin her türlü kirlenmeden ve karışmadan uzak kalması için.

Kızını evlendirme hakkı; yani kızı üzerindeki gücü başka bir güce bırakma hakkı. Oğlunu evlendirme hakkı; oğlunun evliliği ailenin sürekliliğiyle ilgilidir.

Serbest bırakma hakkı; yani oğlunu aileden ve tapınmadan dışlama hakkı. Evlât edinme hakkı; yani evin ocağına yabancı birini getirme hakkı.

Ölmek üzereyken karısı ve çocukları üzerinde vâsi belirleme hakkı.

Bu haklar, ailenin tüm üyeleri dışında sadece babaya tanınmıştır. Kadının boşanma hakkı yoktur, en azından eski zamanlarda. Dul kaldığında bile, ne serbest kalabilir ne de evlât edinebilirdi. Çocukları dâhil olmak üzere, asla kimseye vâsi olamazdı. Boşanma durumunda, çocuklar, kızlar da dâhil olmak üzere, baba ile kalırlardı. Çocukları üzerinde otoritesi yoktu. Kızlarının evliliği için kadının rızası istenmezdi. [126]

II. Daha önce de gördüğümüz gibi, mülkiyet ilk başlarda kişisel bir hak olarak değil, ama bir aile hakkı olarak var oldu. Platon'un kesin olarak ve eski tüm yasa koyucuların da zımnen işaret ettikleri gibi, servet atalara ve ardıllara aitti. Doğası gereği bu mülkiyet

[125] Herodotos, I, 59. Plutarkhos, Alcib., 23; Agesilas, 3.

[126] Demosthenes, in Eubul., 40 ve 43. Gaius, I, 155. Ulpien, VIII, 8. İnstitutes, I. 9. Digeste, I. kitap, 1. başlık, II.

paylaşılamazdı. Her ailede tek bir mülk sahibi vardı ve bu da aileydi. Baba ise mülkiyeti kullanma hakkına sahipti. Bu ilke eski hukukun birçok hükmünü açıklamaktadır.

Mülkiyet paylaşılamıyordu ve sadece babanın yükümlülüğündeydi, dolayısıyla mülkiyette ne karısının ne de erkek çocuğunun hiçbir payı yoktu. Çeyiz hakkı ve hattâ kadının mal ortaklığı söz konusu değildi. Kadının çeyizi tümüyle kocaya aitti ve çeyiz üzerinde bir idareci gibi değil, mülkiyet sahibi olarak yönetiyordu. Kadının evlilik sırasında kadının edindiği her şey kocasına aitti. Kadın, dul kaldığında kendi çeyizini bile alamazdı. [127]

Erkek çocuk, kadın ile aynı koşullardaydı: Hiçbir şeye sahip değildi. Hiçbir şeye sahip olmadığından, erkek çocuğun yapacağı bağış geçerli değildi. Hiçbir şey edinemezdi; emeğinin ürünleri, ticaretinin kârları babası içindi. Yabancı birisi, o erkek çocuk yararına bir vasiyet hazırlamışsa, vasiyet edilenler baba tarafından alınırdı. Bu nedenle de Roma hukukunun baba ile oğul arasındaki her türlü satış sözleşmesini yasaklayışını anlamış oluruz. Baba oğluna satarsa, kendine satmış olur. Çünkü oğlunun edindiği baba içindir. [128]

Roma hukukunda ve Atina yasalarında babanın oğlunu satabileceğini görüyoruz.[129] Baba, ailede bulunan tüm mülkiyete sahipti ve erkek çocuğun kendisi de mülk gibi kabul edilebilirdi. Çünkü kolları ve emeği gelir kaynağıydı. O halde baba, bu çalışma aracını isterse kendi için saklar ya da oğlunu başka birine devredebilirdi. Devretmek oğlunu satmak demekti. Roma hukukundan bize kalan metinler, bu satış sözleşmesinin türünü ve içerdiği koşulları yeterince aydınlatamazlar. Ama bu şekilde satılan erkek çocuğun, satın alanın kölesi olmadığı kesindir. Satılan, erkek çocuğun özgürlüğü değil, sadece emeğidir. Ama bu durumda bile, erkek çocuk baba gücüne bağlı kalıyordu ki, bu da hâlâ aileye [*tapınmaya*] bağlı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu satışın bir tür kiralama sözleşme-

---

[127] Gaius, II, 98. İlkel hukukun tüm bu kuralları pretoryen yasa tarafından değiştirilmiştir.

[128] Çiçero, De legib., II, 20. Gaius, II, 87. Digeste, XVIII. kitap, 1, 2. başlık.

[129] Plutarkhos, Solon, 13. Halikarnaslı Dionysius, II. Gaius, I, 117; IV. 79. Ulpien, X, 1. Titus-Livius, XIL, 8. Festus, Ve, deminutus.

si aracılığıyla, erkek çocuğu belirli bir süre başkasına devretmek gibi bir sonucu içerdiğini düşünebiliriz. Bu yol, daha sonra, erkek çocuğun serbest bırakılmasının dolambaçlı yolu olarak kullanılmıştır.

III. Plutark, Roma'da kadınların tanık olarak bile mahkemelere çıkamayacağını söyler.[130] Hukuk danışmanı Gaius şöyle yazmaktadır: "Mahkemenin vesayet altında olan kişilere, yani kadın, erkek çocuk ve köleye hiçbir şekilde söz hakkı veremeyeceğini bilmek gerekir. Çünkü bu kişilerin kendilerine ait hiçbir şeyleri yoktur, doğal olarak mahkemede de hiçbir hak ileri süremeyeceklerdir. Şâyet babanın gücüne bağlı olan bir erkek çocuk, suç işlemişse, mahkemedeki dâva babaya karşıdır. Babasına karşı suç işleyen bir erkek çocuk, mahkemedeki bir dâvanın konusu olmaz."[131] Tüm bu söylediklerimizden, kadının ve erkek çocuğun ne dâvacı, ne dâvalı, ne suçlayıcı, ne sanık ne de tanık olamayacağı sonucu açıkça ortaya çıkmaktadır. Sitenin mahkemesine aileden çıkabilecek tek kişi babadır; Kamusal adalet sadece onun için vardır.

Erkek çocuk ve kadın için adalet sitede değildi, ama onlar için adalet evin içindedir. Onların yargıcı, kocalık ve babalık otoritesi uyarınca, evin tanrılarının gözleri önünde âdeta mahkemedeki bir yargıcı andırırcasına davranan ailenin şefidir.[132]

Titus Livius[I] Roma'daki Dionysas[II] 'törenlerini kökünden yok etmek isteyen Senatonun törenlerde yer alan herkesin ölüm cezasına çarptırılmasına karar verdiğini anlatır. Senato kararnamesi erkek yurttaşlara kolaylıkla uygulanır. Ama en azından erkekler kadar suçlu olan

---

[130] Plutarkhos, Publicola, 8.

[131] Gaius, II, 96; IV, 77, 78.

[132] Bir zaman gelir ve bu yargılama yetkisi gelenek ve görenekler tarafından değiştirilir. Baba tüm aileye danışır ve başkanı olduğu bir mahkemeye bürünür. Tacite, XIII, 32. Digeste, XXIII. Kitap, 4, 5. başlık. Platon, Yasalar, IX:

[I] MÖ 59- MS 17 arasında yaşamış Livy olarak da tanınan tarihçi, yazar. Yazdığı Roma tarihiyle ünlüdür. *–y.n.*

[II] Bacchanalia Roma'nın MÖ 496 yılında yaşadığı kıtlık sonucu sibyllia kitaplarına danışılarak Roma'ya getirdikleri kutsal üçlüden tanrı Bacchus (Yunanca Dionysos) adına yapılan âyin ve bayramlar. Yunanca orgia. İçkili tören/ eğlence, sonraları cinayetler, çocuk tecavüzleri gibi olaylar nedeniyle MÖ 186 yılında Senato, törenleri yasakladı. *–y.n.*

kadınlar için bir sorun çıkar; kadınlar Devlet'in yargılanamaz kişileriydi; sadece aile onları yargılayabilirdi. Senato bu eski ilkeye saygı gösterir ve kadınlara karşı ölüm cezalarını verme yükümlülüğünü kocalara ve babalara bırakır.

Aile şefinin uyguladığı bu adalet hakkı eksiksizdi ve itiraz kabul etmezdi. Aile şefi, sitenin yargıçları gibi ölüm cezası verebilirdi; hiçbir otorite kararlarını değiştirme hakkına sahip değildi. Yaşlı Cato'nun dediği gibi "Koca, kadının yargıcıdır. Yetkisinin sınırı yoktur; istediğini yapar. Karısı hatâ yaparsa, onu cezalandırır; şarap içmişse, onu mahkûm eder; başka bir erkekle alışveriş yapmışsa, onu öldürür." Çocuklar açısından da yasa aynıdır. Valerius Maximus[I] kızını iffete aykırı davrandığı için öldüren Atilius olayını anlatır ve ayrıca Catilina'nın[II] suç ortağı olan oğlunu öldüren babayı da herkes bilir.

Bu türden olaylar Roma tarihinde çoktur. Babanın eşini ve çocuklarını öldürme hakkının mutlak olduğunu düşünmek bir yanlışa saplanmak anlamına gelir. Baba, onların yargıcıdır. Onları öldürüyorsa, bu babanın adalet hakkının sonucuydu. Aile içinde sitenin yargılamasına tâbi olan tek kişi vardı; o da babadır. Bu nedenle kadın ve erkek çocuk babadan başka yargıç bulamazlardı. Baba, ailesinin içinde tek yargıçtı.

Baba otoritesinin en güçlünün hukukundan kaynaklanan keyfî bir güç olmadığını belirtmek gerekir. Babanın otoritesi, ilkesini ruhların içindeki inançlardan alır ve sınırları da tastamam bu inançlarla belirleniyordu. Örneğin, baba oğlunu ailesinden dışlayabilirdi; ama bunu yaparsa, ailenin söneceğini ve atalarının *maneslerinin* sonsuza kadar unutulup gideceğini de biliyordu. Yabancı birini evlât edinebilirdi; ama eğer bir oğlu varsa, din evlât edinmeyi yasaklıyordu. Mülkiyetin tek sahibiydi; ama en azından ilk zamanlarda, onları başkasına devredemezdi. Karısını boşayabilirdi; ama bunu yapmak için, evliliğin sağlamış olduğu dinsel bağı koparması gerekirdi. Din, babaya haklar verdiği kadar bir dizi yükümlülüğü de dayatıyordu.

İşte antik aile uzun süre böyle kaldı. Ruhlardaki inanç, gücün hukukuna ya da toplumsal bir gücün otoritesine ihtiyaç duymadan, aileyi dü-

---

[I] Valerius Maximus MS I. yy.'da yaşamış tarihçi. *–ç.n.*

[II] Lucius Sergius Catilina Roma Cumhuriyetine karşı düzenlenen Catilina komplosu ile tanınan MÖ I. yy.'da yaşamış Romalı politikacı. *–ç.n.*

zenli olarak oluşturmak, ona disiplin kazandırmak, bir yönetim, adalet aşılamak işleri özel hukukun belirlenmesi sürecinde yeterli oldu.

9. BÖLÜM
AİLENİN ANTİK AHLÂKI

Tarih sadece maddî olayları ve kurumları incelemez, tarihin gerçek nesnesi insan ruhudur; insan türünün değişik zamanlarında, bu ruhun neye inandığını, ne düşündüğünü ve ne hissettiğini tanımayı arzu etmelidir.

Bu kitabın başında, insanın ölümden sonraki kaderi üzerine geliştirdiği antik inançları gösterdik. Sonra, bu inançların haneye özgü kurumları ve özel hukuku nasıl belirlediğini anlattık. Bundan sonraya ise ilkel toplumlardaki bu inançların ahlâk üzerinde yarattığı etkiyi araştırmak kalıyor. İnsanın yüreğindeki ahlâkî duyguların bu eski din tarafından yaratıldığını iddia etmiyoruz, fakat eski dinin en azından inançların güçlendirilmesi, inançların daha büyük bir otoriteyle donatılması, insan davranışı üzerinde baskı ve yönlendirme hakkının sağlanması gibi süreçlerde ahlâkî duygularla birlikte hareket ettiğine inanabiliriz.

İlk zamanların dini sadece eve aittir; ahlâk da öyledir. Din bir insana başka birini göstererek "işte kardeşin!" demiyordu. Ne diyordu? İşte bir yabancı! Senin ocağının dinsel eylemlerine katılamaz, ailenin mezarlığına yaklaşamaz, senden farklı tanrıları var ve ortak bir duada seninle bir araya gelemez; senin tanrıların onun tapınmasını istemez ve onu düşman gibi görürler; o senin de düşmanındır.

Ocağın dininde, insan tanrılarına asla başka insanlar lehine dua etmez. Tanrıya sadece kendisi ve ailesi için yakarır. Bir Yunan atasözü, insanın duada yalnız kalmasının anısını ve kalıntısını saklamıştır. Plutarkhos zamanında bencil bir insana şöyle deniyordu: Ocağa bağlanıyorsun, "*ocak, ateş*". Bunun anlamı şuydu: Yurttaşlarından uzaklaşıyorsun, arkadaşın yok, senin için insanların bir değeri yok, kendin ve ailen için yaşıyorsun. Bu atasözü tam da, her bir dinin sadece ocağın çevresiyle sınırlı kaldığı, ahlâk ve sevginin ufkunun da ailenin dar çerçevesini aşamadığı bir zamanın anlaşılmasının göstergelerinden biridir.

Dinsel fikir gibi ahlâk fikri de bir başlangıca ve gelişmelere sahne olmuştur. İlk zamanların soyundaki tanrı oldukça küçüktü; tanrıyı yavaş

yavaş insanlar büyüttü, ilk başta dar ve gayet eksik olan ahlâk, azar azar, farkında olunmadan genişleyip ilerleyerek, nihayet tüm insanlara açıkça sevgi gösterisi yapacak güce erişti. Başlangıç noktası aile oldu ve ilk görevler insanların karşısına öncelikle ev dinine ait inançlarının etkisiyle yerleşti.

Ocak ve mezar dininin tamamıyla geçerli olduğu dönemi tasavvur edelim. İnsan tanrıyı hemencecik yanında görür. Bu tanrı, insanın sanki kendi vicdanı gibi, her bir eyleminde vardır. İnsan denen bu kırılgan varlık, daima kendisini hiç terk etmeyen bir tanığın gözleri önündedir. Kendini hiç yalnız hissetmez. Yanında, evinde, tarlasında, yaşamındaki bütün günlük işlerde kendisini destekleyecek koruyucular ve suçlarını cezalandıracak yargıçlar bulunur. Romalıların dediği gibi "Larisler [*ocak tanrıları*] insanları cezalandırmakla ve evlerin içinde ne olup bittiğini gözetmekle yükümlü korkunç tanrılardır." "Penatesler ise bizi yaşatan tanrılardır; bedenimizi besler ve ruhumuzu düzenlerler."[133]

Ocağa namuslu sıfatı verilmesinden hoşnut kalınırdı, çünkü insanlara namuslu olmayı emredenin o olduğuna inanılırdı. Maddî ve ahlâkî açıdan kirli olan hiçbir eylem onun gözü önünde yapılamazdı.

Hatâ, suç ve günahın kefâretine dair ilk düşüncelerin buradan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kendini suçlu hisseden insan, kendi ocağına yaklaşamaz; tanrısı onu uzaklaştırır. Kan döken birisinin kurban sunmasına, kutsal sular serpmesine, dua etmesine, kutsal yemeğe katılmasına izin verilmez. Tanrı o kadar serttir ki, hiçbir özrü kabul etmez; istemeyerek ölüme neden olma ile kasıtlı cinayet arasında ayrım yapmaz. Eli kanlı olan kutsal nesnelere dokunamaz.[134] İnsanın tapınmasına ve tanrısına tekrar kavuşabilmesi için, kendini en azından günahın kefâreti âyiniyle arındırması gerekir.[135] *Bu din, merhameti bilir; ruhun pisliklerini* silecek töreleri vardır; dar ve kaba olsa da, insanı hatâlarından dolayı teselli etmeyi bilir.

Şefkât içeren görevlerden kesinlikle bihaber olsa da, insana en azından sorumlu olduğu aile görevlerini hayran olunacak bir kesinlikte gösterir. Evliliği mecburî kılar; ailenin sürekliliğini görevlerin ilki ve en

[133] Plutarkhos, Quest. rom., 51. Macrobe, sat., III, 4.
[134] Herodotos, I, 35. Vergilius, En., II. 719. Plutarkhos, Theseus, 12.
[135] Rodoslu Apollonius , IV, 704-707. Aeskhilos, Choeph., 96.

azizi sayan dinin gözünde bekârlık suçtur. Ama istenen birlik sadece ev tanrılarının önünde gerçekleşir; bu karının ve kocanın dinsel, kutsal ve bozulamaz birliğidir. İnsan kendisine, bizzat tarafların rıza göstermesi halinde bile, âyin kurallarını bir yana bırakmaya ve evliliğe – Yunan ve Roma toplumlarının sonunda görüldüğü gibi – sözleşme yapmalarına [*mevcut inançlar tarafından*] izin verildiğini sanmaması gerekir. Antik din sözleşmeyi yasaklar ve insan sözleşme yapmaya cüret ederse, onu cezalandırır. Çünkü böyle bir birlikten doğacak oğul piç olacaktır, yani ocakta yeri olmayacaktır. Kutsal eylemlerden hiçbirine katılma hakkı yoktur; dua edemez.[136]

Aynı din ailenin saflığını özenle gözetir. Bu din nezdinde yapılabilecek olan en büyük suç zinadır. Çünkü tapınmanın ilk kuralı, ocağın babadan erkek çocuğa geçmesidir. Fakat zina, ocaktaki doğum düzenini bozmuştur. Bir başka kural, mezarın sadece aile üyelerini içermesidir; oysa zinadan olan çocuk yabancıdır, ama mezara gömülmüştür. Dinin tüm ilkeleri çiğnenmiştir; tapınma kirlenmiştir, ocak kirlenir, artık mezara sunulan her armağan günaha dönüşür. Hattâ dahası var; zina ile sülalenin ardıllar zinciri kırılır; aile yaşayan insanların haberi olmadan sönmüştür ve atalar için artık tanrısal mutluluk yoktur. Hindu şöyle der: "Zinadan olma bu çocuk, hem bu ve hem de öbür dünyada *maneslere* [ataların ruhlarına] sunulan armağanları yerle bir eder."[137]

İşte bu nedenle Yunan ve Roma yasaları, babaya doğan bu çocuğu reddetme hakkını verir; tamamen bu nedenle de zina konusunda sert ve acımasızdırlar. Atina'da kocanın suçluyu öldürmesine izin verilir. Roma'da, kadının yargıcı olan koca karısını ölüme mahkûm eder. Bu din o kadar serttir ki, erkek bütünüyle affetme hakkına sahip değildir ve en azından karısını boşamak zorundadır.[138]

İşte ev ahlâkının bilinen ilk cezalandırıcı ahlâk yasaları... İşte, doğal duygunun ötesinde, kadın ve erkeğe ömür boyu birleştiklerini ve bu birliğin ciddî dinsel görevler yarattığını ve görevlerin unutulmasının bu ve diğer yaşamda ağır sonuçlara neden olacağını söyleyen otoriter bir din. Eski insanlarda, hem evliliğin ciddî ve kutsal özelliğini, hem de ailenin uzun süre koruyacağı saflığın kaynağı tam da bu noktadır.

[136] İsaeos, VII. Demosthenes, in Macartatum.
[137] Manu yasaları, III, 175.
[138] Demosthenes, in Neaeram, 89.

Bu ev ahlâkı başka zorunlu görevler de talep eder. Kadından itaat etmesini, kocadan da emretmesini ister. Her ikisine de karşılıklı saygıyı öğretir. Kadının hakları vardır; çünkü ocakta bir yere sahiptir; ocağın [*ateşin*] hiç sönmemesi görevi ona verilmiştir. Bilhassa, ocağın temiz kalmasına özen göstermelidir.[139] Kadının da kutsal bir görevi vardır. Olmadığı yerde, ev tapınması eksik ve yetersiz kalır. Bir Yunanlı için "karıdan mahrum bir ocağa sahip olmak" büyük bir mutsuzluktur.[140] Romalılarda, kadının kurban sunumu sırasındaki varlığı o kadar gereklidir ki, dul kalan rahip [*koca-evin şefi*] kutsal görevini de kaybeder.[141]

Yunan ve Roma toplumlarında evin kadınına gösterilen sürekli saygının evdeki kutsal görevin paylaşılmasından kaynaklandığına inanabiliriz. İşte bu nedenle kadın ailede kocasıyla aynı unvana sahiptir: Latinler *pater familias* ve *mater familias*, Hindular da *grihapati*, *grihapatni* derler. Roma'da yapılan evliliklerde kadının dile getirdiği formül de buradan gelir: *ubi tu Caius, ego caia.* Bu formül bize "eğer bir evde eşit otorite yoksa bile en azından eşit saygınlık vardır" der.

Erkek çocuğa gelince, bu çocuğun kendisini satabilen ve aynı zamanda ölüme de mahkûm edebilen babanın otoritesine bağlı olduğunu görmüştük. Ama bu çocuğun tapınmada bir rolü vardır; dinsel törenlerde bir işlevi vardır; kimi günlerde, törenlerde bulunması o kadar gereklidir ki, erkek çocuğu olmayan Romalı, törelerin yerine gelmesi için, hayâlî olarak bir erkek çocuğu evlât edinmeye zorlanmaktadır.[142] Dinin baba ve oğlu arasında kurduğu güçlü bağı görüyorsunuz! Cenaze yemekleri düzenli olarak sunulduğunda, yaşamdan sonra mezardaki ikinci bir yaşamda huzurlu ve mutlu olunacağına inanılır. Baba, yaşamından sonraki kaderinin oğlunun mezara göstereceği özene bağlı olduğuna ikna olmuştur. Oğlu da, kendi açısından, ölen babasının tanrı olacağına ve ondan yardım dileyeceğine ikna olmuştur.

Tüm bu inançların ailede karşılıklı saygı ve sevgiyi yerleştirdiğini tahmin edebiliriz. Eskiler eve özgü erdemlere dindarlık adını verirler: Erkek çocuğun babaya itaati ve annesine olan sevgisi dindarlıktı, *pietas erga parentes*; babanın çocuğuna bağlılığı, annenin şefkâti de dindarlık-

[139] Cato, 143. Halikarnaslı Dionysius., II, 22. Manu yasaları, III, 62; V, 151.
[140] Ksenofon, Ispartalıların Anayasası.
[141] Plutarkhos, Quest. rom., 50.
[142] Halikarnaslı Dionysius., II, 20, 122.

tı, *pietas erga liberos*. Ailede her şey tanrısaldır. Görev duygusu, doğal sevgi, dinsel düşünce, tüm bunlar birbirine karışıyor ve bir bütün oluşturuyordu.

Ev sevgisinin erdemler arasında sayılması tuhaf gelebilir; ama ev sevgisi eskiler arasındaki erdemlerden biriydi. Bu eskilerin ruhlarındaki derin ve güçlü bir duyguydu. Troya'yı alevler içinde gören Agkhises[1] eski evini terk etmek istemez. Odisseus'a bakın, ona tüm hazineler ve ölümsüzlük teklif edilir, ama o sadece ocağının alevlerini görmeyi ister. Çiçero'ya kadar gidelim; konuşan şair değil, devlet adamıdır: "Burası dinimdir, soyumdur [*race*], babalarımın izidir; yüreğime ve duygularıma giren bu yerde hangi haz bulunmaktadır?"[143] Çiçero zamanında çoktandır zayıflamış bulunan bu duyguların gene de hâlâ ne kadar canlı ve azametli olduğunu anlamak için kendimizi düşünceler aracılığıyla antik kuşakların arasına yerleştirmemiz gerekir. Bizim için ev, sadece ikâmet ettiğimiz yer, barınaktır; ondan ayrılır ve kolaylıkla unuturuz ya da bir eve bağlı kalıyorsak, bu alışkanlıklarımızın ve anılarımızın güçlü olması nedeniyledir. Çünkü bizim için din evde değildir; Tanrımız evrenin Tanrısıdır ve O'nu her yerde buluruz. Eskilerde durum farklıdır; herkesi kişisel olarak koruyan, dualarını dinleyen ve isteklerini yerine getiren esas tanrı, yani koruyucu, evin içindedir. İnsan tanrıyı evin dışında hissetmez; komşunun tanrısı düşman tanrıdır. İnsan, bugün kilisesini nasıl ve hangi duygularla seviyorsa, evini de öyle seviyordu.

İlk zamanların inançları, insanlığın anlattığımız bölümündeki ahlâkî gelişmeye yabancı değildir. Bu tanrılar saflığı istiyor ve kan dökmeyi yasaklıyordu; adalet kavramı bu inançtan doğmadıysa da en azından bu inançla güçlendi. Bu tanrılar, aynı ailenin tüm üyelerine ortaklaşa aitti; aile güçlü bir bağ ile bir araya gelmişti ve tüm üyeler birbirlerini sevmeyi ve saygı göstermeyi öğrendiler. Bu tanrılar, her evin içinde yaşıyorlardı; insan evini, atalarından kalan ve çocuklarına bir tapınak olarak miras bırakacağı bu sabit ve sürekli olan konutu sevdi.

Bu inançlarla düzenlenen antik ahlâk, merhameti bilmiyordu. Ama hiç değilse evcil erdemleri öğretiyordu. Bu soyda [*race*], ailenin yalnız kalması ahlâkın başlangıcıdır. Burada açık, belirgin, buyurucu ama be-

[1] Aeneas'nin babası. –*ç.n.*

[143] Çiçero, De legib., II, 1. Pro domo., 41.

lirli bir çevreye sıkışmış olan ödevler ortaya çıkar. Bu kitabın devamında, ilkel ahlâkın sıkı karakterini hatırlamamız gerekecektir; çünkü daha sonra aynı ilkeler üzerine kurulacak olan sivil toplum da aynı özelliği içerecek ve eski politikanın olağan dışı birçok özelliği bu yolla açıklanacaktır.[144]

10. BÖLÜM
ROMA ve YUNANİSTAN'DA GENSLER

Romalı hukukçularda ve Yunan yazarlarda, Yunan ve İtalyan toplumlarının ilk zamanlarında yürürlükte olduğu görülen, ama yavaş yavaş zayıflayan ve tarihlerinin son uğrağında pek algılanmayan kalıntılar bırakan eski bir kurumun izlerini görürüz. Latinlerin *gens* ve Yunanlıların *genos* "*soy*" dediği şeyden söz edeceğiz.

*Gens*lerin türü ve oluşumu üzerine çok tartışıldı. Belki önce, problemin zorluğunu ifade etmenin yararı vardır.

Daha sonra göreceğimiz gibi, *gens* oluşumu aristokratik bir birliktir; bu yapının içsel örgütlenmesi sayesinde Roma'nın patrisyenleri ve Atina'nın Eupatridesleri uzun süre ayrıcalıklarını korumuşlardır. Halkçılar üstün geldiğinde, bu eski kurumla mücadele etmeyi ihmal etmedi. Tümüyle yok edebilselerdi, muhtemelen bu kurumdan bize hiçbir şey kalmayacaktı. Ama bu dayanaklı yapı, göreneklere yerleşmiş hali nedeniyle tam anlamıyla ortadan kaldırılmadı. Sadece onu değiştirmekle yetinildi: Başat özelliği elinden alındı, ama yeni rejimi rahatsız etmeyen dışsal biçimleri varlığını sürdürdü. Roma'da, plebler patricileri taklit ederek *gentes*'i[i] oluşturdular. Atina'da genosları, "*soy*"'u alt üst ederek, kendi aralarında kaynaştırmaya ve yerlerine onlara benzeyen *demos*ların[ii] alması denendi. Bu konuya devrimlerden söz ederken tekrar deği-

[144] Bu bölümde, Yunan ve Romalı olan halkların en eski ahlâkını kavramaya çalıştığımızı, bilmem belirtmemize gerek var mıdır? Bu ahlâkın zamanla, özellikle Yunanlılarda değiştiğini söylememize gerek var mıdır? Odysée'de yeni duygular ve görenekler görürüz; sonraki sayfalarda bunu göreceğiz.

[i] gensin çoğulu. –*ç.n.*

[ii] *Demos, demes, dème:* idarî yerleşim/birim, halk, yurttaş topluluğu, sıradan halk gibi pek çok anlamı içerir. Demos Eski Yunan(ca)da köy anlamında da Şehrin'in mahalleleri olan Demelerde yaşayan "halk" anlamında kullanılıyordu. Eski Yu-

neceğiz. Burada demokrasinin *gens* rejiminde meydana getirdiği derin değişikliğin, gensin ilkel oluşumunu tanımak isteyenler açısından şaşırtıcı olabileceğini belirtmekle yetinelim. Gerçekten bize ulaşan tüm bilgiler, gensin değişikliğe uğradığı dönemle ilgilidir. Sadece devrimlerin bize bıraktığı ve varlıklarını sürdürdükleri bilgiler sayesinde *gens*leri görebiliyoruz.

Yirmi yüzyıl sonra, Orta-Çağ ile ilgili tüm bilgilerin kaybolup gittiğini ve 1789 devrimi öncesindeki hiçbir belgenin kalmadığını varsayalım ve bu zamanlarda yaşayan bir tarihçi de önceki dönemlerle ilgili bilgi edinmek istesin. Elindeki belgeler on dokuzuncu yüzyılın soylu sınıfını gösterecektir, yani feodaliteden çok farklı bir şey görecektir. Ama büyük bir devrimin gerçekleştiğini düşünecek ve haklı olarak, tüm diğerleri gibi, bu kurumun değişmek zorunda kaldığı sonucuna varacaktır; metinlerin işaret ettiği bu soylu sınıf, tarihçi için, benzersiz biçimde daha güçlü olan başka bir soylu sınıfın gölgesi ya da silik, bozuk bir sureti olacaktır. Sonra, antik belgenin ufak kalıntılarını, dilde kalmış kimi deyimleri, yasanın gözünden kaçan kimi terimleri, belirsiz anıları ya da kısır özlemleri dikkatle inceledikten sonra, belki de feodal rejimle ilgili bir şeyler tahmin edecek ve Orta-Çağ kurumlarına dair gerçeğe çok uzak olmayan bir düşünce edinmeyi başarabilecektir. Elbette bu çok zor olacaktır. Bugün antik *gens*leri incelemek isteyen kişi için de durum aynıdır. Çünkü elindeki bilgiler, bu kurumun eski halini gösterebilmekten çok uzak bir döneme ait olacaktır.

İlk önce, eski yazarların gensler hakkında ne söylediklerini çözümleyeceğiz, yani önemli değişikliğe uğradığı bir dönemden geriye kalanları ele alacağız. Sonra da bu kalıntıların yardımıyla gerçek antik *gens* rejimini görmeye çalışacağız.

---

nanistan'da sitelerin, özellikle Atina yönetim bölgesindeki yerleşimlere verilen bir isim olan Deme *Demostan gelmektedir.* Tribüler, demos adı verilen bölgelerde yaşıyordu. Atina demokrasisinin kurucularından kabul edilen Kleisthenes döneminde -MÖ 507- Atina'daki sistem on yerleşim veya seçim bölgesine (deme veya demos) ayrıldı. Aynı şekilde, kan bağı veya veraset yerine, kura ile her bir deme veya demostan 50 kişinin katılımı ile oluşan 500'ler Meclisi'ni oluşturuldu.–*y.n.*

1. Eski yazarların bize tanıttığı gens hakkında

Roma tarihine ait sayfaların Kartaca savaşlarıyla ilgili kısımlarını açacak olursak, Claudius Pulcher, Claudius Nero ve Claudius Centho adlı üç kişiyle karşılaşırız. Her üçü de aynı *gense*: Claudia *gensi*ne aittir.

Demosthenes savunmalarının birinde aynı *genos* "*soy*"a ait, yani Brutides *genosuna* ait yedi tanıktan söz ediyor. Bu örnekte dikkat çeken nokta aynı genosun "*soy*"un üyeleri olarak adları geçen yedi kişinin altı farklı demos'a kayıtlı bulunmalarıdır; bu da *genosun* –"*soy*"un demos'a karşılık gelmediği ve ona benzer bir birim olmadığıdır.[145]

İşte kesin bir olgu: Roma'da *gentisler* vardı, Atina'da da *gentisler* "*soyu*" vardı. Yunanistan ve İtalya'nın diğer kentleriyle ilgili daha birçok örnek verebiliriz ve büyük bir ihtimalle, bu kurumun eski halklarda evrensel olduğu sonucuna varabiliriz.

Her *gens* özel bir tapınmaya sahipti. Yunanistan'da, bir *gens*'in üyeleri "çok eski zamanlardan beri ortak kurban vermelerinden dolayı" ayırt edilirdi.[146] Plutarkhos, Likomedeslerin *gens*lerinin kurban yerlerini belirtir ve Aiskines ise Butadeslerin *gens*lerinin sunağından [*âyin masası*] söz eder.[147]

Roma'da da her *gens*'in gerçekleştireceği dinsel eylemleri vardır; gün, yer, âyinler, kendi özel dinleri tarafından saptanmıştır.[148] Capitolium,[I] Galyalılar tarafından kuşatma altına alınır; elindeki kutsal eşyalar ve dinsel kıyafetler içinde düşman kuşatmasını yararak çıkan Fabius'un amacı kendi *gens*inin Quirinal Tepesinde[II] bulunan sunağına kurban vermektir. İkinci Kartaca Savaşı'nda, Roma'nın kalkanı adı verilen bir başka Fabius, Anibal ile karşı karşıyadır; elbette Cumhuriyet ordunun terk edilmemesini ister; ama o, orduyu ihtiyatsız Minucius'un ellerine bırakır; ait olduğu *gens*nin kurban sunma günü gelmiştir ve kutsal eylemi yerine getirmek için Roma'ya gitmek zorundadır.[149]

---

[145] Demosth., in Neaer., 71. Voy. Plutarkhos, Themist., 1. Aeskhines, De falsa leg., 147. Boesckh, Corp. Inscr., 385. Ross, demi Attici, 24.

[146] Hesychius, "*Atina'da aile şefleri*" Paludeukes, III, 52; Harpocration, "*rahipler*".

[147] Plutarkhos, Themist., I. Aeskines, De falsa legat., 147.

[148] Çiçero, De arusp. Resp., 15. Denys d'Halic., XI, 14. Festus, Propudi.

[I] Roma'nın yedi tepesinden biri. –*ç.n.*

[II] Roma'nın yedi tepesinden biri. –*ç.n.*

[149] Titus-Livius, V. 46; XXII. 18. Valerius-Maximos, I, 1, 11. Polybeus, III, 94. Halikarnaslı Dionysius., II, 21; IX, 19; VI, 28. Plinius, XXXIV, 13. Macrobe, III, 5

Bu tapınma bir kuşaktan diğerine sürdürülmelidir ve insan bu görevi kendinden sonra oğluna bırakır. Çiçero'nun kişisel düşmanı olan Claudius, bir pleb ailesine girmek için *gens*'ini terk eder. Çiçero, ona şöyle der: "Neden yaptığın hatâyla Claudia *gens*inin dinini kaybolma tehlikesi içine atıyorsun?"

*Gens*in tanrıları, *Dii gentiles*, sadece *gens*i korur ve bu tanrılara sadece onlar tarafından yakarılır. Dinsel törenlere hiçbir yabancı kabul edilmez. Eğer yabancı kurbandan bir pay alırsa ya da sadece kurban sunumuna katılırsa, *gens* tanrılarının onuru kırılır ve tüm üyeler önemli bir günahın şüphesi altına girerlerdi.

Her gensin tapınması ve dinsel bayramları olduğu gibi, ortak mezarları vardı. Demosthenes'in savunmalarından birinde şunları okuyabiliriz: "Çocuklarını kaybeden bu erkek, onları babalarının mezarına gömer; bu mezar *gens*in tüm üyelerinin ortak mezarıdır." Savunmanın sonrasında yabancı birinin bu mezara asla gömülmeyeceğini görürüz. Bir başka söylevde, aynı hatip, Buselides *gens*lerinin mezarından söz eder ve bu mezara üyeler gömülür ve mezarda her yıl cenazeye kurban sunulur; "bu mezar yeri çok geniş bir alandır ve[150] eski göreneğe göre bir çevre engeli vardır."

Romalılarda da durum aynıdır. Velleius[1] Quintilia *gens*lerinin mezarından söz eder ve Suetonus ise Claudia *gens*lerinin Capitolium tepesinde mezarları bulunduğunu söyler.[151]

Eski Roma hukuku, gens üyelerini birbirlerine miras bırakabilecek insanlar olarak görür. On iki Levha, erkek çocuk ve agnatus yoksa, *gentilis*lerin doğal mirasçılar olduğunu söyler. Bu yasada, *gentilis* cognatus'dan daha yakındır, yani kadından sirayet eden akrabadan daha yakın akrabadır.

Gens üyeleri birbirlerini çok sıkı bağlıdırlar. Kutsal törenlerin kutlanmasında bir araya gelen *gens*ler yaşamın tüm ihtiyaçlarında birbirlerine yardımcı olurlar. Bir üyenin borcunu tüm *gens* üyeleri ödeme gayreti içindedirler; mahkûmu tutsaklıktan kurtarırlar, mahkûmun cezasını öderler. Aralarından biri yönetici olursa, yöneticilik görevinin getirdiği tüm masrafları paylaşırlar.[152]

[150] Demosthenes, in Macart., 79; in Eubul., 28.

[1] Romalı tarihçi. MÖ 19 – MS 31 tarihleri arası yaşamıştır.

[151] Velleius, II, 119. Suétone, Tibère, I; néron, 50.

[152] Titus-Livius, V, 32. Halikarnaslı Dionysius, Fragm., XIII, 5. Annib., 28.

Sanık mahkemeye, tüm *gens* üyeleriyle birlikte katılır; bu, o insanla birliği arasında, yasanın düzenlediği dayanışmayı gösterir. Ait olduğu *gens*'in bir üyesine karşı iddiada bulunmak ya da tanıklık yapmak dine karşı bir eylemdir. Önemli bir kişi olan Claudius, Onlar Meclisi'den [*decemviri*][I] Appius, Claudius'un kişisel düşmanıdır. Bu kişi ölüm cezası tehdidi altında mahkemeye çağrıldığında Claudius onu savunmak için mahkemeye gider ve mahkeme heyetine sanığın lehinde hüküm vermeleri için yalvarır. Ama, bunu "sevgiden değil, görevi gereği yaptığını" söylemeyi de ihmal etmez.[153]

*Gens*in bir üyesinin bir başka üyeyi sitenin adaleti önünde dâva etmek hakkı yoksa, bu tamamen *gens*in kendi içinde bir adalet sistemi olduğu içindir. *Gens*lerin bir şefi vardır ve bu kişi aynı zamanda hem yargıç, hem rahip, hem de askerî komutandır.[154] Claudius'un Sabin soyundan gelen ailesi, Roma'ya gelip yerleştiğinde, bu aileyi oluşturan üç bin kişinin tek bir şefe itaat ettiklerini biliyoruz. Daha sonra Veiiler'e[II] karşı savaşı tek başına yükümlenen Fabiuslar *gens*inin Senato önünde kendilerini temsil eden ve düşmanla savaşa götüren tek bir şefi olduğunu görüyoruz.[155]

Yunanistan'da da her *gens*in bir şefi vardı; yazılı belgeler bunun doğruluğunu kanıtlarlar ve bize bu şefin arhont [*yargıç kral*] unvanı taşıdığını söylerler.[156] Yunanistan'da olduğu gibi, Roma'da da *gens* meclisleri vardı; üyeler *gens* meclislerinin hazırladığı kararnamelere itaat etmek zorundaydı ve site bile bunlara saygı gösterirdi.[157]

*Gens*lerin zayıfladığı ve niteliğini değiştirdiği dönemlerde geçerli olan yasa ve göreneklerin tümü bunlardır. Bu antik kurumun kalıntılarıdır.

[I] Roma'da bir görevi yerine getirmeleri için atanmış ve Latince "On Adam" anlamına gelen terim. Bu on kişilik takım, yasaların yazılması, açılan davaların değerlendirilmesi, kurbanların kesilmesi, arazilerinin bölüştürülmesi gibi görevleri icra ederdi. –*y.n.*

[153] Halikarnaslı Dionysius, XI, 14. Tite-Live., III, 58.

[154] Halikarnaslı Dionysius, II, 7.

[II] Roma'nın kuzeyindeki, güçlü ve zengin bir Etrüsk kenti. –*ç.n.*

[155] A.g.e., IX, 5.

[156] Boeckh, Corp. İnscr., 397, 399. Ross, demi Attici, s. 24.

[157] Titus-Livius, VI, 20. Suetonius, Tiberius, I. Ross, demi Attici, 24.

2. Roma'nın *gens*'ini açıklamak için söylenen birkaç düşüncenin incelenmesi

Uzun süredir büyük bilginlerin tartışmalarının konusu olan bu konu hakkında birçok sistem önerildi. Birileri, "Gens isim benzerliğinden başka bir şey değildir" diyor.[158] Diğerleri ise *gens* sözcüğünün bir tür yapay akrabalık olduğunu belirtir. Daha başkaları ise *gens*in, koruyucu bir aile ile yanaşmaları oluşturan öteki aileler arasındaki ilişkinin bir ifadesi olduğunu söyler. Ama bu üç açıklamanın hiçbiri daha önce açıkladığımız olgulara, yasalara, göreneklere cevap vermez.

Daha ciddî olan bir başka düşünce şöyle bir sonuca varmaktadır: Gens ilk başta birbirlerine yabancı olan birçok ailenin siyasî birliğidir; arada kan bağı olmayınca, site aileler arasında yapay bir birlik ve dinsel bir akrabalık oluşturdu.

Ama ilk itiraz hemen gelir. Mâdem ki *gens* yapay bir birliktir, nasıl oluyor da üyeleri birbirlerine miras bırakma hakkına sahip olabiliyorlar? Neden *gentilis* kandaşlığa [*cagnatusa*] tercih edildi? Daha önce miras kurallarını görmüş ve dinin buyurduğu miras hakkı ile erkek akrabalığı arasındaki sıkı ilişkiden söz etmiştik. *Gentiles*ler birbirlerine yabancılarsa, eski yasanın bu ilkeden uzaklaşıp miras hakkını bunlara da verdiğini mi varsaymalıyız?

*Gens*in en çok göze çarpan ve fark edilen özelliği, aile gibi bir tapınmaya sahip olmasıdır. Her birinin taptığı tanrıyı ararsak, her zaman tanrılaştırılmış bir ata buluruz ve kurban verdiği sunak da mezardır. Atina'da, Eumolposlar soyunun yaratıcısı olan Eumolpos'a derin saygı gösterirler; Phytaliesler, kahramanları Phytalos'a saygı gösterirler; Butadeslar Butès'e, Buselidesler Buselos'a, Lakiadeslar Lakios'a, Amynandridesler Kekrops'a.[159] Roma'da, Claudiuslar bir Clausus'un soyundan gelirler. Caeciluslar soylarının şefi olarak gördükleri kahraman Caeculus'u onurlandırırlar; Calpurnieler ise bir Calpus'ü, Juliuslar bir Julius'ü ve Cloeliuslar ise bir Cloelus'u taparcasına sayarlar.[160]

---

[158] Çiçero'dan iki bölüm –Tuscul., I, 16 ve Topiques, 6- sorunu tuhaf şekilde iyice karıştırdı. Çiçero'un tüm çağdaşları gibi *gens*'in ne olduğunu bilmediğini kabul etmek gerekir. Verdiği açıklamalar sadece eksik değildir, çocuksudur da.

[159] Demosthenes, in Macart., 79. Pausanias, I, 37. İnscription des Amynandrides, zikreden Ross, s. 24.

[160] Festus, Vis Caeculus, Calpurnii, Cloelia.

Bu soyağaçlarının çoğunun sonradan tasavvur edildiğine inanmak doğru olabilir, ama ortak bir atayı tanımak ve ona tapınmak gerçek *gentes*lerde sürekli bir görenek olmasaydı, bu dalavere anlamsız olurdu. Yalan, her zaman gerçeği taklit etmeye çalışır.

Diğer yönden, bize göre böyle bir dalavereyi yapmakta kolay bir iş değildi. Tapınma, saçma bir gösteriş formalitesi değildir. Dinin en ciddî kurallarından biri, ata olarak tapınacak kişilerin gerçek soyundan gelmeyi gerektiriyordu; bu tapınmayı yabancı bir kişiye sunmak çok önemli bir dinsizlikti. *Gens*ler ortak bir ataya tapıyorlarsa, bu, bu atadan geldiklerine samimî şekilde inandıklarındandı. Bir mezar varmış gibi davranmak, yaş günlerini kutlamak ve yıllık tapınma düzenlemek, kutsal sayılan bir şeye yalanı sokmak ve dinle dalga geçmektir. Böyle bir kurgu, ailelerin eski dininin artık kimseyi ilgilendirmediği bir dönemde, Sezar zamanında olabilirdi. Ama inançların güçlü olduğu bir zamana gittiğimizde, birçok ailenin aynı dalavere içinde birleşip şunu söyleyebileceğini tasavvur edemeyiz: "Bir atamız varmış gibi davranacağız; ona mezar yapacağız, cenaze yemeği getireceğiz ve sülalemiz zamanın akışı içinde ona tapacaktır." Böyle bir düşünce akıllara gelemezdi ve gelseydi de, zararlı bir düşünce olarak reddedilirdi.

Tarihin önümüze koyduğu zor sorunlar içinde, dilin terimlerinin sunabileceği tüm bilgileri soruşturmak yerinde olabilir. Bir kurum, kimi zaman onu işaret eden sözcükle açıklanabilir. *Gens* sözcüğü *genus* sözcüğü ile aynıdır ve biri diğerinin yerine geçebilir ve *gens Fabia* ile *genus Fabium* sözcüklerini ayrım gözetmeden kullanabiliriz; her ikisi de *gignere* fiiline ve *genitor* ismine karşılık gelir. Yunancada "*soy*" sözcüğünün "*doğurmak*" ve "*baba-ata*" sözcüğüne karşılık gelmesi gibi. Tüm bu sözcükler soy bağı düşüncesini taşırlar. Yunanlılar bir "*soy*"un üyelerini *aynı sütle beslenmiş* anlamındaki sözcüğüyle belirtiyorlardı. Aile olarak çevirdiğimiz Latince *familia*, Yunanca *oikos* "*ev-yurt-tapınak-aile*" sözcüklerini karşılaştırın. Hiç birinde kuşak ya da akrabalık anlamı yoktur. *Familia*'nın gerçek anlamı mülkiyettir; tarlayı, evi, parayı, köleleri ifade eder. Bu nedenle, On iki Levha'da mirasçıdan bahsedilirken *familiam nancitor* der, yani vasiyeti alsın der. Oikos "*ev-yurt-tapınak-aile*" sözcüğünün ise, mülkiyet ya da ev dışında başka bir sözcüğü akla getirmeyeceği açıktır. Bununla birlikte, bunlar daima aile olarak çevirdiğimiz sözcüklerdir. Oysa, içsel anlamı ev ya da mülkiyeti ifa-

de eden terimlerin, çoğu kez aileyi belirtmek için kullanılması ve iç anlamı soy bağı, doğum, akrabalık olan kimi diğer sözcüklerin de sadece yapay bir birliği belirtmesi kabul edilebilir mi? Bu, eski dillerin doğru ve açık mantığına uygun değildir. Yunanlılar ve Romalıların *gens* ve *genos* "*soy*" sözcüklerine ortak bir köken verdikleri düşüncesi kuşku götürmez. Bu düşünce, *gens*in zamanla değişmesiyle bozulmuş, dolayısıyla kaybolmuş olabilir, ama sözcük, tanıklık için tarihte kalmıştır.

Gens sözcüğünü yapay bir birlik olarak sunan sisteme karşı şunlar ileri sürülebilir: 1. *Gentiles*'e kalıtsallık hakkı veren eski yasa, 2. Doğum birliğinin olduğu yerde tapınma birliğinin olacağını söyleyen dinsel inançlar, 3. Dilin *gens* sözcüğündeki ortak bir kökeni doğrulayan terimleri. Bu sistemin bir başka kusuru da insan topluluklarının bir sözleşme ya da dalavereyle başlayabildiklerini varsaymasıdır, ama tarih biliminin bunu gerçek olarak kabul edemeyeceği açıktır.

3. Gens, ilkel örgütlenmesini ve birliğini koruyan ailedir

Her şey bize, *gens*i doğum bağıyla bir araya gelen olarak göstermektedir. Yine dile dönelim: Roma'daki gibi Yunanistan'da da *gens*lerin isimleri, her iki dilde soy ismi için kullanılan aynı biçime sahiptir. Claudius, Clausus'un oğlu anlamındadır. Butades'de Butes'in oğludur.

Gens sözcüğünde yapay bir birlik olduğunu görenler, yanlış bir veriden hareket ederler. Bir *gens*in değişik isimlerde birkaç aileyi içerdiğini söyler ve bu konuda Scipio, Lentulus, Cossus, Sulla ailelerini kapsayan Cornelia *gens*ini örnek verirler. Tam tersine, bu hep böyle olmadı. Marcia *gens*i sadece bir soy-sülaleye sahip görünüyor; Lucretia *gens*inde ve Quintlia *gens*inde de tek bir soy-sülale görünüyor. Elbette, Fabia *gens*ini hangi ailelerin oluşturduğunu söylemek zordur; çünkü tarihte bilinen tüm Fabiuslar, belirgin olarak aynı köke sahiptirler; önce Vibulanus lakâbını kullanırlar; sonra Ambustus olarak değiştirirler. Daha sonraları ise Maximus ya da Dorso olarak değiştirdiklerini görüyoruz.

Roma'da patrisyenlerin üç ismi olmasının görenek olduğunu biliyoruz. Örneğin isim Publius Cornelius Scipion olsun. Bu üç isim arasında gerçek ismin ne olduğunu araştırmak yararlıdır. Publius *öne çıkan* [başa eklenen] *isimdir*, pronom'u ifade etmektedir; Scipion *eklenen bir isimdir*, *agnomen*'du. Gerçek isim *nom ajoute*, Cornelius'dir; oysa bu

isim, aynı zamanda tüm *gens*lere verilen isimdir. Antik *gens*lerle ilgili bir tek bu bilgiye sahip olsaydık, Scipionlardan önce Cornelius'un varolduklarını doğrulamak yeterli olurdu ve çoğu kez dendiği gibi Scipion ailesi başka ailelerle birleşerek Cornelia *gens*ini oluşturdu demezdik.

Tarihin bize gösterdiği gibi Cornelia gensi, uzun süre yekpareydi ve tüm üyeleri Maluginensis ve Cossus lakâbını taşıyorlardı. Ama sadece Diktatör Camillus zamanında kollarından birisi Scipion lakâbını alır; daha sonra, bir başka kol Rufus lakâbını alır ve daha sonra Sulla lakâbıyla değiştirir. Lentuluslar, Samnit[1] savaşlarında, Keteguslar da ikinci Kartaca [*Pön*] savaşları sırasında ortaya çıkmışlardır. Durum Claudia *gens*i için de aynıdır. Claudiuslar, uzun süre tek bir ailede bir araya gelmişler ve hepsi de, kökenlerinin simgesi olan Sabinus ya da Regillensis lakâbını taşımışlardır. Çok kalabalık olan bu aileyi, birçok kolunu ayırt etmeksizin yedi kuşak boyunca izleyebiliyoruz. Sadece sekizinci kuşakta, yani birinci Kartaca Savaşlarında, üç kolun ayrıldığını ve kendilerine miras kalacak üç lakâp aldıklarını görüyoruz: Bunlar iki yüzyıl boyu sürecek Claudius Pulcher kolu, kısa sonra sönüp gidecek Claudius Kentho kolu ve İmparatorluk dönemine kadar sürecek Claudius Nero koludur.

Tüm bunlardan, *gens*in bir aile birliği olmadığı, ama ailenin kendisi olduğu sonucu çıkmaktadır. Gens, fark gözetmeksizin tek bir soy bağı içerebilir ya da çok sayıda kola sahip olabilir; ama sonuçta hep bir ailedir.

Daha önce gördüğümüz eski inanç ve kurumlara baktığımızda, antik gensin doğasını ve nasıl oluştuğunu görmek kolaydır. *Gens*'in doğal olarak ev dininden ve eski zamanların özel hukukundan kaynaklandığını kabul edeceğiz. Peki, bu ilkel din ne buyurmaktadır? İlk olarak, mezara koyulan insan olan ataya bir tanrı olarak tapılsın ve huzur içinde yattığı bu kutsal yerde sülalesi her yıl bir araya gelerek cenaze yemeği sunsun. Her zaman yanan bu ocak, bir tapınmayla onurlandırılan bu mezar; işte tüm kuşaklar bunların çevresinde yaşarlar ve ne kadar çok sayıda olurlarsa olsunlar, ailenin tüm kolları tek bir gövde olarak onun çevresinde bir araya gelirler. Eski zamanların özel hukuku başka ne

[1] İtalya'nın orta kısmında MÖ VII. ve III. yy. arasında varolan topluluklar. Roma işgâline karşı birkaç kez savaşmışlardır.

söyler? Eski ailede otoriteyi izlerken erkek çocukların babadan ayrılmadıklarını gördük; miras malının iletilmesi kurallarını incelerken, ağabeylik hakkı sayesinde, küçük kardeşlerin ağabeyden ayrılmadıklarını gördük. Ocak, mezar, miras malı; tüm bunlar bölünemezdi. Dolayısıyla aile de bölünemezdi. Zaman aileyi parçalamıyordu. Bölünmeyen, zaman içinde gelişen, tapınmasını ve adını yüzyıllar boyu sürdüren aile, gerçekten antik *gens*dir. *Gens* ailedir, ama dinin önerdiği birliği koruyan ailedir ve eski özel hukukun izin verdiği tüm gelişmeleri kaydetmiştir.

Bu gerçek kabul edilince, eski yazarların *gens* hakkında söyledikleri daha berrak hale gelir. Üyeleri arasında gördüğümüz sıkı dayanışma şaşırtıcı değildir; doğuştan akrabadırlar. Birlikte yaptıkları tapınma kurgu değildir; atalarından gelir. Aynı aileye sahip olduklarından ortak bir mezara sahiptirler. Aynı nedenle, On iki Levha yasası birbirlerinden miras alabileceklerini açıklar. Yine aynı nedenle, aynı ismi taşırlar. Kökeninde, bölünmeyen bir miras malına sahip olduklarından, *gens*in tümünün bir üyesinin borcuna sahip çıkmaları ya da tutuklunun fidyesini, mahkûmun cezasını ödemeleri bir görenek ve gereklilik olmuştur. *Gens*, birliğe sahip olduğu zaman tüm bu kurallar kendiliğinden yerleşmiştir; parçalandığı zaman, kurallar tümüyle kaybolup gitmemiştir. Ailenin antik ve aziz birliğinden, dağılmış üyeleri bir araya getiren yıllık kurban, ortak isimler, miras hakkı veren yasalar, birbirlerine yardım etmelerini söyleyen görenekler gibi hâlâ sürüp giden izler kalmıştır.

4. Aile (gens), önce toplumun tek biçimi olmuştur

Buraya gelinceye kadar ailenin kendi ev dini, kendi tanrıları, kendi yasaları, üzerine kurulduğu ağabeylik hakkı ve birliğiyle *gens*i oluşturmaya kadar giden yoldaki gelişimi, kendi adaleti, kutsal görevi, iç yönetiminin olduğunu işledik; tüm bunlar bizi, ailenin kendi dışındaki her türlü üstün güçten bağımsız olduğu ve sitenin henüz var olmadığı ilkel bir döneme götürüyor.

Ev dinindeki, sadece aileye ait olan ve koruyuculuğunu sadece o ev sınırları içinde yapan tanrılara, gizli yapılan bir tapınmaya, yayılmak istemeyen dine, ailelerin yalnız kalmasını isteyen antik ahlâka bakalım: Bu tür inançların insan etkinliğinde [*esprit*] ve henüz büyük toplulukların oluşmadığı bir dönemde yerleştiği açıkça görülmektedir. Dinsel duygunun tanrının sadece dar bir tasarımıyla yetinmesinin nedeni, insan

topluluklarının da henüz çok dar olmasıydı. İnsanın sadece ev tanrılara inandığı dönem, sadece ailelerin olduğu dönemdir. Siteler ve topluluklar [*nations*] oluştuğunda, bu inançların uzun zaman sürüp gittiği doğrudur. İnsan, üzerinde etkili olan düşüncelerden kolaylıkla kurtulamadı. Toplumsal durum ile çelişkili olsa bile bu inançlar devam etti. Sivil toplumda yaşamak ile özel tanrıların her ailedeki varlığını koruması arasında çelişki yok mudur? Fakat bu çelişki her zaman var olmamıştır ve bu inançların zihinlere yerleşip bir dini oluşturabilecek güce eriştiği dönemlerde, insanların toplumsal durumuna tam tamına cevap veriyorlardı. Oysa, inançlarla uyum sağlayabilecek tek toplumsal durum, ailenin bağımsız ve yalıtık kaldığı durumdu.

İşte, Arî ırkının bu durumda uzun süre yaşadığı görülüyor. Hindu-ları doğuran kolun söylediği Veda ilâhileri bunun geçerli olduğunu göstermektedir. Yunanlı ve Romalılar için eski inançlar ve eski özel hukuk bunu doğrulamaktadırlar.

Eğer Doğu Arîleri ile Batı Arîlerinin siyasî kurumlarını karşılaştırırsak, hemen hemen hiçbir benzerlik bulamayız. Fakat, bu değişik halkların ev içi kurumlarını karşılaştırırsak, Yunanistan ve Hindistan'daki ailenin aynı ilkeleri esas alarak oluştuğunu fark ederiz; daha önce gördüğümüz gibi, bu ilkeler o kadar özeldirler ki, benzerliğin bir rastlantının eseri olduğunu varsayamayız; nihayet, kurumların sergilediği benzerlikten başka, bu soyun [*race*] kurumların ifade edilişinde kullandığı sözcükler Ganj nehrinden Tiber nehrine kadar olan aralıkta konuşan değişik dillerde, çoğu kez aynıdır. Buradan iki sonuç çıkarabiliriz: Birincisi bu ırkta ev içi kurumların doğuşu, değişik kollara ayrıldıkları dönemden önce başlamıştır. Birincinin aksine, ikincisinin yani siyasî kurumların doğuşu ise bu ayrılmadan sonradır. Ev içi kurumlar, soyun [*race*] yaşadığı antik beşikte yani Orta Asya'da oluşmuşlardır; fakat siyasî kurumlar göçlerin onları sürüklediği bölgelerde yavaş yavaş oluşmuşlardır.

İnsanların aileden başka toplumsal biçim tanımadığı uzun bir dönem söz konusudur. İşte bu zamanda, başka türlü yapılaşmış bir toplumda doğamayacak olan ve toplumsal gelişmeye uzun süre engel olacak ev dinî hayat bulur. Aynı şekilde, daha sonra, biraz genişlemiş bir toplumun çıkarlarıyla uyuşmazlığa düşen, ama doğduğu toplumla uyum içinde kalan özel hukuk doğar.

Şimdi anıları henüz kaybolmayan inançları ve yasalarını kendilerinden sonrakilere bırakan antik kuşakların arasına gittiğimiz düşünelim. Her ailenin dini, tanrıları, kutsal görevi vardır. Dinsel tecritlik hali onun yasasıdır; tapınması gizlidir. Ölümde ya da yaşamda aileler birbirine karışmaz; herkes mezarında ayrı olarak yaşar ve yabancılar buradan dışlanır. Her ailenin bir mülkiyeti vardır; yani dini ile kendisini ayrılamayacak şekilde bağlayan bir toprak parçası vardır; Termes [*sınır*] tanrıları çevre engelini korur, Manesler de [*ölülerin ruhları*] ona göz kulak olurlar. Mülkiyetin tecrit edilmesi o kadar zorunludur ki, iki mülk birbirine dokunamaz, aralarında tarafsız ve ihlâl edilemeyen bir toprak şeridi vardır. Her topluluğun [*nations*] bir kralı olduğu gibi her ailenin bir şefi vardır. Yazılı olmayan, ama dinsel inançların her insanın yüreğine yerleştirdiği yasaları vardır. Kendi içsel adaleti vardır ve bunun üstünde hiçbir adalete başvurmaz. Aile insanın maddî ya da ahlâkî yaşamı için gereken her şeye sahiptir. Dışarıdan bir şey gerekmez; örgütlenmiş bir durumdadır ve kendine yeten bir toplumdur.

Ama eski zamanların bu ailesi modern ailenin ölçülerine indirgenmemiştir. Büyük toplumlarda, aile parçalanır ve azalır; ama başka toplum olmayınca, bölünmeden kollara ayrılır. Bir ağabey dalı etrafında birçok küçük kardeş kolları, tek ocağın ve ortak mezarın yakınında bir araya gelirler.

Antik ailenin bileşimine bir başka öğe daha girer. Zenginin fakire ve fakirin zengine olan karşılıklı ihtiyacı hizmetçileri ortaya çıkarır. Ama bir tür ataerkil rejimde, hizmetçiler ya da köleler hepsi birdir. Ailenin yalıtık yaşadığı bir toplumsal durumla, serbest, gönüllü ve hizmetçinin iradesiyle son bulabilecek bir hizmet ilkesi uzlaşamaz. Zaten ev dini, aileye bir yabancının kabul edilmesine izin vermez. O halde, hizmetçinin bir yolla ailenin üyesi ve tamamlayıcısı olması gerekir. Bunun için de, yeni kişinin ev tapınmasına dâhil edilmesi gerekir.

Atina evlerinde uzun zaman hüküm süren göreneklerden biri, kölenin aileye nasıl dâhil olduğunu gösterir. Ocağa yaklaştırılır, ev tanrısının varlığıyla bir araya getirilir, başına kutsal su dökülür ve aileyle birlikte çörek ve meyveleri paylaşır.[161] Bu tören, evlilik ya da evlât edinme tö-

[161] Demosthenes, in Stephanum, I, 74. Aristofanes, Plutus, 768. Bu iki yazar bir tören yapıldığını belirtirler, ama töreni betimlemezler. Aristofanes'in scholiaste'ı birkaç ayrıntı ekler.

renleriyle benzerlik gösterir. Dün yabancı olan ve bugün eve gelen kişi, artık ailenin bir üyesi olduğunu ve evin dinine bağlanacağını gösteriyordu. Köle dualara katılır ve bayramları paylaşırdı.[162] Ocak onu da korurdu; Lari tanrıları hem ona hem de efendisine aitti.[163] Bu nedenle, köle ailenin mezarlığına gömülürdü.

Ama bu yolla tapınma ve dua etme hakkını kazanan köle özgürlüğünü kaybederdi. Din, onu tutan bir zincirdi. Tüm yaşamı boyunca ve hattâ ölümünden sonraki zamanda bile aileye bağlı kalırdı.

Efendisi onu bayağı kölelikten çıkarır ve özgür insan gibi muamele ederdi. Ama hizmetçi, bu sayede evi terk etmezdi. Aileye tapınma ile bağlıydı, dolayısıyla aileden günaha girmeden ayrılamazdı. Şefin otoritesini, azat edilmiş, özgür bırakılmış ya da yanaşma adı altında tanımaya devam eder ve ona karşı sorumlulukları sona ermezdi. Efendinin izniyle evlenebilir ve çocukları efendiye itaat etmeye devam ederlerdi.

Böylece, büyük ailenin içinde belirli sayıda yanaşma ve bağımlı küçük aileler oluşuyordu. Romalılar *yanaşma* kurumunun yerleşmesini bu türde bir kurum sanki bir kişinin eseriymişçesine Romulus'e atfederler. Yanaşmalık Romulus'ten daha eskidir. Yunanistan'da olduğu gibi İtalya'da da var olmuştur. Bunu yerleştiren ve düzenleyen siteler değildir. Daha sonra göreceğimiz gibi, siteler bunu yavaş yavaş zayıflatmış ve yıkmışlardır. Yanaşmalık ev hukukunun bir kurumudur ve daha sitelerden önce ailelerde var olmuştur.

Antik zamanın yanaşmalığını, Horatius zamanında gördüğümüz yanaşmalarla kıyaslayarak yargılamamak gerekir. *Yanaşmanın*, efendiye uzun süre bağlı kalan bir hizmetçi olduğu açıktır. Ama şerefini oluşturan bir şey vardı: Tapınmaya katılırdı ve ailenin dinine ortaktı. Efendisiyle aynı ocağa, bayramlara, kutsallıklara sahipti. Roma'daki dinsel birlik anlamında, ailenin adını alıyordu. Evlât edinme yoluyla aile üyesi olmuş kişi gibi görülüyordu. Bu nedenle, efendi ve yanaşma arasında sıkı bir bağ ve karşılıklı görevler vardı. Eski bir Roma yasasına bakalım: "Efendi yanaşmaya haksızlık yaparsa, lânet olsun ona, *sacer esto*, ölsün." Efendi, yanaşmayı her türlü yolla ve elindeki tüm güçlerle korumalıdır; rahip olarak duasıyla, savaşçı olarak kargısıyla, yargıç olarak

[162] Ferias in famulis habento. Çiçero, De legib., II, 8; II, 12.
[163] Quum dominis tum famulus religio Larum. Çiçero, De legib., II, 11.

yasasıyla. Daha sonra, site adaleti yanaşmayı çağırırsa, efendi onu savunmalıdır; hattâ davasını kazanması için ona yasanın gizemli formüllerini açıklamalıdır. Mahkemede kandaşa karşı tanıklık yapılabilir, ama yanaşmaya karşı yapılamaz. Yanaşmalara karşı görevler, kandaşlar için yapılan görevlerin üzerinde olduğu görüşü devam edecektir.[164] Neden? Çünkü sadece kadınlar tarafından bağlı olan kandaş akraba değildir ve ailenin dini içinde yer almaz. Ama aksine yanaşma, tapınma birliğine sahiptir ve alt düzeyde olsa bile, Platon'un ifadesine göre, aynı ev tanrılarına taptığından gerçek akrabalığa sahiptir.

Yanaşmalık, dinin oluşturduğu kutsal bir bağdır, dolayısıyla koparılamaz. Ailenin yanaşması olunca, artık ondan ayrılamaz. Yanaşma, miras bile alabilir.

Eski zamanların ailesinde, ağabeylik ve küçük kardeşler dallarıyla, hizmetçileri ve yanaşmalarıyla, çok sayıda insan grubun oluştuğunu görüyoruz. Aile; birliği sağlayan dini, kendini bölünmez kılan özel hukuku, hizmetkârlarını tutan yanaşmalık yasaları sayesinde, zaman içinde kalıtımla geçen şefi olan çok geniş bir toplumu oluşturmuştur. Uzun yüzyıllar boyunca Arî ırkın oluşturduğu bu türde sayısız toplumlar görüyoruz. Binlerce küçük grup, yalıtılmış yaşıyorlardı, aralarında çok az ilişki vardı, birbirlerine ihtiyaçları yoktu, aralarında ne siyasî ne de dinsel bir bağ vardı, her birinin kendi toprağı vardı, her birinin kendi yönetimi ve kendi tanrıları vardı.

[164] Cato, Aulus-Gellius içinde, V, 3; XXI, 1.

III. KİTAP

•

SİTE

1. BÖLÜM
ORTAK ATALI KLAN[1] ve KLAN BİRİMLERİ; TRİBÜ

Şimdiye kadar olduğu gibi sonrasında da hiçbir tarihe işaret etmiyoruz. Antik toplumların tarihindeki izler, dönemler ve yılların birbirini izlemesinden çok, düşünce ve kurumların birbirini izlemesiyle şekillenirler.

Özel hukuk kurallarının incelenmesi, tarihsel denilen zamanın ötesinde ailenin yüzyıllar boyunca tek toplum biçimi olarak devam ettiği dönemin kapısını açar. Bu aile, geniş çerçevesindeki binlerce insanı içerir. Ama insanî birliği mevcut sınırlarında henüz dardır: Maddî ihtiyaçlar için dardır, çünkü bu ailenin hayatın tehlikeleri karşısında kendi kendine yetmesi zordur; türümüzün mânevî ihtiyaçları için de kısıtlıdır, çünkü bu küçük dünyaya ilişkin kavrama yeteneklerinin ne kadar yetersiz ve ahlâkın da ne kadar eksik olduğunu gördük.

Bu ilkel toplumun küçüklüğü, aynı zamanda tanrı hakkındaki düşüncelerinin küçüklüğüne de cevap vermektedir. Her ailenin tanrıları vardı ve insan sadece idrak edebildiği bu ev tanrılarına tapardı. Ama insanlar kavramakta zorlandıkları bu çok güçlü tanrılarla uzun süre yetinemezdi. Tekil, karşılaştırılamayan, sonsuz bir varlık olarak Tanrı tasavvuru için çok daha uzun yüzyıllar gerekmiştir, ama o zamanın insanı farkında olmadan, bir çağdan diğerine büyüttüğü ve ufuksal sınırlarını dünyanın şeylerinden yavaş yavaş ayırarak daralttığı ilâhî Kişi kavrayışı idealine yaklaşmıştı.

O halde, dinsel düşünce ve insan topluluğu eşzamanlı büyüyecektir.

Ev dini, iki ailenin birbirine karışmasını ve birbiriyle kaynaşmasını

[1] Ortak atalı klan-phratri; iki ya da daha fazla klanı birleştiren birkaç kardeş klandan olma büyük küme, iki ve bazen daha fazla fratri bir tribüyü oluşturur. Aralarında yakın kan bağı aranmasa da, ortak ataları olan kişi ya da ailelerin bir araya gelmesinden oluşan tek birliktir.
Curie; klan birimleri. –*ç.n.*

yasaklıyordu. Ama en azından kendi dinlerinden hiçbir şey fedâ etmemek şartıyla, kendi [*ailevî*] ortak tapınmaları dışındaki başka bir tapınma töreni için birçok ailenin bir araya gelebilmesi mümkündü, ki bu da gerçekleşti. Belirli sayıdaki aile, Yunancanın ortak atalı klan-kardeşlik [*phratrie*], Latincenin ise klan birimleri [*curie*] dediği grupları oluşturdular.[1] Aynı gruptan aileler arasında kan bağı var mıydı? Buna evet demek zordur. Ama emin olduğumuz bir şey varsa, o da bu yeni birliğin dinsel düşüncenin genişlemesiyle vücut bulduğudur. Ailelerin birleştiği zamanlardaki tanrı, her bir ailenin ev tanrılarından üstün, tümü için ortak ve gruptaki ailelerin hepsine birden göz kulak olan bir tanrı olarak tasavvur edildi. Bu tanrı için bir sunak yaptılar, kutsal ateş yaktılar ve böylece tapınma tesis edildi.

Ortak atalı bütün klanların bir sunağı ve koruyucu tanrıları vardı. Dinsel âyin, aile içinde yapılan törenle aynıydı. Belli başlı olarak, ortak yapılan yemeğe dayanıyordu, sunak üzerinde hazırlanan yiyeceklerin kutsal olduğu kabul ediliyordu, yemek dua okunduktan sonra yeniyordu, tanrı yemek sırasında hazır bulunuyor, yiyecek ve içecekten payını alıyordu.

Ortak atalı klan-kardeşliğin dinsel yemeği Roma'da uzun süre varoldu, Çiçero'nun bahsettiği bu konu,[2] Ovidius tarafından tanımlanır. Augustus zamanında antik biçimler hâlâ korunuyordu. Bu dönemdeki bir tarihçisi şöyle der: "Tanrı önünde yapılan yemeği kutsal evlerde gördüm, masalar ataların göreneğine göre ahşap, tabaklar ise topraktan yapılmıştı. Yiyecekler, ekmek, ince undan yapılma çörekler ve birkaç meyveydi. Şarapların serpildiğini gördüm; şaraplar altın ya da gümüş kâselerden değil, kilden yapılmış kâselerden serpiliyordu, törelere ve atalarının göreneklerine sâdık kalan günümüz insanlarını gördüm."[3] Ati-

---

[1] Homeros, İlyada, II, 362. Demosthenes. in Macart. İsée, III, 37; VI, 10; IX, 33. Phratries à Thèbes, Pindaros, Isthm., VII, 18 ve Scholiaste. Atina klan-kardeşliğine Spartalıların. klanı denk düşüyordu. Ortak atalı Klan ve klan birimleri aynı şekilde çevrilen terimlerdi: Dionysius d'Hal., Ii., 85; Dion cassius, fr. 14.

[2] Çiçero, De orat., 1, 7. Ovidius, Fast., VI, 305. Halikarnaslı Dionysius, II, 65.

[3] Halikarnaslı Dionysius, Ii, 23. Ne denirse densin, birkaç değişiklik olmuştur. Klanın yemeği rahipler için iyi olan sadece basit bir formalite değildir. Klan üyeleri isteyerek vazgeçerlerdi ve sonradan ortak yemek yerine yiyecek ve para dağıtılmaya başlandı: Plaute, Aululaire, V, 69 ve 137.

na'da bu yemekler *Apaturies*[1] denilen bayram zamanında yapılıyordu.[4]

Yunan tarihinin son zamanlarına kadar süren ve antik, ortak atalı klan [*phratrie*] hakkında aydınlatıcı bilgiler taşıyan görenekler vardı. Demosthenes zamanında klana dâhil olabilmek için, klan üyesi bir ailenin yasal evliliğinden doğmak gerekiyordu. Çünkü aileninki gibi klan dini de sadece kan bağı ile geçiyordu. Genç bir Atinalı erkeğin klana kabulü, sadece babanın benim oğlumdur diye yemin etmesiyle mümkün olabiliyordu. Klana giriş dinsel bir törenle gerçekleşirdi. Ortak atalı klan bir kurban keser ve kurban eti sunak üzerinde pişirilirdi. Törende klan biriminin tüm üyeleri hazır bulunurdu. Yeni geleni kabul etmeme hakları vardı,[5] şâyet doğumun yasallığı hakkında kuşku duyuyorlarsa, sunak üzerine konulan eti kaldırırlardı. Eğer eti sunağın üstünden kaldırmazlar ve piştikten sonra yeni gelenle paylaşırlarsa genç adamın klana kabul edilerek birliğin üyesi olduğu onaylanmış demekti. Bu uygulamaların açıklaması şöyleydi: Eskiler sunak üzerinde hazırlanan ve birçok kişi tarafından paylaşılan yiyeceğin artık aralarında çözülemeyen bir bağ kurduğuna ve bu bağın sadece ölümle sona eren aziz bir birlik oluşturduğuna inanıyorlardı.

Her klanın ya da klan biriminin bir şefi vardı, *curio*, *magister criae*, "*meclis başkanı*" esas görevi kurbanlara başkanlık yapmaktı.[6] Yetkileri belki ilk başlarda daha genişti. Klan meclisleri, mahkemesi vardı ve buyruk verebiliyorlardı. Klanın, ailede olduğu gibi tanrısı, tapınması, kutsal görevleri, adaleti, yönetimi vardı. Tastamam aileye göre uyarlanmış bir küçük toplum tarzıydı.

Birliğin büyümesi daima aynı yolu izlerdi. Ortak atalı klanlar bir araya gelerek tribüyü [*tribu*] oluşturur.

Bu yeni tribünün de dini vardır; her tribüde sunak ve koruyucu tanrı mevcuttur.

Tribünün tanrısı bir klan ya da aileninkine benzer bir tanrıydı. Bu tanrılaştırılmış bir insandı, bir *kahramandı*. Tribünün adı o kahramandan

---

[1] Atina kökenli. Yunanistan'ın birçok bölgesinde 3 gün yapılan dinsel kutlamalar. Bu kutlamalar sırasında o yıl doğan çocukların ve yeni evlilerin de kaydı yapılırdı. –*ç.n.*

[4] Aristofanes, Acharn., 146. Athénée, IV. s. 171. Sudas.

[5] Demosthenes, in Eubul., in Macart. İsée, VIII, 18.

[6] Halikarnaslı Dionysius, II. 64. Varron, V. 83. Demosthenes, in Eubul., 23.

geliyordu; Yunanlılar buna *adı verilen kahraman* [héros éponyme] diyordu. Tribünün yıllık bir bayram günü vardı. Dinsel törenin en önemli kısmı tüm tribünün katıldığı yemekti.[7]

Ortak atalı klan gibi tribünün de meclisleri vardı ve her üyenin uymak zorunda olduğu buyruklar çıkarılabiliyordu. Mahkemenin ve üyelerin üzerinde adalet hakkına sahipti. Şefi vardı, *tribunus*,[8]: Tribüden bize kadar gelen kurumlar içindeki *tribunu* ilk başlarda sanki üzerinde toplumsal hiçbir güç yokmuşçasına davranan bağımsız bir toplum olarak ortaya çıkmıştır.

2. BÖLÜM
YENİ DİNSEL İNANÇLAR

1. Fizikî Doğanın Tanrıları

Tribülerin oluşumundan sonra sitelerin doğuşuna geçmeden önce, antik insanların entelektüel yaşamında gerçekleşen bir büyük olayı konuşmak gerekir.

Bu insanların en eski inançlarını araştırmaya başladığımızda, konusu atalar ve en önemli simgesi ocak olan bir din ile karşılaştık; aileyi kuran ve ilk yasalar bu din aracılığıyla varolmuştur. Ama tüm kolları dâhil olmak üzere bu soy, bir başka dini daha edindi, bu dinin belli başlı figürleri Zeus, Hera, Athena, Junon, Yunan Olimpos'u ve Roma Capitol'üdür.

Bu iki dinden birincisinin kaynağı insan ruhuydu; ikincinin kaynağı fizikî doğaydı. İçerdiği diri güç ve vicdan duygusu, insana ilk Tanrı fikrinin ilhamını vermişti, ama çevresini saran ve kendisini ezen sınırsız büyüklüğün [*fizikî doğa*] görünüşü insanî dinsel duyguya bir başka yol çizdi.

Uygar yaşamın yarattığı alışkanlıkların henüz doğa ve insan arasına

[7] Demosthenes, in Theocrinem. Eschine, III, 27. İsée, VII, 36. Pausinias, I, 38. Schol. Démosth., 702. Eskilerin tarihinde dinsel tribü ile yerel tribü arasında bir ayrım vardır. Burada birincilerden söz ediyoruz; ikinciler birincilerden sonradır. Yunanistan'da trübülerin varlığı evrensel bir olgudur. İlyada, II, 362, 668; Odyssea, XIX, 177. Herodotos, IV, 161. Thukydides, III, 92.

bir perde çekmediği ilkel zamanların insanı doğa ile daima iç içeydi. Bakışı tüm bu güzelliklerle büyülenmiş ya da büyüklüklere hayran kalmıştı. Işıktan yararlanıyor, geceden korkuyor ve "gökyüzünün aziz aydınlığı" belirdiğinde minnet duyuyordu. Yaşamı doğanın elleri arasındaydı, hasadını yeşertecek hayırsever bulutu bekliyordu, ama tüm bir senenin çalışmasını ve umudunu yok edebilecek bir fırtınadan da korkuyordu. Zayıflığını ve kendisini çevreleyen benzersiz gücü her ân hissediyordu. Bu güçlü doğaya, daima sevgi, dehşet ve derin saygı karışımı bir şeyler hissediyordu.

Bu duygu onu evreni düzenleyen bir Tanrı tasarımına birden bire sürüklemedi. Çünkü henüz evren hakkında bir bilgisi yoktu. Dünya, güneş ve yıldızların aynı cismin kısımları olduğunu bilmiyordu. Bütün bunların aynı Varlık tarafından yönetilebileceği düşüncesi aklına gelmiyordu. İlk kez baktığı dış dünyayı, rakip güçlerin savaştığı belli belirsiz türden bir cumhuriyet olarak tasavvur etti. Kendini özgür bir kişi gibi hisseden ve dışsal şeyleri de kendi bedenini esas alarak değerlendiren bu insan, toprakta, ağaçta, bulutta, ırmağın suyunda, güneşte, yaradılışın her kısmında kendine benzer kişiler görüyordu, onlara düşünce, istek ve eylemlerinde seçme gücü atfeder, güçlü etkilerine maruz kalması nedeniyle bağımlılığını dile getirdiği doğaya dua eder ve tapınır; ve nihayet tanrılarını yaratır.

Böylece bu soy [*race*], dinsel düşünceyi birbirinden gayet farklı iki biçimde tasavvur etti. İnsan bir taraftan, ilâhî özelliği görünmeyen bir ilkeye, akla, ruhtan sezdiğine ve kendisince kutsal hissettiğine bağlandı. Diğer taraftan, seyrettiği, sevdiği, korktuğu dışsal nesnelere, mutluluğunun ve yaşamının efendileri olan fizikî etkenlere tanrı düşüncesini uyguladı.

Bu iki inanç düzeni, Yunan ve Roma toplumlarının varlığını koruduğu yıllar boyunca devam eden iki dine yol açtı. Bu iki din birbiriyle savaşmadı; hattâ iyi geçindiler ve [*fizikî etmenlerin*] insan üstündeki etki gücünü paylaştılar, ama birbirlerine karışmadılar. Çoğu kez çelişki halindeki farklı dogmalara ve birbirinden gayet farklı tören ve uygulamalara sahip oldular. Olimpos tanrılarına tapınmakla kahramanlara ve maneslere tapınmanın ortak yanları yoktu. Bu iki dinden çok daha eski za-

[8] Eschine, III, 30, 31. Aristoteles, Frag. Zikreden Photius.

manlara ait olan *ölüler dini*'nin uygulamaları değişmeden daima devam etti, ama dogmaları yavaş yavaş kayboldu. Daha genç ve ilerici olan fizikî doğanın dinî ise zaman içinde özgürce gelişti, efsanelerini ve öğretisini yavaş yavaş değiştirerek, insan üzerindeki otoritesini giderek artırdı.

2. İnsan toplumlarının gelişmesiyle mevcut dinin ilişkisi

Bu doğa dininin ilk temel bilgilerinin epeyce kadim olduğunu düşünebiliriz, belki de atalara tapma kadar eskidir. Ama daha genel ve yüksek kavramlara cevap verdiğinden, belirgin bir doktrin edinebilmesi için çok uzun yıllar gerekti.[9] Dünyanın bir günde oluşmadığı ve insan beyninden hazır olarak çıkmadığı açıkça bellidir. Bu dinin kökeninde ne bir peygamber ne de bir rahip birliği görülmez. Doğal gücün etkisindeki farklı kavrayışlar aracılığıyla doğmuştur. Her biri kendi tarzına göre oluşmuştur. Farklı insanlardan, farklı ruhlardan ve fikirlerden doğan bu tanrılar, çeşitlilikler gösterse bile hemen hemen tek biçimli benzerlikler içeriyordu. Çünkü her ruh, bizatihi tanrılarının sahibidir. Sözünü ettiğimiz dinin uzun zamanlar boyunca bulanık kaldığı ve sayılamayacak kadar çok tanrıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, tanrılaştırılabilecek öğeler fazla değildi. Verimlilik sağlayan güneş, besleyen toprak, kimi kez yararlı, kimi kez de zarar veren bulutlar, tanrılaştırılabilecek belli başlı güçlerdi. Ama bu öğelerin her birinden binlerce tanrı doğdu. İnsan, farklı görünümleriyle fark ettiği fizikî etkene farklı isimler verdi. Örneğin güneşe bir yerde Herakles dendi (şanlı), bir yerde de Phoebos (parlak). Başka yerde Apollon (gece avlayan ya da kötülüğü avlayan) dendi; biri ona yüce kişi (Hyperion) dedi, diğeri iyilik yapan (Aleksikakos), fakat parlayan gök cismine farklı isimler veren insan grupları aynı tanrıya sahip olduklarını bilemedi.

Gerçekte her insan sınırlı sayıda tanrıya tapıyordu, ama birilerinin tanrıları diğerlerinin tanrısı değildi. Evet, isimler benzeyebilirdi, birçok

[9] Jüpiter dininden genç ve görece yeni bir din yaratan Yunan ve Roma geleneklerini hatırlatmaya gerek var mıdır? Yunanistan ve İtalya insan topluluklarının daha önceden var olduğu ve dinin henüz oluşmadığı bir zamanın anısını korumuşlardır. Ovidius, Fast., II, 289; Vergilius, Georg., I, 126. Aeskhilos, Eumenides. Pausinias, VIII, 8. Aynı şekilde, görünüşte, Hindularda Pitrisler Devalardan öncedir.

insan ayrı ayrı kendi tanrılarına Apollon ya da Herakles ismini verebilirdi, bu sözcükler kullanılan dile aitti ve en göze çarpan özelliklerinden biri de İlâhî Varlığı belirten sıfatlardı. Ama farklı insan grupları aynı isim altında sadece tek bir tanrı olacağına inanmıyorlardı. Birbirinden farklı binlerce Jüpiter, birbirlerine pek benzemeyen birçok Minerva, Diana, Junon vardı. Bu tasarımların her biri her ruhun özgürce işleyişiyle oluşmuştu ve âdeta onun mülkiyetiydi, bu tanrılar uzun süre birbirinden bağımsız kaldılar ve her birine özgü efsaneler doğdu, tapınmalar icra edildi.

Bu inançlar ilk kez insanların aile olarak yaşadığı dönemde ortaya çıktı, dolayısıyla da tanrılar, önce şeytanlar, kahramanlar ve larisler gibi ev tanrıları özelliğini taşıdı. Her aile kendi tanrılarını yaratmıştı ve bizatihi koruyucuları olarak kendileri için saklıyorlardı. Koruyucuların inayetini yabancılarla paylaşmak istemiyorlardı. İşte koruyucuların inayetini yabancılarla paylaşmamak Veda ilâhilerinde sıkça görülen fikirlerden biridir; tabiî Batı Arîlerinde de aynı etkinliğin [*esprit*] bulunduğu kuşku götürmez, çünkü dinlerindeki derin izleri fark etmek mümkündür. Her aile kendi tanrısını fizikî bir etkeni kişiselleştirerek yaratıyordu, yarattığını ocağına ortak ediyor, penatesleri arasına koyuyor ve duasına onun için de birkaç sözcük ekliyordu. Bu nedenle eskilerde şu tür deyimlerle karşılaşıyoruz: Ocağımın yanında kalan tanrılar, ocağımın Jüpiter'i, babalarımın Apollon'u.[10] Tekmessa,[I] Aias'a[II] şöyle der: "Ocağının yanında olan Zeus adına sana yakarıyorum" Euripides'de Büyücü Medea[III] şöyle der: "Hekate[IV] adına, derin saygı gösterdiğim ve ocağımın türbesinde oturan efendi tanrıçama yemin ediyorum." Vergilius, Roma dinindeki en yaşlı olanı betimlerken Euandros'un[V] ocağına ortak olmuş olan ve ev tanrısı olarak tapılan Herkül'ü (Herakles) gösterir.

Böylece aralarında asla birlik tesis edilemeyen binlerce yerel tapın-

---

[10] "*Koruyucu, eve ait, babadan kalma, Benim Zeus'um*", Euripides, Hécube, 345; Medea, 395. Sofokes, Aias, 492. Vergilius, VIII, 543, Herodotos, I, 44.

[I] Frigya Kralı Teleutas'ın kızı. Troya savaşında Aias tarafından kaçırılır ve sonra evlenirler. –*ç.n.*

[II] Akha ordusunun güçlü askerî ve komutanı. –*y.n.*

[III] Kral Aetes'in kızı ve İason'un eşi. –*y.n.*

[IV] Ay tanrıçası. –*ç.n.*

[V] Arkadialı bir kahraman, yurdundan ayrılıp İtalya'da bir koloni kurdu. –*y.n.*

ma ortaya çıkar. Çok tanrıcılık içinde, tanrılar arasında meydana gelen çok sayıdaki savaş, aslında aile, bölge ya da kent savaşlarını temsil ederler. Biz sayılamayacak kadar çok olan tanrı ve tanrıçalardan sadece küçük bir bölümünü bilebiliyoruz. Çünkü çoğu kaybolup gitmiştir, isimlerinden geriye bir tek anı bile kalmamıştır. Çünkü ya bunlara tapan aileler de sönüp gitmiştir ya da yıkılıp giden kentlerle birlikle tapındıkları tanrı da yok olup gitmiştir.

Tanrılar tasarlayan ve tasarladıkları tanrıları adeta miras malı gibi gören ailelerden tanrıların bağımsızlaşması için epey zaman gerekti. Ki, çoğunun bu ev bağından asla kopamadığını da biliyoruz. Eleusisli[I] Demeter,[II] Eumol oğulları ailesinin özel tanrısı olarak kalır. Atina akropolünün Athena'sı, Butas oğulları ailesine aittir. Romalı Poititiilerin Herkül'ü vardı, Nautiilerin de bir Minerva'sı...[11] Venüs tapınmasının uzun süre Julius ailesi içinde kapalı kaldığı ve bu tanrıçanın Roma'da halk tapınmasına nail olamadığı anlaşılmaktadır.

İnsanların hayalinde büyük bir saygınlık kazanan ve ailenin refahına oranla daha güçlü görünen aile tanrısının giderek tüm site tarafından kabul edildiği ve bu tanrının saygısını kazanmak amacıyla ona kamusal bir tapınma düzenlendiği anlaşılıyor. Eumol oğullarının Demeter'i, Butadeslerin Athena'sı ve Potitiilerin Herkül'ü için kamusal tapınma düzenlenmiştir. Ama tanrısını paylaşmaya rıza gösteren bir aile, en azından kutsal görevi kendine ayırmıştır. Rahibin her bir tanrıyla ilişkisini düzenleyen görevi, uzun süre mirasla geçmiş ve belirli bir ailenin dışına çıkmamıştır.[12] Bu eski bir dönemin kalıntısıdır: Bu dönemde tanrı bir ailenin mülkiyetindeydi, sadece bir aileyi koruyor ve sadece "o" ailenin hizmetini talep ediyordu.

İkinci din ise, öncelikle insanlar arasındaki toplumsal ilişkide bir düşünce birliğinin kurulduğunu göstermektedir. Ama tanrılar uzun bir

---

[I] Atina'nın kuzey batısındaki bir kent. –*ç.n.*

[II] Toprak ve bereket tanrıçası. –*y.n.*

[11] Titus-Livius, IX, 29. Halikarnaslı Dionysius, VI, 69.

[12] Herodotos, V, 64, 65; IX, 27. Pindaros, Isthm., VII, 18. Ksenofon, Hell., VI, 8. Platon, yasalar, s. 759; Banquet, s. 40. Çiçero, De divin., I, 41. Tacitus, Ann., II. 54. Plutarkhos, Theseus, 23. Strabon, IX, 421; XIV, 634. Calliama que, Hymne à Apoll., 84. Pausinias, I, 37; VI, 17; X, 1. Apellodorus, III, 13. Harpocration, Boeckh, Corps inscript., 1340.

süre kendilerine beşiklik eden ailenin dar ufku içinde kapalı kalmışlardır. Fakat ikinci tanrı, insan birliğinin müstakbel ilerlemesine ölülere tapınmadan daha çok uygun düşüyordu. Gerçekten de aileler arasına sürekli ve aşılmayacak sınırlar koyan atalar, kahramanlar, *manesler* özü itibariyle az sayıda insanın tapındığı tanrılardı. Doğa tanrılarının dini ise daha geniş bir çerçeveyi kapsıyordu. Herhangi bir tapınmanın gelişip yayılmasının önünde engel olan ciddî yasalar yoktu, zaten tek bir aile tarafından tek bir tanrıya tapınılması bu tanrıların özellikleri arasında değildi. İnsanlar eninde sonunda ve de zorunlulukla bir ailenin Jüpiter'inin bir diğer ailenin Jüpiter'iyle aynı tasavvuru içerdiğinin ya da özdeş olduğunun farkına varmak zorundaydılar, ama bunu kesinlikle iki ayrı ata ya da iki ayrı ocak demek olan iki Laris için düşünemezlerdi.

Bu yeni dinin farklı bir ahlâkı olduğunu da ekleyelim. Yeni din insana ailenin görevlerini öğretmekle yetinmiyordu. Jüpiter misafirperverliğin tanrısıydı; yabancılar, yakaranlar, "saygıdeğer fakir, fukaralar", kardeş gibi davranılmayı talep edenler onun adına gelirlerdi. İnsan biçimi alan bütün tanrılar, ölümlülere görünebiliyorlardı. İnsan biçimli tanrıların zaman zaman insanların mücadelelerine ve kavgalarına katılabilmesi iyiydi, söz konusu katılma çoğu kez, insanlardan dirlik istemek ve birbirlerine yardım etmeyi öğretmek amacının taşıyordu.

Toplum, ikinci din geliştikçe büyümeye başladı. Önce zayıf olan ikinci dinin sonradan önemli bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. Başlangıçta, evin ocağının yanında, ablasının koruması altına sığınmıştır. Yeni tanrı, saygı gösterilen tanrının yanı başında kalarak, insanların ocağa [*evin tanrısı*] gösterdiği saygının küçük bir kısmının kendisine de yönelmesi için küçük bir yer, dar bir *cella*[1] elde eder. Ruh üzerinde otorite sağlayan tanrı, giderek bu vesayetten kurtulur; evin ocağını terk eder; kendine ait ikâmetgâhı ve kurbanları olur. Bu ikâmetgâh ("*tapınak, yaşamak*", oturmak) eski tapınağa benzer şekilde yapılır, önceden olduğu gibi, bu bir ocak karşısında *cella*'dır; ama *cella* genişler, güzelleşir ve tapınak olur. Ocak tanrı evin girişindedir, ama onun yanında küçük kalır. Önceleri en önemli olan ocak, artık ikincil olur. [*Ocak için*] Tanrılık sona erer ve tanrının sunağı, kurban için araç düzeyine iner. Kurban

[1] Önce Etrüsk, sonra Roma tapınağının genelde dikdörtgen, kimi kez daire biçimindeki kapalı bölümü. Temsil ettiği tanrı heykeli burada bulunur. –*ç.n.*

etini pişirmekle ve insan duası eşliğinde tapınaktaki görkemli tanrıya armağan sunmakla görevlendirilir.

İnsan topluluğunun giderek büyüdüğünü hem bu tapınakların giderek yükselmesinden hem de tapınanların giderek kalabalıklaşmasından anlayabiliyoruz.

3. BÖLÜM
SİTE OLUŞUYOR

Aile ve ortak atalı klan-kardeşlik gibi tribü de bağımsız bir beden olarak oluşmuştu. Çünkü yabancı olanın dışlandığı özel bir tapınmayı içeriyordu. Bir kere oluştuktan sonra başka aile kabul edilemezdi. Dinleri iki tribünün tek bir tribü olarak kaynaşmasına izin vermiyordu. Ama ortak atalı birçok klan, bir tribüde birleşebiliyordu, birçok tribü de her birinin tapınmasına saygı gösterilmesi koşuluyla birleşebilirdi. İşte site, bu birliğin kurulduğu ânda varoldu.

Birçok tribünün birleşmesini belirleyen nedeni araştırmak çok önemli değildir. Birlik, kimi zaman gönüllüydü, kimi zaman bir tribünün üstün gücü ya da güçlü bir insanın isteğiyle diğerlerine dayatıldı. Kesin olan, ortaya çıkan yeni birliğin de yine tapınma aidiyetiyle bağlanmasıydı. Sitenin oluşturulması sırasında bir araya gelen tribüler, kutsal bir ateş yakmayı ve kendilerini ortak bir dine adamayı asla ihmal etmediler.

Bu soydaki [*race*] insan toplumu, yavaş yavaş genişleyen ve azar azar ilerleyen bir daire gibi büyümemiştir. Aksine, uzun süre önce oluşan küçük grupların birbirlerine katılmasıyla büyümüştür. Birçok aileden ortak atalı klan oluşmuş, birçok ortak atalı klan tribüyü, birçok tribü de siteyi oluşturmuştur. Aile, ortak atalı klan, tribü, site birbirlerine tam olarak benzeyen toplumlardır ve federasyon yoluyla her biri diğerinden doğmuştur.

Birleşen farklı grupların kendilerine has özelliklerini ve bağımsızlıklarını kaybetmediğini belirtmek gerekir. Birçok aile bir ortak atalı klan içinde birleşmiş olsa da, bu birlik içinde yalnız olduğu zamanlardaki gibi kalıyordu; hiçbir şey değişmemişti, ne tapınması, ne kutsal görevi, ne mülkiyet hakkı, ne de içsel adaleti. Tribü birimleri kendi aralarında bir-

leşiyordu. Yine her biri tapınmasını, toplantılarını, bayramlarını, şefini koruyordu. Tribüden siteye geçildi, ama tribüler dağılmadı ve her biri, sanki site hiç varolmamış gibi kendi başına bir birlik oluşturmaya devam etti. Dinde, birçok küçük tapınma üzerine kurulu olan ortak bir tapınma vardı. Siyasette ise etkisi devam eden bir sürü küçük yönetimin üstünde ortak bir yönetim yükseliyordu.

Site bir konfederasyondu. Ama konfederasyon, önceleri küçük birliklerin kendinden menkul içişlerine müdahale edemedi, tribülerin, klan birimlerinin ve ailelerin hem dinsel hem de sivil bağımsızlığı en azından birkaç yüzyıl boyunca devam etti. Sitenin bir ailenin içinde yeri yoktu; aile içinde olup bitene karar veremezdi; eşini, oğlunu, yanaşmasını yargılama hakkını ve ödevini babaya bırakıyordu. İşte ailelerin soyutlandığı dönemdeki özel hukuk tam da bu nedenle sitelerde varolmaya devam etti, çok daha sonraları değişebildi.

Eski sitelerin doğuş biçimi uzun süren görenekler aracılığıyla da doğrulanır. İlk zamanlardaki sitenin ordusu incelendiğinde, ordunun aile, klan birimleri, tribü şeklinde bölümlere ayrılmış olduğunu görürüz.[13] Öyle ki, eskilerden birinin dediği gibi "bir savaşçı, barış zamanında sunağa birlikte şarap serptiği ve birlikte kurban sunduğu kişiyi savaş sırasında yanında bulabilir". Roma'nın ilk yüzyıllarında, bir araya gelen halkı incelersek, klan birimleri ve *gentes*ler olarak oy kullandıklarını görürüz.[14] Tapınmayı incelersek, her tribü için iki tane olmak üzere, altı Vestal görürüz; Atina'da tüm site adına arhont kurban sunabilirdi ve dinsel törende tribü sayısı kadar yetkili hazır bulunurdu.

Site kişilerin bir araya getirilmesi değildi: Kendinden önce oluşmuş ve devam etmesi tercih edilen birçok grubun konfederasyonu idi. Atinalı hatipler, her Atinalının aynı ânda dört farklı topluma ait olduklarını söylerler; bir ailenin, ortak atalı klanın, tribünün ve sitenin üyesidirler. Bu üyeliklere, bugün bir Fransızın doğduğunda aynı ânda bir aileye, bir ilçeye, bir vilayete ve ülkeye bağlı sayılması gibi aynı ânda ve aynı günde dâhil olunamazdı. Ortak atalı klan ve tribü idarî birimler değildir. İnsan bu dört topluma farklı dönemlerde dâhil olur ve bir şekilde, birinden diğerine yükselirdi. Çocuk, doğumundan on gün sonra yapılan din-

[13] Homeros, İlyada, II, 362. Varron, De ling. Lat., V, 89. İsée, II, 42.
[14] Aulus-Gellius, XV, 27.

sel törenle öncelikle aileye kabul edilir. Birkaç yıl sonra, daha önce anlattığımız yeni bir törenle klana girer. Nihayet, on altı, on sekiz yaşlarında, siteye kabul edilmek için başvurur. O gün, bir sunak ve bir kurban etinden yükselen dumanların önünde ettiği yeminle, başka görevler dışında, sitenin dinine her zaman saygı göstereceğini dile getirir. O günden itibaren, halk tapınmasına katılır ve yurttaş olur.[15] Derece derece yükselen ve bir tapınmadan diğerine geçen bu genç Atinalıyı izlersek, insan topluluğunun geçtiği dereceleri de görmüş oluruz. Bireyin izlemek zorunda olduğu bu yol, daha önce toplumun izlediği yoldur.

Bir örnek gerçeği apaçık gösterecektir. Atina sitesinin nasıl oluştuğunu açıklıkla görebilmek için Atina antik çağlarından bize yeterince gelenek ve anı kalmıştır. Plutark'ın dediği gibi, Atina önce ailelere, "*soya göre*" bölünmüştür.[16] İlkel dönemde, Eumol oğulları, Creco oğulları, Gefirler, Phytal oğulları, Lakialılar gibi bu ailelerden birkaçı sonraki dönemlere kadar sürüp gitmiştir. Bir Atina sitesi yoktu, ama küçük kolları ve yanaşmalarıyla çevrili olan her aile bir ilçede oturuyor ve mutlak bir bağımsızlık içinde yaşıyordu. Her birinin kendi dini vardı: Eleusis'te oturan Eumol oğulları Demeter'e tapıyorlardı; daha sonra Atina'nın bulunduğu tepede oturan Creco oğulları koruyucu tanrı olarak Poseidon ve Athena'ya sahiptiler. Hemen yanında, Areophage'ın bulunduğu küçük tepedeki koruyucu tanrı Ares idi; Maraton'da tanrı Herakles, Prasies'te Apollon, Phyles'de bir başka Apollon Dioscures, Kefale'de Dioscureler vardı ve diğer kasabalarda da böyle sürüp gidiyordu.[17]

Her ailenin bir tanrısı ve sunağı olduğu gibi bir de şefi vardı. Pausinias, Atina'yı ziyaret ettiğinde, tapınma aracılığıyla devam eden antik gelenekleri küçük kasabalarda bulabildi. Bu gelenekler, Kekrops'un[1] Atina'da hüküm sürmesinden önce, her kasabanın bir kralı olduğunu gösteriyordu.[18] Bu, Kelt klanlarına [*clans*] benzer büyük babaerkil ailelerden her birinin, hem yargıç hem de rahip olan kalıtsal bir şefe sahip

[15] Demosthenes, Eubul içinde. İsée, VII: IX. Likurgukos, I, 76. Scol., in Démosth., s. 438. Pollux, VIII, 105. Stobée, de republ.

[16] Plutarkhos, Theseus 24; a.g.e.,, 13.

[17] Pausinias, I, 15; I, 31; I, 37; II, 18.

[1] Topraktan doğduğu söylenen Atina'nın kurucusu ve efsanevi ilk kralı. –*y.n.*

[18] Pausinias, I, passim.

olduğu uzak geçmişlerin anısı değil midir? Ülkedeki yüze yakın küçük toplum tecrit edilmiş olarak yaşıyordu, aralarında dinsel ve siyasî hiçbir bağ yoktu, her birinin kendi toprağı vardı, sık sık savaşıyorlardı ve birbirlerinden o kadar yalıtıktılar ki, aralarında evliliğe bile izin yoktu.[19]

Ama ihtiyaçlar ya da duygular onları birbirlerine yaklaştırır. Yavaş yavaş dörtlü, beşli, altılı küçük gruplar halinde birleşirler. Geleneklerde Maraton ovasında bulunan dört kasabanın birleşerek Delfili Apollon'a taptıklarını görüyoruz.[20] Pire, Falere ve yakınlarındaki iki kasabada oturanlar da birleşirler ve Herakles için bir tapınak yaparlar.[21] Zaman içinde yüzlerce küçük Devlet on iki konfederasyon çatısı altında birleşirler.[22] Geleneklerdeki söylencelerde Atina nüfusunun babaerkil aile durumundan daha geniş bir topluma geçişi Kekrops'un çabalarına atfedilir; ama bu değişikliğin bu kişinin hükümranlığı sırasında, yani on altıncı yüzyılda sona erdiğini belirtmek gerekir. Kekrops'un sözü edilen on iki birlikten sadece biri üzerinde hüküm sürdüğünü ve bu birliğin daha sonra Atina olduğunu görüyoruz. Atina diğer yerleşim birliklerinden tümüyle bağımsızdı, her birinin ayrı birer koruyucu tanrısı, sunağı, kutsal ateşi ve şefi vardı.[23]

Kekrops oğulları grubunun daha fazla önem kazanmasına varıncaya kadar birçok kuşak geldi geçti. Bu dönemden Eleusislerin, Eumol oğullarına karşı yaptıkları kanlı mücadelenin anısı kalmıştır. Eumol oğulları boyun eğerler, ama tanrılarının kalıtsal kutsal görevini korurlar.[24] Anılardan silinmiş olan başka mücadele ve fetihlerin varlığını tahmin edebiliriz. Athena'ya tapınma yavaş yavaş gelişti ve giderek en önemli tanrıçasının adını alan Kekrops oğullarının yerleşimi, diğer on bir grup üzerinde üstünlük kazandı. Kekropluların ardından mirasçısı Theseus gelir. Tüm gelenekler, on iki grubun onun tarafından tek bir site altında birleştirildiği konusunda hemfikirdirler. Theseus, bütün Atina'ya, Pallas Athena tapıncını kabul ettirmeyi başarmıştır, öyle ki tüm ülke ortaklaşa

[19] Plutarkhos, Theseus, 13.
[20] Bld., a.g.e.,, 14.
[21] Pollux, VI, 105. Etienne de Byz.
[22] Philokhoros, zikreden Strabon, IX.
[23] Thukydides, II, 16. Pollux, VIII, 111.
[24] Pausinias, I, 38.

Panathenea[1] kurbanını kutlamıştır. Ondan önce, her bir kasabanın kutsal ateşi ve kutsal ateşin bulunduğu başkanlığı (site yönetimi) vardı; Atina başkanlığının tüm Atina'nın dinsel merkezi olmasını istendi.[25] Böylece Atina birliği kuruldu; dinsel bakımdan, her kasaba kendi tapınmasını korudu, ama hepsi de ortak bir tapınmayı kabul ettiler; siyasî bakımdan, her biri kendi şefini, kendi toplanma hakkını korudu, ama bu yerel hükümetlerin üstünde, sitenin merkezî hükümeti yer aldı.[26]

Bize göre, Atina'nın dinsel olarak sakladığı bu belirgin anı ve gelenekler iki açık gerçeği ortaya çıkarmaktadır: Biri, site kendisinden daha önce oluşmuş olan grupların konfederasyonudur; ikincisi ise din ne kadar genişlediyse toplum da bir o kadar genişlemiştir. Toplumsal ilerlemenin dinsel ilerleme tarafından tesis edildiğini söyleyemeyiz; ama kesin olan her ikisinin de aynı ânda ve dikkat çekici bir uzlaşmayla gerçekleşmiş olduğudur. İlkel toplumlarda düzenli toplumlar kurmanın aşırı zorluğunu düşünmek gerekir. Birbirinden çok değişik, özgür, kararsız olan bu kişiler arasında toplumsal bir bağın yerleşmesi kolay de-

[25] Thukydides, II, 15. Plutarkhos, Thésée, 24. Pausanias, I, 26; VIII, 2.

[26] Plutarkhos ve Thukydides, Theseus'un yerel dinsel şenlikleri kaldırdığını ve kasabaların yargıçlığını feshettiğini yazarlar. Eğer buna yeltendiyse, başarılı olmadığı kesindir. Çünkü ondan uzun zaman sonra, yerel tapınmalar, toplanmalar, tribü kralları görüyoruz. Boeckh, Corp. inscr., 82, 85. Demosthenes, Theocrinem içinde. Pollux, VIII, 111. Atina'nın bir yabancı istilâsına uğramış olduğunun işareti olarak birçok çağdaş tarihçinin çok önem verdiği İyon efsanesini bir kenara bırakıyoruz. Bu istilâ hiçbir gelenek tarafından belirtilmemiştir. Eğer Atina, Pelepones'in İyonlu istilâcıları tarafından fethedildiyse, Atinalıların dinsel olarak Kekrop oğulları, Erectheus oğulları adlarını korumalarına ihtimal verilemezdi ve aksine, İyon adlarını bir küfür gibi görmeleri gerekirdi. (Herodotos, I, 143) İyonların istilâsına inananlara ve Eupatride asilliğinin buradan geldiğini söyleyenlere şöyle yanıt verebiliriz: Atina'nın büyük ailelerinin çoğu İyon istilâsından çok önceki bir döneme aittir. Atinalıların çoğu İyonlu değil midir? Helenik ırkın bu koluna aittirler; Strabon bize çok eski zamanlarda, Atina'nın adının İonia ve İas olduğunu söylüyor. Euripides'in efsanevî kahramanı Xuthos'un oğlunu İyonların soyundan görmek haksızlık olur. İyonlardan çok, çok öncedirler ve adları belki de Helenlerden daha eskidir. Tüm Eupatrideleri İyonlara bağlamak ve bu insan sınıfını yenilen nüfusu güçle sömüren fetihçi bir nüfus gibi sunmak haksızlık olur. Bu düşünce eskidir ve hiçbir tanıklığa dayanmaz.

[1] Her yıl Atina'da tanrıça Athena'nın doğumu onuruna, bugünkü takvimle Temmuz'un ikinci yarısında yapılan dinsel şenlikler. Dört yılda bir de Büyük Panathenealar düzenlenirdi. –ç.n

ğildi. İlkel toplumlara ortak kurallar yüklemek, üzerlerinde ortak bir komutanlık tesis etmek, itaati kabul ettirmek, tutkunun yerine aklı ve kişisel akıl yerine de kamusal aklı ikâme etmek için maddî güçten daha güçlü, çıkardan daha saygın, felsefî kuramdan daha inanılır, bir sözleşmeden daha sabit bir şey, hem de tüm kalplere nüfuz etmiş olan ve orada kendi gücüyle kalabilen bir şey gerekir.

Bu şey inançtır. Ruh üzerinde daha güçlü bir başka şey yoktur. İnanç etkinliğimizin [*esprit*] eseridir, ama onu istediğimiz gibi değiştirmekte özgür değilizdir. O, bizim yarattığımızdır, ama biz bunu bilmeyiz. İnsansaldır, ama biz tanrısal olduğuna inanırız. Gücümüzün sonucudur, ama bizden daha güçlüdür; her ân bizimle konuşur. Bize itaat etmemizi söylerse, itaat ederiz; bize ödevler verirse, uyarız. İnsan doğayı itaat altına alabilir, ama düşüncesine bağlıdır.

Oysa antik inanç, ataya saygı göstermeyi buyuruyordu; ataya tapınma aileyi sunak etrafında birleştirdi. İşte buradan ilk din, ilk dualar, ilk görev ve ahlâk düşüncesi doğdu. Sonra da yerleşik mülkiyet, saptanmış miras hakkı; nihayet özel hukuk ve ev örgütlenmenin tüm kuralları. Sonra da bunlar, büyüyen inançla birlikte büyüdüler. İnsanlar kendileri için varolan ortak tanrıları hissettikçe, daha geniş gruplar içinde bir araya geldiler. Ailede bulunan ve düzenlenen aynı kurallar sonra, sırasıyla ortak atalı klana, tribüye ve siteye uygulanırlar.

İnsanların kat ettiği yola bakalım. İlk başta, aile yalnız yaşar ve insan sadece ev tanrılarını tanır, "*babadan kalma tanrılar*", *dii gentiles*. Ailenin üstünde, ortak tanrısıyla ortak atalı klan yaşar, "*klan üyesi*" *junio curialis*. Sonra tribü [*tribu*] ve tribünün tanrısı gelir, "*tribü tanrısı*" Nihayet en son siteye geliriz. Koruyuculuğu tüm siteyi kapsayan bir tanrı tasavvur edilir, "*halkın koruyuc tanrıları*" *penates publicis*. İnançların hiyerarşisi ve birliklerin hiyerarşisi. Eskilerde dinsel düşünce toplumun ilham verici ve düzenleyici nefesi olmuştur.

Hinduların, Yunanlıların, Etrüsklerin gelenekleri, insanlara toplumsal yasaların tanrılar tarafından açıkladıklarını anlatırlar. Bu efsanevî biçim bir gerçeği içerir. Toplumsal yasalar tanrıların eseridir; ama bu güçlü ve hayırsever tanrılar sadece insanların inançlarıdır.

Eskilerde Devlet'in doğuşu böyle biçimlenmiştir; bu inceleme sitenin kurumlarının türünün farkına varmak için gerekliydi. Ama burada bir çekince koymak gerekir. İlk siteler daha önce oluşturulmuş küçük

toplumların konfederasyonuyla meydana gelmişse de, bu, bildiğimiz tüm sitelerin aynı şekilde oluştuğu anlamına gelmez. Belediye [*municipal*][I] örgütlenmesi bir kere yapılınca, her yeni kentin anlattığımız uzun ve zor yola yeniden başlaması gerekmiyordu. Hattâ ters bir yolun izlendiği de olmuştur. Daha önce oluşmuş bir kentten çıkan bir şef, bir başka kent kurmak istediğinde, oraya beraberindeki yurttaşlarının sadece küçük bir kısmını götürmüş, diğer yurttaşlar farklı yörelerden, hattâ farklı soylardan gelip kente yerleşmişlerdir. Ama bu yeni şef, yeni Devlet'i terk etmiş olduğu eski Devlet'e benzetmekte geç kalmaz. Dolayısıyla, halkını ortak atalı klan ve tribü olarak paylaştırmıştır. Bu birliklerden her birinin kendilerine özgü âyin masası, kurbanları, bayramları vardır; hattâ, her biri tapınarak saygı gösterdiği ve soyundan geldiğine inandığı eski bir kahramanı tasavvur etmiştir.

Belirli bir ülkedeki insanlarının çoğu zaman yasasız ve düzensiz yaşadıkları görülmüştür. Ya Arkadya'da olduğu gibi toplumsal örgütlenme yerleşmeyi başaramamış ya da Kirena[II] ya da Thurii'de[III] olduğu gibi her şey çok âni gelişen devrimlerle yozlaşmış ve dağılmıştır. Şâyet bir yasa koyucu bu insanların hayatlarını kurallarla düzenlemek isteseydi, bilinen başka bir toplum türü olmadığı için yapacağı ilk iş, onları tribü ve ortak atalı klan olarak ayırmak olacaktı. Bunların her biri adı olan bir kahramanla oluşturuluyor, o kahraman kurbanları düzenliyor ve işe geleneklerle başlıyordu. Düzenli bir toplum oluşturulmak isteniyorsa, işe geleneklerden başlanıyordu. Platon model oluşturacak bir site hayal ettiğinde işe böyle başlamıştı.[27]

[I] Roma sitesindeki bir statüdür ve Roma (ager romanus) içinde desteklenen yerel şehirlerden sayılır. Statüleri farklılıklar gösterir.. –*ç.n.*

[II] Bugünkü Libya'da bulunan eski bir Yunan kenti. –*ç.n.*

[III] MÖ 452 yıllarında Taranta körfezinde Atina kolonisi olarak kurulmuş kent. –*ç.n.*

[27] Platon, Yasalar, V, 738; VI, 771. Hérodote, IV, 161.

4. BÖLÜM
KENT

Eski insanlar için site ve kent eşanlamlı sözcükler değildi. Site, ailelerin ve tribülerin dinsel ve siyasî birliğiydi; kent ise bu birliğin toplantı ve ikâmet yeriydi.

Bugün gözümüzün önünde yükselmeye devam eden kentler eski kentlere benzemez. Birkaç ev yapılırsa köy, ev sayıları azar azar artarsa kent olur; sonunda da etrafını, gerekirse bir hendek ve duvarla çevirirliz. Eskilerde kent, insan ve evlerin zaman içindeki yavaş yavaş artışıyla oluşmuyordu. Kentin kurulmasına birdenbire başlanıyordu.

Ama önce sitenin oluşması gerekiyordu. Bu da en zor ve genellikle en uzun işti. Aileler, ortak atalı klan ve tribüler [*ortak–*] tapınmada birleştikten hemen sonra, ortak tapınmanın ihtiyacı olan tapınağın inşası için kentin kurulmasına başlanıyordu. Dolayısıyla bir kentin kuruluşu dinsel bir eylemdir.

Eski tarihe bağlanan imansızlık modası karşısındaki ilk örnek olan Roma'nın kendisini ele alalım. Başıboş yaşayan maceraperestlerin şefi olan Romulus'un kendi halkını herhangi bir seçme yapmadan bir araya getirdiği serseri ve hırsızlardan yarattığı ve bir araya gelen bu insanların ganimetlerini saklamak amacıyla birkaç kulübe inşa ettikleri sık sık tekrar edilir. Ama olay, eski yazarlar tarafından başka türlü takdim edilir. Eğer antik çağı tanımak istiyorsak, bize göre ilk kural, antik çağdan bize gelen delillere dayanmak gereğidir. Gerçekte, bu yazarlar bir sığınaktan söz ederler, yani Romulus'un çağırdığı insanları topladığı yer, engellerle çevrilmiş olan kutsal bir alandır. Aslında Romulus, kentleri kuran çoğu insanın kendisine sunduğu örneği izliyordu. Ama bu sığınak bir kent değildi; hattâ bu kent kurulduktan ve tümüyle inşa edildikten daha sonra açıldı. Burası Roma'ya eklenen bir uzantıydı. Roma değildi. Hattâ Romulus'un kendisi kentin(in) içinde bile bulunmuyordu. Çünkü kent, Capitolin tepesinin eteğinde yer alıyordu ve kentin kendisi de Palatin yaylasını işgâl ediyordu. Roma nüfusundaki iki öğeyi ayırt etmek gerekir. Sığınaktakiler yeri yurdu olmayan maceraperestlerdir. Palatin'dekiler ise Alba'dan[1] gelmiş olan insanlardır, yani daha önce bir toplum olarak örgütlenmiş, *gentes* ve klan birimleri olarak dağılmış, ev ta-

[1] İtalya'da antik kent, kuruluş dönemindeki Roma'nın rakibiydi. –*ç.n.*

pınakları ve yasaları olan insanlardır. Sığınak, kulübelerin rastgele ve kuralsız şekilde inşa edildiği bir tür küçük köy ya da kenar mahalledir, fakat Palatin'de dinsel ve aziz bir kent yükselmektedir.

Bu kentin kurulma şekli konusunda antik çağda bilgi bolluğu vardır. Bunu kendinden daha eski yazarlardan beslenen Halikarnaslı Dionysius'da görüyoruz; Plutark'da, Ovidius'un Fastes'inde, Tacitus'da ve eski yıllıkları inceleyen Yaşlı Cato'da bütün bunları bulabiliyoruz, özellikle bize güven veren iki yazarda görüyoruz: Eseri, bilgin Varron ve Festus tarafından aktarılan bilgin Verrius Flaccus'tan. Her iki yazar da Roma antik çağı konusunda çok bilgiliydiler, gerçeğin dostuydular, hiç de çabuk kanan insanlar değillerdi ve dahası tarihsel eleştirinin kurallarını çok iyi biliyorlardı. Tüm bu yazarlar, Roma'nın kuruluşuna damga vuran dinsel törene dair anıları bize aktarmışlardır. Bu kadar çok sayıda tanıklığı reddetme hakkımız yoktur.

Eskilerin düşüncelerine tümüyle uygun oluşları nedeniyle eskilerin nadiren şaşırdığı, ama modern düşüncelerden uzaklıkları nedeniyle bizleri şaşırtan olguların birer masal olduğunu söylemek yeterli midir? Eskilerin özel yaşamlarındaki bütün eylemlerin din tarafından düzenlendiğini görmüştük, onların bu din aracılığıyla toplum haline geldiklerini de gördük. O zaman, bir kentin kurulmasının aslında kutsal bir eylemin yerine getirilmesi ve her yerde görülen törelere Romulus'un bile zorunlu olarak riayet etmesinde nasıl bir şaşırtıcılık olabilir?

Kurucu kişinin özenli davrandığı ilk görev, yeni kentin yerini seçmektir. Önemli olduğu kadar, halkın kaderini de etkileyen bu seçim daima tanrıların kararına bırakılmıştır. Romulus, Yunanlı olsaydı Delfi kâhinine danışırdı. Samnit olsa, kurt ya da saksağan gibi kutsal hayvanları izlerdi. Etrüsklerin komşusu, kehânet bilimini[1] öğrenmeye başlamış olan bir Latin ise, tanrılardan hükümlerini kuşların uçuşuyla bildirmelerini isteyecekti. Tanrılar da ona Palatin'i göstermişlerdi.

Kentin kuruluş günü geldiğinde, önce kurban sunmak gerekir. Arkadaşları onun [*Romulus'un*] etrafında yer alırlar; çalı çırpıdan bir ateş yakarlar. Ve her biri bu zayıf ateşin üstünden atlar.[28] Bu törenin açıkla-

[1] Eski Roma'daki bir öğreti. Yöneticiler bir karar arifesinde rahipler kurulundan görüş isterdi. Rahipler de gökyüzündeki bazı olaylara ve kuş davranışlarına bakarak kararın sonucunu bildirirlerdi. Bu rahip/kâhinler, yönetimin her türden faaliyetini durdurabilecek kadar kudretliydi. *–y.n.*

[28] Halikarnaslı Dionysius, I, 88.

ması şöyledir: Gerçekleşecek eylem için halkın temiz olması gerekir; eskiler, kutsal bir ateşin üzerinden atlandığında her tür fizikî ya da ahlâkî lekeden arınılacağına inanıyorlardı.

Halk bu ilk törenle birlikte artık büyük kuruluş için hazırdır ve sonra Romulus, çember şeklinde küçük bir hendek kazar. Alba kentinden getirdiği toprak keseğini hendeğin içine atar.[29] Sonra, arkadaşlarından her biri çukura yaklaşır ve kendi memleketlerinden getirdikleri toprak keseğini hendeğe atarlar. Bu töre çok dikkat çekicidir. Ve bu insanların sahip olduğu bir düşüncenin açıklanmasını gerektirir. Bu insanlar, Palatin tepesine gelmeden önce Alba ya da diğer komşu kentlerde yaşıyorlardı. Ocakları oradaydı, babaları orada yaşamış ve gömülmüştü. Oysa din, ocağın bulunduğu ve ataların yattığı yerin terk edilmesini yasaklıyordu. Dolayısıyla, dinsizlikle suçlanmanın önüne geçebilmek için, bu insanlardan her biri bir kurguyu kullandı ve atalarının yattığı ve maneslerinin bağlı olduğu kutsal topraktan simge olarak bir keseği yanlarında getirdiler. İnsan, sadece yanındaki toprağı ve atalarıyla dolaşabilirdi. Kabul ettiği yeni yeri göstererek bu töreyi gerçekleştirebilir ve "bu toprak babalarımın toprağıdır, *terra patrum, patria*; burası benim ülkemdir, çünkü burada ailemin manesleri bulunuyor" derdi.

Herkesin toprak keseğini attığı çukura *mundus* denirdi, oysa bu sözcük eski dilde maneslerin dinini belirtiyordu.[30] Geleneğe göre, ışığı görmek isteyen ölülerin ruhları, yılda üç kez bu yerden çıkıp kaçıyorlardı. Yine bu gelenekte eski insanların gerçek düşüncesini görmüyor muyuz? Eski ülkelerinin toprak keseğini çukura koyarak, atalarının ruhlarını da kapattıklarını düşünüyorlardı. Burada bir araya gelen ruhlar sonsuz bir tapınmaya sahip olacaklar ve sülalelerine göz kulak olacaklardır. Romulus buraya bir sunak koyar ve bir ateş yakar. Burası artık sitenin ocağıdır.[31]

Hanenin ev ocağı etrafında yükseldiği gibi, kent de bu ocak etrafında yükselir. Romulus, çevre duvarını belirleyen bir iz bırakır. Töreler

---

[29] Plutarkhos, Romulus, 11. Dion Cassius, Fragm., 12. Ovidius, Fastes, IV, 821. Festus, Ve Quadrata.

[30] Festus ve Mundus. Srvius, ad Aen., III, 134. Plutarkhos, Romulus, 11.

[31] Ovidius, a.g.e., Ocak daha sonra yer değiştirdi. Palatin, Capitolin ve Quirinal'nin üç kenti tek bir kent olarak birleştiklerinde, ortak ocak ya da Vesta tapınağı üç tepe arasında tarafsız bir bölgeye taşındı.

burada da en küçük ayrıntıları bile düzenler. Kurucu, bakırdan bir saban kulağı kullanır. Saban, beyaz bir boğa ve beyaz bir inek tarafından çekilir. Başı örtülü ve rahip elbisesine bürünmüş olan Romulus, sabanı kolundan tutar ve dualar okuyarak sürer. Arkadaşları sessizce arkasından yürür. Saban demirinin kaldırdığı toprak kesekleri itinayla çevre duvarı içine atılır. Böylece hiçbir kutsal toprak parçası yabancı bir toprağa gitmez.[32]

Din tarafından çizilen bu çevre duvarı ihlâl edilemez. Yabancı ya da yurttaş; kimsenin bu çizgiyi geçme hakkı yoktur. Bu çizginin üzerinden atlamak dinsizliktir. Roma geleneğine göre, kurucu kişinin kardeşi bu saygısızlığı yapmış ve hayatıyla ödemiştir.[33]

Ama kente girip çıkabilmek amacıyla birkaç yerde saban izi bırakılmamıştır.[34] Romulus bunun için saban demirini belirli aralıklarla kaldırmış ve bu mesafe boyunca taşımıştır, bu aralıklara *portae* denir. Bunlar kentin kapılarıdır.

Bu kutsal iz üzerinde ya da biraz gerisinde surlar yükselir; bunlar da kutsaldır.[35] Bunlara da kimse dokunamaz ve surlar yüksek din görevlilerinin izni olmadan onarılamaz. Bu surların iki tarafını çevreleyen birkaç adımlık bir yer dine ayrılmıştır; buna *pomoerium* [duvarın arkası] adı verilir.[36] Buradan saban geçemez ve üzerinde hiçbir inşaat yapılamaz.

Eskiden kalma sayısız tanıklığın beyanına göre, Roma'nın kuruluş töreni bu şekilde gerçekleşmiştir. Kimi yazarlar bize bu anıları aktarmışlardır ve tabiî, bu anıların bugüne kadar nasıl korunduğunu sorabiliriz. Bu tören, her yıl anısına düzenlenen bir yıldönümü günüyle tekrarlanır ve bu güne Roma'nın doğumgünü adı verilir. Bu bayram tüm antik çağ boyunca her yıl kutlanır ve Roma halkı bu bayramı bugün bile aynı tarihte, yani 21 Nisan'da kutlamaktadır. İnsanlar eski göreneklerine hiç bitmeyen değişiklikler arasında bile ne kadar da sâdıktırlar!

Bu tür törenlerin ilk kez Romulus tarafından tasavvur edildiğini varsaymak akla ve mantığa pek uygun değildir. Roma'dan önce çok sayı-

---

[32] Plutarkhos, Rom., 11. Ovidius, fast., 825-829. Varron, De ling. Lat., V, 143. Festus, Ve, Primigenius; Ve urvat. Vergilius, V, 755.

[33] Plutarkhos, quest. Rom., 27.

[34] Caton, Servius içinde, V, 755.

[35] Çiçero, De nat. Deor., III, 40. Digeste, 1. kitap, 8. başlık, 8. Gaius, II, 8.

[36] Plutarkhos, a.g.e., Varron, V, 143. Titus-Livius, I, 44. Aulu-Gelle, XIII, 14.

da kentin aynı şekilde kurulduğu kesindir. Varron bu tür törenlerin Latium[I] ve Etrurya'da[II] ortak olduğunu yazar. *Origines* adlı kitabını yazmak için İtalyan halklarının tüm salnamelerini inceleyen Yaşlı Cato benzer törenlerin bütün kent kurucuları tarafından uygulandığını anlatır. Etrüskler, bu törenlere ait bütün gelenek ve göreneklerin eksiksizce yazıldığı tapınma ve âyin kuralları kitaplarına sahiptiler.[37]

İtalyanlar gibi, Yunanlılar da bir kentin yerinin tanrılar tarafından seçilmesi ve açıklanması gerektiğine inanıyorlardı. Bir kent kurmak istediklerinde, Delfi kâhinine başvuruyorlardı.[38] Spartalı Dorların "kâhine danışmadan ve buyrulan törenleri eksiksizce yapmadan" kent kurmak cüreti göstermesinin bir dinsizlik ya da delilik eylemi olduğunu belirten dindar tarihçi, kuralları hiçe sayarak bu şekilde kurulan bir kentin sadece üç yıl yaşayabildiğini görünce şaşırmaz.[39] Thukydides, Sparta'nın kurulduğu günü hatırlatarak o gün söylenen dindar şarkıları ve verilen kurbanları dile getirir. Aynı tarihçi, Atinalıların özel bir töreye sahip olduklarını ve bu törenin buyruklarını yerine getirmeden bir koloni kurmadıklarını yazar.[40] Aristofanes'in bir komedisinde, benzer durumlarda yapılan bir törenin tam resmini görebiliriz. Şair, "Kuşlar kentinin" hoşa giden kuruluşunu temsil ederken, kuşkusuz kentler kuran insanların görenekleri nasıl yerine getirdiklerini gözlemlemişti, şimdi gözlemlerini hatırlıyordu; tanrılara yakararak bir ocağı yakan rahibi, ilâhi söyleyen bir ozanı ve kehânetleri dile getiren bir kâhini sahnede görürüz.

Pausinias, Hadrianus zamanında Yunanistan'ı dolaşmıştır. Messenia bölgesine geldiğinde, Messenia kentinin nasıl kurulmuş olduğunu rahiplerden dinlemek ister ve sonra da bize şu öyküyü aktarır.[41] Olay çok eski değildir; Epaminondas[III] zamanında meydana gelmiştir. Messeinialılar üç yüzyıl önce yurtlarından sürülürler ve o zamandan beri yurtsuz bir biçimde Yunan halkları arasında darmadağınık yaşarlar, ama gele-

[I] İtalya'nın bugünkü Lazio bölgesi. –*ç.n.*

[II] İtalya'nın bugünkü Toskana bölgesi. –*ç.n.*

[37] Varron, L. L., V, 143. Caton, Servius içinde, V, 755. Festus, Ve, Rituales.

[38] Herodotos, passim. Diodorus, XII, 10. Pausinias, VII, 2. Athenae, VIII, 62.

[39] Herodotos, V, 42.

[40] Thukydides, V, 16; III, 24.

[41] Pausinias, IV, 27.

[III] Tebaili general, askerî çarpık düzen stilini geliştirmiştir.

neklerini ve yurttaşlık dinlerini inançla korurlar. Sparta'nın yamacına düşman yerleştirmek isteyen Thebaililer, Messenialıları Peleponez'e götürmeyi düşünürler, ama Messeniaları ikna etmek zordur. Hurafelere inanan insanlarla karşı karşıya olan Epaminondas, Messenialılara eski yurtlarına dönmeleri gerektiğini bildirecek bir kâhini devreye sokar. Messenialılar, mucizevî hayaletlerin ve yurtları fethedildiğinde kendilerini yüzüstü bırakan Messenia'nın yurttaşlık tanrılarının artık iyiliklerini isteyecekleri konusunda ikna edilirler. Bu çekingen halk, bir Thebai ordusunun arkasına düşüp Peleponez'e gitmeye karar verir. Ama kentin nerede kurulacağı da söz konusudur. Çünkü yurtlarının eski kentlerini işgâl etmek söz konusu değildir. Bunlar düşmanın fethiyle kirlenmişlerdir. Yeni bir yer seçimi için Delfi kâhinine de danışamayacaklardı, çünkü tutunacak bir dal olan ve bu işi yapabilecek Pythia da (düşmanlarının bulunduğu, *–ç.n.*) Sparta'dan gelmeydi. Yine de, tanrıların isteklerini açıklayacakları başka yolları da vardı, Messenialı bir rahip rüyasında yurttaşlarının benimsediği tanrılardan birisini görür; gördüğü tanrı gidip İthome[1] tepesine yerleşmesini ve halkın da onu takip etmesini söyler. Artık yeni kentin yeri gösterildiğine göre, kuruluş için gereken törenleri öğrenmek gerekiyor. Ama Messenialılar bunları unutmuşlardı; Ne Thebaililerin ne de başka bir halkın törenlerini kabul edemezlerdi, fakat kentin nasıl kurulacağını da bilmiyorlardı. Messenialılardan biri başka bir rüya görür: Tanrılar ona İthome tepesine gitmesini, yaban mersini yanındaki porsuk ağacını aramasını ve bulunca hemen orayı kazmasını söyler. İtaat eder; kazdığı yerde bir sandık bulur ve sandıkta pirinçten yapılma plakalar vardır. Plakalarda kutsal geleneklerin tüm töreleri yazılıdır. Rahipler plakalarda yazanların bir kopyasını hemen kendi kitaplarına aktarır. Bu sandığın, daha yurtları fethedilmeden önce eski bir Messenia kralı tarafından buraya konulduğuna inanılır.

Töreler öğrenilince kentin kurulmasına başlanır. Rahipler önce bir kurban sunar; Messenia'nın eski tanrılarına, Dioscurelere, İthome'nin Zeus'una, eski kahramanlara, bilinen ve saygı gösterilen atalara yakarılır. Eskilerin inançlarına göre düşman onlara egemen olduktan sonra onları terk etmiş olan tüm bu koruyucu tanrılara geri gelmeleri için yakarılır. Yurttaşlarla birlikte yeni kentte nasıl yaşanılacağını belirlemek için kimi formüller söylenir. Bu önemlidir; tanrıları kendileriyle birlik-

[1] Yunanistan'da Messinia ovasında 805 metre yüksekliğinde bir tepe. *–y.n.*

te bir yere yerleştirmek bu insanların en çok arzuladıkları şeydir ve dinsel törenin başka bir amacı olmadığı da söylenir. Romulus'un arkadaşlarının bir çukur kazıp içine atalarının maneslerini koymaları gibi, Epaminondas'ın çağdaşları da, kahramanlarını, tanrısal atalarını, ülkenin tanrılarını çağırıyorlardı; onları işgâl edecekleri toprağa formül ve törelerle bağlayacaklarına ve çizecekleri çevre duvarı içine kapatacaklarına inanıyorlardı. "Bizimle gelin, Ey Tanrılar, bu kentle birlikte oturun" derlerdi. İlk gün kurbanlara ve dualara ayrılırdı. Ertesi gün başlanan çevre duvarı çizimine halkın söylediği dinsel ilâhiler eşlik ederdi.

Eski yazarların, ne kadar antik olursa olsun hiçbir kentin kurucusunu ve kuruluş gününü unutmadığını söylemeleri şaşırtıcı değildir. Bir kent doğumunu damgalamak için düzenlenen aziz törenin anısını kaybedemezdi. Çünkü her yıl kurbanlarla kuruluş gününü kutlardı. Roma gibi Atina'da da kentin doğumgünü kutlanırdı.

Sömürgecilerin ya da fatihlerin daha önce kurulmuş bir kente yerleştikleri görülür. Yeniden ev inşa etmek gibi bir sıkıntıları olmaz, çünkü yenilen insanların evlerini işgâl etmelerine bir engel yoktur. Ama kuruluş törenlerini yapmak zorundadırlar, yani kendi ocaklarını kurmak ve yeni evlerinde yurttaşlık tanrılarının yerlerini belirlemek zorundaydılar. Bu nedenle, Thukydides ve Herodotos'da, Dorların[1] Lakedemon'u ve İyonların da Miletos'u kurdukları söylenir, ama zaten bu halklar bu kentlere geldiklerinde kentler epey eskiden kurulmuşlardı.

Bu görenekler bize eskilerin düşüncesinde kentin nasıl olduğunu açıkça gösterirler. Kutsal bir çevre duvarıyla çevrilmiş ve bir sunak etrafından büyüyen kent, tanrıları ve sitenin insanlarını kabul eden dinsel bir yerdir. Titus-Livius, Roma'dan söz ederken şunları söyler: "Dinle yoğrulmamış ve herhangi bir tanrı tarafından iskân edilmemiş hiçbir yer yoktur bu kentte. Tanrılar burada otururlar." Titus-Livius'un Roma için söylediğini her insan kendi kenti için söyleyebilir. Çünkü törelere göre kurulmuş olan kent, toprağına yerleşen ve artık onu terk etmeyen koruyucu tanrılarını çevre duvarının içine kabul etmiştir. Her kent tapınaktır, her kent aziz olarak adlandırılabilir.[42]

---

[1] Hint-Avrupalı göçebeler. MÖ 12. yy. civarında Miken uygarlığını yıkmışlardır. –*y.n.*

[42] (Aristopahne, Chev., 1319), (Théognis, v. 837);. Mégare'den söz ederken Théognis "*kutsal kenti*" der.

Tanrıların daima kente bağımlı oluşları nedeniyle halk, tanrıların bağlandığı yeri terk edemezdi. Bu açıdan, insanlar ve tanrılar arasında karşılıklı bir yükümlülük, bir tür sözleşme vardı. Pleblerin temsilcisi, Galliler tarafından yıkılan Roma'nın harap edildiğini, ama kentin beş fersah ötede hem daha güzel ve büyük, hem de daha iyi bir yerde kurulabileceğini söyler. Fethedildikten sonra kent boşaltmıştır, yıkılan Roma'yı bırakıp Veii'e[1] taşınmak gerektiği söylenir. Ama dindar Camillus şöyle bir cevap verir: "Kentimiz dinsel olarak kurulmuştur; tanrılar yerlerini belirlemişlerdir ve babalarımızla birlikte yerleşmişlerdir. Ne kadar virane olursa olsun, yurttaşlığımıza ait olan yer tanrılarımızın ikâmet yeridir." Romalılar Roma'da kalırlar.

Tanrıların yükselttiği ve varlıklarıyla kapladıkları bu kentlere kutsal ve ilâhî bir şey bağlıdır.[43] Roma geleneklerinin Roma'ya sonsuzluk sözü verdiklerini biliyoruz. Her kentin benzer gelenekleri vardı. Her kent sonsuz olmak için kuruluyordu.

5. BÖLÜM
KURUCUYA TAPINMA, AENEAS EFSANESİ

Kurucu kişi, aynı zamanda dinsel eylemi yapan kişiydi ve kurucu olmadan kent var olamazdı. Kurucu, kutsal ateşin sonsuzca yanacağı yere ocağı yerleştiren kişiydi; duaları ve töreleriyle tanrıları çağırıyor ve yeni kentte onların ebediyen kalmalarını sağlıyordu.

Bu kutsal kişiye bağlılığı ve saygıyı anlıyoruz. Yaşarken, insanlar onda tapınmanın ta kendisini ve sitenin babasını görüyorlardı, öldüğünde ise birbirini izleyen kuşaklar için ortak bir ataya dönüşüyordu; aile için ilk ata, ilk Lari ne ise, site için de kurucu kişi ataydı. Anısı, yakmış olduğu ocak ateşi gibi sürüp gidiyordu. O yüceltiliyor, tanrılığına inanılıyor ve kent koruyucu tanrı olarak ona tapıyordu. Mezarına her yıl kurbanlar sunuluyor ve anısına bayramlar yapılıyordu.[44]

---

[1] Roma'nın kuzeyindeki güçlü ve zengin bir Etrüsk kenti. *–ç.n.*

[43] Naptunia troja,"*Tanrıların kurduğu Atina*" Voy. Théognis, 755 (Welcker).

[44] Pindaros, pyth., V, 129, Olymp., VII, 145. Çiçero, De nat. Deor., III, 19. Catulle, VII, 6.

Romulus'e tapıldığını, bir tapınağı ve rahipleri olduğunu herkes bilir. Senatörler onu boğazlayabildiler, ama kuruculuk hakkı olan tapınmadan yoksun bırakamazlardı. Aynı şekilde, her kent kurucusuna tapardı. Atina'yı sırasıyla kuran Kekrops ve Theseus'un burada tapınakları vardı. Abdera,[I] kurucusu olan Timesios'a kurbanlar verirdi. Aynı şekilde Thera Theras'a, Tenedos Tenes'e, Delos Anios'a, Kirena Battos'a, Miletos Neleus'a, Amphipolis Hagnon'a kurban sunar.[45] Pisistrates[II] zamanında Miltiades, Trakya'da Khersones'de bir koloni kurmaya gider; bu koloni "olağan geleneğe göre" ölümünden sonra kurucusu için tapınma kurar.[46] Etna kentini kuran Siraküzalı Hieron da kurucuların tapınmasına sahiptir.[47]

Bir kentin kurucusunun anısı göz bebeğidir. Pausinias, II. yy'da, Yunanistan'ı ziyaret ettiğinde, her kent kurucusunun soy ağacıyla birlikte adını ve tarihindeki belli başlı olayları söyleyebilirdi. Bu ad ve olaylar kentin belleğinden çıkamazdı. Çünkü dinin parçasıydılar ve her yıl kutsal törenlerde hatırlanırdı.

Bizlere, bir kentin kuruluşunu konu edinen birçok Yunan şiirinin anıları kalmıştır. Filokres, Salamin'in şarkısını söylemiştir, Ion Chio'nun, Kreton Siraküza'nın, Zopyre Miletos'un; Apollonius, Hermogene, Hellanicus, Diokles bu konuda şiir ya da öyküler yazmışlardır. Belki de şiiri olmayan ya da en azından, kendisini kuran kutsal eylemle ilgili bir ilâhisi olmayan kent yoktu.

Bir kentin aziz kuruluşunu konu edinen bu eski şiirlerden biri bile kaybolup gitmemiştir. Çünkü şiiri site nezdinde sevimli haline getiren konusu ise, bu güzellikler, hem şiiri hem de konu edindiği halkları geçen yüzyıllar boyunca daha değerli hale getirmiştir. Lavinium'u Aeneas'ın kurduğunu biliyoruz. Buradan Alba Longalılar ve Romalılar çıkmıştır, dolayısıyla da Aeneas, Roma'nın ilk kurucusu olarak görülür. Yaşlı Naevius'un mısralarında ve Yaşlı Cato'nun öykülerinde zikredilen

---

[I] Trakya'daki antik Yunan kenti. Perslerden kaçan Teoslular tarafından kurulmuştur. *–ç.n.*

[45] Herodotos, I, 168. Pindaros, Pyth., IV. Thukydides, V, 11. Strabon, XIV, 1. Plutarkhos, Quest. Gr., 20. Pausinias, I, 34; III, 1.

[II] MÖ 6. yy'da yaşamış eski Atina tiranı. *–ç.n.*

[46] Herodotos, VI, 38.

[47] Diodorus, XI, 78.

gelenek ve anıların tamamı onunla ilgilidir. Daha sonraları bu konuyu ele alan Vergilius, Roma sitesi yurttaşlığının şiirini yazar.

Vergilius'un destanı Aeneid'in konusu, Aeneas'ın gelişi ve Troya tanrılarının İtalya'ya taşınmasıdır. Şair bir kent kurmak için denizleri aşan ve tanrılarını Latium'a götüren bir adamın şarkısını söyler.

Dum conderet urbem/İnferretque Deos Latio.

Aeneid'i bugünkü düşüncelerimizle değerlendiremeyiz. Çoğu kez, Aeneas'ın atılganlık, coşku ve tutkudan yoksunluğundan şikâyet edilir. Durmadan yinelenen dindar sıfatından bezeriz. Bu savaşçının, titiz bir özenle *penate*lerine danıştığını, olur olmaz şeyler için birkaç tanrıya yakardığını, savaşmak söz konusu olduğunda ellerini göğe kaldırdığını, kehânetlerin denizlerin ortasında onu sallanıp durduğunu ve bir tehlike ânında ağladığını görmek şaşırtıcıdır. Dido için gösterdiği kayıtsızlığa sitem etmekten de geri kalmayıp mutsuz kraliçeyle birlikte şunu söyleyebiliriz:

Nullis ille movetur/Fletibus, aut voces ullas tractabilis audit.

Burada söz konusu olan ne bir savaşçı, ne de bir Romalı kahramandır. Şair bize bir rahip göstermek istemektedir. Tapınmanın şefi olan Aeneas, kutsal insan, kurucu tanrıdır ve görevi de sitenin *Penate*lerini kurtarmaktır,

Sum pius Aeneas raptos qui ex hoste penates/Classe veho mecum

Şairin ona verdiği sıfat, çoğu kez ona en uygun gelen üstün nitelikli dindarlıktır. Erdemi soğuk ve engin bir kişiliksizliktir ve bu onu bir insan değil, tanrıların bir aracı yapar. Onda tutkular aramanın sebebi nedir? Sahip olmaya hakkı yoktur ya da onları kalbinin içinde tutmak zorundadır.

Multa gemens multoque animum labefactus amore
Jussa tamen Divum insequitur.

Aeneas, daha önce Homeros'da da kutlu bir kişi olarak anılır, büyük bir rahiptir, halk ona "bir tanrıya eşitmiş gibi saygı gösterir" ve Zeus'un Hektor'a tercih ettiği kişidir. Vergilius'da, Troyalı tanrıların koruyucusu ve kurtarıcısıdır. Kentin yakılıp yıkılarak viraneye çevrildiği gece Hektor rüyasına girer ve şöyle der: "Troya sana tanrılarını emanet edi-

yor; onlara yeni yaşam bul." Aynı ânda, aziz şeyleri, koruyucu heykelcikleri ve sönmeyecek ocak ateşini verir. Bu rüya, şairin hevesi nedeniyle buraya konulmuş bir süs değildir. Aksine, tüm şiirin dayandığı temeldir,çünkü Aeneas, bu temelle birlikte site tanrılarının emanetçisi olmuş ve aziz görevi kendisine açıklanmıştır.

Troya kenti yok olmuştur, ama Troya sitesi değil. Aeneas sayesinde ocak sönmemiştir ve tanrıların hâlâ tapınması vardır. Site ve tanrılar Aeneas ile kaçarlar; denizleri dolaşırlar ve yerleşmeleri gereken bir ülke ararlar,

Considere Teucros
Errantesque Deos agitataque numina Trojae.

Aeneas, atalarının tanrıları için küçük olsa bile, değişmez bir yerleşim yeri aramaktadır.

Dis sedem exiguam patritis.

Ama sitenin kaderinin ebediyen bağlı olacağı bu ikâmetin seçimi insanlara değil, tanrılara aittir. Aeneas, kâhinlere başvurur ve sorgular. Yolundan ve amacından şaşmaz; tanrılar tarafından yönlendirilir:

İtaliam non sponta sequor

Dido ile Trakya'da, Girit'de, Sicilya'da, Kartaca'da kalmak ister; *fata obstant*. Onunla arzusu arasında, sevgisi arasında hep tanrıların durağı vardır, ifşa edilen söz vardır, *fata*.

Yanılmamak gerekir: Şiirin gerçek kahramanı Aeneas değildir; Troya tanrılarıdır, aynı tanrılar bir gün Roma'nın tanrıları olacaktır. Aeneid'in konusu düşman bir tanrıyla Romalı tanrıların mücadelesidir. Karşılarında her türden engel vardır.

Tantae molis erat romanam condere gentem!

Fırtına onları batırmaya çalışır ya da bir kadının aşkı tarafından zincirlenmelerine ramak kalmıştır. Ama her şeyden zaferle çıkarlar ve istenilen amaca ulaşırlar.

Fata viam inveniunt.

İşte tek başına bu şiir Romalıların ilgisini çekmişti. Romalılar ken-

dilerini kurucu, kent, kurumlar, inançlar, imparatorluk olarak görürlerdi. Çünkü bu tanrılar olmadan Roma sitesi var olamazdı. [48]

6. BÖLÜM
SİTENİN TANRILARI

Eski insanlarda toplumun bütünlüğünü sağlayan şeyin tapınma olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Ailenin tüm üyeleri nasıl evdeki sunak etrafında bir araya geliyorsa, aynı koruyucu tanrıya sahip olan site de, dinsel görevini aynı sunak çevresinde icra eden insanların birleşme yeriydi.

Sitenin sunağı Yunanlıların site başkanlığı, site evi ya da topluluğa ait olan bir yapının içinde bulunuyordu. Romalılar buna Vesta tapınağı adını veriyordu.[49]

Bir kentte sunaktan daha kutsal hiçbir şey yoktu. Sunak üstünde duran ocaktaki kutsal ateş sürekli yanardı. Bu derin saygının Yunanistan'da erkenden zayıfladığı gerçektir. Çünkü Yunan hayali en güzel tapınaklara, en zengin efsanelere ve en güzel heykellere dalıp gidiyordu. Ama Roma'da asla zayıflamadı. Romalılar sitenin kaderinin, tanrılarını temsil eden bu ocağa bağlı olduğu konusunda kendilerine sürekli telkinde bulunmuşlardı. Vesta bâkirelerine gösterilen saygı, onların kutsal görevine verdikleri önemin işaretidir. Bir konsül, yolu üzerinde onunla karşılaştığında, *fascesini*[1] eğiyordu. Buna karşın bâkirelerden biri, eğer

[48] Aeneas efsanesinin gerçek bir olaya cevap verip vermediğini incelemiyoruz. Burada bir inanç görmek yeterli. Eskilerin bir kentin kurucusunu nasıl tasavvur ettiklerini, *penatiger*'den ne düşündüklerini göstermektedir. Bizim içinde önemli olan budur. Trakya'da, Girit' te, Kartaca'da, Sicilya'da, Zakintos'da, İtalya'da birçok kentin Aeneas tarafından kurulduğu zannedilir ve ona tapınırlardı.

[49] Site evi ya da başkanlıkta sitenin ortak ocağı bulunuyordu; Halikarnaslı Dionysius, Ii, 23. Pollux, I, 7. Scholiaste de Pindaros, Nem., XI. Scholiaste de Thukydides, II, 15. her Yunan sitesinde bir site başkanlığı ya da site evi vardı: Herodotos, III, 57; V, 67; VII, 197. Polybe, XXIX, 5. Appien, G. De Mithr., 2; G. puniq., 84. Diodorus, XX, 101. Çiçero, De singis, 53. Halikarnaslı Dionysius, II, 65. Pausinias, I, 42; V, 25; VIII, 9. Athena, I, 58; X, 24. Boeckh, Corps. inscr., 1193. Roma'da Vesta tapınağı sadece bir ocaktı: Çiçero, De legib., II, 8; II, 12. Ovidius, Fast., VI, 297. Florus, I, 2. Titus-Livius, XXVIII, 31.

[1] demet/öbek anlamına gelen törensel silâh. *–y.n.*

ateşin sönmesine göz yumar ya da iffetine uygun düşen görevi ihmal ederek tapınmayı kirletirse, o zaman tanrılarını kaybetmekten korkan kentli tarafından canlı canlı gömülüyor, böylece de kirletilen tapınağın intikamı alınıyordu.

Günün birinde Vesta tapınaklarından biri komşu evlerde çıkan yangın nedeniyle yanma tehlikesiyle karşılaşır. Roma alarma geçer. Çünkü geleceğini tehlikede görür. Tehlike geçince, Senato bir konsülü yangının kimin çıkardığını araştırmakla görevlendirir. Konsül, Roma'da oturan bazı Capua yurttaşlarını suçlar. Onlara karşı elinde kanıt yoksa da, şöyle düşünür: "Bir yangın ocağımızı tehlikeye attı, büyüklüğümüzü tehlikeye atan ve kaderimizi durduracak bu yangın, sadece bizim en zalim düşmanlarımızın elinden çıkmış olabilir. Capua'da yaşayan insanlardan daha hırslı insanlar yoktur ve ayrıca bu kent Anibal'in müttefikidir, dolayısıyla İtalya'nın başkenti olmayı isteyerek yerimizi almaya çalışmaktadır. İşte, ebedî ocağımızı, geleceğimizin teminatı ve güvencesi Vesta tapınağını yakmak isteyenler bunlardır."[50] Dinsel düşüncelerin etkisi altındaki Romalı konsül, Roma'nın düşmanlarının kendilerini yenmek amacıyla ocağı yıkmaktan daha güvenilir bir araç bulamadıklarına inanır. Burada eskilerin inançlarını görüyoruz, halk ocağı sitenin tapınağıdır; siteyi doğuran ve koruyan odur.

Ev ocağına tapınmak gizliydi, tapınmada sadece aile üyeleri bulunabiliyordu, aynen bunun gibi halk ocağı tapınması da yabancılardan saklanır. Yurttaş değilse, hiç kimse kurban sunma törenine katılamaz. Yabancının tek bir bakışı dinsel eylemi kirletmeye yeterlidir.[51]

Her sitenin sadece kendine has tanrıları vardı. Genellikle, bu tanrılar ailelerin ilkel dininin tanrılarıyla aynı türdendi. Bu tanrılara Lariler, Penateler, Genieler, Daimonlar, Herolar'ın [*kahramanlar*] adları veriliyordu.[52] Tüm bu adlarla anılanlar, ölümlerinden sonra tanrılaştırılmış insan ruhlarıydı. Hint-Avrupa ırkından insanların öncelikle kendi içlerinde hissettikleri görünmeyen ve ölümsüz bir güce taptığını görmüştük. Bu Genie ve Herolar, çoğu kez halkın atalarıydı.[53] Daha önce gördüğümüz inançlara göre, bedeni terk etmeyen ruhların bedenleri ya kente ya da

[50] Titus-Livius, XCXVI, 27.
[51] Vergilius, III, 408. Pausinias, V, 15. Appianus, G. Civ., I, 54.
[52] Ovidius, Fast., II, 616.
[53] Plutarkhos, Aristides, 11.

kendi toprağına gömülmüştü, kısaca bu tanrısal ölüler her daim kemiklerinin gömüldüğü toprağa bağlı kalıyorlardı. Mezarlarından, siteye göz kulak oluyor, yurdu koruyorlardı. Onlar, yurdun şefi ve efendisidirler. Ölülere yakıştırılan yurt şefi deyimi Pythia tarafından Solon'a gönderilen kehânette de vardır: "Yurdun şeflerini, toprak altında oturan ölüleri bir tapınma ile onurlandır."[54] Bu düşünceler antik kuşakların ölümden sonraki insan ruhuna atfettikleri büyük güçten türemektedir. Siteyi kuran kişiden, kente zafer sağlayan ya da yasalarını iyileştiren kişiye kadar siteye büyük bir hizmet sunan her kişi "o" site için tanrı katına yükseliyordu. Büyük bir insan olmak ya da iyiliksever olmak gerekli değildi; kahraman olmak yani koruması istenen ve öfkesinden korkulan güçlü bir ölü olmak için, insanların hayalini derinden etkilemek, halkçı bir geleneğin konusu olmak yeterliydi. Thebaililer tam on yüzyıl boyunca Eteokles[I] ve Polynikes'e kurban sunmuşlardır.[55] Acanthe'ta oturanlar Kserkses'in seferi sırasında ülkelerinde ölen bir Persliye tapıyorlardı.[56] Trenene'de Hippolytos'a tanrı olarak tapılıyordu.[57] Akhilleus'un oğlu Pyrrhus, Delfi'de bir tanrıydı, sadece burada yaşamış ve ölmüştü.[58] Yaşarken kentin en yakışıklı insanı olduğu gerekçesiyle Croton bir kahramana tapıyordu.[59] Atina, Argos (Akha) sıfatındaki koruyucu tanrılarından biri olan Eurystheus'a tapıyordu; ama Euripides bize bu tapınmanın doğuşunu anlatır. Sahnede Eurystheus ölmek üzeredir ve Atinalılara şöyle seslenir "Beni Atina'ya gömün. Size yardımcı olacağım ve toprağın kucağında, ülkeniz için koruyucu bir misafir olacağım".[60] *Oedipus Colonus*'da da[II] trajedi bu inançlara dayanır: Atina ve Thebai, ölecek ve tanrılaşacak olan bir adamın cesedini elde etmek için çekişir.

İnsanlar nezdinde az da olsa göze çarpan ölülere sahip olmak bir si-

[54] Plutarkhos, Solon, 9.

[I] Oedipus ve Iocaste'ın ensest evliliğinden doğan erkek çocuk. Polynice, İsmene ve Antigone'nin kardeşidir. –*ç.n.*

[55] Pausinias, IX, 18.

[56] Herodotos, VII, 117.

[57] Diodorus, IV, 62.

[58] Pausinias, X, 23. Pindaros, Ném., 65 ve sonrası.

[59] Herodotos, V, 47.

[60] Euripide, Héracl., 1032.

[II] Atina'nın çevresinde Sofokles'in doğduğu ve Oedipus'un sürgüne gittiği kent. –*ç.n.*

te için büyük bir mutluluktur.[61] Mantinea[I] büyük bir gururla Arkas'ın[II] kemiklerinden söz eder. Thebai Geryon[III] ile Messina ise Aristomenes ile övünür.[62] Bu kutsal kalıntıları elde etmek için kimi kez kurnazlık yapılıyordu. Herodotos, Spartalıların Orestes'in[IV] kemiklerini nasıl bir kurnazlıkla ele geçirdiklerini anlatır.[63] Kahramanın ruhunun bağlı olduğu bu kemiklerin Spartalılara hemen bir zafer sağladıkları doğrudur. Atina güç kazanmaya başlar başlamaz, yaptığı ilk iş Scyros adasına gömülen Theseus'un kemiklerini ele geçirmek ve koruyucu tanrılarının sayısını artırmak için kentte onun adına bir tapınak yapmak olmuştur.

İnsanlar, bu kahramanlar ve dehalar dışında, Jüpiter, Junon, Minerva gibi bir başka türden tanrılara da sahipti. Düşüncelerinin bu tanrılara yönelmesi tamamen doğadaki gösterilerin sonucudur. Ama insan aklının ürünü olan bu yaratıkların, uzun bir süre boyunca ev tanrısı ya da yerel tanrı özelliklerini taşıdığını görmüştük. Bu tanrılar tâ baştan tüm insanları gözeten tanrılar olarak tasavvur edilmedi, her birinin bir ailenin ya da sitenin şahsına ait olduğuna inanıldı.

Kahramanlarını saymaksızın, her sitenin ilk penatelerine ve ocağına ortak ettiği bir Jüpiter'i, bir Minerva'sı ya da başka bir tanrısı vardı. Yunanistan'da ve İtalya'da çok sayıda *poliades* [site] tanrısı vardı. Her kentin, o aynı kentte ikâmet eden tanrıları vardı.[64]

Bu tanrıların çoğunun adı unutuldu; Elis kentine ait Satrapes tanrısının, Thebai kentine ait Dindymena tanrıçasının, Aegium'a ait Soteria, Girit adasına ait Britomartis, Hybla'a ait Hyblaea tanrısının adları tesadüfen korunabildi. Zeus, Athena, Hera, Jüpiter, Minerva, Neptün adları bize yabancı değildir ve bu adlar site-tanrıları için kullanılmıştır. İki ayrı kent tanrılarına aynı adı veriyorsa, bu aynı tanrıya taptıkları anlamına

---

[61] Pausinias, I, 43. Polybe, VIII, 30. Plaute, Trin., II, 2, 4.

[I] Arkadya'da MÖ 6. yy'da beş yerleşimin birliğiyle oluşmuş site-devlet. –*ç.n.*

[II] Yunan mitolojisinde Zeus'un oğlu.

[III] Geryoneus; Chysaor ve Callirhoé'nin oğlu Batı-Akdeniz'de Erytheia adasında hüküm süren tiran. –*ç.n.*

[62] Pausinias, IV, 32; VIII, 9.

[IV] Miken kralı Agamemnon ve Klytemnestra'nın oğlu. –*ç.n.*

[63] Herodotos, I, 68.

[64] Herodotos, V, 82. Sofocles, Phil., 134. Thukyd., II, 71. Euripides, Elektra, 674. Pausinias, I, 24; IV, 8; VIII, 47. Aristoh., Oiseaux, 828; Chev., 577. Vergilius, IX, 246. Pollux, IX, 40. Apollodorus, III, 14.

gelmez. Atina'da ve Sparta'da, Athena vardı, bunlar iki ayrı tanrıçaydı. Sitelerin çoğunluğunda site-tanrı olarak Zeus vardı, ne kadar kent varsa, o kadar da Zeus vardı. Troya savaşı efsanesinde Yunanlılar namına savaşan bir Pallas vardı ki, tapanları koruyan ve tapılan bir başka Pallas da Troyalılarda bulunuyordu.[65] Her iki orduda bulunan aynı tanrı mıydı? Kuşkusuz hayır! Çünkü eskiler tanrılara her yerde aynı ânda olabilme yeteneği atfetmiyordu. Argos ve Samos kentleri site-tanrısı Hera'ya sahiptiler, bu da aynı tanrıça değildi. Çünkü her iki kentte farklı özelliklerle temsil ediliyorlardı. Roma'da bir Junon vardı, beş fersah ötedeki Veii kenti de aynı adlı bir tanrıçaya tapınıyordu, aynı olan o kadar az tanrı vardı ki, Veii kentini kuşatan diktatör Camillus'un düşmanın Junon'una yakararak Etrüsk kentini terk etmesini ve kendi tarafına geçmesini istediğini görüyoruz. Heykeli kentin efendisi olarak almakla kalmaz, aynı zamanda onu bir tanrıçayı almış olmanın dindarca vakarıyla Roma'ya taşır. Böylece Roma aynı ânda iki koruyucu Junon'a sahip olur. Aynı öykü birkaç yıl sonra tekrarlanır; bir başka diktatör Preneste'den[66-1] bir Jüpiter getirir, oysa Roma'da daha önce de üç-dört tane Jüpiter bulunmaktadır.[67]

Bir kent, kendine ait tanrının yabancıları korumasını istemez ve yabancıların o tanrıya tapınmasına da izin vermez. Tapınak çoğu zaman sadece yurttaşlara açıktır. Argos'un Hera tapınağına sadece Akhaların girme hakkı vardı.[68] Atina'daki Athena tapınağına girebilmek için Atinalı olmak gerekiyordu.[69] Kentlerinde iki Junon'a tapan Romalılar, Küçük Lanuvium kentinde bulunan üçüncü bir Junon tapınağına giremezlerdi.[70]

Tanrı'nın eskiler arasında tüm evreni etkileyen tekil bir varlık olarak tasavvur edilmediğini teslim etmek gerekir. Sayısız olan tanrıların her birinin kendi alanları vardır; biri aileye, diğeri tribüye ve bu siteye aittir. Her birinin Tanrısına yetecek olan bir dünya vardır. İnsanbiçimli Tanrıya gelince, birkaç filozof bunu tahmin etmişlerdir. Eleusis'in gi-

[65] Homeros, İlyada, VI, 88.
[66] Titus-Livius, V, 21, 22; VI, 29.
[1] Roma yakınlarındaki bir kent. –*ç.n.*
[67] Varron'a göre Roma'da birbirinden farklı 300 Jüpiter vardı.
[68] Herodotos, VI, 81.
[69] Herodotos, V, 72.
[70] Bu hakkı sadece fetihle elde etmişlerdir. Titus-Livius, VIII, 14.

zemleri, ârif olanların en akıllılarına onu hayal meyal gösterebilmiştir, ama halk asla inanmamıştır. İnsan uzun zamanlar boyunca ilâhî varlığı, sadece onu kişisel olarak koruyan bir güç olarak anlamış ve her insan ya da insan grubu kendi tanrısına sahip olmak istemiştir. Bugün bile, Yunanlı sülalelerinde azizlerine coşku ile dua eden köylüler görüyoruz, ama bunların bir Tanrı düşüncesine sahip olup olmadıkları konusunda kuşku duyuyoruz – her biri, tüm bu azizler içinde özel bir koruyucuya, özel bir Tanrıya sahip olmak istiyor. Napoli'deki her semtin bir Meryem Ana heykeli vardır. Napoli halkı kendi sokağındaki heykelin önünde eğilir, yan sokaktakine ise hakaret eder – kendi Meryem Anasının meziyetlerini saymak için kavga eden ve bıçaklarla birbirine saldıran hamallar görmek ender bir olay değildir. Bugün bunlar istisnadır, sadece kimi halklar ve kimi sınıflar arasında görülür. Ama eskiler arasında bir kuraldı.

Her site hiçbir yabancı otoriteye bağlı olmayan rahiplere sahiptir. İki sitenin rahipleri arasında hiçbir bağ, hiçbir iletişim yoktur, bilgi ve töre değişimi de yoktur. Bir kentten diğerine gittiğinizde, başka tanrılar, başka dogmalar, başka törenler buluruz. Eskiler tapınma ve âyin kuralları kitaplarına sahiptiler, ama bir kentin kitabı diğerininkine benzemezdi. Her kent, sır olarak sakladığı dua derlemelerine ve pratiklerine sahipti. Bunları yabancıların görmesi durumunda, dini ve kaderi tehlikeye girebilirdi. Din yereldi, sivildi – bu sözcüğü eski anlamında ele almak gerekir – yani her siteye özgüydü.[71]

İnsanlar genellikle sadece yaşadıkları kentin tanrılarını tanıyor, sadece onları onurlandırıyor ve onlara saygı gösteriyordu. Aeskhilos'un trajedisinde, bir yabancının Akhalara söylediği gibi, herkes şunu söyleyebilirdi: "Ülkenizin tanrılarından korkmuyorum ve onlara bir borcum yoktur."[72]

Her kent selâmetini tanrılarından beklerdi. Tehlikede onlara yakarılır, zaferde onlara teşekkür edilirdi. Yenilgi hâlinde de çoğu zaman suçlanırlardı. Kent savunuculuğu görevini iyi yapmadıklarında sitem edilirdi. Kimi kez de, sunaklar devrilir ve tapınakları taşlanırdı.[73]

---

[71] Sadece konfederasyon durumunda birkaç siteye ortak tapınma vardı. Bunu sonra göreceğiz.

[72] Aeskhilos, Suppl., 858.

[73] Suetonius, Calig., 5; Seneca. De vita beata, 36.

Tanrılar, tapınmasını kabul ettikleri kent için genellikle çok zahmete girerlerdi. Bu da doğaldı, bu tanrılar hediyelere düşkündüler ve sadece kentin kurbanlarını kabul ederlerdi. Koyunların ve yüz öküzün kurban edilmesinin devamını istiyorlarsa, sitenin selâmetini gözetmek zorundaydılar.[74] Vergilius'da, Junon'un Kartaca'nın dünyanın egemenliğini eline geçirmesi için "çabalayıp çalıştığını" görürüz. Vergilius'un Junon'u gibi, tanrılardan her biri, sitenin büyüklüğüyle candan ilgilenir. Bu tanrıların çıkarları yurttaşlarıyla aynıdır. Savaş zamanında, insanların arasında savaşa giderlerdi. Eurupides'in oyunlarından birinde, birisi bir savaş hazırlığı sırasında şöyle diyordu: "Bizimle savaşan tanrılar düşman tarafında olanlardan daha yararlıdır."[75] Aegina adasında yaşayanlar yurttaşlık kahramanları olan Eakideslerin heykellerini yanlarında götürmeden sefere çıkmazlardı. Spartalılar seferlerinde yanlarında mutlaka Tyndarları götürürlerdi.[76] Kavgada, tanrılar ve insanlar birbirlerini destekliyorlardı ve savaştan galip çıkılınca, herkes görevini yapmış oluyordu. Bir kent yenilmişse, tanrılarının da yenildiğine inanılıyordu.[77] Kent ele geçirilmişse, artık tanrıları da tutsaktı.

Düşüncelerin bu son nokta konusunda belirsiz ve değişken olduğu doğrudur. Çoğu kimse, bir kentin tanrıları içinde oturduğu sürece alınamayacağı konusunda ikna olmuşlardı. Aeneas, Yunanlıların Troya'yı ele geçirdiklerini görünce, kentin tanrılarının tapınak ve sunaklarını terk edip gittiğini haykırır. Aeskyhilos'da düşman yaklaştığı sırada tanrıların kenti terk etmemesi için yakaran Thebaililerin yürekleri de aynı inanca işaret etmektedir.[78]

Bu düşünceye göre, bir kenti almak için öncelikle tanrıları oradan çıkarmak gerekirdi. Romalılar bunun için, törelerinde yer alan ve Macrobius'un da bizim için koruduğu bir formül kullanırlardı: "Sen! En yücesin! Bu site senin koruman altındadır. Sana dua ediyorum, sana tapıyorum, büyük bir lütufla bu kenti ve bu halkı terk etmeni, tapınakları, bu kutsal yerleri bırakmanı istiyorum. Onlardan uzaklaşınca, benim evime, bizim aramıza, Roma'ya gelmeni istiyorum. Kentimiz, tapınaklarımız, kutsal yerlerimiz sana hoş ve değerli olsun; bizi koruman altına al.

[74] Bu düşünce eskilerde sıkça görülür. Theognis, 759 (Welcker).
[75] Eurupides, Heracl., 347.
[76] Herodotos. V, 65; V, 80.
[77] Vergilius. En., I, 68.
[78] Aeskhilos Sept chefs, 202.

Böyle yaparsan, onuruna bir tapmak yapacağım."[79] Eskiler çok güçlü olan formüllerin etkisi konusunda ikna olmuşlardı. Şâyet bu formüller doğru ve de tek sözcüğü bile değiştirilmeden söylenirse, tanrı insanların isteğine dayanamazdı. Böyle çağrılan tanrı düşman tarafına geçer ve artık, kent alınabilirdi.

Yunanistan'da da benzer düşünce ve gelenekleri görüyoruz. Thukydides zamanında bir kent kuşatıldığında, tanrılara yalvarılıp kentin alınmasına izin vermeleri isteniyordu.[80] Yunanlılar çoğu kez, tanrının dikkatini çekmek için formül kullanmak yerine, heykelini dikkatli bir şekilde kaldırmayı tercih ediyorlardı. Troyalıların Pallas'ını çalan Odysseus efsanesini herkes bilir. Bir başka dönemde, Aeginalılar Epidorlulara savaş açmak isteyince, önce bu kentin koruyucu iki tanrısının heykellerini alır ve kendi evlerine götürürler.[81]

Herodotos, Atinalıların Aeginalılarla savaşmak istediğini yazar; ama bu girişim biraz tehlikelidir; çünkü Aeginalıların güçlü ve özellikle de sâdık olan bir koruyucu kahramanı vardır; bu kahraman Eacus'dür. İnceden inceye düşünen Atinalılar amaçlarını gerçekleştirmeyi otuz yıl sonrasına bırakırlar; aynı zamanda, aynı Eacus için ülkelerinde bir tapınak inşa eder ve ona tapınırlar. Eğer bu tapınma, ara vermeden otuz yıl devam ederse, tanrının Aeginalılara değil, Atinalılara ait olacağına ikna olurlar. Bir tanrının uzun yıllar boyunca kendisine sunulan yağlı kurbanları kabul ettikten sonra bu kurbanları sunanların tarafına geçmek zorunda kalacağına inanmışlardı. Sonunda Eacus, Aeginalıların çıkarlarını terk etmek zorunda kalacak ve Atinalılara zafer sağlayacaktır.[82]

Plutark bir başka öykü anlatır.[83] Solon, Atina'nın Megaralılara ait olan küçük Salamin adasına sahip olmasını ister. Kâhine danışır. Kâhin cevap verir: "Eğer adayı almak istiyorsan, adayı koruyan ve adada oturan kahramanların lütuflarını kazanmalısın." Solon itaat eder; Salamin'in iki önemli kahramanına Atina adına kurbanlar sunar. Kahramanlar da kendilerine sunulan kurbanlara dayanamazlar ve Atina tarafına geçerler. Böylece koruyucudan yoksun kalan ada fethedilir.

---

[79] Macrobe, III, 9.
[80] Thukydides, II, 74.
[81] Herodotos, V, 83.
[82] Herodotos, V, 89.
[83] Plutarkhos, Solon.

Kuşatmacılar savaş zamanında bir kentin tanrılarını ele geçirmek isterlerse, kuşatma altındakiler de tanrılarını vermemek için ellerinden geleni yaparlar. Kimi kez, gitmesini önlemek için tanrılarını zincirlerle bağlarlar. Kimi kez de tanrı, düşman bulmasın diye saklanır. Düşmanın tanrıyı baştan çıkarmak için söylediği formüle karşı, yani tanrıyı tutmak için, başka bir formül söyleniyordu. Ama Romalılar, çok daha emin oldukları bir yol bulmuşlardı: Koruyucu tanrıların en önemli ve en güçlüsünün adını gizli tutuyorlardı.[84] Düşman tanrıyı adıyla çağıramayacağı için, onların tarafına geçmeyeceğini ve kentlerinin ele geçirilemeyeceğini düşünüyorlardı.

İşte eskilerin tanrıyla ilgili kimi tuhaf düşünceleri. Eskiler Tanrıyı uzun bir süre boyunca her şeye kadir üstün bir güç olarak kabul etmemişlerdi. Her aile ev dinine, her site yurttaş dinine sahip olmuştur. Bir kent, tanrıları, dogmaları ve tapınmasıyla küçük bir tapınağı andırmıştır. Bu inançlar bize alelâde gelmektedir, ama bu zamanlarda en mânevî inançlar halkın inançlarıdır ve inançlar Roma halkı üzerinde öyle etkilidir ki, yasalarının, kurumlarının ve tarihlerinin büyük bir bölümüne temel olmuşlardır.

7. BÖLÜM
SİTENİN DİNİ

1. Halk Yemekleri

Ev tapınmasının en önemli töreninin kurban sunma adını verdiğimiz bir yemek olduğunu görmüştük. Anlaşıldığına göre, insanın dinsel eyleme yüklediği ilk biçim, bir sunak üzerinde hazırlanan yemeğin yenmesi olmuştur. Tanrı ile inanç birliğine girme ihtiyacı bu yemekle yerine getirilir, tanrı davet edilir ve payı verilirdi.

Sitenin en önemli tapınma töreni de aynı türdendir; bu tören koruyucu tanrılar adına tüm yurttaşlar tarafından birlikte gerçekleştirilmelidir. Bu halk yemekleri geleneği Yunanistan'da evrenseldir; sitenin selâmetinin yemeğin gerçekleşmesine bağlı olduğuna inanılırdı.[85]

[84] Macrobe. III, 9.

[85] "*Kentin güvencesindeki misafir*" Athena V. 2.

Odyssea, bu kutsal yemeklerden birini târif eder: Pylos halkı için dokuz masa hazırlanmıştır; her masada beş yüz yurttaş oturmaktadır ve her grup, tanrıların onuruna dokuz boğa kurban etmiştir. Tanrıların yemeği adı verilen bu yemek, şarap serpilmesi, şarap içilmesi ve dualarla başlayıp biter.[86] Birlikte yemek geleneği Atina'nın en eski geleneklerinde de belirtilir; annesini öldüren Orestes, Atina'ya geldiğinde, kralın etrafında toplanmış olan site kutsal eylemi gerçekleştirmek üzeredir.[87]

Sparta'nın halk yemekleri de çok iyi bilinir, ama bu konuda gerçekle uyuşmayan başka bir düşünceye sahibiz. Spartalıların özel yaşamları bilinmiyormuşçasına hep birlikte yaşadıkları ve yemek yedikleri tasavvur edilir. Biz eski metinler aracılığıyla durumun tam tersi olduğunu ve Spartalıların yemeklerini, çoğu kez evlerinde aileleriyle birlikte yediklerini biliyoruz.[88] Bayram günlerini saymazsak, halk yemekleri ayda iki kez yapılırdı. Bu yemekler, Atina'da, Argos'da ve tüm Yunanistan'da yapılanlar gibi, dinsel eylemlerdi.[89]

Din, tüm yurttaşların bir araya geldiği ve sadece bayramlarda yapılan bu gösterişli şölenler dışında, her gün kutsal yemek olmasını isterdi. Site tarafından bu amaç için seçilen birkaç kişi, site adına ve site yönetiminin sınırları içinde, ocak ve koruyucu tanrılarla birlikte yemek yemek zorundaydılar. Yunanlılar, bu yemeğin bir gün için bile unutulması durumunda Devletlerinin tanrıların lütfunu kaybetmek tehlikesiyle karşılaşacağına inanıyorlardı.

Atina'da ortak yemekte yer alacak kişiler kurayla belirleniyordu ve yasa, bu görevi savsaklayanları ağır şekilde cezalandırıyordu. Kutsal masada oturan yurttaşlar, geçici olarak din görevlisi kıyafeti giyerlerdi; bunlara *parasite* denirdi. Daha sonraları bir küçümseme terimi olarak kullanılacak bu (*beleşçi, asalak:* parazit, *–ç.n.*) sözcük, önceleri kutsal bir unvan idi.[90] Demosthenes zamanında, *parasite*ler kaybolmuştu, ama

[86] Homeros, Odissea, III, 5-9; 43-50; 339-341.

[87] Athena, X, 49.

[88] Athena, IV, 17; IV, 21. Herodotos, I, 57. Plutarkhos, Cléomène, 13.

[89] Atina için bu gelenek Ksenofon tarafından doğrulanır, Gouv. d'Ath., 2; le scholiaste d'Aristofanes, Nuées, 393; Athénée, X, 49; Girit ve Selanik için ise Athénée'nin zikrettiği yazarlar doğrularlar., IV, 22; Argos için, yazıt vardır. Boeckh, 1122; diğer kentler için, Pindaros, ném., XI; Théognis, 269; Pausinias, V, 15; Athénée, IV, 32; IV, 61; I, 58; X, 24; X, 25; XI, 66.

[90] Plutarkhos, Solon. Athénée, VI, 26.

site meclisine seçilmiş üyeler, yemeklerini site başkanlığı binasında birlikte yemek zorundaydılar. Her kentte halk yemeklerine ayrılmış alanlar vardı.[91]

Bu yemeklerin nasıl yapıldığını incelediğimizde dinsel bir törenle karşılaşıyoruz. Her davetlinin başında bir taç vardır; dinsel bir törenin icrası sırasında, başın yaprak ya da çiçeklerle taçlandırılması antik bir gelenekti. Şöyle söylenirdi: "Ne kadar çiçekle süslenilmişse, tanrıların o kadar hoşuna gider, ama kurban taç olmadan sunulursa tanrılar senden uzaklaşır."[92] Şu da söylenirdi: "Bir taç, duanın tanrılara yolladığı mutlu bir kehânetin habercisidir."[93] Dâvetliler aynı nedenle beyaz elbiseler giyerlerdi; beyaz renk[94] eskilerde kutlu ve tanrıların hoşlandığı renkti.

Yemek genellikle dua ve şarap serpilmesiyle başlardı, ilâhiler söylenirdi. Yemeklerin türü ve sunulan şarap çeşidi her sitenin töresiyle düzenlenirdi. Ataların izlediği bu gelenekten uzaklaşmak, farklı bir yemek sunmak ya da kutsal ilâhilerin ritmini bozmak önemli bir küfür sayılırdı, tanrılar nezdinde geleneklerin bozulmasından tüm site sorumlu tutulurdu. Yemeklerin pişirilmesi için kullanılan âletlerin ya da masada kullanılan kapların türünü bile din saptıyordu. Öyle ki bir kentte ekmek bakır kaplarda bulunmalıydı, başka bir yerde ise sadece toprak kaplar kullanılırdı. Ekmeklerin biçimi de değişemeyecek usulle saptanmıştı.[95] Bu eski dinin kurallarına daima uyulmuş, kutsal yemekler de ilkel basitliğini daima korumuştur. İnançlar, görenekler, toplumsal durum, hepsi değişti, ama yemekler değişmeden kaldı. Çünkü Yunanlılar, yurttaş dininin çok titiz gözlemcileri olmuşlardır.

Dâvetlilerin dinî bir görevi yerine getirmek adına kendilerine sunulan ilk yemekleri yedikten hemen sonra, zevklerine uygun düşen daha lezzetli ve güzel bir başka yemeğe başladıklarını da belirtelim. Bu Sparta'da görülen bir gelenektir.[96]

---

[91] Demosth., pro corona, 53. Aristoteles, Pol., VII, 1, 19. Pollux, VIII, 155.

[92] Fragment de Sapho, Athénée içinde, XV, 16.

[93] Athénée, XV, 19.

[94] Platon, Yasalar XII, 956. Cic., De legib., II, 18. Vergilius, V, 70, 774; VII, 135; VIII, 274. Hindularda da dinsel törenlerde, taç ve beyaz elbise giymek gerekirdi: Manu yasaları, IV, 66, 72.

[95] Athénée, I, 58; IV, 32; XI, 66.

[96] Athénée, IV, 19; IV, 20.

Kutsal yemek geleneği İtalya'da olduğu kadar Yunanistan'da da geçerliydi. Aristoteles, Oenotrien,[1] Osk ve Ausone adı verilen eski halklarda bu yemeğin var olduğuna işaret eder.[97] Vergilius, Aneid'de bir anıyı iki kez zikreder; yaşlı Latinus, Aeneas ile gelenleri evinde değil, atalarının tanrıya vakfettiği bir tapınakta kabul eder; buradaki kurban sunulma işinden sonra kutsal yemekler hazırlanır, tüm aile şefleri uzun masalarda otururlar. Aeneas, Euandros'un evine geldiğinde onu kurban sunarken görür, kral halkın arasındadır; herkesin başında çiçekten yapılma taçlar vardır, herkes aynı masaya oturmuş ve sitenin tanrısını öven ilâhiler söylemektedirler.

Bu gelenek Roma'da devam eder. Tribü birimlerinin temsilcilerinin birlikte yemek yediği bir alan daima olmuştur. Kimi günlerde Senato, Capitol'de kutsal yemek düzenler.[98] Bayramlarda tüm halk davet edilir ve sokaklara masalar kurulurdu. Yemeklerin başkanlığını ilk başlarda yüksek görevli rahipler yapıyordu. Bu görev daha sonra, bir tür rahipler koleji olan *epulone* adı verilen özel rahiplere devredildi.

Bu eski gelenekler, sitenin üyelerini birleştiren bağ hakkında bize bir fikir vermektedir. İnsan birliği bir dindir; simgesi birlikte yenen bir yemektir. Aynı masa etrafında toplanmış, beyaz elbiseler giymiş, başlarında bir taç bulunan aile şeflerinin bir araya geldiği küçük ilkel toplumlardan birini tasavvur etmek gerekir, birlikte yere ve sunağa şarap serperler, aynı duayı yaparlar, aynı ilâhileri söylerler, aynı sunakta yapılmış aynı yiyeceği yerler; atalar aralarındadır ve yemeği koruyucu tanrılarla paylaşırlar. Toplumsal bağı kuran ne çıkar, ne bir sözleşme ne de alışkanlıktır, sitenin tanrıları önünde dindarca gerçekleştirilen aziz bir inanç birliğidir.

2. Bayramlar ve Takvim

İnsanlar tanrılarını her zaman ve her toplumda bayramlarla onurlandırmak, tapınarak saymak istemiştir. Düşüncelerle ve dünya işleriyle oyalanmadan, sadece dinsel ruhun yarattığı duygularla baş başa kaldıkları

[1] *Oenotrien*: Antik İtalya'da MÖ XVI. yy. da yaşamış halk; *Osk*: Güney İtalya'da yaşamış halk; *Ausone*: Osklarla birlikte Güney İtalya'da, Campania bölgesinde yaşamış antik halk. *–ç.n.*

[97] Aristoteless, Pol., 9, 3.

[98] Halikarnaslı Dionysius, II. 23. Aulus-Gellius XII, 8. Titus-Livius, XL, 59.

birkaç gün olsun istemişlerdir. Yaşayacakları günler içinde, tanrılara adanan günler ayırmışlardır.

Eskilerin düşüncesinde her kent, yurttaş tanrılarıyla kent sınırları içine alınan töreler tarafından kurulmuştur. Törelerin erdeminin her yıl yeni bir dinsel törenle gençleştirilmesi zorunluydu. Bu bayramlara doğum günü deniyordu ve kutlamalara herkes katılmak zorundaydı.

Kutsal olan her şeyin bayramı vardı. Kenti çevreleyen duvarın bayramı vardı, *amburbalia*. Toprağın sınırlarının bayramı vardı, *ambarvalia*. Yurttaşlar bayram günlerinde büyük bir âyin alayı oluşturuyor, beyaz elbiselerini giyiyor ve başlarını çiçeklerle süslüyorlardı; dualar söyleyerek kentin ya da topraklarının etrafında dolaşıyorlardı; önde rahipler yürüyor ve tören alayının en sonunda da sunulacak kurbanları götürüyorlardı.[99]

Sonra kurucunun bayramı geliyordu. Nihayet sitenin her tanrısı kendisi için tapınma talep ediyordu; insanların yakardığı her koruyucu ruh tapınma talep ediyordu; Romulus'ün tapınması vardı, Servius Tullius'ün de; ve Romulus'ün sütannesinden Euandros'un annesine varıncaya kadar bir dizi kurucu ata tapınma talep ediyordu. Atina'da Kekrops bayramı kutlanırdı; Erechtheus ve Theseus için de bayram düzenleniyordu; ülkenin kahramanlarının her biri için adanmış bir bayram kutlaması vardı, Theseus'un varisi Eurystheus'un Androgee'si gibi bayramlar, ama daha sayısız tanrının adlarına düzenlenen bayramlar söz konusuydu.

Tarla bayramları vardı, tarla sürme, tohum ekme, çiçek açma, bağ bozumu bayramları vardı. İtalya'da olduğu gibi Yunanistan'da da, çiftçi yaşamında yapılan her işe kurbanlar, kurbanlara da kutsal ilâhiler eşlik eder ve tarla işleri böylece yapılırdı. Roma'da rahipler, bağ bozumunun yapılacağı günü ve taze şarabın içileceği günleri saptarlardı. Her şey din tarafından düzenlenmişti. Asmanın budanması gerektiğini din emrediyordu, çünkü insanlara şunu söylüyordu: Asması budanmamış bir bağın üzümünden yapılan şarabın tanrılar için serpilmesi ve tanrılara sunulması dinsizlikti.[100]

Takvim de işte bu dinsel bayramların birbirini izlemesidir. Rahipler tarafından düzenlenir. Roma'da, uzun yıllar yazılı takvim yoktu. Yüksek

[99] Tibulle, II, 1. Festus, Ve Amburbiales.

[100] Varron, VI, 16. Vergilius, Geogr., I, 340-350. Plinius, XVIII, 29. Festus, Ve Vinalia, Theophraste, Caract., 3. Plutarkhos, Quest. rom., 40; Numa, 14.

görevli rahip, kurban sunumundan sonraki ayın ilk günü halkı çağırıyor ve ay içinde kutlanacak olan bayramları duyuruyordu. Bu davete *calatio* adı veriliyordu. Her ayın ilk günü anlamına gelen *calendes* sözcüğü de buradan gelir.

Takvim ayın ya da güneşin seyrine göre değil, dinin kurallarına göre düzenlenmişti ve düzenleme yasaları gizliydi ve sadece rahipler tarafından bilinirdi. Din kimi zaman yılı kısaltıyor, kimi kez de uzatıyordu. Alba Longa kentinde oturanlar için Mayıs ayının on iki gün, Mart ayının otuz altı gün olduğunu düşünürsek, ilkel takvimler hakkında bir fikrimiz olabilir.[101]

Bir kentin takviminin diğer bir kentin takvimine benzemediği açıktır. Zaten din, her iki kentte aynı içerikte değildi. Tanrılar gibi bayramlar da farklıydı. Bir yıllık zaman dilimi her kent için farklıydı. Aylar aynı adı taşımıyordu. Aylar Roma ve Lavinium gibi Atina ve Thebai'de de farklı adlarla anılıyordu. Çünkü aylar adlarını, o ay içinde yapılan en önemli bayramdan alıyordu. Oysa bayramlar birbirinden farklıydı. Siteler, ne bir yılın aynı dönemden başlatılması ne de yıllar dizisinin belirli bir tarihten itibaren sayılmasında anlaşabiliyorlardı. Yunanistan'da Olimpiya bayramı zamanla ortak bir tarih oldu, ama bu her sitenin özel bir yıla sahip olmasını engellemedi. İtalya'da her kent, yılları kuruluş gününden başlatarak sayıyordu.

3. Nüfus Sayımı[1]

Site dinindeki en önemli törenlerden birine [*ruhun arınması* –] arınma adı veriliyordu. Bu tören Atina'da her yıl, Roma her dört yılda bir yapılırdı.[102] Törende izlenen âyinler ve taşıdığı ad, yurttaşların tapınma ihlâlinden kaynaklanan günahlarının silinmesiyle bağlantılı olduğunu gösteriyor. Hakikaten çok karmaşık olan bu din, eskiler için şiddetli bir kor-

[99] Tibulle, II, 1. Festus, Ve Amburbiales.

[100] Varron, VI, 16. Vergilius, Geogr., I, 340-350. Plinius, XVIII, 29. Festus, Ve Vinalia, Theophraste, Caract., 3. Plutarkhos, Quest. rom., 40; Numa, 14.

[101] Censorinus, 22. Macrobe, I, 14; I, 15. Varron, V, 28; VI, 27.

[102] Diogenes Laertius, Vie de Socrate, 23. Harpocration, "*kâhin*" Aynı şekilde, her yıl ev-ocak da ruhen temizlenirdi Aeskhilos, Choéph., 966.

[1] '*cens*': Roma'da yapılan bir sayım.Sayımcı [*censeur/sansör*] tarafından yapılır. Asker alma, siyasî hakların sınırlanmasına, vergi hesabına ve nüfus kütüğü oluşmasına temel teşkil eder. Yüksek görevlidir. Beş yıllığına iki sayımcı seçilir. –*ç.n*

ku kaynağıydı; iman ve niyetlerin saflığı önemli değildi, her bir din çok sayıda buyruğun titizlikle icra edilmesine dayanıyordu; ama her zaman kimi ihmaller, unutkanlıklar ya da birkaç hatâ sonucunda korku duyulur ve insanlar bazı tanrıların öfkesine ve kinine maruz kalıp kalmadıklarından asla emin olamazlardı. O hâlde, günah işlediğini düşünen bir insanın gönlünü rahat tutmak için bir kefaret kurbanı sunması gerekir. Bunu gerçekleştirmek yüksek görevlinin [*magistrat-magistratus*] işidir, ilk olarak kehânetler aracılığıyla tanrıların töreni kabul edip etmeyeceğine dair kararını verir (Roma'da bu kişi sayımcıdır [*censeur/sansör*],[1] daha önce konsüldür, daha öncesinde de kraldır). Sonra dualar eşliğinde bir formülü dillendirir ve haberci aracılığıyla halkı çağırır. Yurttaşlar belirlenen günde duvarların dışında bir araya gelirler. Yurttaşlar sessizlik içinde beklerken, yüksek görevli bir koyun, bir domuz ve bir boğadan [*suovetaurile*] müteşekkil üç kurbanı önüne katarak birliğin etrafında üç kez dolaşır. Yunanlılarda olduğu gibi, Romalılarda da bu üç hayvanın bir araya getirilmesi kefâret kurbanını oluştururdu. Rahipler ve kurbanlar âyin alayını izlerler, üçüncü tur bittiğinde, yüksek görevli bir dua formülü söyler ve kurbanları fedâ eder.[103] Bu ândan itibaren günahkârın her türlü kiri silinmiş olur, her ihmal onarılmıştır ve artık site tanrılarıyla barış içindedir.

Bu türden ve çok önemli eylemlerde önemli olan iki şey vardır: Birincisi hiçbir yabancı yurttaşlar arasına girmemelidir, aksi takdirde törene uğursuzluk karışmış olur; ikincisi ise tüm yurttaşlar törende hazır bulunmalıdırlar, yoksa site üzerinde kötü izler kalır. Dolayısıyla, bu dinsel tören öncesi yurttaşların sayımının yapılması gerekir. Roma ve Atina'da, yurttaşlar titizlikle sayılıyordu; yüksek görevli, sitedeki yurttaşların sayısını önce bir dua formülü şeklinde açıklıyor ve ardından da sayılar sayımcının törenle ilgili özetine kaydediliyordu.

Sayımda kendini kaydettirmeyen birey, site haklarından mahrum edilerek cezalandırılıyordu. Bu sertlik şöyle açıklanır: Dinsel eylemde

[1] Roma'da nüfus, mülk ve töre işlerine bakan görevli. –*y.n.*

[103] Varron. L. L., VI, 86. Valerius- Maximus, V; 1, 10. Titus-Livius, I, 44; III, 22; VI, 27. Properce, IV, I, 20. Servius, ad Eclog., X, 55; ad Aen., VIII, 231. Titus-Livius bu kurumun kral Servius'a ait olduğunu söyler; Roma'dan daha eski olduğunu söyleyebiliriz ve Roma'da olduğu kadar diğer kentlerde de mevcuttu. Servius'a atfedilmesinin nedeni, daha sonra da göreceğimiz gibi, bunu değiştirmesi nedeniyledir.

yer almayan birey ruhen temizlenmemiştir, [*ruhen temizlenemediğinden*] kendisi için dua edilmeyen ve kurban sunulmayan insan site üyeliğini hak etmemiştir. Törene katılan tanrılar nezdinde artık yurttaş değildir.[104]

Bu törene verilen önemi ve törene başkanlık eden görevlinin aşırı yetkisini göstermektedir. Sayımcı [*censeur-sansör*] kurban sunumundan önce, halkı belirli bir düzene göre sıralıyordu; burada senatörler, şurada şövalyeler, diğer yanda tribüler. Törenin mutlak yetkilisi olan sayımcı, insanların yerini değişik kategorilerine göre belirliyordu. Yurttaşlar sayımcının talimatlarına göre dizilerek kutsal eylemi gerçekleştiriyordu. Yurttaşlar yeni bir arınma törenine ya da sayıma kadar, sayımcının kendisine gösterdiği sırayı koruyordu. Senatörler arasında sayılmış ise senatör; şövalyeler arasında sayılmış ise şövalye kalıyordu. Basit yurttaş ise bulunduğu tribünün sırasında yer alıyordu; lâkin görevli tarafından törene kabul edilmemişse artık yurttaşlık haklarını kaybederdi. Her bir kişinin dinsel eylemdeki konumu ve tanrılara gördüğü yer, dört yıl boyunca sitede koruyacağı yerdir. Sayımcıların büyük yetkisi buradan kaynaklanmaktadır.

Bu törene sadece yurttaşlar katılırdı; ama eşleri, çocukları, köleleri, taşınır ve taşınmaz malları da bir şekilde aile şefinin şahsında ruhen arınmış olurlardı. Bu nedenle kurbandan önce, herkes kendine bağlı olan kişi ve şeylerin sayısını sayımcıya bildirmek zorundaydı.

Ruhun arınması ve sayım, Augustus döneminde eski zamanlardakiler gibi aynı törenlerle gerçekleştirilmiştir. Dinî görevliler, töreni dinsel eylem olarak kabul ederlerdi; Devlet yöneticileri ise, töreni en azından mükemmel bir yönetim ölçüsü olarak kabul ediyorlardı.

4. halk meclisleri, Senato, mahkeme ve ordu'da din: zafer

Kamusal yaşamda, tanrıların müdahalede bulunmadığı tek bir fiil bile yoktur. Tanrılar, zaman zaman mükemmel koruyucu ya da acımasız düşman olarak düşünülüyordu. İnsanlar bu etkiler nedeniyle tanrıların kendi taraflarında durduğundan emin olmadan harekete geçme cüreti gösteremiyorlardı. Halk, meclis olarak sadece dinen izin verilen günler-

[104] Roma'da bulunmayan yurtaşlar sayım için gelmek zorundaydılar; hiçbir gerekçe onları muaf tutamazdı. Velléius, II, 15.

de toplanıyorlardı. Sitenin bir felâketi hatırlanırdı; kuşkusuz bu felâket günü, tanrıların orada olmadığı ya da kızdığı bir gün olarak kabul edilirdi. Fanilerin bilmediği nedenlerden dolayı tanrılar, her yılın aynı günü yine görünmezler ya da öfkeli olurlardı. Kısacası "o" gün ebediyen uğursuz bir gün olarak kabul edilirdi: "O" gün toplanılmaz, yargılama yapılmaz ve kamusal yaşam askıya alınırdı.

Roma'da [*meclis*] oturuma geçmeden önce, kâhinlerin tanrıların uygunluklarını araştırması gerekiyordu. Meclis, kâhinin okuduğu bir dua ile açılır ve aynı dua konsül tarafından da tekrar edilirdi.

Atinalılarda da durum aynıydı: Meclis, her zaman dinsel bir eylemle başlıyordu. Rahipler kurban sunuyorlardı; ardından yere serpilen kutsal suyla bir daire çiziliyor ve yurttaşlar dairenin içinde toplanıyordu.[105] Hatip sözlerine başlamadan önce sessizlik içinde bekleyen halk önünde bir dua okunurdu. Hemen sonra, kâhinlere danışılır ve gökyüzünde uğursuz işaretler görülürse meclis âcilen dağılırdı.[106]

Hatip kürsüsü kutsal bir yerdi ve hatip kürsüye başında bir taçla çıkardı.[107]

Roma senatosunun toplantı yeri daima bir tapınak olmuştur. Eğer oturumlardan biri kutsal yerler dışında yapılmışsa, alınan kararlar geçersiz sayılırdı. Çünkü tanrılar orada hazır değillerdi. Her müzakereden önce, başkan kurban sunuyor ve bir dua okuyordu. Tanrılara yakararak içeriye giren her senatörün salonda şarap serptiği bir sunak (âyin masası) vardı.[108]

Atina senatosu da pek farklı değildi. Salonda bir sunak ve ocak vardı. Her oturuma dinsel bir eylemle başlanıyordu. İçeri giren her senatör âyin masasına yaklaşır ve dua ederdi. Senatörler, aynen dinsel törenlerde olduğu gibi başlarına bir taç takar ve bu tacı oturum boyunca başlarından çıkartmazlardı.[109]

Site içi adalet Roma'da olduğu gibi Atina'da da dinen uygun olan günlerde dağıtılırdı. Atina'da mahkeme oturumu bir sunak yanına kuru-

[105] Aristofanes, Acharn., 44. Eschine, in Timarch., I, 21; in Ctesiph., 176, ve Schol. Dinarque, in Aristog., 14.

[106] Aristofanes, Acharn., 171.

[107] Aristofanes, Thesmoph., 381, ve Schol.

[108] Aulus-Gellius, Vrron' a göre, XIV, 7. Çiçero ad famil., X, 12. Suétone, Aug., 35. Dion Cassius, LIV, s. 621. Servius,, VII, 153.

[109] Andocide, Demyst., 44; Dered., 15. Antiphon., Pro. chor., 45. Likurgukos,in Lo-

lur ve bir kurbanla başlardı.[110] Homeros zamanında yargıçlar, "kutsal bir daire içinde toplanırlardı".

Festus, Etrüsklerin törelerinde bir kentin kurulması, bir tapınağın tanrıya vakfedilmesi, tribü birimlerinin ve tribülerin halk meclisleri olarak ayrılmasının, savaştaki bir ordunun düzene sokulma şekillerinin gösterildiğini yazar. Tüm bunlar törelerde belirtilmiştir. Çünkü tüm bunlar dinle ilgilidir.

Din, savaşta olduğu kadar barışta da güçlüdür. İtalyan kentlerinde,[111] Yunanlılar'da olduğu gibi rahip kolejleri vardı ve rahipler topluluklararası ilişkilerin fırsat verdiği şartlarda kutsal törenlere başkanlık ediyorlardı. Başı örtülü ve taçlı bir subay, duayla ilgili bir formül söyleyerek savaş ilân ediyordu. Aynı zamanda dinî bir görevli olan konsül, büründüğü dinî elbiselerle kurban sunarak İtalya'nın en eski ve en çok saygı duyulan tanrısının tapınağını açıyordu gösteriş içinde. General, savaşa gitmek üzere toplanan ordunun önünde dualar okuyor ve kurban sunuyordu. Atina ve Sparta için de aynı durum geçerliydi.[112]

Sefere çıkan ordu sitenin resmini temsil eder; din de orduyu izler. Yunanlılar beraberlerinde tanrıların heykellerini götürürlerdi. Her Yunan ya da Roma ordusu yanında ocak götürür ve kutsal ateş gece-gündüz yakılırdı.[113] Bir Roma ordusuna kâhinler ve fal bakıcıları eşlik ederdi, her Yunan ordusunun bir kâhini vardı.

Savaşa hazır olan bir Roma ordusunu inceleyelim. Konsül bir kurban getirir ve baltayla vurur; kurbanın kafası yere düşer: İç organları tanrıların taleplerini göstermek zorundadırlar. İç organlar bir hepatoskopi[1] uzmanı tarafından incelenir ve işaretler uygunsa konsül savaş işaretini verir. Eğer tanrılar savaşa izin vermiyorlarsa, en kurnaz düzen, en mutlu koşullar bile işe yaramazdı. Romalılardaki askerî sanatın temeline göre, tanrılar izin vermiyorsa savaşmak zorunda kalınmamalıydı. Bu nedenle askerî kamp giderek kaleye dönüşüyordu.

---

cre., 122. Demosth., Midiam içinde, 114. diyotorus XIV, 4.

[110] Aristofanes, Guepes., 86-865. Homeros, İlyada, XVIII, 504.

[111] Dionysius, II, 73. Servius, X, 14.

[112] Halikarnaslı Dionysius, IX, 57. Vergilius, VII, 601. Ksenofon, Hellen., VI, 5.

[113] Herodotos, VIII, 6. Plutark, Agésil., 6; Public., 17. Ksenofon, Gouv., de Laced., 14. Dionysius, IX, 6. Julius Obsequens, 12, 116. Stobee, 42.

[1] Kehânet için kurban edilen hayvanların iç organlarını kullanan bir yöntemlerden biri –*ç.n.*

Şimdi bir Yunan ordusunu inceleyelim. Ve örnek olarak da Yunan-Pers savaşlarından biri olan Platea savaşını ele alalım. Spartalılar düzene girmişlerdir, her biri savaş mevkiine yerleşmiştir ve başlarında da taçları vardır. Flütçülerin flütünden dinsel ilâhiler yükselmektedir. Hattın biraz gerisindeki kral kurbanları kesmektedir. Ama iç organlar uygun işaretler vermemektedir. Yeniden kurban kesilmesi gerekmektedir. Sırasıyla iki, üç, dört kurban fedâ edilir. Bu arada Pers süvarileri giderek yaklaşmakta, oklarını fırlatmakta ve epeyce Spartalı'yı öldürmektedirler. Spartalılar hareketsiz, kalkanları ayaklarının önünde, düşmana karşı savunmaya geçmeden beklemektedirler. Tanrıların işaretini beklemektedirler. Nihayet kurbanlardan olumlu işaretler gelir; Spartalılar kalkanlarını kaldırır, kılıçlarını çeker ve savaştan galip çıkarlar.

Her zaferden sonra kurban sunulurdu; kurban Romalılar'da çok iyi biliniyordu, Yunanlılarda da zaferin kökeni kurbandır. Bu görenek, zaferi sitenin tanrılarına atfeden düşüncenin sonucudur. Ordu daha savaştan önce, tanrılara Aeskhilos'dakine benzer bir duayı okumuştur: "Topraklarımızda oturan ve topraklarımıza sahip olan tanrılar, sizlere sesleniyorum. Silâhlarımız mutlu olur ve kentimiz kurtulursa sunaklarınızı dişi davar kanlarıyla sulayacağıma, boğalar kurban edeceğime ve mızrakla fethedilen zaferin eserlerini aziz tapınaklarınıza sereceğime söz veririm".[114] Verilen bu söze göre, galip gelen kurban sunmak zorundaydı. Ordu kente sözünü gerçekleştirmek için girerdi; uzun bir âyin alayı oluşturarak ve kutsal ilâhi söyleyerek, "*Bacchaüs'e ilâhi söyleyerek*" tapınağa gidilirdi.[115]

Roma'daki tören de hemen hemen aynıydı. Ordu kentin en önemli tapınağına alay şeklinde giderdi; alayın başında yer alan rahipler kurbanları götürürlerdi. Tapınağa ulaştıktan sonra, general kurbanları tanrılara fedâ ederdi. Askerler aynen kutsal törenlerde olduğu gibi yürüyüş sırasında taç takardı ve Yunanistan'da olduğu gibi ilâhi söylerlerdi. Ama öyle bir zaman geldi ki, artık askerler ilâhileri kışlada söylenen şarkılarla ya da generalleriyle dalga geçen sözlerle değiştirmekte sakınca görmediler. Ama en azından nakaratı korudular yani *Io triumphe* [zafer][116] Törene adını veren de bu nakarattı.

---

[114] Aeskhilos Sept chefs, 252-260. Euripide, Phénic., 573.

[115] Diodorus, IV, 5. Photius: "ünlü *zafere Bacchaüs'e ilâhi söyleyerek eşlik edilir*".

Din, barış ve savaş zamanındaki her fiile müdahale ediyordu. Her yerde hazır ve nazırdı, insanı kaplıyordu. Ruh, beden, özel yaşam, kamusal yaşam, yemekler, bayramlar, meclisler, mahkemeler, savaşlar, her şey site dininin etkisi altındaydı. İnsanın tüm hareketlerini düzenliyor, yaşamın her ânını ele geçiriyor, alışkanlıklarını saptıyordu. İnsanı o kadar mutlak bir otoriteyle yönetiyordu ki ondan başka bir şey yoktu.

Eskilerin dininin bir düzmece, başka deyişle komedi olduğuna inanmak yanlış bir düşünce olacaktır. Montesquieu, Romalıların sadece halkı bastırmak için kendilerine bir tapınma verdiklerini söyler. Bir din asla böyle bir kökenden gelmedi ve [*yöneticiler tarafından*] sadece kamu yararı gözetilerek desteklenmişse uzun süre ayakta kalamamıştır. Montesquieu, Romalıların "dinin Devlet'e" bağımlı olduğunu da söyler; ama bunun tersi doğrudur. Titus-Livius'dan okunacak birkaç sayfa ikna edici olacaktır. Ne Romalılar, ne de Yunanlılar Kilise [*l'Eglise*] ve Devlet arasında sıkça görülen üzücü çatışmalara tanık olmamışlardır. Bu, Sparta ve Atina gibi Roma'da da Devlet'in dine köle oluşuyla ilişkilidir; ya da daha doğrusu, Devlet ile din birlikteliği bütünleşmiş ve ikisi birbirine karışmıştır, birini diğerinden ayırt etmek imkânsızlaşmıştır, dolayısıyla da aralarında muhtemel bir çatışmayı düşünmek de imkânsızdır.

8. BÖLÜM
ÂYİN USULÜ KİTAPLARI ve YILLIKLAR

Eskilerin dininin karakteri ve erdemi, insan kavrayışını bir mutlak kavramıyla yüceltmeyi ve nihayet ihtiraslı ruhuna Tanrıyı görebileceği parlak bir yol açmayı içermiyordu. Bu din, küçük inançları, küçük pratikleri, titiz âyinleri birbirine kötü bir biçimde bağlayan bir bütündür. Anlam aramaya gerek yok, düşünmeye de, farkına varmaya da... Din sözcüğü bugün bizim anladığımız anlamı içermiyordu, biz bu sözcükle bir dogmalar bütünü, Tanrı üzerine bir doktrin, içimizde ve etrafımızdaki gizemler üzerine inanç sembolleri görüyoruz; aynı sözcük, eskiler için âyin, törenler, hâricî tapınma eylemlerini ifade ediyordu. Doktrine pek

[116] Varron, L. L., VI, 64. Plinius, H. N., VII, 56. Macrobe, I, 19.

yer yoktu; önemli olan pratiklerdi; Zorunlu olan ve insanı *bağlayan* pratiklerdi (*ligare, religio*). Din maddî bir bağ, insanı köleleştiren bir zincirdi. İnsan bu zincire alışmıştı ve onun tarafından yönetilirdi. Ondan korkuyordu ve ne muhakemeye, ne tartışmaya, ne de dik dik bakmaya cesaret ediyordu. Tanrılar, kahramanlar ve ölüler insandan maddî bir tapınma talep ediyordu ve insan ise tanrılar, kahramanlar ve ölülerle dost olmak ve dahası onlardan düşman yaratmamak için diyet ödüyordu.

İnsan, tanrıların dostluğuna pek güvenmiyordu. Bunlar kıskanç, tez öfkelenen, bağlanmayan, iyiliksever olmayan, insanla isteyerek ve bilerek savaş hâlinde olan tanrılardı. Ne tanrılar insanı, ne de insanlar tanrıları seviyordu. Onların varlıklarına inanıyor, ama var olmalarını da istemiyordu. Ev ya da yurttaşlık tanrılarından bile korkuyordu, sürekli olarak onlar tarafından aldatılmaktan çekiniyordu. İnsanın en büyük kaygısı bu görünmeyen kişilerin nefretini çekmekti. Yaşamı daima onları yatıştırmakla geçiyordu, şairin de dediği gibi "*paces deorum quaerere*". Peki, onları nasıl memnun edebilirdi? Özellikle onları memnun etmenin en emin yolu ne olabilirdi? Ya da onlara sahip olmanın yolu ne olabilirdi? Kimi formüllerin kullanılmasıyla bu yolun bulunduğuna inanıldı. Sözcüklerden oluşan dua, istenilen başarıyı sağlamıştı, çünkü tanrı söylenenleri kuşkusuz duymuştu. Tanrının üzerinde etkisi olmuştu. Çünkü ondan daha güçlüydü. Çünkü tanrı karşı koyamamıştı. Böylece bu duanın gizemli ve kutsal deyimleri korundu. Dua, babadan sonra oğul tarafından tekrarlandı. Yazmayı öğrenince, duaları yazmaya başladı. Her aile ya da en azından her dinsel aile, atalarının kullandığı ve tanrıların boyun eğdiği formüllerin bulunduğu bir kitaba sahip oldu.[117] Dua, tanrıların vefasızlığı karşısında insanın kullandığı bir silâhtı. Ama ne bir sözcüğü ne de bir hecesi değiştirilebilirdi. Özellikle söylenilen ritmi hiç mi hiç değiştirmemek gerekliydi. Yoksa dua gücünü kaybeder ve tanrılar serbest kalabilirdi.

Ama formül yeterli değildi: Titiz ayrıntıları içeren, değişmeyen ve dışarıda yapılan eylemler vardı. Kurban sunacak kişinin en ufak hareketi ve elbisesinin en küçük ayrıntısı bile düzenlenmişti. Bir tanrıya başvururken baş örtülü olunmalıydı; ama başka bir tanrı için baş açık olabilirdi; bir üçüncü tanrı için cüppenin eteği omuz üstüne atılmalıydı. Ki-

[117] Dionysius, I, 75. Varron, VI, 90. Çiçero, Brut., 16. Aulus-Gellius XIII, 19.

mi eylemlerde ise ayakların çıplak olması şartı vardı. Kimi dualar, ancak dua okuyan insanın duadan sonra soldan sağa kendi etrafında dönmesiyle etkili olabilirdi. Kurbanın türü, kılının ya da tüyünün rengi, kesme biçimi, bıçağın şekli, etleri pişirmekte kullanılan odunun türü, tüm bunlar her tanrı nezdinde her ailenin ya da her bir sitenin kendine has dini tarafından saptanmıştır. Eğer kurban sunmanın sayısız törelerinden biri ihmal edilmişse, şevk dolu bir kalbin tanrılara en semiz kurbanları sunması bile boşunaydı, çünkü törelerden birinin ihmal edilmesiyle kurban geçersiz sayılmıştı. Kutsal bir eylemde en küçük ihmal dinsizlikten sayılıyordu. En küçük bozulma yurt dinini bozuyor, alt üst ediyordu ve koruyucu tanrıları acımasız düşmanlara dönüştürüyordu. İşte bu nedenle Atina'da eski törelerde değişiklik yapan rahiplere acımasız davranılırdı;[118] aynı şekilde, Roma senatosu kurban sunarken hatâ yapan konsüllerin ve diktatörlerin rütbelerini düşürüyordu.

Tüm bu formüller ve uygulamalar, deneyerek olumlu sonuçlar elde eden atalardan miras kalmıştır. Dolayısıyla da yeniliğe gerek yoktu. Ataların yaptıklarına güvenmek yeterliydi ve en büyük dindarlık onlar gibi davranmaktı. İnancın değişmesi çok önemli değildi. İnançlar bilgelerin düşüncelerine ya da halkın tasavvuruna göre zaman içinde serbest şekilde değişebilir ve bin bir farklı şekle girebilirdi. Önemli olan, formüllerin unutulmaması ve törelerin değiştirilmemesiydi. Dolayısıyla, her site tüm bunları koruyan bir kitaba sahipti.

Kutsal kitaplar geleneği Yunanlılar, Romalılar ve Etrüskler'de evrenseldi.[119] Töreler bazen ahşap tabletler, bazen de bez üzerine yazılıyordu; Atina, törelerini bozulmasınlar diye bakır tabletlere yazıyordu. Roma, rahiplerin kitaplarına, kehânet kitaplarına, tören kitabına ve *İndigitamenta*[1] adlı derlemeye sahipti. Tanrılar onuruna düzenlenmiş eski ilâhiler koleksiyonuna sahip olmayan kent yoktu.[120] Dilin değişerek gelenek, görenek ve inançları da değiştirmesi boşunaydı; sözler ve ilâhi değişmeden kalıyordu ve anlamı artık bilinmeyen ilâhiler bayramlarda söylenmeye devam ediliyordu.

---

[118] Demosthenes, in Naer., 116, 117.

[119] Pausinias, IV, 27. Plutarkhos, Contre Colotès, 17. Pollux, VIII, 128. Plinius, H. N., XIII, 21. Valerius-Maximus, I, 1, 3. Varron, L. L., VI, 16. Censorinus, 17. festus, Ve Rituales.

[1] "Büyülü sözler ve yakarmalar". Kutsal kabul edilen kasalarda saklanırlardı. –*y.n.*

[120] Plutarkhos, Theseus, 16. Tacitus, Ann., IV, 43. Elien, H. V., II, 39.

Rahiplerin yazdığı kitap ve şarkılar titizlikle korunuyordu. Yabancılara asla gösterilmiyordu. Bir âyin ya da formülü açıklamak site dinine ihanetti ve tanrıları düşmana teslim etmek anlamına geliyordu. Daha fazla önlem almak adına, kutsal yazılar yurttaşlardan bile saklanıyor, yazılanları sadece rahipler bilebiliyordu.

Bu halklar nezdinde, eski olan kutsaldı ve eski olan her şeye saygı gösterilmeliydi. Bir Romalı "bu benim için değerlidir!" dediğinde bu benim için *antik* anlamına geliyordu. Yunanlılar da aynı ifadeyi kullanıyorlardı. Kentler geçmişlerine çok bağlıydı, çünkü dinlerinin tüm kuralları gibi tüm hikmeti de geçmişte buluyorlardı. Hatırlama ihtiyacı duyuyorlardı, çünkü tapınmaları hatıralar ve geleneklere bağlıydı. Dolayısıyla, eskiler tarihe bizden daha fazla önem veriyorlardı. Tarih, Herodotlardan ve Thukydideslerden çok daha önce vardı; yazılı olsun ya da olmasın, basit sözlü gelenekler ve kitaplar, sitelerin doğuşuyla yaşıttır. Ne kadar küçük ya da karanlık olursa olsun, kendi geçmişinde olup bitenlerin hatırasının korunmasına titizlenmeyen kent yoktu. Bu gösterişçilik değil, dinini ta kendisidir. Bir "Kent" geçmişinde olup biten her şeyi unutmadan muhafaza etme hakkını daima saklı tutuyordu. Çünkü tarihte her şey bizatihi kendisini tapınmaya bağlıyordu.

Tarih, gerçekten de kentin kuruluşuyla başlıyordu ve kurucunun kutsal ismini söylüyordu. Sitenin taptığı tanrıların ve koruyucu kahramanların efsanesiyle devam ediyordu. Her tapınmanın tarihi, kendi kökeni ve nedeni hakkında bilgi veriyor, aynı zamanda da gizli kalmış töreleri açıklıyordu. Tanrıların kudretlerini, iyiliklerini ya da öfkelerini gösterdikleri mucizevî olaylar burada zikrediliyordu. Rahiplerin uğursuz bir kehâneti nasıl da ustalıkla değiştirdiklerini ya da tanrıların kinlerini nasıl yatıştırdıklarını anlatan törenler burada yapılıyordu. Kenti mahveden salgın hastalıkların hangi aziz formüllerle iyileştirildiği burada kaydediliyordu. Tapınaklardan hangisinin hangi tanrıya vakfedildiği ve o tapınağa hangi gerekçeyle kurban sunulduğu anlatılıyordu. Kayıtlara dinsel olaylar, tanrıların lütufları ve çoğu kez de savaşta kazandıkları zaferler, öfkelerini gösterdikleri yıkımlar ve günahın kefaretini ödemek amacıyla kabul ettikleri kurbanlar yazılıyordu. Tüm bunlar sülalenin dinsel eğitimi amaçlanarak yazılmıştı. Bütün bu tarih yurttaşlık tanrılarının varolduğunun maddî kanıtıydı; tarihin içerdiği olaylar, tanrıların zaman içinde insana görünme biçimleriydi. Bu olaylardan birçoğu,

bayramları ve yıllık kurbanları yaratıyordu. Sitenin tarihi yurttşlara inanacakları ve tapacakları her şeyi söylüyordu.

Dolayısıyla bu tarih rahipler tarafından yazılıyordu. Roma, yüksek din görevlilerinin yıllıklarına sahipti; Sabin, Samnit, Etrüsk rahipleri de benzer yıllıklara sahiptiler.[121] Yunanlılardan bize, Atina'nın, Sparta'nın, Delfi'nin, Naksos'un, Tarentina'nın kutsal kitap ve yıllıklarının hatırası kalmıştır.[122] Hadrianus zamanında Yunanistan'ı dolaşan Pausinias'a, her kentin rahipleri eski yerel öyküleri anlatmıştı, onları uydurmuyorlardı, yıllıklarından öğrenmişlerdi.

Bu tür tarih yereldi. Kuruluşla başlıyordu, çünkü bu tarihten önceki olaylar siteyi hiçbir şekilde ilgilendirmiyordu. Bu nedenle de eskiler, kökenlerini tümüyle bilmiyorlardı. Ayrıca bu tarih, sadece sitenin karıştığı olayları anlatıyor, dünyanın geri kalan kısmıyla hiç ilgilenmiyordu. Her site, kendi dini ve takvimi gibi, kendine has bir tarihe sahipti.

Kent yıllıklarının öz ve biçim açısından acımasız ve tuhaf olduklarını düşünebiliriz. Yıllıklar bir sanat eseri değil, bir dinî eserdirler. Yazarlar ve Herodotos gibi anlatıcılar, Thukydides gibi düşünürler daha sonra gelmiştir. Tarih, rahiplerin ellerinden kurtulmuş ve böylece değişmiştir. Ama ne yazık ki bu güzel ve parlak yazılar, kentlerin eski yıllıklarına, inançlara ve eskilerin özel yaşamlarıyla ilgili öğrenebilecekleri mize erişemezler, dolayısıyla eskiyi öğrenme arzumuz bâki kalır. Çünkü gizli tutulan, tapınaklardan çıkartılmayan, kopyası alınmayan ve sadece rahiplerin okuyabildiği bu kitapların hepsi kaybolup gitmiştir ve bize çok küçük hatıraları kalmıştır.

Bu hatıranın bizim nezdimizdeki değeri çok büyüktür. Bu hatıra olmasaydı, Yunanistan ve Roma'nın bize antik çağlardan anlatacakları her şeyi reddetme hakkına sahip olabilirdik, çünkü günümüzdeki alışkanlıklarla, düşünme ve davranış biçimlerimizle bağlantısı olmayan bu öyküler inanılır görünmemektedir, dolayısıyla da hayal ürünü olabilirler. Ama bize eski yıllıklardan ulaşan bilgiler, eskilerin kendi tarihlerine gösterdikleri dindar saygıyı kanıtlamaktadır. Kentler, meydana gelen

[121] Dionysius II, 49. Titus-Livius, X, 33. Çiçero, De divin., II, 41; I, 33. Ii, 23. Censorinus, 12, 117. Suetonius, Claude, 42. Macrobe, I, 12; V, 19. Solin, II, 9. Servius, VII, 678; VIII, 398. Lettres de Marc-Aurèle, IV, 4.

[122] Plutarkhos, contre Colotès, 17. Athénée, XI, 49. Plutarkhos, Solon, XI, Morales, s. 869. Titus-Livius, XXI, 9. Tacitus, Ann., IV, 43.

olayları kaydediyor ve din gereği korundukları arşivlerde saklanıyorlardı. Bu kutsal kitaplardaki her sayfa, anlatılan olayla aynı yaştaydı. Maddî olarak bu belgelere zarar vermek olanaksızdı, çünkü rahipler koruyordu ve zarar görmemeleri için dinin titiz koruması altında tutuluyorlardı. Olayları bilen ve satırları yazan rahibin satır aralarına gerçek dışı olayları sıkıştırması pek kolay değildi. Çünkü her olayın açıklanmış bir talep olarak bizatihi tanrılardan geldiğine, bu taleplerin sonraki kuşaklara için dinî hatıralar ve hattâ kutsal eylem fırsatları verdiğine inanılıyordu; sitede gerçekleşen her olay, o günkü insanları geleceğin dinine bağlıyordu. Yurttaşlık tanrılarına güven gibi olağanüstü tercih ve de inançlar nedeniyle, gayri iradî imansızlıkların meydana çıktığını ve birçok hatânın yapıldığını anlayabiliyoruz, ama bilerek yalan söyleme tasavvur edilemezdi. Çünkü yalan günahkârlık olurdu; yalan söylendiğinde yıllıkların mukaddes varlıkları ihlâl edilmiş ve din bozulmuş olabilirdi. O hâlde eski kitaplardaki her şey doğru olmayabilir, ama en azından rahip sadece gerçekliğine inandığı olayları kaydetmişti yıllıklara. Oysa eski zamanların karanlığını aydınlatmak isteyen bir tarihçinin güvenebileceği yegâne şey, karşılaştığı hatâların düzmece ürünler olmadığını bilebilmesidir. Tarihçi tarafından incelenen ve eski zamanların yaşıtı olma üstünlüğüne sahip bu hatâlar, tarihçiye olayların ayrıntısını, ya da hiç değilse o zamanda yaşamış olan insanların samimî inançlarını açıklayabilir.

Gerçekte bu yıllıklar gizliydi; onları ne Herodotos, ne Titus-Livius okumuştu. Ama eski yazarların yazdıkları birkaç şey halka yayılmış ve tarihçilere birkaç bilgi kırıntısı ulaşmıştı.

Kaldı ki, yazılı ve gerçek belgeler olan yıllıklara, site halkı arasındaki bir sözlü gelenek de eşlik ediyordu: Bizimkiler gibi belirsiz ve ilgisiz değil, tamamen kentlere özgü olan, bireysel hayallere göre değişmeyen ve serbestçe değiştirilemeyen gelenekler mevcuttu. Çünkü gelenek tapınmaya bağlıydı ve dinî bayramlarda yıldan yıla tekrarlanan öykü ve şarkılardan oluşuyordu. Bu kutsal ve değişmeyen ilâhiler hatıraları sabitliyor ve geleneği sürekli kılıyordu.

Ancak geleneklerin değişmezliğinin yıllıklarınki kadar kesin olduğuna inanmak zordur. Tanrıları methetme arzusu gerçek sevgisinden güçlü olabilir. Bununla birlikte geleneklerin içeriklerini yansıttıkları yıllıklarla uyumlu olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Çünkü yıllıkla-

rı yazan ve okuyan rahipler, aynı zamanda eski öykülerin söylendiği bayramları yönetiyorlardı.

Nihayet yıllıklar ifşa edildi; Roma kendi yıllıklarını yayımladı; diğer İtalyan kentlerinin yıllıkları açıklandı; Yunan kentlerinin rahipleri yıllıkların içeriklerini anlatmayı çok tehlikeli bulmadılar. Yayımlanan gerçek eserler incelendi, araştırıldı. Varron ve Verrius Flaccus'den Aulus-Gellius ve Macrobius'a kadar bir bilginler okulu ortaya çıktı. Işık eski tarihi aydınlattı. Geleneğin içine sızmış olan ve önceki dönemin tarihçileri tarafından da tekrarlanan birkaç hatâ düzeltildi; örneğin, Porsena'nın Roma'yı aldığı ve Galyalılara fidye ödendiği öğrenildi. Tarihsel eleştiri dönemi başladı. Ama asıl kaynaklara kadar giden ve yıllıkların incelenmesiyle ortaya çıkan eleştirilerin, Herodotos ve Titus-Livius'un inşa ettiği tarihsel bütün fikrinin reddedilmesine dair bir şey önermediğini vurgulamak gerekir.

9. BÖLÜM
SİTE YÖNETİMİ, KRAL

1. Kralın dinsel otoritesi

Siteyi daha doğduğu günden itibaren, oluşturulacak yönetimi müzakere eden, yasalarını arayan, tartışan ve kurumlarını hazırlayan bir yönetim biçiminde tasavvur ederken ihtiyatlı davranmak gerekir. Sitede yasalar bu tarzda bulunmamış ve hükümetler böyle yapılmamıştır. Sitenin siyasî kurumları siteyle birlikte aynı gün doğmuştur, çünkü sitenin her üyesi, kurumları zaten insan inançları ve edinmiş oldukları din aracılığıyla filizler hâlinde içlerinde barındırıyorlardı.

Din, ocağın daima bir üst rahibi olmasını istedi; fakat din görevlisi otoritesinin paylaşılmasını kabul etmedi. Ev ocağının aynı zamanda ailenin babası da olan bir büyük rahibi vardı; ortak atalı klanın ocağının patriği vardı; her tribünün dinsel bir şefi vardı ve Atinalılar buna tribü kralı diyorlardı. Sitenin dini de kendi yüksek rahibine sahip olmalıydı.

Kamusal ocağın rahibi kral sıfatını taşıyordu. Krala başka unvanlar da veriliyordu, ama her şeyden önce site başkanlığının rahibiydi, Yu-

nanlılar ona (kurumları örgütleyen ve gözetleme görevini üstlenen) başkan diyorlardı, kimi kez de arhont diyorlardı. Kral, başkan, arhont gibi değişik adlar altında özellikle tapınmanın şefini, yani ocağı besleyen, kurbanı sunan ve duayı söyleyen, dinsel yemeklere başkanlık eden kişiyi görmeliyiz.

İtalya'nın ve Yunanistan'ın eski krallarının rahip olduklarını göstermek önemlidir. Aristoteles şöyle yazıyor: "Dinsel göreneğe göre, sitenin kamusal kurban sunma imtiyazı özel rahiplere değil, saygıdeğerlik vasfı ocaktan kaynaklanan 'burada' kral, 'şurada' başkan, bir 'başka yer'de arhont denilen insanlara bağlıdır."[123] Yunan sitelerinin oluşumunu en iyi bilen Aristoteles böyle konuşuyor. Bu değerli bölüm, kral, başkan, arhont sıfatlarının uzun süre eşanlamlı kullanıldığını kanıtlıyor; bunu eski bir tarihçi olan Lapsekili Charon'un Lakedemonyalıların krallarının hayatlarını konu alan "*Lakedemonların arhont ve başkanları*" adlı kitapla da doğruluyoruz.[124] Ayrım gözetmeden bu üç sıfatla adlandırılan kişi, aynı ânda üç sıfatı birden taşıyor olabilir, ama sitenin rahibi olan bu kişi saygıdeğerliğinin ve gücünün kaynağını tastamam kamusal ocak tapınmasından alıyordu.

Bu ilkel krallığa eşlik eden dinsel yükümlülüklerin özellikleri, eski yazarlar tarafından açıkça belirtilmiştir. Aeskhilos'da, Danaus'un kızları Argos kralına şu sözlerle başvurur: "Sen en yüksek başkansın ve bu ülkenin ocağını sen gözetiyorsun."[125] Eurupides'de, annesini öldüren Orestes, Menelaos'a şöyle seslenir: "Agamemnon'un oğlu olarak, Argos'ta hüküm sürmem doğru mudur?" Menelaos da cevap verir: "Sen, katil! Kurbanlara mahsus olan kutsal su kaplarına dokunabilir misin? Kurbanları kesebilir misin?"[126] O hâlde, bir kralın en önemli görevi dinsel törenleri gerçekleştirmektir. Sikyon'un[1] eski bir kralı tahtından indirilmişti, çünkü eli bir cinayetle kirlenmişti ve dolayısıyla kurban sunamazdı.[127] Rahip olamayacağı için kral da olamazdı.

Homeros ve Vergilius bize sürekli kutsal törenlerle meşgul olan

---

[123] Aristoteles, polit., VII, 5, 11 (VI, 8). Dionysius ile karşılaştırın, II, 65.

[124] Suidas.

[125] Aeskhilos, Suppl., 361 (357).

[126] Eurupides, Orestes, 1605.

[1] Yunanistan Mora yarımadasının kuzeyinde Korint ve Akhea kentleri arasında yer alan ve MÖ 7. yy'da kurulan Yunan kenti. *–ç.n.*

[127] Nicolas de Dama s. Fragm. des hist. Grecs. içinde, C. III, s. 394.

kralları gösterirler. Demosthenes ile eski Attika-Atina krallarının site dininin istediği tüm kurbanları kendilerinin sunduğunu ve Ksenefon ile de Sparta krallarının Lacedemon dininin şefleri olduğunu biliyoruz.[128]

Etrüsklerin "*lucumon*"ları[1] hem yüksek görevli, hem askerî şef, hem de yüksek din görevlisiydiler.[129]

Roma kralları için durum farklı değildi. Geleneklere göre hepsi rahip olarak görülür. Birincisi, kehânet biliminde eğitim gören ve kenti dinsel törelere göre kuran Romulus'dür. İkincisi Numa'dır. Titus-Livius'a göre: "dinsel görevlerin çoğunu yapardı, ama haleflerinin muhtemel savaşlarla daha çok meşgul olacaklarını, dolayısıyla da kurban işleriyle uğraşamayacaklarını öngörerek, kralların Roma'da dışında bulundukları zaman yerlerini alacak yüksek din görevlileri kurumunu oluşturdu." Roma papalığı da, ilkel krallığın bir tür yayılmasıdır.

Bu kral-rahipler tahta dinsel bir törenle geçerlerdi. Capitol tepesinin zirvesine götürülen yeni kral, taştan bir koltuğa oturuyor ve yüzünü güneye çeviriyordu. Solunda, başı kutsal olduğu kabul edilen ince bezlerle örtülen ve elinde kehânet âsası bulunan bir kâhin otururdu. Gökyüzünde kimi çizgileri tasavvur eder, dua okur ve elini kralın başına koyarak tanrılara yakararak, bu şeften hoşnut olduklarını belirten görünür bir işaretle onay vermelerini isterdi. Bir şimşek çakması ya da kuşların uçması tanrıların onayını gösterir ve böylece yeni kral görevini üstlenirdi. Titus-Livius, Kral Numa için yapılan töreni anlatır; Dionysius, bu törenin tüm krallar için yapıldığını ve krallardan sonra, konsüller için de uygulandığını belirtir. Kendi zamanında hâlâ uygulandığını da ekler.[130] Tabiî ki böyle bir geleneğin varolma nedenleri mevcuttur: Kral dinin en yüksek görevlisi olacaktır, dolayısıyla sitenin selâmeti de onun duaları ve kurbanlarına bağlı olacaktır, o hâlde öncelikle kralın tanrılar tarafından kabul edileceğinden emin olmak gerekirdi.

Eskiler, Spartalı kralların nasıl seçildikleri konusunda bilgi bırakmamışlardır; ama tanrıların talepleriyle seçime müdahale ettiklerinden emin olabiliriz. Tarihte, Sparta'nın sonuna kadar süren eski görenekler-

---

[128] Démosth., Contre Néère, Xénophone, Gouv. de lacéd., 13.

[1] Etrüsklerde on iki Devlet-Site'nin bir ya da birkaçında yönetme ve yargılama yetkisine sahip yüksek görevli. –*ç.n.*

[129] Vergilius, X, 175. Titus-Livius, V, 1, Censorinus, 4.

[130] Titus-Livius, I, 18. Dionysius, II, 6; IV, 80.

de, tanrılara danışma töreninin her dokuz yılda yenilendiğini görüyoruz; kralın Tanrı'nın inayetini kaybetmesinden korkuluyordu. Plutark şöyle anlatır: "Eforlar[1] her dokuz yılda bir aysız, ama açık bir gece seçerler ve gözlerini gökyüzüne çevirerek sessizce beklerler. Bir yıldız gökyüzünün bir yerinden diğerine giderse, bu krallarının tanrılara karşı suçlu olduğunun belirtisidir. Krallığı askıya alınır ve Delfi'den gelen yeni bir kâhinin incelemesinin ardından, hakları ve görevleri iade edilirdi."[131]

2. Kralın siyasî otoritesi

Ailede ev dininin şefi olarak baba, hem yargıç hem de efendiydi, yani otorite göreviyle dinsel görevler nasıl iç içeyse, sitenin büyük rahibi de aynı zamanda siyasî şeftir. Aristoteles'in ifadesine göre, sunak ona saygıdeğerlik ve güç atfeder. Dinsel görev ve siyasal gücün iç içe geçmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Aynı durumu tüm toplumların kökeninde buluruz; şâyet ahlâkî bir fikir dışındaki bir güce asla boyun eğmemek doğamızdan kaynaklanıyorsa, o zaman din, halkların çocukluk döneminden itibaren toplumsal itaati de tesis etmiştir.

Site dininin her şeye nasıl karıştığını dile getirmiştik. Tanrılara her ân bağlı olduğunu hisseden insan, insanla tanrı arasında yer alan rahibe de bağlı olduğunu hisseder. İşte kutsal ateşi gözeten bu rahiptir; Pindaros'un da dediği gibi, her gün icra edilen tapınma, siteyi her gün kurtarır.[132] Tanrıların karşı koyamayacağı dua formüllerini bilen rahiptir; savaş zamanında, kurbanı kesen ve tanrıların orduyu korumasını sağlayan da rahiptir. Böyle bir güçle donanmış birinin şef olarak kabul edilmesi ve tanınması normaldir. Dinin yönetime, adalete, savaşa her ân karışması nedeniyle, rahibin aynı zamanda, yüksek görevli, yargıç ve askerî şef olması kaçınılmazdır. Aristoteles'e göre "Sparta krallarının üç yetkisi vardır: Kurbanları verirler, savaşa komutanlık ederler ve adaleti sağlarlar."[133] Halikarnaslı Dionysius da Roma kralları için aynı terimleri kullanır.

---

[1] Bir tür devlet denetçisi, üst düzey yargıçlar. Her yıl seçilen beş kişilik heyet, her ay, kralın emirlerine riayet edeceklerini taahhüt eder, ama kral da yasalara uyacağına söz verirdi. Zaman içinde eforların kralların gücünü aştığı olmuştur.–*y.n.*

[131] Plutarkhos, agis, 11.

[132] Pindaros, Ném., XI, 5.

[133] Aristoteles, Polit., III, 9.

Bu monarşiye kuruculuk eden kurallar çok basittir, dolayısıyla uzun sürecek araştırmalar yapmaya lüzum yoktur; kurucu unsurlar tapınma kurallarından kaynaklanır. Kutsal ocağı inşa eden kurucu, doğal olarak ilk rahiptir. Tapınmanın aktarılmasındaki ilk kural sürekliliği olan verasetti. Ocak bir aileye ya da siteye aitti, ama din, ocağı besleme görevinin daima babadan erkek çocuğa geçmesini istemiştir. Din görevinin miras yoluyla geçmesi gibi, iktidar da dinle birlikte ve tabiî miras yoluyla geçiyordu.[134]

Yunanistan'ın eski tarihinin bilinen özelliklerinden biri, site krallığının sitenin ilk ocağını kuran kişiye ait olduğunu açıkça kanıtlar. İyonya kolonilerinin nüfusu Atinalılardan oluşmuyordu, daha ziyade Pelask, Eol, Abant, Kadmoslu karışımıydı. Bununla birlikte, yeni kentlerin ocakları daima Kodros[1] dinsel ailesinin üyeleri tarafından kurulmuştur. Bu kolonilerde Pelask, Abant, Eol soylarından birinin şef olması yerine on iki kentteki krallık daima Kodroslardan birine verilmiştir.[135] Elbette bu kişiler otoritelerini güçle elde etmemişlerdir, çok sayıda kentte Atinalı olarak sadece Kodros oğulları bulunuyordu. Ama ocağı onlar kurmuştu, o hâlde beslemek de onların göreviydi. Krallık tartışmasız Kodroslulara verildi ve miras yoluyla ailelerine sirayet etti. Battos, Afrika'da Kirena'yı kurmuştu: Battos oğulları uzun süre krallık onurlarına sahip oldular. Protis Marsilya'yı kurdu; Protis oğulları, babadan oğula din görevliliğini üstlendiler ve büyük ayrıcalıklara sahip oldular.

Eski sitelerin şeflerini ve krallarını yaratan güç değildi. İlk kralın da başarılı bir asker olduğunu söylemek doğru olmaz. Otorite ocak tapınmasından kaynaklanır. Din, evde aile şefini yarattığı gibi sitede de kralı yaratır. Tartışılmaz ve kaçınılmaz olan inanç, ocağın mirasçısı olan rahibin kutsal şeylerin emanetçisi ve tanrıların bekçisi olduğunu buyururdu. Böyle bir insana itaat etmekte tereddüt edilebilir miydi hiç? Kral kutsal bir kişidir, Pindaros'un dediği gibi "*kutsal kral*"dır. Kral tam olarak bir tanrı olmasa da, en azından "tanrıların öfkesinin dua ve büyü ile önlenmesi konusunda en güçlü insandı".[136] Bu insanın yardımı olmadan hiç-

---

[134] Burada sitelerin ilk zamanlarından söz ediyoruz. Daha sonra, verasetin kural olmaktan çıktığını göreceğiz ve Roma'da krallığın neden miras yoluyla geçmediğini anlatacağız.

[1] Kral, Melanthos'un oğlu. –*ç.n.*

[135] Herodotos, I. Pausinias, VI. Strabon.

bir dua etkili olamaz ve hiçbir kurban kabul edilemezdi.

Bu yarı dinsel ve yarı siyasî krallığın doğduğu ândan tüm kentlere yerleştiği döneme kadar, yerleşmesi için ne krallar fazla çaba gösterdi ne de uyrukların direncine rastlandı. Eski insanların ilk dönemlerinde, modern toplumların acı veren doğumlarında tanık olduğumuz dalgalanmalara ve mücadelelere rastlamıyoruz. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki dönemde, düzenli bir topluma dair kurallarla karşılaşmak için ne kadar zaman gerektiğini biliyoruz. Avrupa, yüzyıllar boyunca halk hükümetlerini tartışan birçok karşıt ilkeye ve mevcut toplumsal örgütlenmeleri kabul etmeyen halklara tanık oldu. Böyle bir gösteri, ne eski Yunanistan'da ne de eski İtalya'da görülür; tarihleri çatışmalarla başlamaz ve devrimler sadece sona doğru görülür. Bu halklarda toplum yavaş yavaş, ama sarsıntısız ve mücadelesiz biçimde oluştu, aileden tribüye, tribüden siteye uzun sürede, derece derece geçildi. Krallık, önce ailede daha sonra da siteye doğal olarak yerleşti. Birkaç kişinin ihtiraslı hayallerinin ürünü olmadı; herkesin gözünde açıkça görülen bir zorunluluktan doğdu. Uzun yüzyıllar boyunca, sakin, saygıdeğer ve itaat ettirici oldu. Krallar maddî güce ihtiyaç duymadı; kralların ne orduları ne maliyesi vardı. Ama ruh üzerinde güçlü olan inançlarla desteklenen otoriteleri, kutsal ve de ihlâl edilemezdi.

Krallıklar daha sonra göreceğimiz bir devrimle tüm kentlerde devrildi. Ama krallık devrilirken, insanların kalbinde kin yoktu. Genellikle devrilenlerin kibirlerinden kaynaklanan kinle karışık küçümseme onlarda asla görülmedi. İnsanların saygı ve sevgisi [*eski şef*] ne kadar gözden düşse de daima hafızalarda kaldı. Hattâ Yunanistan'da tarihte pek görülmeyen bir şey oldu; kral ailesinin hâlâ yaşamaya devam ettiği kentlerde, aile sınır dışı edilmedi, hattâ kralı iktidardan düşüren insanlar aynı zamanda ona saygı göstermeye devam ettiler. Halk, Efes'te, Marsilya'da, Kirena'da güçten düşmüş olan kraliyet ailesine saygı göstermeye devam etti. Bu kentlerde krallığın unvan ve nişanlarını korundu.[137]

Kral adı, halkların kurduğu cumhuriyetçi rejimden sonra da küfür olmaktan öte, saygı gösterilen bir unvan oldu. Bu sıfatın iğrenç ve hor görülen bir sözcük olduğu söylenir. Büyük bir hatâ! Romalılar bu sıfatı

[136] Sofokles, Kral Oedipus, 34.
[137] Strabon, IV, 171; XIV, 632; XIII, 608. Athénée, XIII, 576.

görülen bir sözcük olduğu söylenir. Büyük bir hatâ! Romalılar bu sıfatı kullanarak dualarında tanrılara sesleniyorlardı. Tiranlar bu unvanı almaya asla cesaret edemediyse, bunun nedeni, sıfatın iğrençliğinden değil, ama daha çok kutsal olduğundandır.[138] Yunanistan'da monarşi birçok kez yeniden kuruldu. Ama yeni hükümdarlar kendilerini asla kral olarak adlandırmadılar ve tiran adıyla yetindiler. Bu iki sıfat arasındaki fark, hükümdarda az ya da çok bulunan ahlâkî nitelikler değildi; iyi bir prense kral ve kötü birine de tiran denmiyordu. İkisini birbirinden ayıran dindi. İlkel krallar rahip görevlerini yerine getirmişlerdi ve otoriteleri ocaktan geliyordu. Sonraki dönemlerin tiranları sadece siyasî şefti ve güçleri zora ya da seçime dayanıyordu.

10. BÖLÜM
YÜKSEK GÖREVLİLER

Siyasî otorite ile din görevinin aynı şahsiyette toplanması krallık ile sona ermedi. Cumhuriyetçi rejimi getiren devrim, karışımı gayet doğal olan ve insan toplumunun temel yasasını taşıyan görevleri ayırmadı. Kralın yerini alan yüksek görevli, onun gibi rahipliği üstlendi ve aynı zamanda siyasî şef unvanını aldı.

Kutsal krallık unvanını kimi zaman yıllık yüksek görevliler taşıdı.[139] Korunan başkanlık adı bir başka yerde esas görevi belirtti.[140] Başka kentlerde arhont unvanı üstün geldi. Örneğin Thebai'de, ilk yüksek görevlinin adı buydu; ama Plutark'ın bu yüksek görevliye dair tanımı *din* görevlisinden pek farklı olmadığını gösteriyor. Bu görevli bir arhont ise resmî görevi sırasında bir rahip için uygun görülen tacı takmak zorundaydı;[141] din saçlarını uzatmasını ve üstünde demirden yapılmış bir nesne taşımasını yasaklıyordu. Bu talimatlar görevlinin Romalı rahipleri[1] andırdığını gösteriyor. Platea kentinin de bir arhontu vardı ve bu sitenin

[138] Titus-Livius, III, 39. Suetonius, Julius Caesar, 1 ve 6. Çiçero, republ., I, 33.
[139] A. Mégare, à Samothrace. Titus-Livius, XLV, 5; Boeckh, Corp. İnscr., 1052.
[140] Boeckh, no: 1845. Pindaros, ném., XI.
[141] Plutarkhos, Quest. rom., 40.

[1] Burada adı geçen Romalı rahiplere 'flamine' adı verilirdi. Sayıları 15'ti. 3'ü büyük, 12'i küçük flamine'dir. Yüksek din görevlisi ya da pleb tarafından seçilirler ve başlarında beyaz renkte deriden konik bir başlık taşırlardı. *–ç.n.*

dinine göre arhont, görevini yürüttüğü sürece beyaz renkli elbiseler giymeliydi, din ona kutsal renklere bürünmesini buyuruyordu.[142]

Atinalı arhontlar göreve başlayacakları gün, başlarında yaban mersininden bir taçla akropole çıkarlar ve siteyi koruyan tanrıya kurban sunarlardı.[143] Görevleri sırasında başlarında yaprakla bezenmiş bir taç taşımaları da görenekler arasındaydı.[144] İlerleyen zamanda gücü simgeleyen ve de güç simgesi olarak kalan tacın sadece dinsel bir simge, dua ve kurbana eşlik eden dışsal bir simge olduğu doğrudur.[145] Sıralanan dokuz arhont arasında Kral sıfatı verilen kişi dinsel şefti; ama meslektaşlarından her birinin dinle ilgili bir görevi vardı ve tanrılara sunulacak kurbanları vardı.[146]

Yunanlılar bu yüksek görevlileri için harfi harfine kurban verecek kişiler anlamına gelecek sözcükler kullanıyordu.[147] Bu yüksek görevli hakkındaki düşünceyi belirten eski bir deyimdir. Pindaros, bu kişilerin ocağa sundukları hediyelerle sitenin selâmetini koruduklarını söylemektedir.

Roma'da konsülün ilk işi foruma, halkın toplandığı alana kurban sunmaktır. Halkın toplandığı alana kurbanlar getirilirdi; konsül din görevlisinin bunların hediye olarak sunulacak kurbanlar olduğunu açıklamasından sonra, kurbanları elleriyle sunar ve bir haberci kalabalıktan dinsel sessizlik ister, bir flütçü de seslendirdiği kutsal ezgilerle bütün olup bitene eşlik ederdi.[148] Birkaç gün sonra konsül, Romalı penatelerin geldiği Lavinium'a gider ve tekrar kurban sunardı.

Biraz dikkatle incelendiğinde eskilerdeki yüksek görevlinin taşıdığı özelliklerle modern toplumların Devlet şeflerinin özelliklerinin birbirine çok az benzediği görülebilir. Eskilerde din görevi, adalet ve komutanlık bir kişide toplanmıştır. Görevli, dinsel olduğu kadar siyasî bir birlik olan siteyi temsil eder. Kehânetler, töre, dua, tanrıların koruması

---

[142] A.g.e, Aristide, 21.
[143] Thukydides, VIII, 70. Apollodore, Fragm. 21 (coll. Didot).
[144] Demosthenes, Midiam içinde, 33. Eschine, Timarch., 19.
[145] Plutarkhos, Nicias, 3; Phocion, 37. Çiçero, in Verr., IV, 50.
[146] Pollux, VIII, ch. IX. Likurgukos, coll. Didot, c. II, s. 362.
[147] Thukydides, I, 10; II, 10; III, 36; IV, 65. karş. Hérodote, I, 133; III, 18; Eschyle, Pers., 204; agam., 1202; Euripides, Trach., 238.
[148] Çiçero, De lege agr., II, 34. Titus-Livius, XXI, 63. Macrobe, III, 3.

onun ellerinde toplanmıştır. Konsül bir insandan farklıdır; insan ile tanrı arasındaki elçidir. Kamunun talihi onun talihine bağlıdır; sitenin koruyucu kahramanı gibidir. Bir konsülün ölümü cumhuriyete uğursuzluk getirir.[149] Titus-Livius bize, Konsül Cladius Neron'un meslektaşının yardımına koşmak için orduyu terk ettiği zaman, Roma'nın bu ordu hakkında ne kadar kaygılandığını gösterir; şefini kaybeden ordu, tanrıların korumasından yoksun kalmıştır, konsülle birlikte kehânetler de gitmiştir, yani din ve tanrılar da gitmiştir.

Konsül görevinden bir şekilde ve sırayla ayrılan üyeler olan diğer Romalı yüksek görevliler de dinî ve siyasî yetkilere bir arada sahiptiler. Kimi günlerde kendisine eşlik eden bir sayımcı olarak site adına kurban sunar ve eliyle kurbanı okşardı. Yargıç ve yönetici olan praetor, kentsel yönetim görevlisi aedilis, dinsel bayramlara başkanlık ederdi.[150] Bütün yüksek görevliler kutsal eylemin icrasında hazır bulunurdu. Çünkü eskilerin düşüncesinde, her otorite, nereden bakılırsa bakılsın dinseldir. Kurban sunmayan görevliler sadece Pleblerin tribünleridir, dolayısıyla da gerçek görevliler arasında sayılmazlar. Daha sonra göreceğimiz gibi otoriteleri tümüyle olağanüstü türdendir.

Yüksek görevliye atfedilen din görevi, özellikle seçilme biçiminde görülür. Eskiler nezdinde, sitenin şefinin belirlenmesinde insanların oylarının yeterli olmadığı görülmektedir. İlkel krallığın sürdüğü günlerdeki dinsel yasaya göre, dinî olan her görev babadan oğula geçti, dolayısıyla da şefin doğumla belirlenmesi olağan kabul edildi. Doğum ise tanrıların isteğinin açıklanması olarak kabul edilirdi. Devrimlerin krallıkları tasfiye ettiği yerlerdeki insanlar, doğumun yerini alacak, yani tanrıların tasvip edeceği bir seçim şekli aramışlardır. Tüm Yunan halkları gibi, Atinalılar da kura yönteminden daha iyisini bulamamışlardır. Ama Atina demokrasisinin suçlandığı bu yöntem konusunda peşin yargılar geliştirmemek gerekir. Bu konuyu eskilerin düşüncesine doğru giderek biraz daha aydınlatalım. Onlar için talih rastlantı değildir; ilâhî isteğin açığa vurulmasıdır. Aynı şekilde, yukarının gizemlerini keşfetmek amacıyla tapınaklarda ve site yüksek görevlisinin seçiminde de bu yönteme başvuruluyordu. Tanrıların kuradan çıkarttıkları adla, kendilerine en lâ-

[149] Titus-Livius, XXVII, 40.

[150] Varron, L. L. VI, 54. Athénée, XIV, 79.

yık olanı seçtiklerine ikna olunmuştu. Bu Platon'un da düşüncesiydi: "Talihin belirlediği insan, tanrının sevdiği insandır diyoruz ve yönetmesini doğru buluyoruz. Kutsal şeylerle ilgili tüm yüksek görevlerdeki seçimi, kendisine hoş görünenleri seçmesi için tanrıya bırakalım. Talihe güvenelim." Site görevlilerin tanrılardan geldiğine inanıyordu.[151]

Roma'da da durum aynıydı. Konsülün belirlenmesi insanlara ait olamazdı. Halkın isteği ya da yersiz arzusu yasal olarak bir yüksek görevli yaratamazdı. Şimdi konsülün nasıl seçildiğine bakalım: Resmî görevdeki yüksek görevli, yani kutsal vasıfları ve kehânetleri taşıma kâbiliyetine sahip olan kişi, uğurlu günler içinden konsülün atanacağı zamanı tayin ediyordu. Atamadan önceki gecede, gözlerini bulutsuz gökyüzüne çevirerek tanrıların gönderdiği işaretleri izleyerek zihnen yüksek göreve gelecek birkaç kişinin ismini söylüyordu.[152] Eğer kehânetler uygunsa, tanrılar bu adayları onaylıyor demekti. Ertesi gün halk, Roma'da ünlü Campus Martius[1] meydanında toplanırdı; tanrılara danışan aynı kişi de toplantıya başkanlık ederdi. Kehânetlerle belirlediği adayların adını yüksek sesle duyururdu. Eğer kehânetlere uygun görülmeyen bir isim varsa, bu ismi telâffuz etmezdi.[153] Halk sadece başkanın söylediği isimler için oy kullanabilirdi.[154] Başkan sadece iki isim söylerse, halk da sadece bunlar için oy kullanırdı; eğer üç adayın ismini söylerse, halk bunlar arasından seçerdi. Meclis, başkanın belirlediği isimler dışında oy kullanma hakkına asla sahip değildi. Çünkü tanrılar, sadece kehânetlerde adı geçenleri onaylamıştı.

Cumhuriyetin ilk yüzyıllarında titizlikle kullanılan bu seçim tarzı,

---

[151] Platon, Lois, III, s. 690; VI, s. 759. Karş. Démosth., in Aristog., s. 832. démétrius de phal., fr. 4. Birçok çağdaş tarihçinin talih yoluyla seçilme biçimini Atina demokrasisinin bir icadı gibi sunarlar. Aksine, aristokrasi egemen olduğunda, yürürlükteydi (Plutarkhos, périclès, 9). Demokrasi üstün geldiğinde, hiçbir fiili iktidar vermediği arhontlar için kura çekimini korudu. Gerçek bir otoriteye sahip olan komutanlar (yüksek rütbeli subay-stratège) için bu yöntemden vazgeçti. Bu konuya tekrar geleceğiz. Demokrasiye, gerekli olan sınırlar içinde ortadan kaldırdığı bir yönetim usulünü atfetmemek önemlidir.

[152] Valerius- Maximus, I, 1, 3. Plutarkhos, Marcellus, 5.

[1] Latince Romalı kahramanların üzerinde yürüdüğü "Tanrı Mars'ın alanı". İtalyanca *Campo Marzio*, Antik Roma'da halk tarafından sahiplenilmiş yaklaşık 2 km genişliğindeki alan. –*y.n.*

[153] Velleius, I, 92. Titus-Livius, XXXIX, 39. Valère-Maxime, III, 8, 3.

[154] Dionysius, IV, 84; V, 19; V, 72; V, 77; VI, 49.

Roma tarihinin bizi şaşırtan kimi özelliklerini de açıklar. Örneğin halk çoğu kez, oy birliğiyle başka iki kişiyi konsüllüğe seçmek isterse de yapamazdı. Çünkü başkanın bunlarla ilgili kehâneti yoktur ya da kehânetler uygun değildir. Buna karşın, halk nefret ettiği iki konsülü seçebilir.[155] Çünkü başkan, sadece iki isim söylemiştir ve bunlar için oy kullanmak gerekmiştir; oy evet ya da hayır diyerek yapılmaz. Her oy, iki özel isim içerir ve belirlenen kişilerden başka isim yazılamaz. Kendisine iğrenç gelen adayların sunulduğunu gören halk, oy kullanmadan çekilerek öfkesini gösterebilir. Ama meydanda oy kullanmak için daima yeterince yurttaş bulunur.

Meclis başkanının gücünü burada görüyoruz. Halka değil de, meclis başkanına yakıştırılan deyim – *creat consules* – bizi şaşırtmamalı. Gerçekten, halkın değil sadece başkanın yapabildiği şeyler vardır: Konsülleri belirler, çünkü tanrıların isteğini bulup çıkaran odur. Konsülleri belirlemese bile, en azından tanrılar konsülleri onun aracılığıyla belirlerdi. Halkın gücü sadece seçimin onaylanmasıyla ifade ediliyordu ve eğer kehânetler üç-dört adayı uygun görmüşse, adaylar arasından sadece birisi seçebilirdi.

Bu usulün Roma aristokrasisine gayet faydalı olduğundan kuşku yoktur, ama seçim biçiminin aristokrasi tarafından icât edilen bir kurnazlık olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Sözünü ettiğimiz dine itikat edilen yüzyıllar boyunca böyle bir kurnazlık düşünülemezdi. Böyle bir kurnazlık ilk zamanlarda siyaseten gereksizdi, çünkü oylamada *patriciler* zaten çoğunluğa sahiptiler. Hattâ tek bir kişiye aşırı yetki verseydiler bile, sonuç onların aleyhine olurdu. Bu seçim görenekleri ya da töreleriyle ilgili vereceğimiz tek açıklama, yüksek görevli seçiminin halka ait olmadığına, ama tanrılara ait olduğuna herkesin içtenlikle inanmış olmasıydı. Sitenin dinine ve talihine sahip olacak kişi ilâhî bir sesle açıklanmalıydı.

Bir yüksek görevlinin seçiminin ilk kuralı Çiçero'un verdiği kuraldır: "Törelere göre atansın." Eğer birkaç ay sonra, Senato'ya birkaç törenin ihmal edildiği ya da tam olarak gerçekleşmediği söylenirse, Senato konsüllere görevi bırakma talimatını veriyor ve onlar da bu talimata itaat ediyorlardı. Örnekler çoktur, aralarından iki ya da üç kişinin, be-

[155] Titus-Livius, II, 42; II, 43.

ceriksiz ya da kötü düşünceli olduğunu kabul edip Senato'nun rahatlıkla böyle bir konsülü gözden çıkardığına inanabilirsek de, çoğu zaman bunun tersi oluyor ve sadece dinin uygun görmediği bir tedirginliğin yarattığı bir durum azil gerekçesi olabiliyordu.

Talihin ya da kehânetin, seçilen bir arhont ya da konsülün meziyetinin imtihan edildiği bir tür sınav olduğu doğrudur. Ama bu olgu bizlere, sitenin yüksek görevlide hangi meziyetleri aradığını gösterse de, savaşta en cesaretli, barışta en becerikli ve en doğru kişiyi aramadığını da gösteriyor. Aranan, tanrıların en çok sevdiği kişidir. Gerçekten Atina Senatosu, yeni seçilen kişiye bedensel bir özrü olup olmadığını, bir ev tanrısına tapınıp tapınmadığını, ailesinin tapınmaya sâdık olup olmadığını, kendi ölülerine karşı görevini yerine getirip getirmediğini soruyordu.[156] Neden tüm bu sorular? Tanrıların kötü niyetinin işareti olan bedensel özür, o insanı dinsel bir görev icra etme liyakâtinden yoksun kılıyordu, dolayısıyla da hiçbir yüksek görevi üstlenemezdi; aile tapınmasına sahip olmayan yurttaşlık tapınmasında yer alamazdı ve site adına kurban sunmaya da uygun değildi; aile tapınmasına sâdık değilse yani atalardan biri dini gücendiren bir eylemi gerçekleştirmişse ocak ebediyen kirlenmiş sayılacağından, tanrılar o sülaleden nefret ederdi; kendisi ölülerinin mezarını ihmal etmişse, onların korkunç öfkesine maruz kalır ve görünmeyen düşmanlar tarafından takip edilirdi. Site kaderini böyle bir insana teslim etmekle tedbirsizlik yapmış olurdu. İşte müstakbel yüksek görevliye sorulacak belli başlı sorular bunlardı. Ne karakterine, ne de zekâsına bakıp kaygılanmak söz konusu değildi. Öncelikle dinsel görevin yerine getirilmesindeki yeteneğinden ve site dinini tehlikeye atıp atmayacağından emin olmak gerekirdi.

Bu türden bir sınav Roma'da da geçerliydi. Konsülün cevap verdiği sorular konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız doğrudur. Ama bu sınavın yüksek din görevlileri için yapıldığını bilmek bizim için yeterlidir.[157]

---

[156] Platon, Lois, VI. Xénophone, Mémor., II. Pollux, VIII, 85, 86, 95.
[157] Dionysius, II, 73.

11. BÖLÜM
YASA

Hindularda olduğu gibi, Yunanlılar ve Romalılarda da yasa, öncelikle dine bağlı olmuştur. Sitelerin eski yasaları töreler, din ve âyinle ilgili buyruklar, dualar bütünü olduğu kadar yasal bir takım hükümler bütünüdür de. Mülkiyet hakkı ve miras hakkı ise, kurban, mezar ve ölülere tapınma kuralları içinde dağınık şekilde yer almışlardır.

Krallık yasaları adı verilen Roma yasalarından bize kalan, sivil yaşamdan çok tapınmayla ilgilidir. Bunlardan biri suçlu bir kadının sunağa yaklaşmasını yasaklar; bir diğeri kutsal yemeklerden bazılarının verilmesini yasaklar; bir üçüncüsünde ise savaştan zaferle dönen bir generalin kente döndüğünde yapması gereken dinsel âyini söyler. Daha yeni olan On iki Levha yasası da, mezarın dinsel âyinlerini içeren titiz buyruklar verir. Solon'un hem bir yasa, hem bir anayasa, hem de bir âyin kitabı olan eserinde, kurbanların sırası, zarar görenlerin tazminat şekli, düğün ve ölüm âyinleri düzenlenmiştir.

Yasalar kitabında Çiçero, pek de hayalî olmayan bir yasamanın planını yapar. Yasası, özü ve biçimi itibariyle eski yasa koyucuları taklit eder. İşte ilk hükümleri: "Tanrılara temiz ellerle yaklaşılsın; – Babaların tapınaklarına ve ev Larisleri'nin evlerine bakılsın; – Rahipler kutsal yemeklerde sadece belirlenmiş yemekleri kullansınlar;– Manes [*ölülerin ruhları*] tanrılarına yapılması gereken tapınma yapılsın." Romalı filozofun Laris ve Maneslerin eski dinine pek aldırış etmediğini görüyoruz, ama kendini eski yasalara benzer bir yasa çizmeye ve tapınma kurallarını yasanın içine yerleştirmeye zorunlu sayıyordu.

Roma'da bir kişi yasaları bilmiyorsa o kişinin iyi bir din görevlisi olamayacağı apaçık bir gerçekti. Tabiî tersi de geçerliydi, yani dini bilmeden yasa bilinemezdi. Hukuk danışmanlığı, uzun bir süre boyunca sadece yüksek din görevlileri tarafından yapıldı. Yaşamdaki hemen hemen bütün eylemlerin dinle bağlantısı vardı, dolayısıyla da her şey bu rahiplerin kararlarına bağlıydı; sonsuz sayıdaki dâvalarda tek yetkili onlardı. Evlilikle, boşanmayla, çocukların yurttaşlık ve dinsel haklarıyla ilgili tüm itirazlar onların mahkemesine gidiyordu. Bekârlığın olduğu gibi akrabalar arası zinanın da [*inceste*] yargıcıydılar. Evlât edinme dinsel bir eylemdi ve din görevlisinin onayıyla gerçekleşebilirdi. Vasiyet

hazırlamak, dinin vesayet ve tapınmanın aktarılması için düzenlemiş olduğu düzeni yıkmak anlamına geliyordu. Dolayısıyla vasiyete öncelikle rahipler izin verirdi. Mülkiyetin sınırları din tarafından belirlendiğinden, iki komşu anlaşmazlığa düştüğünde, din görevlisi ya da arvales rahipleri huzurunda savunma yaparlardı. İşte bu nedenle, aynı kişiler hem din görevlisi hem de hukuk danışmanlığını yürütürlerdi; hukuk ve din aynıdır. [158]

Atina'da arhont ve kral, Romalı yüksek din görevlisiyle aynı hukukî yetkilere sahipti.[159]

Eski yasaların yaratılma tarzı açıkça görülmektedir. Bunları icât eden bir insan değildir. Solon, Likurgos, Minos, Numa, sitelerinin yasalarını yazılı hale getirmişler, ama yasaları yapmamışlardır. Bizce şâyet yasa koyucu, dehâsının gücüyle bir yasayı yaratan ve bunu diğer insanlara dayatan bir kişi ise, eski insanlar arasında böyle bir yasa koyucu asla var olmadı. Antik yasa, halkın oylarından da kaynaklanmadı. Oy sayısının bir yasa yaratabileceği düşüncesi, çok daha sonraki sitelerde ve sadece siteleri değiştiren iki devrimden sonra ortaya çıktı. Bu zamana kadar görülen yasalar, antik, değişmez ve saygıdeğer bir şey olarak tezahür eder. Site kadar eski olan *yasa, kurucunun ocağı kurmasıyla aynı ânda ortaya çıkmıştı, moresque viris et moenia ponit.* Din kurumlaşırken yasalar da kurumlaştı. Ama bunları bizatihi ocağın kurucusunun tasavvur ettiğini söyleyemeyiz. O hâlde yasanın gerçek sahibi kimdir? Daha önce aileyi, mülkiyeti, mirası, vasiyeti, evlât edinmeyi düzenleyen Yunan ve Roma yasalarından söz ederken, bu yasaların oldukça eski kuşakların inançlarıyla tastamam örtüştüğünü görmüştük. Eğer bu yasaları, doğal hakkaniyetle kıyaslarsak çoğu kez çelişkili olduklarını görürüz. Yasaların kökeninin mutlak hukuk kavramında ve adalet duygusunda aranmadığı açıkça görülür. Ama aynı yasaları ölüler ve ocak tapınması önüne koyarsak ve ilkel dinin değişik talimatlarıyla karşılaştırırsak, bunlarla mükemmel bir uyum içinde olduklarını kabul ederiz.

İnsan kendi vicdanını inceleyip de "bu doğru, âdil; bu yanlış, adaletsiz" demedi. Antik hukuk böyle doğmadı. Ama insan, dinsel yasa gere-

---

[158] Çiçero, De legib., II, 9; II, 19; De arusp. Resp., 7. Dionysius, II, 73. Tacitus, ann., I, 10; Hist., I, 15. dion Cassius, XLVIII. 44. Plinius, Hist. Nat., XVIII, 2. Aulu-Gelle, V, 19; XV. 27.

[159] Pollux, VIII. 90.

ği kutsal ocağın babadan erkek çocuğa geçeceğine inanıyordu; buradan evin bir miras malı olduğu ortaya çıktı. Babasını tarlasına defneden insan, ölünün ruhunun ebediyen tarlanın sahibi olacağına ve gelecek kuşaklardan sürekli bir tapınma isteyeceğine inanıyordu; ölünün alanı ve kurbanların yeri olan tarlanın bir ailenin başkasına devredilemeyeceği kabulünden mülkiyet ilkesi ortaya çıktı. Din, tapınmayı kız çocuğun değil, erkek çocuğun sürdüreceğini buyuruyordu ve dine eşlik eden yasa da, mirasa kız çocuk değil, erkek çocuk sahiptir; erkek tarafından yeğenin miras hakkı vardır, kadın tarafından yeğenin miras hakkı yoktur diyordu. İşte yasa böyle yapıldı; kendiliğinden vazedilmişler aracılığıyla ortaya çıktı ve araştırmaya gerek kalmadı. Yasalar inancın doğrudan ve zorunlu sonucuydu; insanlar arasındaki ilişkilere uygulanan dinin ta kendisiydi.

Eskiler yasalarının tanrılardan geldiğini söylüyorlardı. Giritliler yasalarını Minos'a değil, Zeus'a atfediyorlardı; Lakedemonyalılar yasa koyucularının Likurgos değil de Apollon olduğuna inanıyorlardı. Romalılar, yasalarının eski İtalya'nın en güçlü tanrıçalarından biri olan Egeria'nın sözlerinin Numa tarafından yazılmasıyla meydana geldiğini söylerler. Etrüskler yasalarını tanrı Tages'den almışlardır. Tüm bu geleneklerde doğruluk payı vardır. Eskilerde gerçek yasa koyucu insan değildi, insanın içinde mevcut olan dinsel itikattı.

Yasalar uzun süre kutsal bir şey olarak kalmışlardır. İnsanın iradesinin ya da halkın oylarının bir yasa yapabileceğine inanıldığı dönemde bile, dine danışmak ve dinin rızasını almak gerekiyordu. Roma'da, oyların ve oybirliğinin bir yasa yapılması için yeterli olmadığına inanılıyordu; halkın kararının yüksek din görevlileri tarafından onaylanması ve tanrıların önerilen yasayı kehânetler aracılığıyla onaylaması gerekiyordu.[160] Birgün pleb tribünü, bir yasanın tribü meclisi tarafından kabul edilmesini ister. Bir patrici şöyle der: "Yeni bir yasa yapma ya da varolan yasaları düzeltme hakkınız var mı? Siz ki kehânetlere sahip değilsiniz, meclislerinizde dinsel eylemde bulunmuyorsunuz, dinle ve aralarında yasa da olan kutsal şeylerle ortak neyiniz var?"[161]

Bunları gördüğümüzde, eskilerin yasalar söz konusu olduğunda,

---

[160] Dionysius, IX, 41; IX, 49.

[161] Dionysius, X, 4. Titus-Livius, III, 31.

uzun zamanlar boyunca neye itibar ettikleri ve neye bağlandıklarını olduklarını görüyoruz. Yasaları insan eseri olarak görmüyorlardı. Yasaların kökeni azizdi. Platon'un "yasalara itaat etmek, tanrılara itaat etmektir" sözü boşuna söylenmiş değildir. Sokrates'in kendi yaşamını yasalar istediği için fedâ ettiğini gösteren Kriton'un Yunan düşüncesini açıkladığını görürüz. Sokrates'den önce, Termofil kayasına şunlar yazılmıştı: "Ey yolcu! Sparta'ya git, söyle ki biz yasalara itaat etmek için öldük". Eskilerde yasa daima kutsaldır; krallık zamanında, kralların ecesidir; cumhuriyet zamanında, halkın ecesi olmuştur. Yasaya itaatsizlik etmek, kutsal olana saygısızlık etmektir.

Yasa, ilke olarak değişmez, çünkü ilâhîdir. [*İlahî*] Yasaların asla ilga edilmediğini belirtelim. Yeni yasalar yapılabilirdi, ama eski yasalar çelişkili olsa da yürürlükte kalmaya devam ederlerdi. Dracon yasası, Solon yasası tarafından iptal edilmedi,[162] ne de kraliyet yasaları On iki Levha tarafından. Yasanın kazılarak nakşedildiği taşın dokunulmazlığı vardı; belki olsa olsa dikkatsiz davrananlar taşı bir başka yöne çevirebileceklerine inanıyorlardı. Karşıt ve farklı yasalar taşın üstünde bir arada duruyor ve her ikisine de saygı gösterilmesi gerekiyordu. İsaeuos'un savunmalarından birinde, iki kişi arasındaki mirası tartışmasını görüyoruz; her biri yasanın kendi lehine olduğunu ileri sürüyordu; oysa her iki yasa da hem çelişkili hem de kutsaldır. Manu yasası, ağabeylik hakkını düzenleyen eski yasayı korur, fakat yeni bir yasa kardeşler arasında eşit paylaşımı önerir.

Antik yasanın asla bir gerekçesi yoktur. Niye olacak ki? Yasa kendi nedenlerini açıklamaya zorunlu değildir; tanrılar yaptığı için yasadır. Tartışılamaz ve zorunludur; bir otoritenin eseridir; insanlar ona itaat ederler, çünkü ona güvenirler.

Yasalar uzun kuşaklar boyunca yazılı değildi; inanç ve dua formülleriyle, babadan oğula aktarılıyordu. Ailenin ve sitenin ocağı etrafında sürüp giden kutsal bir gelenekti.

İbadetler ve törenlerle yoğrulmuş töreler, yasaların yazılmaya başladığı gün kutsal kitaplara, töre kitaplarına emanet edildiler. Bunu kentin kutsal kitaplarında okuduğunu söyleyen Varron, Tusculum kentinin eski bir yasasına göndermede bulunur.[163] Asıl belgeleri incelediğini söy-

[162] Ancocide, I, 82, 83; Demosthenes, in Everg., 71.
[163] Varron, L. L., VI, 16.

leyen Halikarnaslı Dionysius, Decemvirler döneminden önceki Roma'da, yazılı yasalar olarak bulunanların rahiplerin kitaplarından ibaret olduğuna işaret eder.[164] Yasa, daha sonra âyin kitaplarından çıkarak ayrıca yazılır; ama görenek devam eder, bir tapınağa konulan yasanın koruyuculuğu rahipler tarafından yapılır.[165]

Yazılı olsun olmasın, çok kısa kararların formüle edildiği bu yasalar, biçim olarak Musa'nın kitabı [*Tevrat*] ya da Manu kitabındaki âyetlerle karşılaştırılabilir. Yasanın sözlerinin de ahenkli olduğu görülür.[166] Aristoteles, yasaların yazılı olmadığı dönemde şarkı olarak söylendiğini söyler.[167] Kimi dillerde de bunun anısı kalmıştır; Romalılar yasalara *carmina*, mısra, Yunanlılar ise ezgi derlerdi.[168]

Bu eski mısralar değişmeyen metinlerdi. Bir harfi değiştirmek, bir sözcüğün yerini değiştirmek, ritmi bozmak yasanın kendisini mahvetmek, insanlara göründüğü kutsal biçimin mahvedilmesi demekti. Yasa dua gibiydi ve doğru olarak söylenmesi koşuluyla tanrının hoşuna giderdi ve eğer bir sözcüğü değiştirilmişse dine aykırı oluyordu. İlkel hukukta, dış görüntüsü olan harf her şeydi; yasanın anlamını ve ruhunu aramamak gerekir. Yasa içerdiği ahlâkî ilkeyle değil, formülünün içerdiği sözcüklerle değerlidir ancak. Gücü kendisini oluşturan kutsal sözlerdedir.

Eskilerde ve özellikle Roma'daki hukuk düşüncesi, dua ile ilgili sözcüklerin çeşitli kullanım biçimlerinden ayrılamaz. Örneğin bir sözleşme imzalama yükümlülüğümü var? Biri *dari spondes*? demelidir. Diğeri de *spondeo* diye cevap vermelidir. Eğer bu sözcükler telâffuz edilmezse, sözleşme yok hükmündedir. Alacaklı borcun ödenmesini istese de boşunadır, borçlu bir şey ödemez. Çünkü antik hukukta insanı mecbur kılan doğrunun içerdiği vicdan ya da vicdan duygusu değil, kutsal formüldür. İki insan arasında söylenen bu formül, aralarında bir hukuk bağı oluşturur. Formülün olmadığı yerde hukuk yoktur.

Eğer antik hukukun bir din, yasanın da kutsal metinde yer alan ada-

---

[164] Dionysius, X, 1.

[165] Plutarkhos, Solon, 25.

[166] Elien, H. V., II, 39.

[167] Aristoteles, Probl., XIX, 28.

[168] paylaşmak, bölme, ölçü, ritim, ezgi; bkz. Plutarkhos, De musica, s. 1133; Pindaros, phyt., XII, 41; fragm. 190 /heyne yay.) Schol. D'Aristofanes.

letin bir töreler bütünü olduğunu düşünürsek, eski Roma usulünün garip biçimleri bizi şaşırtmamalıdır. Davacı yasa ile takip eder, *agit lege*. Rakibini yasada yer alan esas metin aracılığıyla haczeder. Ama yasanın kendi tarafında olması için, terimleri bilmeli ve yine terimleri doğru telâffuz etmeye dikkat etmelidir. Bir sözcük yerine başkasını kullanırsa, yasa yok hükmündedir ve artık onu savunamaz. Gaius, komşusu tarafından asmaları kesilen bir adamın öyküsünü anlatır; olay sabittir; yasayı telâffuz eder. Ama yasa ağaç derken, adam asma der ve davayı kaybeder.

Yasanın esas metni yeterli değildir. Bir de hâricî işaretlerin yasaya eşlik etmesi gerekir. Bu da sözleşme denilen ya da adalette usul denilen dinsel törene ait olan törelerdir. Bu nedenle, her satışta bakır ve terazi sözcüklerini kullanmak gerekir; bir nesneyi almak için elle dokunmak gerekir, *mancipatio*. Bir mülkiyet için münakaşa ediliyorsa, hayalî bir dövüş vardır, *manuum consertio*. Özgürleşmenin azat edilmenin, adalete başvurmanın biçim, davranış ve usullerinin tümü buradan kaynaklanır.

Dine bağlı olan yasa, site dininin gizemli özelliğine uyum sağlıyordu. Yasanın formülleri tapınmanınki gibi gizli tutuluyordu. Yabancıdan ve hattâ pleblerden saklanırdı. Bu patricilerin yasalar nezdinde ayrıcalık elde ederek ellerinde büyük bir güç tutması amacıyla yapılmıyordu. Bu tutumla, yasanın doğası ve kökeni itibariyle gizli kalması hedefleniyordu. Yasaların gizemine ancak yurttaş tapınması ve ev tapınmasına kabul edilip temel bilgileri edindikten sonra ulaşılabiliyordu.

Antik hukukun dinsel kökeni aracılığıyla, bu hukukun önemli özelliklerinden birini daha öğreniyoruz. Din tümüyle *sivildir* yani her siteye özgüdür; dolayısıyla sadece *sivil* bir hukuk olabilir. Ama eskilerde bu sözcüğün anlamını ayırt etmek gerekir. Hukukun sivil olduğunu söylediklerinde, *jus civile*, yurttaş hukuku, sadece bugün her Devletin hukuku olduğu gibi her sitenin kendi hukuku olduğunu söylemiyor, ayrıca yasalarının sadece aynı sitenin üyeleri arasında değeri ve etkisi olduğunu dile getiriyorlardı. Bir kentte oturmakla yasalarına bağımlı kalmak ve yasalarıyla korunmak yeterli değildi; yurttaş olmak gerekiyordu. Yasa, köle için geçerli değildi. Ne de yabancı için. Daha sonra göreceğimiz gibi, bir kentte oturan yabancı mülk sahibi olamaz, mirasa konamaz, vasiyet yapamaz, herhangi bir sözleşmeye taraf olamaz, ne de bilinen

yurttaş mahkemelerinin huzuruna çıkabilirdi. Atina'daki bir yabancının bir yurttaştan alacağı varsa, borcun tahsil edilmesi için mahkemeye başvuramazdı. Yasa, yabancılar için geçerli olan bir sözleşmeyi tanımıyordu.

Eski hukukun hükümleri eksiksiz bir mantığa sahipti. Hukuk adalet düşüncesinden değil, dinden doğmuştu ve dinin dışında var olmamıştı. İki insan arasında bir hukuk ilişkisi kurulabilmesi için aralarında dinsel ilişkinin mevcudiyeti gerekiyordu yani aynı ocak tapınmasına ve aynı kurbanlara sahip olmaları gerekiyordu. İki insan arasında dinsel birlik yoksa hiçbir hukukî ilişki de olamazdı. Zaten köle ve yabancı sitenin dinine katılamazlardı. Bir yabancı ve yurttaş, aralarında bir hukukî ilişki imkânı olmadan yıllar boyunca bir arada yan yana yaşayabilirdi. Hukuk dinin bir yüzüydü. Ortak din yoksa ortak yasa da yoktu.

12. BÖLÜM
YURTTAŞ ve YABANCI

Yurttaşı site tapınmasında yer alması nedeniyle tanıyoruz. Tüm sivil ve siyasî hakları tapınmaya katılımından kaynaklanır. Tapınmadan vazgeçerse, haklarından da vazgeçer. Yurttaşlık [*national*] tapınmasının önemli törenlerinden biri olan halk yemeklerinden daha önce söz etmiştik. Sparta'da kendi hatâsı olmasa bile, halk yemeklerine katılmayan kişi artık yurttaşlar arasında sayılmıyordu.[169] Atina'da yurttaş tanrılarının bayramına katılmayan site üyesi, hakkını kaybediyordu.[170] Roma'da, siyasî haklardan yararlanmak için kutsal su ile yıkanma törenlerine katılmak gerekiyordu.[171] Katılmayan kişi yani ortak duaya ve kurbana katılmayan kişi, bir sonraki kutsal su ile yıkanma törenine kadar yurttaşlıktan çıkarılıyordu.

Yurttaşın doğru bir tanımını vermek istiyorsak, sitenin dinine tapınan

---

[169] Aristoteles, Pol., II, 6, 21(II, 7).

[170] Boeckh, Corp. İnsc., 3641 b.

[171] Velleius, II, 15. Savaşta olan askerler için bir istisna yapıldı; törende olduklarının kanıtlanması için sayımcının gidip isimlerini alması ve tören kayıtlarına yazması gerekliydi.

kişidir diyebiliriz.[172] Yabancı ise tapınmaya erişimi olmayan, site tanrılarının korumadığı ve site tanrılarına yakaramayan kişidir. Çünkü yurttaşlık tanrıları sadece yurttaşın duasını ve armağanlarını kabul eder; yabancıyı reddederdi; yabancıların tapınaklara girişleri yasaktır ve kurban sırasında orada bulunmaları bile dine saygısızlıktır. Roma tapınmasının belli başlı törelerinden birinde yabancıyı reddedişin antik duygusunu görüyoruz; açık havada kurban sunan yüksek din görevlisinin başı örtülüdür. "Görevli kutsal ateşin önünde yurttaşlık tanrılarına adanan dinsel eylemini icra ederken orada bir yabancıyı görürse; kehânetler bozulur."[173] Bir yabancının eline geçen herhangi bir kutsal nesne, artık din dışı kabul ediliyordu. Dinsel özelliğini sadece kefaret yoluyla yeniden kazanabilirdi.[174] Düşman kenti ele geçirmiş, ama yurttaşlar tarafından geri alınmışsa, her şeyden önce tapınakların arındırılması, tüm ocakların söndürülmesi ve yeniden yakılması gerekiyordu; yabancının bakışı tapınakları ve ocağı kirletmişti.[175]

İşte din, yurttaş ile yabancı arasında derin ve kapanamayacak böyle bir ayrım çiziyordu. Aynı din ruhlar üzerinde güçlü olduğu sürece, site hukukunun da yabancılara ifşa edilmesini yasakladı. Herodotos zamanındaki Sparta'da bu hak, bir kâhin dışında kimseye tanınmamıştı, ama bunun içinde yine bir vahyin kesin buyruğu gerekiyordu. Atina bazen bu hakkı veriyordu, ama ne önlemler alarak!.. Öncelikle toplanan halk bir tür gizli oylamayla yabancının kabulünü oylıyordu, bu pek önemli değildi; dokuz gün sonra, ikinci bir meclis aynı yönde oylama yapmalıydı, yabancı lehine en az altı bin oy gerekiyordu. Bir Atina meclisinin bu kadar yurttaşı toplamasının çok ender olduğunu düşünürsek, altı bin oyun çok büyük bir sayı olduğunu anlayabiliriz. Sonra, bu iki meclisin kararının doğrulanması amacıyla Senato oylaması gerekiyordu. Nihayet, yurttaşlardan birisi kendisine tanınmış olan bir tür veto hakkı kullanabilir, kararnamenin eski yasalara aykırı olduğunu ileri sürebilir ve kara-

[172] Demosthenes, in Neoeram, 113, 144. yurttaş olmak Yunancabirlikte kurban sunmak demektir.

[173] Vergilius, En., III, 406. Festus. Ve exesto: Lictor in quibusdam sacris clamitabat, hostis exesto. Hostis yabancı olarak kullanılıyordu. (Macrobe, I, 17); hostilis facies ise yabancının yüzü demektir. Vergilius içinde.

[174] Digeste, XI. kitap, 6. başlık, 36.

[175] Plutarkhos, Aristide, 20. Titus-Livius, V, 50.

ra itiraz edebilirdi.[176] Yasa koyucunun yabancıya yurttaşlık hakkı verilmesi dışında bu kadar zorluk yarattığı ve önlem aldığı başka bir kamu faaliyeti yoktur. Az kalsın savaş ilân ediliyor ya da yeni bir yasa yapılıyor sanılabilir, bu kadar çok formaliteye niye ihtiyaç olsundu ki? Yurttaşlığa kabul edilmek isteyen yabancıya bu kadar zorluk çıkarmanın nedeni ne olabilir? Elbette, yeni yurttaşın siyasî meclislerde kullanacağı oyun mevcut dengeyi değiştireceğinden korkulmuyordu. Demosthenes Atinalıların gerekçesini ve düşüncesini açıklar bize: "Kurbanlar için saflığı korumak gerek"[177] yabancıyı dışlamak "kutsal törenlere göz kulak olmaktır". Yurttaşlar arasına bir yabancıyı kabul etmek "ona dinde ve kurbanda yer vermek demektir." Oysa halk, böyle bir eylem için kendini tümüyle özgür hissetmiyordu ve dinsel tedirginlik içindeydi. Çünkü yurttaşlık tanrılarının yabancıyı reddedeceğini biliyorlardı, ayrıca kurbanların yabancının varlığıyla bozulabilme ihtimali de söz konusuydu. Site hukukunun yabancıya hediyesi olan yurttaşlık, aslında tapınmanın temel ilkelerinin ihlâl edilmesiydi. İşte site ilk başlarda bu nedenle cimri davranıyordu. Yurttaşlığa güçlükle kabul edilen kişinin arhont ve rahip olamayacağını da belirtelim. Site, yabancının tapınmaya katılmasını kabul ediyordu, ama başkanlık makamı abartılı olurdu.

Kişi, başka bir sitenin yurttaşı ise Atina'nın da yurttaşı olamazdı.[178] İki ailenin üyesi olunamayacağını görmüştük, benzer bir tarzda iki siteye üyelikte dinen imkânsızdı. İki dine birden ait olunamazdı.

Tapınmaya katılmak haklar elde edilmesine yol açıyordu. Meclis öncesi kurban sunumuna katılan yurttaş oy kullanabilirdi. Site adına kurban sunabildiği için başkan ve arhont olabilirdi. Sitenin dininden sayıldığı için yasaya başvurabilir ve gerekli töreleri yerine getirebilirdi.

Bun karşın, dine katılmayan yabancının hiçbir hakkı yoktu. Rahibin meclis için çizdiği kutsal dairenin içine girerse, ölüm cezasına çarpılırdı. Sitenin yasaları onun için geçerli değildi. Bir suç işlerse, köle gibi muamele görür ve sitenin adaletinden mahrum bırakılması nedeniyle de başka yola başvuramadan cezalandırılırdı.[179] Yabancı için bir adalet ihtiyacı doğarsa, olağanüstü bir mahkeme gerekiyordu. Roma'da, yaban-

[176] Demosthenes, in Neoer., 89-91.
[177] A. g. e., 92, 113, 114.
[178] Plutarkhos, Solon, 24. Çiçero, Pro Coecina, 34.
[179] Aristoteles, Pol., III, 43. Platon, Lois, VI.

cıların yargılanması amacıyla yargıç-yönetici görevini üstlenmiş olan praetor'un kendisi yabancı oldu, yani yabancılarla yurttaşlar arasındaki ihtilaflara bakan yargıçlık makamı oluşturuldu. Atina'da, yabancıların yargıcı ordu komutanı ya da Polemarkhos yani savaşla ilgili hazırlıkları yapan ve düşmanla olan ilişkilerden sorumlu olan yüksek görevliydi.[180]

Yabancı, ne Roma'da, ne de Atina'da mülk sahibi olabilirdi.[181] Evlenemezdi; en azından evliliği tanınmazdı ve çocukları gayrı meşru sayılırdı.[182] Bir yurttaşla sözleşme yapamazdı;[183] en azından, yaptığı sözleşmenin hiçbir kıymeti yoktu. İlk başta, ticaret yapma hakkı da yoktu.[184] Roma yasası bir yurttaştan miras almasını ya da bir yurttaşa miras bırakmasını yasaklıyordu.[185] Bu ilke o kadar ileri götürülüyordu ki bir yabancı Roma sitesinin hakkına sahip olursa ve bu hakka sahip olmadan önce çocuğu olmuşsa, bu kez çocuk babasına yabancı oluyor ve miras hakkına sahip olamıyordu.[186] Yurttaş ile yabancı arasındaki fark, baba ile çocuğu arasındaki doğal bağdan daha güçlüydü.

İlk başta, yabancıya karşı onur kırıcı bir sistemin yerleştirilmesi için çaba harcandığı söylenir. Oysa bir şey yapılmadı. Aksine, Atina ve Roma'da yabancı ticarî ve siyasî nedenlerle iyi karşılanıyor ve korunuyordu. Ama iyilikseverlikleri ve çıkarları dinin düzenlediği eski yasaları iptal edemezdi. Din yabancının mülk sahibi olmasını sağlamıyordu, çünkü sitenin dinsel toprağında pay sahibi olamazdı. Ne yabancının yurttaştan miras almasını ne de yurttaşın yabancıya miras bırakmasına izin veriliyordu. Çünkü malların verilmesi tapınmanın da verilmesiydi. Yabancının tapınmasını yurttaşın yapması imkânsız olduğu gibi, yurttaş da yabancının tapınmasını yerine getiremezdi.

Yabancı zengin ya da saygıdeğer ise, karşılanır, gözetilir ve hattâ değer verilirdi; ama hukuk ve dinde payı olamazdı. Kimi açılardan köle ondan daha iyi muamele görürdü, çünkü tapınmasını paylaştığı bir ailenin üyesi olan köle, efendisi aracılığıyla siteye bağlıydı; tanrılar onu ko-

---

[180] Demosthenes, in Neoer., 49. Lysias, in Pancleonem.
[181] Gaius, fr. 234.
[182] Gaius, I, 67. Ulpien, V, 4; V, 9. Paul, II, 9. Aristofanes, Ois., 1652.
[183] Ulpien, XIX, 4. Démosthènes, Pro Phorm.
[184] Demosthenes, in Eubul.
[185] Çiçero, Pro Archia, V. Gaius, II, 110.
[186] Pausinias, VIII, 43.

ruyordu. Roma dini, kölenin mezarının kutsal, ama yabancının mezarının kutsal olmadığını söylüyordu.[187]

Yabancının ticaret ve sözleşme yapabilmesi, malından güven içinde yararlanabilmesi, site adaletinin onu etkili şekilde yargılayabilmesi ya da kısaca yasalar önünde bir şeyler olabilmesi için bir yurttaşın yanaşma olması gerekebilirdi. Roma ve Atina her yabancının bir efendiye bağlanmasını istiyordu.[188] Yabancı yanaşma kurumuna girerek ve bir yurttaşın tabîyetine girerek siteye bağlanıyordu. Medenî hukukun bazı yönlerinden yararlanabiliyor ve yasaların koruması altına girebiliyordu.

13. BÖLÜM
YURTSEVERLİK, SÜRGÜN

Eskilerde yurt, babaların toprağını (*terra patria*) ifade ediyordu. Her insanın yurdu, ev ya da yurttaşlık dininin kutsallaştırdığı toprak parçası, atalarının kemiklerinin defnedildiği ve ataların ruhlarıyla işgâl ettikleri topraktır. Küçük yurt, mezar ve ocak ile ailenin ikamet ettiği duvarla çevrelenmiş yerdir. Büyük yurt ise, başkanı, kahramanları, kutsal çevre duvarı ve dinle damgalanmış toprağıyla sitedir. Yunanlılar "yurdun kutsal toprağı" derlerdi. Boşuna söylenmiş bir söz değildir. Bu toprak insan için gerçekten kutsaldır, çünkü tanrıları burada otururlar. Devlet, Site, Yurt. Bu üç sözcük modern anlamdaki gibi bir soyutlama değildir; her günkü tapınma, ruhla bağlanan güçlü inançlar ve yerel tanrılar bütününü temsil ederler.

Eskilerin yurtseverliği böyle açıklanır; onlar için en yüce erdemin ve tüm diğer erdemlerin bağlandığı etkili bir duygudur. İnsanın sahip olabileceği en değerli şey yurdu ile karışır. Yurdunda, malını, güvenliğini, hukukunu, inancını ve tanrısını bulur. Yurdunu kaybederse, her şeyini kaybeder. Özel çıkarın kamusal çıkarla anlaşmazlık içinde olması imkânsızdır. Platon, "Bizi doğuran, besleyen ve yetiştiren yurttur."; Sofokles, "bizi koruyan yurttur' der.

Böyle bir yurt, insan için sadece bir evden ibaret değildir. Kutsal

---

[187] Digestye, XI. kitap, 7. başlık, 2; XLVII. kitap, 12. başlık, 4.
[188] Harpocration, "*lider*".

surlarını terk ederse, toprağının kutsal sınırlarını aşarsa, kendisi için ne bir din ve ne de nasıl olursa olsun toplumsal bir bağ bulabilir. Yurdundan başka bir yerde düzenli yaşamının ve hukukun dışındadır; başka her yerde, Tanrısızdır ve ahlâkî dünyasının dışındadır. Burada, yurdunda insan onuruna sahiptir ve ödevleri vardır. Burada insan olabilir.

Yurt, insanı kutsal bir bağ ile bağlar. Dini sevdiğimiz gibi yurdumuzu da sevmemiz gerekir. Tanrıya itaat edildiği gibi ona da itaat edilir, "O'na tümüyle kendimizi vermeliyiz, her şeyimizi sunmalıyız ve kendimizi adamalıyız." O'nu şanlı ya da karanlık, müreffeh ya da mutsuz her durumda sevmeliyiz. İyiliklerini sevdiğimiz gibi sertliklerini de sevmeliyiz. O'nun tarafından nedensiz mahkûm edilen Sokrates bile onu sevmemezlik edemez. O'nu, İbrahim'in Tanrı'yı sevdiği gibi, uğruna çocuğunu fedâ edecek kadar sevmek gerekir. Özellikle onun için ölmeyi bilmek gerekir. Yunanlı ya da Romalı artık bir insana bağlılıktan ya da şeref yüzünden ölmüyor; ama yurduna yaşamını borçludur. Çünkü eğer yurdu hücuma uğramışsa, aslında hücuma uğrayan dinidir. Sunakları, ocakları, *pro aris* ve *focis,* için gerçekten çarpışır, çünkü düşman kenti ele geçirirse, sunaklar devrilecektir, ocakları sönecektir, mezarlarına saygısızlık yapılacak, tanrıları imha edilecek, tapınması silinip gidecektir. Yurt sevgisi eskilerin dindarlığıdır.

Yurda sahip olmak kıymetli olmalıdır, çünkü eskilerde bir insanı yurdundan yoksun etmekten daha acımasız bir cezayı tasavvur edilmemişti.. Büyük suçlar için olağan ceza, sürgündür.

Sürgün, tam olarak tapınmanın yasaklanmasıdır. Yunanlılarda ve Romalılarda çok kullanılan bir formüle göre, bir insanı sürgün etmek, aslında ateşin ve suyun yasak edilmesidir.[189] Ateşten kastedilen ocağın kutsal ateşidir; sudan kastedilen de kurbanlar için gerekli olan kutsal sudur. Sürgün, insanı dininin dışına iter. Karar "kaçsın, tapınaklara yaklaşmasın. Yurttaşlardan kimse onunla konuşmasın, ne de kabul etsin. Hiç kimse onu dualara ne de kurbanlara kabul etsin; kutsal suyu ona vermesin" der.[190] Eve gelirse ev kirlenir. Onu kabul eden kişi onun temasıyla kirlenir. "Onunla yemek yiyen ya da içen ve ona dokunan arınmak zorundadır" der yasa. Bu aforozun etkisiyle sürgün edilen, hiçbir

[189] Herodotos, VII, 231. Crainus, Athénée içinde, XI, 3. Çiçero, Pro domo, 20. Titus-Livius, XXV, 4. Ulpien, X, 3.

[190] Sofokles, Oedipe roi, 239. Platon, Lois, IX, 881.

dinsel törene katılamazdı; tapınması yoktu, ne kutsal yemeği ne de duaları; din tarafından mirastan yoksun bırakılmıştı.

Eskiler için Tanrı'nın her yerde olmadığını düşünmek gerekir: Evrenin tanrısı hakkında belirsiz bir düşünceleri varsa da, kendi Tanrıları olarak ele aldıkları ve yakardıkları bu tanrı değildir. Her insanın tanrısı evinde, ilçesinde, kentinde oturanlardır. Yurdunu arkasında bırakıp giden sürgün edilmiş kişi, tanrılarını da arkasında bırakır. Kendisini avutacak ve koruyacak bir dini hiçbir yerde göremez; kendisini gözetecek tanrıyı hissetmez; dua etme mutluluğu elinden alınmıştır. Ruhunun ihtiyaçlarını karşılayacak her şey ondan uzaklaşmıştır.

Tabiî yurttaşlığın ve siyasî hakların kaynaklandığı yer dindir. Yurdun dinini kaybederek sürgün edilen kişi, bu haklarını da kaybediyordu. Sitenin tapınmasından dışlanarak sürgün edilen kişi, ev tapınmasından da yoksun kalıyor ve ocağını söndürmek zorunda kalıyordu.[191] Mülkiyet hakkı artık yoktur; toprağı ve tüm malları, eğer tanrılar ya da devlet lehine müsadere edilmemişse, sanki ölmüş gibi çocuklarına kalır;[192] tapınması olmadığından ailesi de yoktur; koca ya da baba olamaz artık.[193] Çocukları kudretinin altında değildir;[194] karısı artık onun karısı değildir[195] ve hemen başka bir koca bulabilir. Regulus'e bakın. Düşmanın esiri olan Regulus, Roma yasası tarafından bir sürgüne benzetilir; Senato ona fikrini sorarsa, fikrini açıklamayı reddeder, çünkü sürgün edilen artık senatör değildir; karısı ve çocukları ona giderse, kucak açmayı reddeder, çünkü sürgün edilenin artık çocuğu yoktur, karısı yoktur:

Fertur pudicae conjugis osculum
Parvosque natos, ut capitis minor,
A se removisse[196]

Ksenophon'un dediği gibi "sürgün edilen ocağını, özgürlüğünü, yurdunu, karısını ve çocuklarını kaybeder." Ölürse, aile mezarlığına gömülme hakkı yoktur, çünkü yabancıdır.[197]

[191] Ovidius, Tristes, I, 3, 43.
[192] Pindaros, Pyht., IV, 517. Platon, Lois, IX, 877. Diodorus, XIII, 49. Dionysius, XI, 46. Titus-Livius, III, 58.
[193] İnstitutes, I, 12.
[194] Gaius, I, 128.
[195] Dionysius, VIII, 41.
[196] Horatius, Odes, III.
[197] Thukydides, I, 138.

Eski cumhuriyetlerin suçluların ölümden kurtulmak için kaçmalarına izin vermesi şaşırtıcı değildir. Sürgün, ölümden daha tatlı bir ızdırap değildir. Romalı hukuk danışmanları buna ölüm cezası adını verirlerdi.

14. BÖLÜM
BELEDİYE ZİHNİYETİ

Buraya kadar eski kurumlarla ve özellikle de eski inançlarla ilgili olarak gördüklerimiz bize iki site arasındaki derin farklılıkla ilgili bir fikir vermiş oldu. Ne kadar yakın olsalar da, iki site birbirinden tamamen ayrı olan iki toplumu oluştururdu. Aralarındaki mesafe günümüzdeki iki kenti ayıran mesafeden daha uzaktı; iki Devleti ayıran sınırdan da daha fazla; ne tanrılar aynıdır, ne törenler, ne de dualar. Bir sitenin tapınması komşu sitenin insanına yasaktır. Bir kentin tanrılarının kendi yurttaşı olmayan herhangi birinin saygılarını ve dualarını reddettiğine inanılırdı.

Bu eski inançların zamanla değiştiği ve hafiflediği doğrudur; ama toplumların değiştiği dönemde tümüyle yürürlükteydiler ve toplumlar daima bu inançların izini taşıdılar.

İki şeyi rahatlıkla düşünebiliriz: Önce her kente özgü olan bu din, siteyi çok güçlü ve sarsılmaz bir şekilde kurmuştur; kusurlarına ve yıkılma ihtimallerine karşın, mevcut toplumsal örgütlenmenin bu kadar uzun sürmesi hayranlık vericidir; nihayet bu dinin uzun yüzyıllar boyunca görülen bir başka etkisi de, site dışında başka bir toplumsal biçimin kurumsallaşmasını imkânsız kılmasıdır.

Her bir sitenin bağımsızlığı dinsel zorunluluk nedeniyle mutlaklaşmıştır. Her bir sitenin yasası olmalıydı, çünkü her birinin ayrı dini vardı ve yasa dinden kaynaklanıyordu. Her sitenin kendi egemen adaleti olmalıydı ve sitenin üstünde başka bir adalet olamazdı. Her sitenin dinsel bayramları ve takvimi vardı; iki kentteki aylar ve yıllar birbirinden farklıydı. Çünkü dinsel olaylar dizisi farklıydı. Her birinin kökenindeki dinsel simgeyi gösteren para farklıydı. Ağırlık ve ölçü birimleri farklıydı. İki site arasında ortak bir şey olması kabul edilmiyordu. Aralarındaki sınır o kadar derindi ki, farklı iki kentte oturan iki kişinin evliliğine izin verilmesi tasavvur edilemezdi. Böyle bir evlilik hep tuhaf göründü ve uzun süre yasal bulunmadı. Roma ve Atina yasaları bu evliliğin açıkça

kabulünden kötü biçimlerde bahsediyordu. Böyle bir evlilikten doğan çocuklar, her yerde gayrı meşru görülüyor ve yurttaşlık haklarından yoksun kalıyorlardı. İki kent arasında evliliğin yasal olması için, aralarında özel bir antlaşmanın olması gerekti (*jus cunnubii, evlenme hakkı*).

Her sitenin toprağı kutsal sınır taşlarından oluşan bir hatla çevrilmişti. Bu, yurttaşlık dininin ve tanrılarının ufkuydu. Bu sınır taşlarının ötesinde başka tanrılar hüküm sürüyor ve başka bir tapınma icra ediliyordu.

Yunanistan ve İtalya'nın Roma tarafından fethedilmelerinden önce en çok göze batan özellikleri aşırı parçalanma, bölünmüşlük ve sitelerin yalıtılmışlığıyla uğraşmalarıdır. Yunanistan, hiçbir zaman tek bir Devlet olamamıştır; ne Latin kentleri, ne Etrüsk kentleri, ne de Samnit tribüleri sözleşmeye dayalı bir birlik oluşturabilmiştir. Yunanlıların çaresizce bölünmesi, dağların insanlar arasında yarattığı doğal sınırlara, ülkenin doğasına bağlanmıştır. Ama Thebai ve Platea arasında, Argos ve Sparta ile Sibaris ve Crotona arasında dağ yoktur. Latium kentleriyle Etrurya'nın on iki sitesi arasında da dağlar yoktur. Kuşkusuz, fizikî doğanın halkların tarihi üzerinde bir miktar etkisi olmuştur. Ama, iki site arasında bir dağın aşılmasından daha zor unsurlar var olmuştur; bu kutsal sınır taşlarıdır; tapınma farklılığıdır, yabancılar içinse yurttaşlık tanrılarının kinidir.

Eskiler bu gerekçeye dayanarak ne site dışında bir başka toplumsal örgütlenmeye girişmişler ne de böyle bir şeyi tasavvur etmişlerdir. Ne Yunanlılar, ne İtalyanlar ne de Romalılar, uzun süre birçok kentin bir araya gelip aynı yönetimin çatısı altında eşitçe yaşama düşüncesini akıllarına bile getirebilmişlerdir. İki site arasındaki bir çıkar ya da karşı konulacak bir tehlike için ittifak ve geçici birlik kurulabilirdi; ama asla tam bir birlik kurulamadı. Çünkü din, her kentte bir birlik tesis ediyor ve başka bir kentle birleşemiyordu. Yalıtılma, tam da sitenin yasasıydı.

Kentler gördüğümüz inançlar ve dinsel göreneklerle nasıl bir araya gelip Devlet oluşturabilirdi? İnsan topluluğu da dâhil olmak üzere her şey din üzerine kurulu olduğu sürece düzenli görünüyordu. Bu birliğin simgesi, ortak yapılan kutsal bir yemek olmalıydı. Gerekirse, binlerce yurttaş aynı başkanın etrafında bir araya gelebilir, aynı duayı söyleyebilir ve kutsal yemekleri paylaşabilirdi. Ama mevcut göreneklerle tüm Yunanistan'dan tek bir Devlet çıkarmayı ve kurmayı deneyin! Her yurt-

taşın katılmak zorunda olduğu halk yemekleri ve tüm kutsal törenler nasıl yapılacaktır? Başkanlık nerde olacaktır? Yurttaşların yıllık kutsal su ile yıkanma törenleri nasıl yapılacaktır? Öncelikle sitenin toprağını belirleyen ve geri kalan topraklarla siteyi ayıran ihlâl edilemez sınırlar ne olacaktır? Yerel tapınmalar, sitenin tanrıları, her ilçede oturan kahramanlar ne olacaktır? Atina'nın toprakları içinde kahraman Oedipus vardır ve bu kahraman Thebai'nin düşmanıdır. Atina ve Thebai'yi aynı tapınma ve yönetim altında nasıl birleştirebiliriz?

Bu bâtıl inançların zayıflamasıyla (ki halkın ruhunda çok geç zayıflamıştır) birlikte yeni bir Devlet biçimi yerleştirmenin zamanı da geçmiştir artık. Bölünme alışkanlıkla, çıkarla, müzminleşen kinle, eski mücadelelerin anısına sâdık kalınarak pekişmişti. Geçmişe artık dönülemezdi.

Her kent *özerkliğine* bağlıydı; tapınmasını, hukukunu, yönetimini, dinsel ve siyasî bağımsızlığını içeren bütünü böyle adlandırıyordu.

Bir sitenin diğerini bağımlı kılması birleşmekten daha kolaydı. Zafer, fethedilen bir kentteki tüm nüfusu köleleştirebilirdi; yenilenler galibin hemşehrileri olamazlardı. Tek bir Devlet'te iki siteyi karıştırmak, yenilen bir nüfusu zafer kazanan bir nüfusla birleştirmek ve onları tek bir hükümet altında toplamak, bu eskilerde asla görülmeyen şeylerdi. Bir istisna vardır ve onu ileride göreceğiz. Sparta'nın Messenia'yı fethinin amacı, Spartalıları ve Messenialıları tek bir halkta birleştirmek değildi; yenilen soy kovulur ve topraklarına el konulurdu. Atina aynı şeyi Salamin'e, Aegina'ya ve Melos'a [*adalar*] karşı yapar.

Yenilenleri siteye almak ya da sitede barındırmak hiç kimsenin aklına gelmeyecek bir düşünceydi. Sitenin tanrıları, ilâhileri, bayramları, yasaları vardı ve bunlar sitenin en değerli varlığıydı; bunlardan yenilenlere bir parça bile vermekten sakınılıyordu. Hattâ yenilenlere bir şey verme hakkı bile yoktu. Atina, Aegina'da oturan birinin site tanrısı Athena'nın tapınağına girmesini nasıl kabul edebilirdi? Theseus'a tapınmasını, kutsal yemeklere katılmasını, başkan gibi, kamusal ocağa bakmasını nasıl kabul edebilirdi? Din bunu yasaklıyordu. O halde, Aegina adasının yenilmiş halkı Atina halkıyla tek bir Devlet oluşturamazdı. Aynı tanrılara sahip olmadıklarından, Aeginalılar ve Atinalılar ne aynı yasalara sahip olabilirlerdi ne de aynı yüksek görevlilere.

Peki, en azından Atina yenilen kenti ayakta bırakarak yönetmek için

yöneticilerini oraya yollayamaz mıydı? Yurttaş olmayan birisinin o siteyi yönetmesi eskilerin ilkelerine kesinlikle aykırıydı. Gerçekten de yüksek görevli, dinsel bir şef olmalıydı ve esas görevi de site adına kurbanları sunmaktı. Kurban sunma hakkı olmayan yabancı, yüksek görevli olamazdı. Hiçbir dinsel görevi olmadığından, insanların gözü önünde düzenli bir otoriteyi temsil edemezdi. Sparta ele geçirdiği kentlere harmosteleri[1] yolladı; ama bu insanlar yüksek görevli değildi, yargılamıyorlardı, meclislerde görünmüyorlardı. Kentlerin halklarıyla düzenli hiçbir ilişkileri olmadığından, uzun süre kalamadılar.

Galip gelenin önünde bir ikilem olduğu görülüyor: Ya yenilmiş siteyi yıkmak ve toprağını işgâl etmek ya da siteye bağımsızlığını bırakmak. Ortası yoktu. Site ya yok olacaktı ya da egemen bir Devlet olarak kalacaktı. Tapınması olduğu için hükümeti olabilirdi; birini kaybederken diğerini de kaybetmiyordu. Tapınması yoksa var olmazdı.

Eski sitenin bağımsızlığı, üstüne kurulduğu inançların tümüyle kaybolmasıyla birlikte sona erdi. Birçok devrimin etkisinde kalan antik toplumlarda düşüncelerin de değişime uğramasıyla birlikte, başka kurallarla yönetilen daha büyük Devlet tasavvurları ve düzenleri ortaya çıktı. Fakat insanların eski zamanlardaki ilkelerden ve toplumsal bağlardan kurtulmaları ve zorunlulukla farklı olan yeni bağlar geliştirmeleri gerekiyordu.

15. BÖLÜM
SİTELER ARASINDA İLİŞKİLER, SAVAŞ-BARIŞ TANRILARIN İTTİFAKI

Sitenin içsel yaşamında büyük bir etkisi olan din, siteler arasındaki ilişkilere otoriterce müdahalede bulunuyordu. Otoriterliği eski zamanlardaki insanların nasıl savaştıklarını, nasıl barış yaptıklarını ve nasıl ittifak kurduklarını gözlemleyerek anlayabiliriz.

---

[1] Denetleyici, arabulucu, uzlaştırıcı. İlk başta Sparta'nın tüm Yunanistan'da yerleştirmiş olduğu askerî birlikleri yöneten görevlilerdir. Daha eski anlamı ise Sparta'ya bağımlı kılınan kentlere yollanan görevlilerdir. –*ç.n.*

İki site aynı tanrılara tapınmayan iki farklı dinsel topluluktu. Savaştıklarında, sadece insanlar savaşmıyordu, tanrılar da savaşta yer alıyorlardı. Tanrıların katılımının sadece şiirsel bir kurgu olduğu sanılmasın. Eskilerde çok kesin ve dayanıklı bir inanç vardı ve buna göre savaşa giden her ordu, tanrılarını da birlikte götürüyordu. Tanrıların muharebe esnasında fiilen savaştıklarına ikna olunmuştu; askerler tanrıları savunuyordu ve tanrılar da askerleri. Herkes düşmana karşı savaşmakla aslında rakip sitenin tanrılarına karşı savaştığına inanıyordu; bu yabancı tanrılardan nefret edilebilirdi, onlara küfredilebilirdi, vurulabilirdi; yabancı tanrılar esir alınabilirdi.

Savaşın böyle garip bir yönü vardı. Karşı karşıya olan iki orduyu düşünelim: Her birinin heykelleri, sunakları ve kutsal simgeleri gösteren bayrakları vardı; kendilerine başarıyı vazeden vahiyleri, zaferi sağlayan kehânetleri ve kâhinleri vardı. Euripides'de bir Yunanlının dediği gibi, karşıt ordularda bulunan her asker savaştan önce şunu söylüyordu: "Bizim yanımızda savaşan tanrılar düşmanın tanrılarından daha güçlüdür". Her ordu düşman ordusuna beddua okur ve bu beddua formülünü bize Macrobius vermiştir: "Ey Tanrılarım! Düşmanımız arasına korku, terör ve kötülüğü yayın. Bu insanlar ve tarlaları ve kentlerinde oturan herhangi biri, sizin tarafınızdan güneşin ışığından yoksun bırakılsın. Bu kent ve tarlaları, başları ve insanları size kendilerini adasınlar." Her iki tarafta da vahşi bir hırsla savaşılır ve tanrılar kendilerinin yanındadır, yabancı tanrılarla savaşıldığı düşünülür. Düşmana acıma yoktur; savaş amansızdır; din mücadeleye önderlik eder ve savaşanları kışkırtır. Öldürme arzusuna baskın gelecek hiçbir kural olamaz; esirleri boğazlamaya ve yaralıları öldürmeye izin verilir.

Savaş alanı dışında bile, düşmana karşı her ne olursa olsun bir esirgeme düşüncesi yoktur. Yabancı için hiçbir hak yoktur. Savaşılıyorsa niye olsun ki! Düşman açısından haklı ve haksız ayırt edilmez. Mucius Scaevola[I] ve tüm Romalılar düşmanı öldürmenin güzel olduğuna inandılar. Konsül Marcius, halk önünde Makedonya kralını kandırdığını söylemekle övünür. Paulus-Emilius[II] kendiliğinden teslim olan yüz bin Epirliyi[III] köle olarak satmıştır.

[I] Mucius- Scaevola: Patrici ailelerinden biri. Mucius ise Etrüsk kralı. –*ç.n.*

[II] Romalı konsül ve general. –*ç.n.*

[III] Arnavutlukla Yunanistan arasında kalan bölgedeki site. –*ç.n.*

Lakedemonlu Phebidas,[I] tam da barışın ortasındayken Thebaililerin kalesini ele geçirir. Bu eylemin âdilliği konusunda sorgulanan Agesilias,[II] "Sadece yararlı olup olmadığına bakın; bir eylem yurt için yararlı olduğunda, onu yapmak çok güzeldir" der. İşte, eski site insanlarının hukuku. Bir başka Sparta kralı, Kleomenes, düşmana yapılabilecek en büyük kötülüğün tanrılar ve insanların gözünde hep haklı olduğunu söylemişti.

Galip gelen zaferini istediği gibi kullanabilirdi. İlâhî ya da insanî yasalardan hiçbiri, ne intikamını ne de para hırsını durdurabilirdi. Atina, Midilli adasında oturan herkesin cinsiyet ve yaş gözetmeksizin kökünün kazınmasına karar verdiğinde, hukuku aşmadığına inanıyordu; ertesi gün bu kararından vazgeçer ve nihayet sadece bin yurttaşı ölüme mahkûm ettikten ve arazilerine el koyduktan sonra yaptıkları nedeniyle iyi niyetli ve hoşgörülü olduğuna inanır. Platea'nın alınmasından sonra insanlar boğazlanır, kadınlar satılır ve hiç kimse galip gelenleri hukuku ihlâl ettiği için suçlamaz.

Sadece askerlerle savaşılmıyordu; savaş, kadın, erkek, çoluk-çocuk, köle tüm toplumlaydı. Sadece insanlarla değil, tarlalarla, hasatla da savaşılıyordu. Evler yakılıyor, ağaçlar kesiliyordu; düşmanın her zaman kendi korkunç tanrılarına adağına inanılan hasadın yakılması gerekiyordu. Hayvanlar öldürülüyordu; gelecek yıl için ayrılmış tohumlar bile imha ediliyordu. Bir savaş, bir ânda bir halkın adını ve soyunu yok edebilir ve verimli bir ülkeyi çöle çevirebilirdi.[198] Bu savaş hakkı gereği Roma etrafındaki yalıtılmışlık alanını genişletti. Volskların[III] yirmi üç siteden oluşan bölgesini bataklık hâline getirdi; Latium'un elli üç kenti kayboldu; Samnium'da, Roma ordusunun geçtiği yerler kolaylıkla tanınırdı; orduların kamp yerlerinin kalıntılarından ziyade, çevrede hüküm süren yalnızlık ve sessizlik göze çarpıyordu.

Galip gelen, yenilenlerin kökünü kazımasa bile, sitelerini imha etme hakkına sahipti, yani dinsel ve siyasî birliği kesip atardı. Tapınmalar sona erer ve tanrılar unutulurdu. Sitenin dini yıkılınca, her ailenin dini de aynı ânda yok oluyordu. Ocaklar sönüyordu. Tapınma ile birlikte ya-

---

[I] Spartalı komutan. –*ç.n.*

[II] Sparta'nın efsanevî kralı. –*ç.n.*

[198] Titus-Livius, III, 8; VII, 22; X, 15. Plinius, XXXV, 12.

[III] İtalya'nın eski halklarından biri. –*ç.n.*

salar, medenî hukuk, aile, mülkiyet, dine dayanan her şey çöküyordu.[199] Hayatı bağışlanan, yenilen bir kişiyi dinleyelim; şu açıklamayı yapması istenirdi: "Kişiliğimi, kentimi, toprağımı, akan suyumu, tanrıların belirlediği sınır taşlarımı, tapınaklarımı, taşınır eşyalarımı, tanrıya ait her şeyi, Roma halkına veriyorum."[200] Bu ândan itibaren, tanrılar, tapınaklar, evler, topraklar, kişiler galip gelene aittir. Daha sonra, Roma egemenliğiyle bütün bunların ne olacağını göreceğiz.

Savaş, iki taraftan birinin yok edilmesi ya da boyun eğmesiyle sonuçlanmıyorsa barış antlaşmasıyla sona erebilirdi. Ama bunun için bir sözleşme ya da verilen bir söz yeterli değildi; dinsel bir eylem gerekirdi. Her antlaşma bir kurban sunulmasıyla gerçekleşirdi. Barış antlaşması imzalamak modern bir düşüncedir; Latinler buna oğlak vurmak diyordu, *icere haedus* ya da *foedus*;[201] genel olarak kullanılan kurbanın adı, eylemin tümünün ifade edildiği dilde kaldı. Yunanlılar da benzer şekilde ifade ediyorlardı ve şarap serpmek diyorlardı. Antlaşma töreni, âyin kitaplarına uygun davranan rahipler tarafından gerçekleştiriyordu[202] İtalya'da adları *feciaux*, Yunanistan'da ise *spendophores* ya da *porte-libation* idi.

Yurtlararası sözleşmelere sadece bu dinsel tören kutsal ve ihlal edilemez bir özellik veriyordu. "*Fourches caudines*" (Furculae caudinae)[1] savaşını herkes bilir. Konsül, finans sorumluları, tribün ve centurion [Centuria] organlarıyla, ordunun tümü Samnitlerle bir antlaşma yaparlar. Ama kurban fedâ edilmemiştir. Senato, sözleşmenin hiçbir hükmünün olmadığına hükmeder. Sözleşmeyi iptal eden, yüksek din görevlisi patricinin aklına kötü niyetli bir eylem yapıldığı düşüncesi gelmemiştir.

Her insanın sadece kendi özel tanrılarına karşı yükümlü olduğu, eskilerdeki sürekli düşüncelerden biridir. Sitesi Alabandos kahramanına tapan bir Yunanlının sözünü hatırlayalım; Herakles'e tapan başka bir sitenin yurttaşına sesleniyordu: "Alabandos bir tanrıdır ve Herakles tanrı

[199] Çiçero, in Verr., Ii, 36, 6. Siculus Flaccus, passim. Thukydides, III, 50 ve 68.
[200] Titus-Livius, I, 38. Plaute, Amphitr., 100-105.
[201] Festus, Vis foedum ve foedus.
[202] Yunanistan'da, başlarında bir taç vardı. Xénophon, Hell., IV, 7, 3.

[1] Fourches caudines savaşı: MÖ 321'de Romalılarla Samnitlerin savaşı. Aynı zamanda iki dağ arasındaki dar bir geçidin adıdır. Burada Samnit ordusu, 40.000 kişilik Roma ordusunu esir alır. –*ç.n.*

değildir".[203] Böyle düşünceler nedeniyle ve bir barış antlaşması sırasında, her sitenin ettiği yemine kendi tanrılarının tanıklığı gerekiyordu. Platealılar, Spartalılara şöyle seslenir: "Bir antlaşma yaptık ve şaraplarımızı serptik. Siz babalarımızın tanrılarını, biz de ülkemizde meskûn olan tanrıları tanık gösterdik."[204] Mümkünse, her iki kente ortak olan tanrılardan yardım dilenirdi. Herkese görünen, her şeyi aydınlatan güneşe ve besleyici toprak tanrılarıyla yemin edilirdi. Ama her sitenin tanrıları ve kahramanları insanları daha çok ilgilendiriyordu. Gerçekten de din yoluyla bağlanabilmek amacıyla, antlaşmayı imzalayan tarafların kendi tanrılarını da tanık göstermeleri gerekiyordu.

Tanrılar savaşlara karışıyorsa, antlaşmada da yer almaları gerekiyordu ya da her iki kentin insanları ittifak halindeyse, tanrıların arasında da ittifak kurulduğu özellikle belirtiliyordu. Tanrıların ittifakı zaman zaman iki halkın birbirlerinin kutsal bayramlarına katılmasıyla gösteriliyordu.[205] Kimi kez de, karşılıklı olarak tapınaklarını açıyorlar ve dinsel törelerin değişimini yapıyorlardı. Roma, Lanuvium kentinin tanrısının bundan böyle Romalıları da koruyacağını, Romalıların ona dua edebileceklerini ve tapınağına girebileceklerini özellikle belirtir.[206] Çoğu kez, antlaşmayı imzalayanlardan her biri diğerinin tanrılarına tapınabileceklerine söz verirler. Etolyalılarla antlaşma yapan Elealılar, antlaşmanın ardından müttefiklerinin kahramanlarına yıllık kurban sunarlar.[207] Bir ittifak sonrası, her iki kentin tanrılarının el sıkışırken temsil edildiği heykel ya da madalyalara sıkça rastlanmıştır. Miletoslu Apollon ile İzmirli Genius'un, Sideli Pallas ile Pergeli Artemis'in, Hierapolisli Apollon ile Efesli Artemis'in bir arada oldukları madalyalar vardır. Trakya ile Troya arasındaki bir ittifaktan söz eden Vergilius, her iki halkın *penate*lerinin birleştiklerini ve ortak olduklarını gösterir.

Bu tuhaf görenekler eskilerin tanrılar hakkındaki düşüncelerini tam olarak karşılamaktadır. Her sitenin kendi tanrıları olduğundan, bunların savaşlarda ve antlaşmalarda yer alması gayet doğaldır. İki kent arasındaki savaş ya da barış iki din arasındaki savaş ve barıştır. Eskilerin hu-

[203] Çiçero, De nat. Deor., III, 19.
[204] Thukydides, II; V, 18.
[205] Thukydides, V, 23. Plutarkhos, Thésée, 125, 33.
[206] Titus-Livius, VIII, 14.
[207] Pausinias, V, 15.

kuku bu ilke üzerine kurulmuştu. Tanrılar düşman olduğunda, acımasız ve kuralsız bir savaş vardı; dost olduklarında insanlar birleşiyordu ve karşılıklı görev duygusunu yükleniyorlardı. Her iki sitenin tanrılarının ittifakı için bir gerekçeleri olduğunu varsaymak, her iki sitenin ittifak kurması için yeterlidir. Roma'nın dostluk antlaşması yaptığı ilk kent, Etrüsk ülkesindeki Cervetiri'dir. Titus-Livius bunun nedenini anlatır: Romalı tanrılar, Galya'yı işgâl girişiminin bozguna uğramasından sonra Cervetiri'e sığınırlar; Cervetiri'de ikâmet ettiler, burada onlara tapılırdı; Romalı tanrılar ile Etrüsk sitesi arasında kutsal misafirperverlik bağı kurulur;[208] din bu ândan itibaren iki kentin düşman olmasını istemez; ebediyen ittifak hâlinde olurlar. [209]

---

[208] Titus-Livius, V, 50. Aulu-Gelle, XVI, 13.

[209] Eski Yunanistan ve İtalya'da çok sayıda olan konfederasyon ya da amfiktioni (tek tanrı himayesinde dinsel özellikli Yunan siteleri birliği _ tam sözcük anlamı ise komşu olanlardır _ dinsel komşu siteler birliği) bizim konumuz dışındadır. Bunların siyasî olduğu kadar dinsel birlikler olduğunu da belirtelim. Ortak tapınması ve tapınağı olmayan dinsel komşu siteler birliği yoktur. Boeotia'da olanlar Athena Itonia' ya tapınırlardı, Akadlar ise Demeter Panachaea' ya. Asya iyonlularının tanrısı Heliconlu Poséidon iken Dorlu beş sitenin tanrısı ise Apollon Triopik'dir. Kiklad konfederasyonu Délos adasında, Poros adasının Argolis kentlerinde ortak kurban verirlerdi. Termopyles'in amfiktionisi aynı türden bir birliktir. Tüm toplantılar tapınaklarda yapılırdı ve esas konusu da kurban idi: konfedere olmuş sitelerden her biri kurban vermeye katılmak için, geçici olarak din görevlisi kıyafeti giymiş birkaç yurttaşını yollardı ve bunlara "theores' denirdi (dinsel görevlerin site temsilcisi). Birliğin tanrısının onuruna kurban verilir ve âyin masası üzerinde pişen etler site temsilcileri arasında paylaşılırdı. Ezgilerle, dualarla ve kutsal oyunlarla yenilen ortak yemek konfederasyonun bağını oluşturuyordu. Aynı görenekler İtalya'da da vardı. Latium'un kentlerinde Latin bayramları (Roma kralı Gururlu Tarqinius'un Latium halklarının ittifakı için getirdiği yıllık bayram) düzenlenir ve kurbanın etleri paylaşılırdı. Etrüsk kentlerinde de durum aynıydı.

16. BÖLÜM
ROMALI ve ATİNALI

Toplumları kuran ve onları uzun süre yöneten ve insan ruhunu da düzenleyen bu din, insana karakterini de atfetti. Dinsel dogmalar ve pratikler, Romalı ve Yunanlılar üzerinde uzun süre kurtulamayacakları düşünce, davranış ve alışkanlıklar yarattı. İnsanların yolu, ne olursa olsun tanrılar tarafından gösteriliyordu; küçük tanrılar, tez öfkelenen tanrılar, kötü niyetli tanrılar. Tanrıların daima kendisine karşı olacağı korkusu içindeki insan eziliyor ve eylemlerindeki özgürlük alanları tamamen kısıtlanıyordu.

Bir Romalının yaşamında dinin işgâl ettiği yeri görmek gerekir. Bizim için tapınağın işlevi neyse Romalının evi de aynı işlevi yerine getirir; tapınmasını ve tanrılarını evde bulur. Ocağı tanrıdır; duvarlar, kapılar, eşik tanrılardır;[210] tarlasını çevreleyen sınır taşları da tanrılarıdır. Mezar bir sunaktır ve ataları da ilâhî kişilerdir.

Her bir gündeki her eylem bir âyindir; tüm günü dine aittir. Sabah ve akşam ocağına, *penate*lerine, atalarına yalvarır; evinden çıkarken, evine girerken onlara dua eder. Her yemek dinsel bir eylemdir ve ev tanrılarıyla paylaşılır. Doğum, temel bilgilerin öğrenilmesi, ihram giyme, evlilik ve tüm bu olayların yıldönümleri törenli tapınma eylemleridir.

Evinden çıktığında ve sonraki her adımında kutsal bir nesne ile karşılaşır; bu ya bir mâbet ya yıldırım düşen bir yer ya da mezardır; kimi zaman dinsel düşüncelere dalar ve dua okur, kimi kez uğursuz bir nesneyle karşılaşmamak ya da görmemek için gözlerini çevirir ve yüzünü kapatır.

Her gün evinde, her ay tribü birliğinde, yılda birkaç kez *gens*inde ya da tribüsünde kurban sunardı. Nihayet tüm tanrılarının üstündeki bir yerde bulunan site tanrılarına tapınırdı. Roma'da yurttaştan çok tanrı vardı.

Tanrılara teşekkür etmek için kurban sunardı; başka kurbanlar da sunardı ve özellikle tanrıların öfkelerini yatıştırmak için daha çok kurban sunardı. Bir gün kutsal flütten yükselen eski bir ritimle dans ederek bir alayda yer alır, bir başka gün tanrıların heykellerinin yattığı arabala-

[210] Saint Augustin, Cité de Dieu, VI, 7. Tertullien, Ad. Nat., II, 15.

rı kullanırdı. Yine farklı bir gündeki *lectisternium*'du.[1] Sokakta kurulan bir masa yemeklerle donatılırdı; tanrı heykelleri yataklar üzerine konulmuştu ve her bir Romalı başındaki taç ve elindeki defne dalıyla tanrıların önünden eğilerek geçerdi.[211]

Tohumu ekmek için, hasat için, asma budaması için bayram vardır. Buğday başak haline gelmeden önce, 10'dan fazla kurban sunar ve hasadının iyi olması için 10 kadar özel tanrıya yalvarır. Ölülerden korktuğu için onlar adına çok sayıda bayram düzenler.

Gökte kötü kehânetlerin habercisi olan kuşun uçup uçmadığını görmeden evden çıkmaz. Kimi sözcükleri yaşamı boyuca telâffuz etmeye cesaret edemez. Arzusu mu vardır? Bir tablete yazar ve tanrılardan birinin heykeli önüne bırakırdı.[212]

Her ân tanrılara danışır ve buyruklarını öğrenmek isterdi. Alacağı kararları, kurbanların iç organlarında, kuşların uçuşunda, yıldırımın sesinde ve görüntüsünde ararda. Bir kan yağmuru ya da konuşan bir öküz haberiyle heyecanlanır ve titrerdi; ama kefâret töreninde tanrılarla barıştığı ânda rahatlardı.

Evden sağ ayağıyla çıkardı. Saçlarını sadece dolunay zamanında kestirirdi. Üzerinde muskalar taşırdı. Yangından korunmak için evinin duvarlarını büyülü yazılarla kaplardı. Hastalığı önlemek için formüller söylemeyi bilirdi. Hastalığın tedavisinde dile getirilen formüller de vardı, ama bunları yirmi yedi kere tekrar etmesi ve her defasında farklı şekilde tükürmesi gerekirdi.[213]

Kurbanlardan olumlu işaretler gelmemişse Senatodaki görüşmeler yapılmaz. Bir farenin sesini duyarsa halk meclisini terk eder. Baktırdığı faldan kötü bir şey çıktığında ya da kulağına uğursuz bir söz geldiğinde aldığı kararlardan vazgeçerdi. Kehânetlerin zafer bildirmesi koşuluyla muharebede cesurdu.

Burada sunduğumuz Romalı, sefâlet ve cehâletin bâtıl inançlarla

---

[210] Saint Augustin, Cité de Dieu, VI, 7. Tertullien, Ad. Nat., II, 15.

[1] Roma inançlarında, tanrı heykellerinin yatağa konulup önlerinde yiyecekler olduğu halde sokaklarda halka gösterildiği törenleri ifade eder. –*y.n.*

[211] Titus-Livius, XXXIV, 55; XL, 37.

[212] Juvenal, X, 55.

[213] Caton, De ru rust., 160. Varron, De re rust., I, 2; I, 37. Plinius, Hist. nat., XVII, 28; XXVII, 12; XXVIII, 2.

zaptettiği zayıf karakterli sıradan halktan sayacağımız bir insan değildir. Tam olarak bir patriciden, yani asil, zengin ve güçlü insandan söz ediyoruz. Patrici, sırayla savaşçı, yüksek görevli-magistra, konsül, çiftçi, tüccardır; ama her yerde ve her zaman rahiptir ve düşüncesi tanrılara adanmıştır. Ruhu yurtseverlik, şöhret aşkı, altın aşkı gibi güçlü duygularla doludur, ama tanrı korkusu her şeye baskın çıkar. Horatius, Romalı hakkında en doğru sözü söylemiştir:

Dis te minorem quod geris, impares.[214]

Roma dininin siyaset dinî olduğu söylenir. Ama câhil halkı kandırmak için üç yüz üyeli bir Senatonun, üç bin patriciden meydana gelen bir birliğin, oybirliğiyle anlaştığını mı varsaymalıyız? Bu kadar rekabet, mücadele, kişisel husumet arasında, tek bir kişiden "bu bir yalandır" sesi duyulmamış, her şey yüzyıllar boyunca âhenkle devam etmiş olabilir mi? Şâyet bir partici, tarikatının sırlarına ihanet ederek, dinin boyunduruğu altında sabrederek yaşayan pleblere kendilerini kehânetlerden, kutsal din görevlerinden kurtaracağını söylese ve söylediklerini gerçekleştirerek plebleri azat etmiş olsaydı, kazanacağı güven nedeniyle Devlet'in efendisi olabilirdi. Patriciler icra ettikleri dine inanmamış olsaydılar, aralarından sırrı ifşa edecek en azından bir kişi çıkardı. Acaba böylesine şiddetli bir arzunun olmadığına mı inanılıyordu? Bir dinin sözleşmelerle düzenlendiği ve düzmecelerle desteklendiğini varsayarsak, insan tabiatı konusunda külliyen yanılırız. Bu dinin patricileri defalarca rahatsız ettiği, Senatonun görevini aksattığını ve sıkıntıya soktuğu Titus-Livius'da yazılı olsun, sonra da bu dinin Devlet adamlarının rahatlığı için icât edildiği söylensin. Çok daha sonraları, *Scipionlar zamanında* dinin yöneticilere yaradığına inanıldı, ama zaten din ruhlarda daha önce ölmüştü.

İlk yüzyıllardaki bir Romalıyı ele alıp; en büyük savaşçılardan biri olan, beş kez diktatör seçilen ve ondan fazla savaşta galip gelen Camillus'u seçelim. Gerçeğin içinde olmak için, onu rahip olduğu kadar bir savaşçı gibi tasavvur etmek gerekir. Furia *gens*ine aittir. Lakâbı bir din görevini belirtir. Çocukken, ait olduğu imtiyazlı sınıfın ihramını giyer, kötü talihi uzaklaştıran mühür taşır. Her gün katıldığı tapınma törenle-

[214] 'Romalı, tanrılardan korktuğun için dünyanın efendisisin'.

rinde büyür. Gençliğini tapındığı dinin törelerini öğrenmekle geçirir. Bir savaş çıkmış, rahip ve asker olmuştur; süvarilerin savaşında kalçasından yaralandığı, sonra yarasındaki demir parçasını söküp savaşa devam ettiği görülür. Birçok seferden sonra, yüksek görevli-magistra olur; konsül hatibi olarak, kamusal kurbanları sunar, yargıçlık yapar, orduya komutanlık eder. Bir gün gelir ve diktatörlüğe lâyık olduğu düşünülür. İşte o gün, aydınlık bir gecede dinsel düşüncelere dalan resmî yüksek görevli, tanrılara danışır; tefekkürü onu Camillus'a yaklaştırır ve yavaşça adını telâffuz eder; gözleri gökyüzüne dalar ve kehânetleri arar. Tanrılar sadece iyileri yollamıştır; Camilluse onların hoşuna gider ve diktatör ilân edilir.

Artık ordunun şefidir; kâhinlere danıştıktan ve kurban sunduktan sonra kentten çıkar. Emrinde çok sayıda subay vardır; bir o kadar da rahip, bir de yüksek din görevlisi, kehânetler, hepatoskoplar, kurban sunan rahipler, ocak taşıyıcılar vardır.

Dokuz yıldan beri kuşatma altında olan Veii'e karşı savaşı bitirmesi için görevlendirilir. Veii, bir Etrüsk kentidir, yani aziz bir kenttir. Cesaretten çok dindarlıkla mücadele etmek gerekir. Dokuz yıldan beri Romalılar yeniliyorsa, bu Etrüskler tanrıların hoşuna giden töreleri ve lütuflarını kazanan büyülü formülleri bildikleri içindir. Daha Roma'dayken gaipten haber veren Sibylla [*rahibe*][1] kitaplarına bakar ve tanrıların isteğini araştırır. Latin bayramlarının biçimsel bir kusur nedeniyle kirlendiğini fark eder ve yeniden kurban sunarlar. Bununla birlikte, Etrüskler hâlâ üstünlüğe sahiptirler; tek bir yol kalır, o da bir Etrüsk rahibini ele geçirip tanrıların gizemini öğrenmektir. Veiili bir rahip esir alınır ve Senatoya getirilir. Şöyle der: "Roma'nın kazanması için, Roma'nın 20 km. güney-doğusunda bulunan Albano gölünün seviyesinin azaltılması gerekir. Bunun için suyun denize akıtılması gerekir." Roma itaat eder ve çok sayıda kanal yapılır ve gölün suyu toprakta kaybolup gider.

İşte tam bu sırada Camillus diktatör seçilir. Veii yakınındaki ordunun yanma gider. Başarıdan emindir. Çünkü tüm vahiyler açıklanmıştır,

[1] Gaipten haber verdiklerine inanılan Apollon rahibeleri.Gaipten haber veren Apollon rahibelerine Sibylla adı verilirdi. Kökeninde, tanrıça Kibele' nin hizmetçileri olan Sibylle'in Sivrihisar yakınındaki Pessinus'ten MÖ VIII. yy'da geldikleri söylenir. *–y.n.*

tanrıların tüm buyrukları yerine getirilmiştir; Roma'yı terk etmeden önce, zaten koruyucu tanrılara bayram ve kurban sözü vermiştir. Yenmek için insanî imkânları ihmal etmez; orduyu büyütür, disiplini güçlendirir, kaleye girmek için yeraltından bir tünel kazdırır. Hücum günü gelmiştir; Camillus çadırından çıkar; kehânetlere bakar ve kurbanları verir. Rahipler, kâhinler etrafındadır; *paludamentum*'u[1] giyerek tanrılara yalvarır: "Ey Apollon! Senin yönetiminde ve bana esin veren niyetinle, Veii kentini almaya ve yıkmaya gidiyorum. Sana söz veriyorum ve ganimetin onda birini sana adayacağım". Ama tanrılara sahip olmak yeterli değildir; düşmanı da kendi tanrıları korumaktadır. Camillus şu formülü söyler: "Junon Reine, şimdi Veii'de oturuyorsun. Sana rica ediyorum. Galip gelen bizlerle gel. Bizi izle kentimize kadar, kentimiz senin kentin olsun". Kurbanlar verildikten, dualar ve formüller söylendikten sonra, artık tanrıların kendi yanlarında durduğundan emin olan Romalılar rahattır, düşmanı koruyan tanrı kalmamıştır, ve saldırı emri verilir, kent ele geçirilir.

İşte Camillus böyledir. Hayranlık verici biçimde savaşan bir Romalı bir general, itaat ettirme sanatını bilen, ama kehânetlere de kesinlikle inanan, dinsel eylemleri her gün gerçekleştiren ve en önemli olanın cesaret değil, hattâ disiplin de değil, âyin usullerine göre ve de doğru olarak söylenen birkaç formül olduğuna ikna olmuş bir insandır. Tanrılara yollanan bu formüller ona her zaman ihtiyaç duyduğu zaferin yolunu açmak zorunda kalır. Böyle bir generale verilecek en yüksek ödül, Senato'nun kendisine görkemli bir kurban töreni gerçekleştirme izni vermesidir. Dört beyaz atın çektiği kutsal arabaya biner; bayram günlerinde tanrıların giydiği kutsal elbiseyi giyer, başında tacı, sağ elinde bir defne dalı, sol elinde fildişinden bir âsa vardır, bunlar Jüpiter heykelinin taşıdığı özellikler ve kostümdür.[215] Hemşehrilerine göründüğü bu ilâhî yüce hâlle, Romalı tanrıların en büyük, en gerçek ve en yüce olanına saygılarını sunacaktır. Capitol'ün yokuşunu tırmanır ve Jüpiter tapınağının önüne geldiğinde kurbanlarını sunar.

Tanrı korkusu sadece Romalıya özgü bir duygu değildir, Yunanlının

[1] Roma'da yüksek görevliler tarafından giyilen (koyu vişne ya da mor, bazen beyaz) renkli geniş harmani. –*y.n.*

[215] Titus-Livius, X, 7; XXX, 15. Dionysius, V, 8. Appien, G. puniq., 59. Juvénal, X, 43. Plinius, XXXIII, 7.

yüreğinde de aynı korku vardır. Daha en baştan itibaren gözlerini dinle açan, dinle beslenen ve yetiştirilen bu halklar, uzun süre bu ilk eğitimin izlerini taşırlar. Spartalıların tedirginliklerini biliyoruz: Ay dolunaya dönmeden sefere çıkmazlardı, savaşıp savaşmayacaklarını bilmek için durmaksızın kurban sunarlardı, kötü bir kehânet nedeniyle korkmuşlarsa en iyi tasarlanmış olsa bile en gerekli girişimlerden vazgeçerlerdi. Atinalı da böyledir. Atina ordusu, ayın yedinci gününden önce sefere çıkmazdı, donanma denize açılmadan önce Pallas'ın heykelini yeniden altınla kaplamayı ihmal etmezlerdi.

Ksenophon, Atinalıların diğer halklardan daha fazla bayrama sahip olduklarını söyler.[216] Aristofanes ise şöyle söyler: "Tanrılara sunulan bu ne kadar kurban! Bu ne kadar tapınak! Bu ne kadar heykel! Bu ne kadar kutsal alay! Yılın her gününde, dinsel şenlikler ve taçlandırılmış kurbanlar görüyoruz."[217] Atina kenti ve bölgesi; site, tribüler, demeler ve ailelerin tapınması için tapınak ve mâbetlerle doludur. Her evin kendisi zaten tapınaktır ve her tarlada kutsal bir mezar vardır.

Aslında maymun iştâhlı, kaprisli ve özgür düşünceli olduğu tasavvur edilen Atinalı, eski gelenekler ve töreler karşısında tuhaf bir saygıya sahiptir. Romalının kendisinden şevk dolu dindarlık bekleyen esas dini, atalarının ve de kahramanlarının dinidir. Ölülere tapar, ama korkar da. Yasalardan biri, her yıl hasadın ilk ürünlerini ölülere sunmasını zorunlu kılar; bir başkası ölüleri öfkelendirecek tek bir sözcük söylemelerini yasaklar. Antik çağla ilgili olan her şey, Atinalı için kutsaldır. Töreleri bir araya getiren eski derleme kitapları vardır ve asla yanından ayırmaz; bir rahip tapınmasına küçücük bir yenilik getirse bile ölümle cezalandırılır. En garip töreler bir yüzyıldan diğerine sirayet etmiştir. Atinalı yılda bir gün Ariadne'nin[1] onuruna kurban sunar: Çünkü Theseus'un sevgilisi lohusa iken ölmüştür, dolayısıyla doğum yapmakta olan bir kadının sesi ve hareketleri taklit edilmelidir. Oschophories adı verilen bir başka bayram daha kutlarlar, bu Theseus'un Atina'ya dönüşünün pantomimle canlandırılmasıdır. Habercinin süslü âsasına taç giydirilir. Çünkü Theseus'un habercisi de süslü asasına taç giydirmiştir. Habercinin ağzından çıktığı varsayılan bir çığlık tekrarlanır ve herkes Theseus zama-

[216] Ksenefon gouv. d'Ath., III, 2.

[217] Aristofanes, Nuées.

[1] Yunan mitolojisinde Zeus ve Europa'nın oğlu Girit kralı Minos'un kızıdır. –*ç.n.*

nında kullanılan bir giysiyle alaya katılır. Bir başka gün ise bir Atinalı, bir tür tencerede sebzeler kaynatır; bu töre kökenini uzak antik çağdan alır, ama anlamı bilinmemektedir. Fakat anlamı bilinmeyen bu töre her yıl dindarlıkla tekrarlanır.[218]

Romalı gibi Atinalının da uğursuz günleri vardır. Bu günlerde evlenilmez, hiçbir işe girişilmez, meclis toplanmaz, adalet sağlanmaz.[219] Her ayın on sekiz ve on dokuzuncu günü arınmalara ayrılmıştır.[220] Tüm günler arasında uğursuz olan Plynteries günlerinde site tanrısının heykeli örtülür. Bunun aksine, Panathenes günlerinde ise, tanrıçanın örtüsü büyük bir alayla taşınır, yaş ve mevki farkı olmaksızın, tüm yurttaşlar maiyet alayına katılmak zorundadır. Atinalı hasadı için kurbanlar sunar; yağmurun ya da güzel havaların gelmesi için kurban sunulur, hastalıkların tedavisi, açlığı ya da vebayı uzaklaştırmak için kurban sunulur.[221]

Roma'nın Sibylla kitapları gibi Atina'nın da antik vahiy derlemeleri vardır ve kendisine gelecekten haber veren insanları site başkanlığında [*Prytane*] besler. Sokaklarında adım başında kâhinlerle, rahiplerle, rüya yorumcularıyla karşılaşılır.[222] Atinalı fala inanır; bir hapşırık ve kulakların çınlaması yaptığı işi hemen bırakmasına neden olur.[223] Kehânetleri yorumlamadan bir işe girişmez. Evlenmeden önce mutlaka kuşların uçuşuna [*danışmalı–*] bakmalıdır.[224] Meclisten biri gökyüzünde uğursuz bir işaret gördüğünü söylerse halk meclisi hemen dağılır.[225] Kurban töreni kötü bir haber nedeniyle bozulmuşsa, yeniden başlamalıdır.

Atinalı iyi talih sözünü etmeden bir cümleye başlamaz. Tüm kararnamelerinin başına sürekli olarak bu sözcüğü koyar. Tribündeki hatip, ülkede oturan tanrı ve kahramanların adını anmadan konuşmaya başlamaz. Halk sürekli olarak dile getirilen vahiylerle yönetilir. Hatipler düşüncelerinin üstün gelmesini sağlamak için sözlerine daima "Tanrıça böyle buyurdu" diye başlarlar.[226]

---

[218] Plutarkhos, Theseus, 20, 22, 23.
[219] Platon, Yasalar, VII, s. 800.
[220] Philochore, fragm., collect. Didot, I, 414.
[221] Euripides, Suppl., 80.
[222] Thukydides, II, 8.
[223] Scholiaste d'Arstophane, Ois., 721.
[224] Aristofanes, Ois., 5906, 718.
[225] Aristofanes, Acharniens.
[226] Likurgukos, I, 1. Aristofanes, Chevaliers, 903, 999, 1171, 1179.

Nicias büyük ve zengin bir ailedendir. Gençliğinde, Delos [*Kiklad takımadasındaki bir ada*] tapınağına bir kortej, yani kurbanlar ve kurban sırasında tanrıya övgüler söyleyecek bir koro götürür. Atina'ya döndüğünde, tanrılara saygısını sunmak için servetinin bir kısmıyla Athena için bir heykel ve Dionysos için de tapınak yaptırır. Kimi zaman *hestiateur*'dür ve tribüsünün kutsal yemeğinin masraflarını karşılar; koronun kurucusudur ve dinsel bayramlar için koronun ihtiyaçlarını temin eder ve bunu sürekli kılar. Herhangi bir tanrıya kurban vermediği gün yoktur. Evine bağlı bir kâhin vardır ve onu yanından ayırmaz, kamusal işleri için olduğu kadar özel çıkarları için de evindeki kâhine danışır. General olarak atanır ve Korint'e karşı sefere çıkar; Atina'ya galip döner, ama bu savaşta ölen iki askerinin düşman topraklarında mezarsız kaldıklarının farkına varır, dinsel bir tedirginliğe kapılır; donanmasını durdurur ve bir haberci yollayarak Korintlilerden askerlerinin gömülmesi için izin ister. Atina halkı bir zaman sonra Sicilya seferini müzakere eder. Nicias tribüne çıkar ve rahiplerin ve kâhininin seferle ilgili olumsuz kehânetler söylediklerini açıklar. Fakat Alkhibiades[1] aksi yönde vahiyleri haber veren başka kâhinler çıkarır. Halk kararsız kalır. Bu arada, Mısır'dan adamlar gelir; çok revaçta olmaya başlayan Ammon'un (Mısır'daki Ammon vahasının vahiy tanrısı) tanrısına danışmışlar ve şu vahyini getirmektedirler: Atinalılar tüm Siraküza'yı alacaklardır. Halk hemen savaşa karar verir.[227]

Nicias ister istemez seferi yönetecektir. Görenekler gereği sefere çıkmadan önce kurban fedâ eder. Her generalin yaptığı gibi beraberinde bir sürü kâhin, kurbancı, rahip ve haberci götürür. Donanma ocağını taşımaktadır. Her geminin birkaç tanrıyı simgeleyen amblemi vardır.

Ama Nicias'ın çok az umudu vardır. Felâketi bildiren yeterli işaret yok mudur? Kargalar Pallas'ın bir heykeline zarar vermiştir, adamın biri sunak üzerinde kendine zarar vermiştir, ve sefer Plynteries'in uğursuz günleri sırasında başlamıştır! Nicias, bu savaşın kendisine ve yurduna uğursuz olacağını anlamıştır. Dolayısıyla, sefer boyunca ürkek ve ihtiyatlı olduğu görülür, çok cesur bir asker ve kurnaz bir general olarak bilinen Nicias, asla bir muhabere emri vermeye cesaret edemez.

Siraküza alınamaz ve çok sayıda kayıptan sonra Atina'ya dönüş ka-

[1] MÖ 450- 404 yılları arası yaşamış Atinalı devlet adamı ve general. –*ç.n.*

[227] Plutarkhos, Nicias. Thukydides, VI:

rarı verilmesi gerekmektedir. Nicias donanmasını dönüş için hazırlar, deniz yolu açıktır. Ama bir ay tutulması gerçekleşir. Kâhine danışır; falın aksi yönde olduğunu ve yirmi yedi gün beklemek gerektiğini söyler. Nicias itaat eder; bu zaman zarfında, hiçbir şey yapmadan bekler ve tanrıların öfkesini dindirmek için epeyce kurban sunar. Bu arada, düşman limanı kapatır ve donanmasını imha eder. Geri çekilme ancak karadan yapılabilirdi ki, bu da olanaksızdır; ne o ne de askerleri Siraküzalılardan kurtulabilir.

Bu felâket karşısında Atinalılar ne düşünmektedir? Nicias'ın cesaretini ve hayran olunacak sebatını bilirler. Dinin kararlarını izlediği için onu ayıplamayı da düşünmezler. Sitem edilecek tek bir şey bulurlar; o da kendisine eşlik eden kâhinin cehâletidir. Çünkü kâhin ay tutulmasıyla ilgili falda yanılmıştır, oysa geri çekilen bir ordu için ışığını saklayan ayın uygun bir işaret olduğunu bilmesi gerekiyordu. [228]

17. BÖLÜM
DEVLET'İN SINIRSIZ GÜCÜ, ESKİLER KİŞİSEL ÖZGÜRLÜĞÜ TANIMAMIŞLARDIR

Site din üzerine kurulmuştur ve bir Mâbet gibi oluşmuştur. Gücü buradan gelir, üyeleri üzerindeki sınırsız gücü ve mutlak nüfuzu da buradan kaynaklanır. Bu türden ilkeler üzerine kurulu bir toplumda, kişisel özgürlük var olamazdı. Yurttaş her konuda tastamam siteye bağımlıydı; tümüyle siteye aitti. Devlet'i doğuran din ve dini besleyen Devlet birbirini destekleyerek, tek vücut oluşturuyorlardı; ortak olan ve birbiri içinde eriyen bu iki güç, insanüstü bir güç oluşturuyor, nihayet ruh ve beden bu gücün kölesi oluyorlardı.

İnsanda bağımsız olan bir şey yoktu. Bedeni Devlet'e aitti ve devletin savunmasına adanmıştı; Roma'da, askerlik hizmeti elli yaşına kadardı; Atina'da altmış yaşına kadar; Sparta'da ise ömür boyu. Serveti Devlet'in emrindeydi, sitenin paraya ihtiyacı varsa, kadınlardan mücevherlerini, alacaklılardan alacaklarından vazgeçmesini, zeytin üreticilerinden imal ettikleri yağı ücretsiz vermelerini isteyebilirdi.[229]

Özel yaşam da Devlet'in sınırsız gücü dışında değildi. Atina yasası

[228] Plutarkhos, Nicias, 23.
[229] Aristoteles, Econom., II.

yurttaşın bekâr kalmasını din adına yasaklıyordu.[230] Sparta sadece evlenmeyeni değil, geç evleneni de cezalandırıyordu. Devlet Atina'da çalışmayı, Sparta'da aylaklığı isteyebilirdi. En küçük şeylere kadar Devlet zorbalığı uygulanırdı; Locres'da, yasa saf şarap içilmesini yasaklıyordu; Roma'da, Miletos'da, Marsilya'da ise bu yasak sadece kadınlar içindi.[231] Giysi her sitenin yasası tarafından daimî olarak saptanmıştı; Sparta yasası kadınların saç şeklini düzenliyordu, Atina yasası ise geziye çıkarken üç etekten fazla etek götürülmesini yasaklıyordu.[232] Rodos ve Bizans'taki yasa, sakal tıraşını yasaklıyordu.[233]

Devlet'in yurttaşlarının vücutlarının bozuk ya da sakat olmasını hoş görme hakkı yoktu. Dolayısıyla, böyle bir çocuğa sahip olan babaya çocuğunu öldürme emri veriyordu. Bu yasa, Sparta ve Roma'da da geçerliydi. Atina'da var olup olmadığını bilmiyoruz; sadece Aristoteles ve Platon'un kendi ideal yasalarına bu hükmü koyduklarını biliyoruz.

Sparta tarihinde Plutark ve Rousseau'nun hayran oldukları bir özellik vardır. Sparta, Leuctres'de[1] bozguna uğramış, yurttaşlarının çoğu telef olmuştur. Ölenlerin akrabaları aldıkları haberden sonra halk arasında neşeli görünmek zorundadır. Çocuğunun felâketten kurtulduğunu ve onu göreceğini bilen anne ise keder içinde ağlamaktadır. Çocuğunu bir daha göremeyecek olan anne, neşe içinde tapınakları dolaşır ve tanrılara teşekkür ederdi. İtaat edilen ve hattâ insanların duygularının alt üst oluşunu sağlayan bu Devlet'in nasıl bir gücü vardı?

Devlet, bir yurttaşın kendi çıkarlarına ilgisiz kalmasını kabul etmiyordu. Filozofun ve bir araştırmacının toplumdan ayrı yaşama hakkı yoktu. Mecliste oy kullanması ve sırası geldiğinde yüksek görevli olması bir zorunluluktu. Anlaşmazlıkların sıkça olduğu bir dönemdeki Atina yasaları vatandaşın tarafsız olmasını istemiyordu; taraflardan birini seçmeli ve karşı tarafla mücadele etmeliydi, yasa hiziplerden uzak ve sâkin duran birine sürgün cezası veriyor ve mallarına el koyuluyordu.

Yunanlılarda eğitimin serbest olması için çok zaman gerekti. Tabiî Devlet eğitime de hâkimdi. Sparta'da babanın çocuğunun eğitimi üzerinde hiçbir hakkı yoktu. Yasa, Atina'da biraz daha esnek görünüyor;

---

[230] Pollux, VIII, 40. Plutarkhos, Lysandre, 30.

[231] Athénée, X, 33. Elien, H. V., II, 37.

[232] Fragm. Des hist. Grecs. Collec. Didot, c. II, s. 129, 211. Plutarkhos, Solon, 21.

[1] MÖ 371'de, Leuctres'de, Thebai ve Spartalılar arasındaki savaş. –*ç.n.*

ama yine de site eğitimin ortak bir şekilde ve kendi seçtiği öğretmenlerle yapılmasını istiyordu. Aristofanes,[234] eserinin sürükleyici bir bölümünde Atina'da çocukların okula gidişlerini anlatır; sırayla semtlere bölünmüş çocuklar yan yana, yağmurda ve karda ya da güneş altında yürürler; bu çocuklar yerine getirdikleri yurttaşlık görevini anlamış görünmektedirler. Devlet eğitimi tek başına yönetmek istiyordu ve Platon bunun gerekçesini şöyle anlatır: "Ebeveynler çocuklarını, sitenin seçtiği öğretmenlere yollamak ya da yollamamak konusunda özgür olamazlar; çünkü çocuklar ebeveynlerinden çok siteye aittirler."[235] Devlet her yurttaşın ruhu ve bedeninin sahibi olduğunu düşünür; dolayısıyla devlet kendine göre biçimlendireceği bu ruh ve bedenden en iyi şekilde faydalanmak ister. Beden eğitimi dersi verir; çünkü insan bedeni site için bir silâhtır ve bu silâhın güçlü ve mümkün olduğu kadar iyi kullanılabilir olması gerekir. Dinsel şarkılar, ilâhiler, kutsal danslar öğretir; çünkü bu bilgi, kurbanların sunulması ve site bayramları için gereklidir.[236]

Devlet kendi verdiği eğitimin yanında serbest bir eğitime seve seve izin vermez. Atina'da yasa, yüksek görevlilerin izni olmadan gençlere eğitim verilmesini yasaklıyordu; bir başka yasa özellikle felsefe öğretmeyi yasaklıyordu. [237]

Devlet inançlarda da seçim olanağı vermiyordu. Birey sitenin dinine inanmak ve boyun eğmek zorundaydı. Komşu sitenin tanrılarından nefret edilebilir ya da bunlar hor görülebilirdi; Jüpiter, Kibele, Junon gibi genel ve evrensel özellikte tanrılara inanmak ya da inanmamak serbestti. Ama Atina'nın efsanevî kralları olan Athena, Erecthea ya da Kekrops'tan kuşku duymamak gerekiyordu. Yoksa dine ve aynı zamanda Devlet'e karşı büyük bir inançsızlık söz konusu olur ve Devlet bunun cezasını verirdi. Sokrates bu nedenle ölüme mahkûm edilmişti. Eskilerde sitenin dinine karşı düşünme özgürlüğü bilinmiyordu. Tapınmanın kurallarına uymak, tüm dinsel alaylarda ve kutsal yemeklerde yer almak gerekliydi. Atina yasası yurttaşlık bayramının dinsel kutlama biçimlerine katılmayanlara ceza veriyordu.[238]

O hâlde, eskiler ne özel yaşam, ne eğitim, ne de dinsel eğitim öz-

[234] Aristofanes, Nuées, 960- 965.
[235] Platon, Lois, VII.
[236] Aristofanes, Nuées, 966-968.
[237] Ksenefon, Mémor., I, 2. Diogène Laerce,
[238] Pollux, VIII, 46. Ulpien, schol. İn Démosth., in Midian.

gürlüğüne sahiptiler. İnsanın Yurt ya da Devlet denilen bu aziz ve ilâhî otorite karşısında hemen hemen hiç değeri yoktu. Modern toplumlardakinin aksine Devlet sadece adalet hakkı için varolmuyordu. Çıkarı söz konusuysa, bir suç olmadan da ceza verebilirdi. Aristides bir suç işlememişti, hattâ şüphe altında bile değildi. Ama erdemleriyle çok etkili olmaya başlayan ve isterse tehlikeli de olabilecek olan Aristides, sadece site öyle istedi diye site topraklarından kovulabilmişti. Buna uzaklaştırma/sürgün (*ostrakismos*) denir; bu kurum sadece Atina'ya özgü değildir; Argos'da, Megara'da, Siraküza'da ve diğer Yunan kentlerinin çoğunda da görüldüğünü söyleyebiliriz.[239] Oysa, uzaklaştırma bir cezalandırma değildir, site kendisini bir gün rahatsız edebileceğinden kuşkulandığı her yurttaşa karşı böyle önlemler alabilirdi. Atina'da bir insan suçlanabilir ve yurttaşlık haklarına saygı göstermediği için mahkûm edilebilirdi, örneğin Devlet'e karşı şefkat eksikliğinden dolayı. Şâyet sitenin çıkarı söz konusuysa insanın yaşamının hiçbir güvencesi yoktu. Roma'nın düzenlediği bir yasaya göre, kral olmak niyeti taşıyan her kişinin öldürülmesine izin verilebilirdi.[240] Devlet'in selâmetinin en yüce yasa olduğunu söyleyen o uğursuz özdeyiş, daha antik çağdayken formüle edilmiştir.[241] Hukuk, adalet, ahlâk, her şey yurdun çıkarı önünde boyun eğmeliydi.

Eski sitelerde tüm insanî kusurlardan bağışık bir insan özgürlüğüne sahip olunduğuna inanmak hatâdır. Hattâ özgürlük düşüncesi bile yoktu. Bireyin site ve tanrılar karşısında herhangi bir hakkı olabileceğine inanılmıyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, hükümet birkaç kez biçim değiştirdi; ama doğası hemen hemen hiç değişmeyen Devletin sınırsız gücü hiç azalmadı. Yönetimin sıfatı monarşi, aristokrasi, demokrasi oldu; ama bu devrimlerden hiçbiri insana gerçek özgürlüğü, kişisel bir özgürlüğü vermedi. Siyasî haklara sahip olmak, oy kullanmak, yüksek görevlileri atamak, arhont olmak, özgürlük bunlardan ibaretti, ama insan, daima Devlet'in kölesi olarak kalıyordu. Eskiler ve özellikle Yunanlılar, toplumun önemini ve haklarını abartmıştı; bu da kuşkusuz toplumun daha kökeninden itibaren kuşandığı kutsal ve dinsel özelliğine bağlıdır.

---

[239] Aristoteles. Pol., VIII, 2, 5. Scholiaste d'Aristoph., Cheval., 851.
[240] Plutarkhos, Publicola, 12.
[241] Çiçero. *De legibus*. III, 3.

IV. KİTAP

●

DEVRİMLER

Elbette, eski zamanlarda kendi tanrısına, tapınmasına, rahibine, yüksek görevlisine sahip olan bu aileden daha güçlü biçimlerde oluşmuş olan başka bir şey tasavvur edemeyiz. Dini, koruyucu tanrıları ve bağımsız din görevinden başka, hem insan ruhuna hem de insan bedenine hitap eden ve bugünkü Devlet'ten çok daha güçlü ve aynı zamanda bugün Devlet ile Kilise arasında paylaşılan ikili otoriteyi de içeren siteden daha güçlü olan başka bir şey yoktur. Şâyet dayanıklılık üzerine kurulan bir toplum varsa, bu sitedir. Bununla birlikte, insanî olan her şey gibi o da bir dizi devrimi içerdi.

Bu devrimlerin başladığı dönemi genel olarak gösteremeyiz. Ancak Yunanistan ve İtalya'daki sitelerde farklı dönemlerde cereyan ettiğini söyleyebiliriz. Kesin olan, bu toplumsal örgütlenmenin çağımızdan önce, tâ MÖ yedinci yüzyıldan itibaren hemen hemen bütün bölgelerde tartışılması ve saldırıya uğramasıdır. Bu ândan itibaren zorlukla, ama az çok direnişin ve tavizin ustalıklı karışımıyla ayakta kalabilmişlerdir. Sürüp giden mücadeleler ortasında birkaç yüzyıl çırpınan siteler sonunda kaybolur.

Sitelerin kaybolup gitme nedenlerini ikiye indirgeyebiliriz. Birincisi insan etkinliğindeki doğal gelişmedir. Zaman içinde değişime uğrayan fikirler, önce antik inançların dolayısıyla da antik inançların yüceltiği fikirlerin ve nihayet, sadece bu fikirlerin ayakta tutabildiği toplumsal anıtın kaybolup gitmesine yol açtı. Diğeri ise sitenin örgütlenmesi dışında kalan, acı çeken, siteyi yıkmakta çıkarı olan ve durmadan onunla savaşan bir sınıfın varlığıdır.

Bir toplumsal rejim üzerine kurulu olan inançlar zayıfladığında ve çoğu insanın çıkarları bu rejimle uyuşmaz hale geldiğinde, o rejim çöker. Hiçbir site bu dönüşüm yasasından kurtulamadı. Sparta kadar Atina da, Yunanistan gibi Roma da, bu yasaya boyun eğdi. Yunanistan ve İtalya'daki insanların temelde aynı inançlara sahip olduklarını, aynı ku-

rumları geliştirdiklerini gördüğümüz gibi, şimdi de tüm bu sitelerin aynı devrimlerden geçtiğini göreceğiz.

Gözden düşürmek için değil, ama aksine daha geniş ve daha iyi bir toplumsal biçime doğru ilerleyen insanların antik örgütlenmeden neden ve nasıl uzaklaştıklarını incelemek gerekir. Çünkü bir düzensizlik ve kimi kez de çöküş görüntüsü altındaki değişikliklerden her biri insanları henüz tanımadıkları bir amaca doğru yaklaştırıyordu.

1. BÖLÜM
PATRİCİLER ve YANAŞMALAR

Buraya kadar alt sınıflardan söz etmedik ve söz etmemize de gerek yoktu. Çünkü söz konusu olan sitenin ilkel örgütlenmesiydi ve alt sınıflar bu örgütlenmenin içinde hiç dikkate alınmazdı. Site, sanki bu sınıflar yokmuş gibi oluşmuştu. Dolayısıyla, bunları incelemek için devrimler dönemine gelmemiz gerekti.

Tüm insan toplumları gibi, antik sitede mevkiler, ayrımlar, eşitsizlikler vardı. Atina'da ki Eupatridesler [*soylu doğanlar*] ile Theteler [*en yoksullar*] arasındaki ayrımı biliyoruz; Sparta'da, Eşitler [*Egaux*] sınıfı ile Altsınıflar [*Inferieures*] ayrımını görüyoruz. Eubea'da şövalye ve halk ayrımını buluruz. Roma tarihi, patricilerle plebler arasındaki mücadelelerle doludur ve bu mücadele bütün Sabin, Latin ve Etrüsk sitelerinde görülür. Yunanistan ve İtalya tarihinde daha gerilere gittikçe, ayrımın daha derin olduğunu ve mevkilerin daha kesin belirlendiğini görürüz; bunun kanıtı eşitsizliğin zaman içinde değil, daha ilk başlardan itibaren oluşması ve sitelerin doğumu ile yaşıt olmasıdır.

Sınıflara bölünmenin hangi ilkeler üzerine kurulduğunu araştırmak önemlidir. Böylelikle, mücadelelerin hangi fikirler ya da hangi ihtiyaçlara göre başladığını, alt sınıfların ne istediklerini ve üstsınıfların nüfuzlarını hangi ilkeler adına savunduklarını kolaylıkla görebiliriz.

Sitenin aileler ve tribüler konfederasyonundan doğduğunu daha önce görmüştük. Oysa sitenin oluşumundan evvel bizatihi aile içinde bir ayrım mevcuttu. Gerçekten de aile parçalanmıyordu; ocağın ilkel dini gibi, aile de bölünemezdi. Babanın yerine geçen ağabey, din görevliliğini üstleniyor, mülkiyete, otoriteye sahip oluyor ve erkek kardeşler nezdinde babanın makamında kalıyordu. Her ailede, bir kuşaktan diğe-

rine, bir ağabeyden diğerine, her zaman tek bir şef vardır; şef kurban törenlerine başkanlık eder, duayı okur, yargılar ve yönetir. İlk başta, *pater* unvanını tek başına taşır; çünkü babalığı değil, gücü temsil eden bu sıfat sadece aile şefine uygulanıyordu. Çocukları, kardeşleri, hizmetçileri, hepsi onu bu şekilde çağırıyorlardı.

İşte, ilk eşitsizlik ilkesi ailenin özel kuruluşunda görülür. Tapınma, miras, yönetim için ağabeye ayrıcalık tanınmıştır. Birkaç kuşak sonra, bu büyük ailelerden her birinde yaşça küçük dallar oluşur, din ve görenekler gereği her dal, ağabey dalından daha alt konumda yer alır. Bu alt aileler ağabey ailenin koruması altında yaşar ve ona itaat ederler.

Sonra bu ailenin hizmetçileri vardır ve hizmetçiler kalıtımsal olarak bağlı bulundukları aileyi terk edemezler, üzerlerinde efendi, yüksek görevli (*magistra*) ve rahip olarak üçlü bir otoriteye göre yöneten *pater* ya da *efendi* vardır. Bu kişilere yerlere göre değişen isimler verilir; en çok bilinenler *yanaşma* ve *thete*'dir.

İşte bir başka altsınıf. Yanaşma, sadece ailenin en üst şefinin değil, yaşça daha küçük dalların da altındadır. Yaşça küçük dallarla, yanaşma arasındaki fark şudur: Yaşça küçük olanlardan birisi geriye, atalarına doğru giderse, bir *pater* ile karşılaşabilir, yani bir aile şefini, ailenin dualarında yakardığı ilâhi atalarından birini her zaman bulabilir. Bir *pater*'den geldiğinden, kendisine de Latince *patricius* denir. Bunun aksine, yanaşmanın oğlu, soy ağacında ne kadar geriye giderse gitsin, hep yanaşma ya da köleyle karşılaşır. Ataları arasında bir *pater* yoktur. Dolayısıyla altsınıftadır ve daima bu sınıfta kalır, başka sınıfa geçemez.

Bu iki insan sınıfı arasındaki ayrım maddî çıkarlar konusunda da apaçıktır. Ailenin mülkiyeti tümüyle şefe aittir ve küçük yaştakilerin ve yanaşmaların mülkiyetten yararlanma hakları vardır. Ama küçük yaştakilerin – en azından ağabey kaybolup gittiğinde – mülkiyet üzerinde muhtemel bir hakları varken, yanaşma asla mülkiyet sahibi olamaz. Ektiği toprağı emanet olarak almıştır ve öldüğünde toprak tekrar efendiye kalır; sonraki dönemlerin Roma hukuku, bu eski kuralın kalıntılarını korumuştur ve buna *jus applicationis* denirdi. Yanaşmanın parası kendine ait değildir; gerçek sahibi efendidir ve kendi ihtiyaçları için el koyabilir. İşte Roma hukukundaki bu antik kurala göre yanaşma efendinin kızına çeyiz vermeli, onun için ceza ödemeli, fidye vermelidir ya da görevi –*magistra* – gereği doğan masraflarına katkıda bulunmalıdır.

Din konusundaki ayrım daha da belirgindir. Ailenin tapınma törenlerini sadece, *pater*'in ardılı gerçekleştirebilir. Yanaşma hazır bulunur; onun için kurban sunulur, ama kendisi kurban sunamaz. Yanaşma ile ev tanrısı arasında her zaman bir aracı vardır. Kaybolan bir ailenin yerini alamaz. Aile kaybolup gittiğinde, yanaşmalar tapınmaya devam edemez; dağılır. Çünkü din onların miras malı değildir; kanları değildir, kendi atalarından kalmaz. Bu ödünç alınmış bir dindir; yararlanma hakları vardır, ama mülkiyetine sahip değillerdir.

Eski kuşakların düşüncesine göre tanrıya sahip olma ve dua etme hakkının soya bağlı olduğunu hatırlayalım. Aziz gelenek, töreler, duayla ilgili sözler, tanrıların harekete geçmesini sağlayan güçlü formüller, tüm bunlar sadece kan ile aktarılıyordu. Bu antik ailelerin her birinde, gerçekten ilk atadan gelen özgür ve temiz yürekli kısmın, tek başına din görevini elinde bulundurması gayet doğaldır. Rahip olmak ve kendilerine ait bir dine sahip olmak Patriciler ya da eupatridelerin ayrıcalığıydı.

Aile durumundan çıkmadan önce bile bir sınıf ayrımı vardı; eski ev dini kendine özgü mevkiler yaratmıştı. Sonradan site oluştuğunda da, ailenin içyapısında hiçbir şey değişmedi. Sitenin ilk başta kişilerin bir birliği değil, ama tribülerin, tribü alt birimlerinin ve ailelerin birliği olduğunu ve bu ittifak içinde, her birimin daha önceden nasılsa öyle kaldığını göstermiştik. Bu küçük grupların şefleri kendi aralarında birleşiyordu, ama her biri şefi olduğu küçük toplumun mutlak efendisi olarak kalıyordu. Bu nedenle Roma hukuku, aile üzerindeki mutlak otoriteyi, sonsuz kudreti ve yanaşmalara karşı adalet hakkını uzun süre *pater*'de bıraktı. Ailede doğan sınıf ayrımı sitede de devam etti.

İlk zamanlardaki site, sadece aile şeflerinin toplantısı, birleşmesi oldu. Sadece bu kişilerin yurttaş olabildiği dönemden birçok tanıklığımız var. Bu kural, küçük kardeşlere siyasî hak tanınmayan Sparta'da korundu. Aynı şekilde bunu, yurttaş olmak için bir tanrıya tapınmak gerekir diyen eski bir Atina yasasında da görüyoruz.[1] Aristoteles, "eskiden birçok kentte, baba hayattayken oğlunun yurttaş olamaması ve baba öldükten sonra sadece ağabeyin siyasî haklardan yararlanması bir kuraldı" der.[2] O halde yasa, sitede ne küçük kardeşleri ne de özellikle yanaş-

[1] Harpocration.
[2] Aristoteles, Pol., VIII, 5, 2-3.

maları hesaba katıyordu. Dolayısıyla Aristoteles, gerçek yurttaşların sayısının gayet az olduğunu belirtiyordu.

Bu eski zamanlarda sitenin genel çıkarları için müzakere eden meclis, sadece aile şeflerinden, *paters*'den oluşuyordu. Romulus'ün halka baba gibi şefkât göstersinler diye senatörlere *pères* [*babalar*] dediğini yazan Çiçero'ya inanmamak elimizdedir. Senato üyeleri bu unvanı doğal olarak taşıyorlardı, çünkü *gentes*'*in* şefleriydiler. Toplanan bu insanlar siteyi temsil ettikleri gibi, her biri kendi küçük krallıkları olan *gens*'in de mutlak efendisiydiler. Roma'nın başlangıcında daha kalabalık bir meclis görüyoruz; klan birimlerinin meclisi, ama bunun *patres*[1] meclisinden pek farkı yoktur. Bu meclisin en önemli üyelerini *pater*ler oluştururlar; sadece her *pater* burada çevresindeki ailesiyle birlikte görünür; akrabaları, yanaşmaları bile maiyet alayındadır ve onun gücünü gösterirler. Bu mecliste her ailenin tek bir oyu vardı. Şefin akrabalarına, hattâ yanaşmalarına danıştığını kabul edebiliriz, ama sadece onun oy kullandığı açıktır. Zaten yasa, yanaşmanın efendisinden farklı bir düşünceye sahip olmasını yasaklar.[3] Yanaşmalar siteye patrici şefleri aracılığıyla bağlıdırlar. Kamusal tapınmaya katılırlar, mahkemeye çıkabilirler, meclise girebilirler, ama efendilerinin arkasında.

Eski zamanların sitesini, aynı çevre surları içinde karışık yaşayan bir insan yığını olarak tasavvur etmemek gerekir. İlk zamanlarda kent bir ikâmet yeri değil, topluluğun tanrılarının bulunduğu tapınaktır; onları savunan ve varlıklarının kutsallaştırıldığı bir kaledir; birliğin merkezi, kral ve rahiplerin evi, adaletin verildiği yerdir, ama insanlar burada yaşamazlar. İnsanlar daha sonraki birçok kuşak boyunca, kent dışındaki araziyi paylaşan yalıtık aileler olarak kent dışında yaşamaya devam ederler. Bu ailelerden her biri, ev tapınağının bulunduğu ve *pater*'in otoritesi altında bölünmeyen bir grup oluşturan kantonda yaşar. Bu ailelerin şefleri, sitenin çıkarlarının ya da ortak tapınmanın zorunluluklarının söz konusu olduğu kimi günlerde kente gelir ve görüşüp tartışmak ya da kurban törenlerine katılmak için kralın etrafında toplanırlar. Savaş söz

[1] Latincede "Vatanın Babası" anlamına gelen ve Roma İmparatorluğu döneminde verilen bir onur unvanı. Ayrıca *Parens Patriae* şeklinde de kullanılmıştır. —*ç.n.*

[3] Aulus-Gellius, XV, 27. Yanaşmanın daha sonra değiştiğini göreceğiz. Burada Roma'nın ilk yüzyıllarından söz ediyoruz.

konusu ise, şeflerden her biri peşinde ailesi ve hizmetkârlarıyla (*sua manus*) kente gelir; klan ya da ortak atalı klan birimleri olarak bir araya gelirler ve kralın emirleri altında sitenin ordusunu oluştururlar.

II. BÖLÜM
PLEBLER

Şimdi, nüfus içindeki bir öğe olarak yanaşmaların altında yer alan ve ilk başta çok küçük bir yer işgâl etse de, yavaşça ve kimsenin fark edemediği biçimde güçlenerek eski toplumsal örgütlenmenin kırılmasında etkili olan bir kesimden söz etmek gerekir. Roma'da diğer sitelere göre sayıları çok artan bu sınıfa pleb adı verilirdi. Plebin, sitenin ve eski ailenin tarihindeki rolünü anlamak için bu sınıfın kökenini ve özelliğini incelemek gerekir.

Plebler yanaşma değillerdir; antik çağ tarihçileri bu sınıfları karıştırmazlar. Titus-Livius şöyle yazar: "Pleb konsüllerin seçiminde yer almak istemedi, konsüller patriciler ve onların yanaşmaları tarafından seçildiler." Yine bir başka yerde şöyle der: "Plebler, yanaşmalarının oyları sayesinde seçmenler meclisindeki etkinlikleri giderek artan patricilerden şikâyetçidirler".[4] Halikarnaslı Dionysius ise şöyle der: "Pleb Roma'dan çıktı ve Kutsal dağa sığındı; patriciler yanaşmalarıyla birlikte kentte yalnız kaldı". Daha sonra şunu ekler: "Hoşnutsuz plebler, askerlik yapmayı reddetti. Patriciler yanaşmalarıyla birlikte silâha sarılıp savaş açtı."[5] Yanaşmalardan kesin olarak ayrılan pleb, en azından ilk yüzyıllarda Roma halkının içinde değildi. Kartaca [*Pön*] savaşları'ndan kalan ve hâlâ tekrar edilen bir eski dua formülüne göre, tanrılardan "halka ve plebe" yardımcı olmaları isteniyordu.[6] Pleb, en azından ilk başlarda halktan sayılmıyordu. Halk, patriciler ve yanaşmalardan oluşuyordu. Pleb bunun dışındaydı.

Plebin en önemli özelliği, sitenin ve hattâ ailenin dinsel örgütlenme-

[4] Titus-Livius, II, 64; II, 56.

[5] Dionysius, VI, 46; VII, 19; X, 27.

[6] Titus-Livius, XXIX, 27. Çiçero, pro Mur., 1. Aulus-Gellius, X, 20. Burada sadece Roma'nın ilk dört yüzyılını ele alıyoruz. Halk ile pleb arasındaki ayrımın daha sonra kaybolduğunu göreceğiz.

sine yabancı kabul edilmesiydi. Pleb, böyle tanınır ve bu noktada da yanaşmadan farklıdır. Yanaşma, en azından efendisinin tapınmasına katılır ve bir aileye, *gens*'e aittir. İlk başlarda plebin tapınması yoktu ve aziz aile kurumunu bilmezdi.

Eski zamanların toplumsal ve dinsel durumu hakkında gördüklerimiz, bize bu sınıfın nasıl doğduğunu anlatır. Din yayılmazdı, ailede doğması nedeniyle aile içinde kapanıp kalırdı; her aile kendi inancını, tanrılarını, tapınmasını yaratmıştı. Ama bizden çok uzaklardaki bu zamanda, ruhen tanrılar yaratma, bir doktrin oluşturma, tapınma tesis etme, ilâhi ve dua ritimleri yaratma gücünü taşımayan birçok aile olduğunu kabul etmeliyiz. Doğal olarak, bu aileler bir tapınması olan ailelerle karşılaştırılıp daha aşağıda kabul ediliyorlardı, dolayısıyla dini olan ailelerle dini olmayanlar; ne klanlar birimlerine dâhil edildiler ne de siteye. Hattâ daha sonra, tapınması olan kimi aileler ya töreleri ihmal etmeleri ya unutmaları ya da ocağa yaklaşmayı yasaklayan kimi hatâları nedeniyle tapınmayı kaybettiler. Suç işleyen ya da kötü muamele gören yanaşmalar aileleri terk ederek dinden vazgeçtiler; tabiî, töresiz evlilikten ya da zinadan doğan erkek çocuğun gayrı meşru kabul edilmesi nedeniyle bu tür ilişkilerden doğan çocukların bir dinleri [*tapınmaları*] de olmazdı. Ailelerden dışlanan ve tapınmanın dışında kalan tüm bu insanlar, ocaksız insanlar arasına katılır, yani pleb olurlardı.

Bu sınıfı eski sitelerin kıyısında, sınır çizgilerinin yanındaki bir yerde buluruz. Yunan sitesi ilk başlarda ikilidir: Önce, bir tepenin zirvesinde yükselen esas kent vardır, "*kent*" dinsel törelerle kurulmuştur ve yurttaşlık tanrılarının tapınağını barındırır. Tepenin eteğinde, dinsel tören yapılmadan kurulmuş ve kutsal çevre duvarıyla kuşatılmamış ev yığınları vardır; işte burası plebin evidir ve onlar aziz kentte oturamaz.

Roma'da iki nüfus arasındaki fark şaşırtıcıdır. Patricilerin ve yanaşmalarının kenti, Romulus'un Palatin yaylasında törelere göre kurduğu kenttir. Plebin evi sığınaktır, Capitolin tepesi yamacında, Romulus'ün evi barkı olmayanları ve kente giremeyenleri kabul ettiği, bir tür çevrili bir alanda yer alır. Roma'ya daha sonra gelen ve tabiatıyla sitenin dinine yabancı olan plebler, kutsal çevre duvarının [*pomoerium*] ve dinsel kentin dışındaki Aventin'e yerleştirilirler.

Plebleri tek bir sözcük özetler: Ocakları yoktur; en azından, ilk başlarda, ev âyini için gereken sunakları yoktur. Rakiplerine atalara sahip

olmadıkları için sitem ederler. Sitemin nedeni tapınacak atalar ve cenaze yemeği götürebilecekleri bir aile mezarlıkları olmadığı içindir. Babaları, *pater*leri yoktur, yani sülalesinde ne kadar geriye giderse gitsin, dinsel bir aile şefini asla bulamayacaktır. Aileleri yoktur, *gentem non habent*, yani doğal aileye sahiptirler; dinin ortaya çıkardığı ve kurduğu aileye sahip değillerdir.

Onlar için kutsal evlilik yoktur; törelerini bilmezler. Ocakları olmadığından, ocağın tesis edeceği birlik onlara yasaktır. Karıyı Kocasına ev tanrısının huzurunda bağlayan birlikten başka düzenli bir birlik tanımayan patrici, pleblerden söz ederken *connubia promiscua habent more ferarum* der.

Aile yok, baba otoritesi yok. Çocukları üzerinde sade bir babalık gücünden kaynaklanan nüfuza sahip olabilirler; ama dinin babaya verdiği en aziz otoriteye sahip değillerdir.

Mülkiyet hakkına sahip değillerdir. Çünkü her mülkiyet bir ocak, mezar, sınır taşı tanrıları tarafından, yani ev tapınmasına ait bütün öğeler tarafından düzenlenmeli ve takdis edilmelidir. Pleb toprağa sahip olabilse bile, bu toprak kutsal özelliklere sahip değildir; din dışıdır ve sınır taşlarına sahip değildir. İlk zamanlarda, toprağa sahip olabilir miydi? Roma'da yurttaş olmayan birinin mülkiyet hakkı olmadığını biliyoruz; oysa pleb yurttaş değildir. Hukuk danışmanı, sadece Quirites[I] hukuku ile mülk sahibi olunabilir der; oysa pleb, *quirite*ler arasında sayılmaz. Roma'nın kökeninde, *ager romanus*[II] tribüler, klan birimleri ve *gentes*ler arasında paylaşılmıştır; oysa bu gruplardan hiçbirine ait olmayan pleb, paylaşımdan yararlanamaz. Dini olmayan plebler, bir insanın bir toprak parçasına işaretleyip ardından da, bu parçaya sahip olmasını sağlayan şeye sahip değildir. Evlerini uzun süre oturdukları Aventin'de yaptıklarını biliyoruz; ama bu alanın mülkiyetine üç yüz yıl süren uzun mücadelelerden sonra sahip olmuşlardır.

Plebler için yasa ve adalet yoktur; çünkü yasa, dinin kararıdır ve usul, törelerin bütünüdür. Yanaşma site haklarından efendi aracılığıyla

---

[I] Romalı yurtaşı ifade eder. Romalılar ve Sabinler arasındaki savaşa son veren Romulus ve Titus-Tatius (Sabinlerin kralı) arasındaki ittifaktan sonra Romalılara kolektif olarak verilen ad. *–ç.n.*

[II] Roma'nın/devletin hukukî mülkiyete konu olabilen kendi toprağı. Yurttaşlık hakkına sahip Romalıların kamusal varlığı"nın korunması ve kutsanması. *–y.n.*

yararlanabilir; ama pleb için bu hak da yoktur. Eski bir tarihçi, plebler için ilk yasaları Roma'nın altıncı kralının yaptığını, ama patricilerin uzun süreden beri yasaları olduğunu kesin olarak söyler.[7] Fakat bu yasaların pleblerin elinden alındığı ya da dine dayanmıyor oluşu nedeniyle patricilerin bunları dikkate almayı reddettikleri de söylenir. Çünkü tribünlerin oluşmasıyla, yaşamlarını ve özgürlüklerini korumak için özel bir yasa yapmanın gerekli olduğunu yazar tarihçi. Bu yasa şöyle formüle edilmişti: "Hiç kimse, bir plebe yapıldığı gibi, bir tribüne vurmayı ya da tribünü'öldürmeyi aklından geçirmesin".[8] O halde, bir plebe vurma ve plebi öldürme hakkı vardı ya da en azından, yasaların korumadığı bir insana verilen zarar cezalandırılmıyordu.

Plebler için siyasî haklar yoktur. İlk olarak, yurttaş değillerdir ve aralarından hiçbir yüksek görevli olamaz. Roma'da iki yüzyıl boyunca, klan birimleri meclislerinden başka meclis yoktur; oysa klan birimleri, plebleri içermez. Pleb ordunun bileşimine de giremez. Bileşimi yapan klan birimleridir.

Ama plebi bir patriciden ayıran en belirgin özellik plebin sitenin dinine tapın[*a*]mıyor oluşudur. Bir din görevlisinin giydiği elbiseyi zinhar giyemez. İlk yüzyıllarda, dua etmesi bile yasaklanmıştır ve töreler ona açıklanamaz. Hindistan'da olduğu gibi "şudra[1] kutsal formülleri bilmemek zorundadır". Yabancıdır ve dolayısıyla, kurban sunumunda hazır bulunması kurbanı kirletir. Tanrılar tarafından reddedilir. Patrici ile pleb arasında, dinin iki insan arasına koyabileceği en büyük uzaklık vardır. Pleb hor görülür, iğrençtir, din, yasa, toplum, aile dışındaki biridir. Patrici, bu hayatı sadece bir hayvanınkiyle karşılaştırır, *more ferarum*. Pleble temas kirletir. Decemvirler ilk On Levha Yasası'nda, her iki sınıf arasındaki evliliği yasaklamayı unutmuşlardır; ilk *decemvir*lerin hepsi patricidir ve plebllerle aralarında bir evlilik yapılabilmesi ihtimali de hiç kimsenin aklına gelmemiştir.

Sitelerin ilkel zamanlarında, bu sınıfların nasıl olup da birbirlerinin üstünde olduğunu görüyoruz. En üstte, aile şeflerinin Aristokrasisi vardır, ki Roma'nın resmî dili bunlara *pater* adını verirken yanaşmalar *reges*, Odisseus da "*kral*" adını verir. Bunların altında ailelerin küçük dal-

[7] Dionysius, IV, 43.
[8] Dionysius, VI, 89.
[1] Hindistan'daki kast sistemine dâhil olan bir sınıf. –*ç.n.*

ları vardır; daha altında ise yanaşmalar; sonra daha altta, gerçekten de en altta, pleb bulunur.

Mevcut sınıf ayrımı dinden kaynaklanır. Çünkü Yunanlıların, İtalyanların ve Hinduların atalarının dini daha Orta Asya'da birlikte yaşadıkları zamanlarda bile "duayı ağabey yapacaktır" demişti. İşte ağabeyin her şeydeki önceliği buradan gelir; her ailede ağabey dalı din görevliliğini üstlenir ve efendidir. Din, günün birinde sönüp gitmesi muhtemel bir ağabey dalının yerini alacak ve böylece tapınmayı kurtaracak olan yedekteki küçük kardeşler için de önemliydi. Yanaşma için de, hattâ köle için de dinin önemi vardı. Çünkü dinsel eylemlere katılıyorlardı. Ama din, tapınmada yer almayan plebi hiç dikkate almıyordu. Böylece mevkiler, sıralar saptanmıştı.

Ama insanın tasavvur edebildiği ve yerleştirdiği toplumsal biçimlerin hiçbiri değişmez değildir. Toplumsal biçimler kendi içlerinde hastalık ve ölüm tohumlarını taşıyordu; bu durum çok büyük bir eşitsizlikti. Birçok insanın kendileri için hiçbir yararı, iyiliği olmayan bir toplumsal örgütlenmenin yok edilmesinden çıkarı vardı.

3. BÖLÜM
DEVRİMDE İLK ADIM

1. Siyasî otorite Kraldan alınır

İlk başta, kralın sitenin dinsel şefi, kamusal ocağın büyük rahibi olduğunu ve bu siyasî otoritesini de din görevliliği otoritesine bağladığını, nihayet sitenin dinini temsil eden kişinin, aynı zamanda meclis başkanlığı, yargıçlık, ordu şefliğini üstlenmesinin doğal olduğunu söylemiştik. Bu ilkeye göre, Devlet'te varolabilecek tüm gücün kralın ellerinde toplandığı görülür.

Ama aile şefleri, *patres* ve onların üstündeki ortak atalı klan şefleri ve tribüler, kralın yanındaki gayet güçlü Aristokrasiyi oluştururlar. Kral, tek kral değildir; her *pater* kendi *gens*'i içinde kraldır; Roma'da bu güçlü efendilerden her birini kral adıyla çağırmak antik bir görenekti; Atina'da her ortak atalı klan ve her tribünün bir şefi vardı ve site kralının yanında tribülerin kralları vardı. Bu az ya da çok geniş bir alan içinde-

ki aynı yetki ve dokunulmazlığa sahip şeflerin hiyerarşisidir. Sitenin kralı, nüfuzunu tüm toplum üzerinde kullanamaz; ailelerin içyapısı ve tüm yanaşma sınıfı, eyleminin denetimi dışındadır. Kendilerine bağımlı birkaç güçlü toprak sahibine dayanan feodal kralı gibi, eski sitenin kralı da sadece tribü şeflerini ve *gentes*leri yönetiyordu ve kişisel olarak bunlardan her biri kraldan da güçlü olabilirdi; tabiî birleştiklerinde güçleri daha da artıyordu. Krala itaatin tesis edilmesi elbette kolay iş değildi. İnsanların tapınmanın şefi ve ocağın bekçisi olan krala büyük bir saygısı vardı, ama yeteri kadar gücü olmayan krala itaat de sınırlıydı. Yönetenler ve yönetilenler, gereken itaat sınırları konusunda hemfikir olmadıklarını hemen fark ettiler. Krallar güç istiyorlardı, *patres*ler ise kralların güçlü olmalarını istemiyorlardı. Tüm sitelerde Aristokrasi ve krallar arasında bir mücadele başladı.

Mücadelenin sonucu her yerde aynı oldu; krallık yenildi. Ama bu ilkel krallığın kutsal olduğunu unutmayalım. Kral duayı söyleyen, kurbanı sunan, kentin sürekliliğindeki temel etkenlerden biri olan kalıtımsal yolu kontrol ederek tanrıların koruyuculuk gücünü elinde bulunduran biridir. Kraldan vazgeçmek düşünülemezdi, din için bir kral gerekliydi; sitenin selâmeti için de gerekliydi. Tarihini bildiğimiz tüm sitelerde, kralın din görevliliğine dokunulmadığını, ama siyasî yetkisinin elinden alındığını görüyoruz. Zaten bu yetki, kralların sahip olduğu din görevliliğine yapılan bir eklemedir; onun gibi aziz ve ihlâl edilemez değildir. Kralın bu görevi dini tehlikeye atmadan elinden alınabilirdi.

Krallık korundu, ama gücünden yoksun kalınca kral sadece bir din görevlisi oldu. Aristoteles şöyle söyler: "Çok eski zamanlarda, kralların barış ve savaş zamanında mutlak güçleri vardı, ama sonra, kimileri bu güçten kendiliğinden vazgeçti, kimilerinin de ellerinden zorla alındı ve bu krallara sadece kurban görevi bırakıldı." Plutark da aynı şeyi söyler: "Yunanlılar, kibirli ve sert kralların elinde toplanan çoğu gücü aldılar, geriye sadece din işini bıraktılar."[9] Kirene kentinden söz eden Herodotos şöyle der: "Kralların sülalesinden gelen Kral Battos'a sadece tapınma görevi bırakıldı, kutsal toprakların sahibi olmaya devam ettiyse de, babalarının yararlandığı güç elinden alındı."

Sadece din görevliliğine indirgenen krallık, genellikle ocağı kuran

[9] Aristoteles, Pol., III, 9, 8; Plutarkhos, Quest. rom., 63.

ve yurttaşlık tapınmasını başlatan kutsal ailenin mirası olmaya devam etti. Roma İmparatorluğu zamanında, yani bu devrimden yedi, sekiz yüzyıl sonra, Efes, Marsilya ve Thespies'de[1] krallık unvanını ve eski krallığın amblemlerini muhafaza eden ve dinsel törenlere başkanlık eden aileler vardı.[10] Diğer kentlerdeki kutsal aileler sönüp gitmiş ve krallık yıldan yıla yapılan seçimle belirlenmeye başlanmıştı.

2. Sparta'da devrimin tarihi

Sparta'da krallar daima varolmuştur ve sözünü ettiğimiz devrim, diğer sitelerde olduğu gibi burada da gerçekleşmiştir.

İlk Dor krallarının mutlak egemenler olarak hüküm sürdükleri söylenir. Ama üçüncü kuşaktan itibaren krallarla Aristokrasi arasında kavga başlar. Böylece Sparta'yı iki yüzyıl boyunca Yunanistan'ın en hareketli sitelerinden birine dönüştüren mücadeleler başlar; Likurgos'un krallardan biri olan babasının iç savaşta öldüğünü biliyoruz.[11]

Likurgos'un tarihinden daha karanlık bir dönem yoktur, yaşam öyküsünü yazan şu sözcüklerle başlar: "Onun hakkında tartışma konusu olmayan bir şey söyleyemeyiz." Likurgos'un, "yönetimin kesintisizce çalkalandığı bir zamanda" anlaşmazlıkların ortasında bulunduğu söylenir. Onun hakkında bize gelen bilgilerden çıkan kesin sonuç, giriştiği reformların krallığa bir daha belini doğrultamayacak darbeler vurduğu yolundadır. Aristoteles "Charilaos[11] zamanında krallık, yerini Aristokrasiye bıraktı" der.[12] Oysa Likurgos reformları sırasında Charilaos kraldır. Ayrıca Plutark bize, kral Charilaos'un bir isyanın tam ortasında tapınağa sığındığını ve Likurgos'un da o sırada yasa koyucu görevini üstlendiğini söyler. Likurgos, bir ara krallığı ilga etme gücüne erişse de bunu yapmaz, krallığı gerekli görür ve hattâ hüküm süren ailenin de dokunulmazlığı olduğunu söyler. Fakat, kralların yönetim konusunda Senatoya bağımlı olmalarını sağladığı kralların sadece meclise başkanlık etmelerini ve mecliste alınan kararların yürütücüleri olmalarını ister. Krallık bir

[1] Yunan kenti. –*ç.n.*

[10] Strabon, IV; IX. Diodorus, IV, 29.

[11] Strabon, VIII, 5; Plutarkhos, Lycurgue, 2.

[11] Sparta kralı- 898-809. Eunomes'in oğlu, Likurgos'un yeğeni. –*ç.n.*

[12] Aristoteles, Pol., VIII, 10, 3 (V, 10). Pontuslu Heraklides, Pont, Fragments des historiens grecs içinde, c. II, s. 11. Plutarkhos, Lycurgue, 4.

yüzyıl sonra daha da zayıflar ve elinden yürütme gücü de alınır; bu görev "*eforlar*" adı verilen ve görevleri yıllık olan yüksek sulh yargıçlarına teslim edilir.

Krallara ve eforlara bırakılan yetkilere bakarak bir değerlendirme yapabiliriz. Eforlar sivil adalet konusunda karar veriyor, Senato da suçlarla ilgileniyordu. Eforlar Senato'nun görüşünü almak koşuluyla savaş ilân edebiliyor ya da barış antlaşmalarının koşullarını düzenliyorlardı. Krala savaş zamanında iki Efor eşlik ediyor ve onu gözetliyorlardı; sefer planını saptıyorlar ve tüm askerî eylemlere kumanda ediyorlardı.[13] Adalet, dış ilişkiler ve askerî harekâtlar elinden alındıktan sonra krala ne kalıyordu ki? Din görevliliği! Herodotos, kralın ayrıcalıklarını yazar: "Site bir kurban sunarsa, kutsal yemekteki ilk yer onundur; ilk defa onlara hizmet edilir ve iki yemek payı verilir. Şarap serpmeye onlar başlar ve kurbanların derisi onlara aittir. Apollon adına ayda iki kez kurban fedâ edebilmeleri için her birine birer kurban verilir."[14] Ksenofon da "kralların kamusal kurbanları sunduklarını ve kurbanların en iyi kısımlarını aldıklarını" yazar. Ne sivil alanda ne de suç konusunda yargılama yetkilerine sahiptiler, fakat en azından dinsel dâvalarda karar verebilirlerdi. Krallar savaş zamanında birliklerin başında yürür, her gün kurban verir ve kâhinlere danışırdı. Düşmanın önünde kurban keserler ve şâyet işaretler olumluysa savaş emri verirlerdi. Çarpışma sırasında tanrıların isteğini bildiren kâhinler ve kutsal ilâhileri seslendiren flütçüler yanında bulunurdu. Spartalılar savaşa elinde dinî yetkileri ve kehânetleri toplayan kralın kumanda ettiğini söylerler; ama ordunun tüm harekâtları, *eforlar* ve *polemarkhos* tarafından düzenlenir.[15]

Sparta krallığındaki dinsel görevlerin soy yoluyla geçtiğinin belirtilmesi doğru olur. Tüm sitelerde kralın siyasî gücünü ilga eden aynı devrim, Sparta'da da eder. Güç, yönetimi elinde bulunduran Senatoya ve yürütmeyi elinde bulunduran sulh yargıçlarına [*efor*] aittir. Krallar,

---

[13] Thukydides, V, 63. Hellanicus, II, 4. Ksenefon, Gouc. De lacéd., 14 (13). Helleneika, VI, 4. Plutarkhos, Agésilas, 10, 17, 23, 28; Lysandros, 23. Kralın, hukuken, askerî harekâtlarda yönetimi o kadar azdı ki ordunun komutasını Agesilas'a vermek için Senato' nun özel bir kararı gerekli oldu. Agesilas'da istisnaî bir durum olarak kralın ve generalin yetkilerini elinde topladı; Plutarkhos, Agés., 6; Lys., 23.

[14] Herodotos, II, 56, 57.

[15] Ksenefon: Spartalıların Anayasası.

din dışındaki konularda bu yargıçlara itaat ederlerdi. Herodotos, Sparta'nın krallık rejimini bilmediğini,[16] Aristoteles ise Sparta'nın Aristokrasiyle yönetildiğini söyler.

3. Atina'da aynı Devrim

Attik [*Atina*] nüfusunun ilkel durumunu daha önce görmüştük. Ülke, aralarında ilişki olmayan belirli sayıdaki bağımsız aile tarafından paylaşılıyordu; her bir aile soy bağıyla geçen bir şefle yönetiliyordu. Bu ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan birliklerden Atina sitesi doğar. Attik birliğini Theseus'un tamamladığı söylenir. Ama geleneklere ve bize göre Theseus, birçok direnişle karşı karşıya kalmıştır. Direnen sınıf, kasaba ve *soy*larda yaşayan yanaşmalar, fakirler değildir. Bu insanlar şeflerinin başına geçen bir şef nedeniyle memnunlardır ve kendilerine böylelikle bir umar ve koruma sağlarlar. Değişiklikten acı çekenler aile şefleri, kasaba şefleri, tribüler, *krallar* ve *şefler* ya da tribülerinde soy bağı nedeniyle yüksek otoriteye sahip olan *soylular* [*eupatride*] sınıfıdır. Bağımsızlıklarını güçleri yettiğince savunurlar; kaybedince de özlem duyarlar.

Eski otoriteden ellerinde kalanı muhafaza etmeye çalışırlar. Her biri, tribüsünün ya da *soy*unun güçlü şefi olarak kalır. Theseus, dinin yerleştirdiği ve ihlâl edilemez hale getirdiği otoriteyi yıkamaz. Dahası var. Bu döneme ait gelenekler incelendiğinde, bu güçlü soyluların site oluşturulurken, yönetimde hepsinin pay sahibi olabileceği federal bir yönetim şartıyla siteye rıza gösterdiklerini görürüz. Yüce bir kral ortaya çıktı, ama şâyet ortak çıkarlar söz konusuysa, şefler meclisi hemen toplantıya çağrılırdı ve bir tür Senato işlevini yerine getiren bu topluluğun onayı alınmadan da hiçbir şey yapılamazdı.

Bu gelenekler sonraki kuşakların konuşmalarında hemen hemen şöyle ifade edildi: Theseus, Atina yönetimini değiştirdi ve krallığı cumhuriyete dönüştürdü. Aristoteles, İsokrates, Demosthenes, Plutark da böyle söyler. Biraz abartılı olsa bile bunda gerçek payı vardır. Geleneğin dediği gibi, Theseus, "egemen otoriteyi halka vermiştir". Ancak, Theseus zamanında geleneklerin koruduğu halk sözcüğünün, *halkın* işlevi Demosthenes zamanındaki kadar çok geniş bir uygulamaya karşı-

[16] Herodotos, V, 92.

lık gelmemiştir. Bu *halk* yani siyasî gövde sadece Aristokrasiden oluşmuştur, yani *soyun* şeflerinin meclisi.

Theseus, bu meclisi kurarken isteyerek yenilikçi değildir. Büyük Atina birliğinin oluşumu, yönetimin koşullarını ona rağmen değiştiriyordu. Aile içi otoriteleri bozulmadan kalan soylular, aynı sitedeki birleşmeden sonra hakları ve istekleri olan güçlü bir birlik oluşturmuşlardı. Kekrops'un küçük kayasının kralı, tüm Attika'nın kralı oldu; ama küçük kasabasında mutlak kral olmak yerine, federal bir devletin şefi, yani eşitler arasındaki birinci oldu.

Mevcut durumda Aristokrasi ile krallık arasındaki çatışma fazla gecikemezdi. "Her bir soylu gerçekten de, kendi kasabasında yürüttüğü kraliyet gücünün özlemini çekiyordu". Bu savaşçı-rahiplerin dini öne çıkararak, yerel tapınma otoritesinin zayıfladığını ileri sürdükleri söylenir. Thukydides'in dediği gibi, Theseus'un kasaba başkanlarını yok etmeyi denediği gerçekse, o zaman dinsel duygunun ayaklanması şaşırtıcı değildir. Mücadeleyi ne sertlikte yürüttüğünü, başkaldırıyı hangi beceri ve güçleri kullanarak ezdiğini söyleyemeyiz, ama kesin olan bir şey varsa, o da sonunda yenildiği, nihayet Atina'dan kovulduğu ve sürgünde öldüğüdür.

Soylular kazanırlar; fakat krallığı ortadan kaldırmazlar, ama kral kendi seçtikleri Menestheus adında biri olur. Theseus ailesi bu kraldan sonra iktidarı eline alır ve üç kuşak boyu elinde tutar. Sonra, Melanthides ailesi yerine geçer. Tüm bu dönem çok karışık geçmiştir, ama iç savaşların anısı bize açık şekilde ulaşmamıştır.

Kodros'un ölümü soyluların kesin zaferine denk düşer. Krallığı yine ilga etmezler, çünkü dinleri bunu yasaklıyordu; ama siyasî gücü elinden alırlar. Bu olaylardan sonra gelen, ama geleneklere titizlikle danışan gezgin Pausinias, krallığın büyük yetkilerinden önemli bir bölümünü kaybettiğini ve artık "meşrutî olduğunu" yazar; ki bunun anlamı da soyluların Senatosunun emri altına girmesidir. Çağdaş tarihçiler Atina tarihinin bu dönemine arhontluk dönemi adı verirler ve krallığın kaldırıldığını söylemeyi de ihmal etmezler. Bu tamamen doğru değildir. Kodros'un sülalesi on üç kuşak boyunca babadan oğula birbirlerinin yerine geçerler. Arhont unvanına sahiptirler; ama eski belgelerin bir kısmında, kral unvanı verildiğini görüyoruz.[17] Daha öncede söylediğimiz gibi bu

[17] Bkz. Marbres de Paros.

iki unvan eşanlamlıdır. Atina bu uzun dönem boyunca soydan geçen krallara sahip olmuştur; fakat Atina bu krallara sadece birkaç dinsel görev bırakmış, [*siyasî*] güçlerini elinden almıştır. Sparta'da da aynısı yapılmıştır.

Üç yüz yıl sonra ise, dinsel krallığın güçlerinin gene de kendi arzu ettiklerinden daha fazla olduğunu fark eden soylular mevcut gücü zayıflattılar. Buna göre, yüksek din görevliliği aynı kişi tarafından sadece on yıl boyunca yürütebilecektir. Fakat eski krallık ailesinin arhontluk görevini yürütecek tek merci olduğuna inanmaya devam edilir.[18]

Böylece kırk yıl geçer. Ama bir gün krallık ailesi bir suçla kirlenir. Din görevliliği görevini yürütemeyeceği ileri sürülür.[19] Gelecekte, arhontların kraliyet ailesi dışından seçileceğine ve bu yüksek görevin tüm soylulara açık olacağına karar verilir. Yine kırk yıl sonra, mevcut krallığın zayıflatılması ya da daha çok kişi arasında paylaştırılması amacıyla yapılan düzenlemeye göre krallık zayıflatılır ve farklı iki yüksek görevli arasında paylaştırılır. Bu zamana kadar arhont aynı zamanda kraldı; artık bu iki unvan ayrılır. Bir yüksek görevli arhont olarak, diğeri de kral olarak atanır ve eski dinsel krallığın yetkilerini paylaşırlar. Ailelerin sürekliliğini gözetmek, evlât edinmeye izin vermek ya da yasaklamak, vasiyetleri kabul etmek, taşınmaz mal konusunda karar vermek, dinin ilgi alanına giren tüm bu görevler arhonta verilir. Kurban sunum törenlerinin yapılması ve dine karşı işlenen suçlarda karar verme yetkileri krala verilir. Sitelerde dinin ihtiyaç duyduğu kutsal kral unvanı, kurban ve yurttaşlık tapınması yoluyla devam etti. Kral ve arhont olarak polemarkhos ve uzun süreden beri birleştirilmiş halde icra edilen altı arhont [*-thesmothetes*] görevlerini yıllık yürüten dokuz yüksek görevliyi oluştururlar ve bunlara birinci arhont adı verilerek topluca dokuz arhont olarak adlandırılırlar.

Krallığın siyasî gücünü elinden alan devrim tüm sitelerde farklı şekillerde gerçekleşti. Argos'ta, Dor krallarının ikinci kuşağından itibaren krallık öyle zayıfladı ki "Temenos'un sülalesine hiçbir güce sahip olmadan sadece krallık adı bırakıldı"; diğer yönden bu krallık birkaç yüz yıl boyunca kalıtımsal yolla geçti. [20] Kirene'de, Battos'un sülalesi önce din

[18] Pausinias, IV, 3.
[19] Pontuslu Heraklides, I, 3. Nicolas de Damas, Fragm., 51.
[20] Pausinias, II, 19.

görevliliği ve [*siyasî*] güce sahip oldular, ama sonra dördüncü kuşaktan itibaren ellerinde sadece din görevliliği kaldı.[21] Korint'te krallık, kalıtımsal olarak önce Bacchides ailesine geçti. Sonra krallık, devrimle birlikte yıllık hale geldi, ama aile krallıktan dışlanmadı ve üyeleri krallık unvanına sırasıyla bir yüzyıl boyu sahip oldular.

4. Roma'da da aynı Devrim

Krallık, önceleri Yunanistan'da nasılsa Roma'da öyleydi. Kral sitenin büyük rahibiydi, aynı zamanda en üst yargıçtı; savaş zamanında, silâhlı yurttaşlara komutanlık yapıyordu. Yanında, Senatoyu oluşturan aile şefleri, *patres* vardı. Sadece bir kral vardı. Çünkü din, dinsel görevin ve hükümetin tekilliğini istiyordu. Ama kralın tüm önemli işlerde konfederasyonlaşmış aile şeflerine danışması gerekiyordu.[22] Bu dönemden itibaren tarihçiler, halk meclisinden söz ederler. Ama ilk krallar zamanında halk (*populus*) sözcüğünün ne anlama geldiği, yani siyasî birliğin ne olduğu sorulabilir. Tüm tanıklıklar, bu halkın klan birimleri olarak toplandığını göstermektedir; oysa klan birimleri, *gentes*lerin toplantısıdır; her *gens* birlik olarak katılıyor ve tek bir oy hakkına sahip oluyordu. Yanaşmalar *pater*'in çevresinde sıra halinde hazır bulunurdu; belki onlara danışılırdı, belki de görüşlerini bildirirler ve *gens*'in bildirdiği tekil oyun oluşmasına katkıda bulunurlardı, ama *pater*'in düşüncesinden farklı bir düşünceye sahip olamazlardı. Klan birimlerinin meclisi, kral karşısında toplanmış patrici sitesinden başka bir şey değildi.

Burada, Roma'nın diğer sitelerle aynı koşullara sahip olduğunu görüyoruz. Kral, gücünü dinden alan güçlü bir Aristokratik birlikle karşı karşıyaydı. Yunanistan'da gördüğümüz çatışmaları Roma'da da görüyoruz.

Yedi kral tarihi bu uzun çatışmanın tarihidir. Birincisi gücünü artırmak ve Senatonun otoritesinden kurtulmak ister. Altsınıflar tarafından sevilir; ama *patres*ler ona düşmandırlar. Bir Senato toplantısında öldürülür.

Aristokrasi krallığı hemen kaldırmayı düşünür ve *patres*ler sırayla kralın rolünü üstlenirler. Altsınıfların hareketli olduğu, yerinde durama-

[21] Herodoptos, IV, 161. Diodorus, VIII.
[22] Çiçero, De republ., II, 8.

dığı doğrudur; *gentesler*in şefleri tarafından yönetilmeyi istemezler; krallığın yeniden tesis edilmesini isterler.[23] Ama patriciler, bu isteğe boyun eğer görünüp kralın seçilmesine karar verirler ve seçim şeklini kurnazlıkla saptarlar: Senato adayı seçmelidir; klan birimlerinin, patrici meclisi, aday seçimini onaylayacak ve patrici kâhinleri de yeni seçilen kişinin tanrılar için uygun olup olmadığına karar vereceklerdir.

Numa, bu kurallara göre seçilir. Dinsel açıdan güçlü görünür, savaşçıdan çok rahiptir. Bütün tapınma törelerinin titiz gözlemcisi olması nedeniyle ailelerin ve sitenin dinsel oluşumuna çok bağlıdır. Patricilerin gönlüne göre bir kraldır ve yatağında huzur içinde ölmüştür.

Krallığın Numa zamanında da, Yunan sitelerinde olduğu gibi sadece din görevliliğine indirgendiği söylenir. En azından, kralın dinsel otoritesinin siyasî otoritesinden tamamen farklı olduğu ve birinin zorunlulukla diğerine yol açmadığı kesindir. Bunun kanıtı da iki seçim olmasıdır. Birinci seçime göre kral sadece dinsel bir şeftir; eğer bu yüksek göreve siyasî gücünü [*imperium*] de eklemek istiyorsa, sitenin özel bir kararname ile kendisine izin vermesi gerekiyordu. Bu nokta, Çiçero'nun bize eski anayasa ile ilgili söylediklerinden açıkça anlaşılmaktadır. Din görevliliği ve güç birbirinden farklıydı; aynı kişide toplanabilirdi, ama bunun için ikili halk meclisi ve ikili seçim gerekiyordu.

Üçüncü kral bunları kendi şahsında topladı; din görevliliği ve komutanlığı nüfuzunda topladı, hattâ rahipten çok bir savaşçı oldu; Aristokrasinin gücünü oluşturan dini hor gördü ve zayıflattı. Dinsel ilkeler nedeniyle dışlanan yabancıları Roma'ya kabul etti; Celius'ta onların arasında oturmaya cesaret etti. Bugüne kadar geliri kurban masraflarına ayrılan kimi toprakları pleblere dağıttı. Patriciler, onu töreleri ihmal etmekle ve hattâ daha da önemlisi, töreleri değiştirmek ve bozmakla suçlarlar. Romulus gibi ölür; patricilerin tanrıları onu ve çocuklarını yıldırımla çarpar.

Otorite bu darbenin ardından Senatoya geçer ve senato da kendi seçtiği bir kralı atar. Ancus, titizlikle dinî görevleri gözetir ve savaştan becerebildiği oranda kaçınır, yaşamını tapınaklarda geçirir. Patricilerin sevdiği insan olarak yatağında ölür.

Beşinci kral [*Yaşlı*] Tarquin'dir. Krallığı Senatoya rağmen ve altsı-

[23] Çiçero, De repub., II, 12.

nıfların desteğiyle elde etmiştir. Fazla dindar değildir ve çok şüphecidir, kehânetler bilimine ikna olması için bir mucizeden daha fazlası gereklidir. Eski ailelerin düşmanıdır, yeni patriciler yaratır, sitenin eski dinsel anayasasını mümkün olduğunca değiştirir. Tarquin öldürülür.

Altıncı kralın krallığı ele geçirme biçimi şaşırtıcıdır; Senatonun onu yasal bir kral olarak asla tanımadığı söylenir. Altsınıfları şımartır, mülkiyet hakkı ilkelerini tanımazdan gelerek onlara toprak dağıtır, hattâ altsınıflara siyasî haklar bile verir. Servius, Senato merdivenlerinde boğazı kesilerek öldürülür.

Krallar ile Aristokrasi arasındaki çatışma, bir toplumsal mücadele özelliği edinmeye başlar. Krallar halka bağlanır; yanaşmalar ve plebler-den destek alır. Örgütlenmiş güçlü patricilerin karşısına Roma'da sayıca çok bulunan altsınıfları getirir. Dolayısıyla Aristokrasi ikili bir tehlikeyle karşı karşıya kalır; en kötüsü krallık önünde eğilmek değildir. Çünkü Aristokrasi kendi arkasında hor gördüğü sınıfların ayağa kalktığını görür. Dini ve ocağı olmayan plebin ayağa kalktığını görür. Hattâ belki ailenin kendi içindeki yanaşmaları tarafından saldırıya uğradığını görür. Ailenin anayasası, hukuku, dini tartışılmaya başlanır, tehlikeye girer. Krallar, patricilerin nefret ettikleri düşmanları olur. Çünkü güçlerini artırmak için ailenin ve sitenin aziz örgütlenmesini devirmeyi amaçlamaktadırlar.

Servius'tan sonra ikinci Tarquin [*Gururlu*] başa geçer. Kendini seçen senatörlerin umudunu suya düşürür; egemen olmak ister; *de rege dominus exstitit*. Patricilere elinden geldiği kadar kötülük yapar, önemli kafaları uçurur; patreslere danışmadan hüküm sürer, onaylarını almadan savaş ve barış yapar. Patriciler yenilmiş görünürler.

Sonunda bir fırsat çıkar. Tarquin Roma'dan uzaktadır; sadece o değil, ordu da uzaktadır, yani ona destek veren ordu. Kent, geçici olarak patricilerin elindedir. Kralın olmadığı zaman sivil iktidarı elinde bulunduran kentin valisi [*prefet*] bir patricidir; Lucretius. Kraldan sonra askerî yetkiye sahip olan süvarilerin şefi de yine bir patrici olan Junius'dur.[24] Bu ikisi ayaklanmayı hazırlarlar. Valerius, Tarquin Collatin gibi başka patricilerin de desteğini alırlar. Toplantı yeri Roma değil, darbecilerden birinin temellükündeki küçük Collatie kentidir. Burada hal-

[24] Junia ailesi patricidir. Dionysius, IV, 68.

ka bir kadının cesedini gösterirler, kadının kendini öldürdüğü söylenir. Çünkü kendisi bir kral oğlunun tecavüzüyle kirletilmiştir. Collatie halkı ayaklanır, Roma'ya doğru yola çıkılır ve aynı sahne orada da tekrarlanır. Zihinler karışır, kralın taraftarları şaşkınlık içindedir, zaten tam bu sırada Roma'daki yasal iktidarın kontrolü Junius ve Lucretius'a aittir.

Darbeciler halkı toplamaktan sakınırlar, Senatoya giderler. Senato, Tarquin'in krallıktan indirildiğini ve krallığın kaldırıldığını açıklar. Ama Senato kararnamesinin site tarafından onaylanması gerekir. Kentin valisi olan Lucretius'un meclisi toplama yetkisi vardır. Toplanan klan birimleri [*curies*] de darbeciler gibi düşünmektedir; Tarquin'in düşürülmesine ve iki konsül oluşturulmasına karar verirler.

Bu önemli konuda karardan sonra, konsüllerin *centuria* tarafından atanmasına karar verilir. Pleblerin oy verdiği bu meclis, patricilerin Senato ve klan birimlerinde [*curies*] yaptıklarına itiraz etmeyecek midir? İtiraz edemez! Çünkü Roma meclisine, oylama konusunu belirten bir yüksek görevli [*magistra*] başkanlık eder ve hiç kimse başka bir konuyu müzakereye açamaz. Dahası var: Oylama gündemi sırasında, başkandan başka hiç kimse konuşma hakkına sahip değildir. Bir yasa mı söz konusudur? Halk meclisi sadece ya evet ya da hayır oyu kullanabilir. Söz konusu olan seçim midir? Başkan adayları sunar ve bu adaylardan başkası için oy kullanılamaz. Biraz önceki duruma dönersek, Senatonun belirlediği başkan darbecilerden biri olan Lucretius'dur. Oylama konusunu sadece iki konsülün seçimi olarak belirler. Meclise iki adayın ismini duyurur; Junius ve Tarquin Collatin. Bu iki aday istenseler de istenmeseler de seçilirler. Senato seçimi onaylar ve nihayet adaylar kehânetler tarafından tanrılar adına onaylanır.

Bu devrim Roma'da herkesin hoşuna gitmez. Pleblerin çoğu kralın yanında yer alır ve onun geri dönmesini ister. Buna karşın Sabin'de yaşayan zengin patrici, kalabalık bir *gens*'in güçlü şefi gururlu Attus Clausus, yeni yönetimi görüşlerine o kadar uygun bulur ki, gelip Roma'ya yerleşir.

Zaten ilga edilen sadece siyasî krallıktır; dinsel krallık azizdir ve sürüp gitmesi gerekir. Alelacele atanan yeni kral, sadece kurbanların kralı olur – *rex sacrorum*. Bu kral-rahibin, görevlerinin kendisine verdiği büyük saygınlığı kötüye kullanarak otoriteyi eline geçirme imkânları, tasavvur edilebilecek tüm önlemlerin alınmasıyla peşinen engellenmiştir.

4. BÖLÜM
ARİSTOKRASİ SİTEYİ YÖNETİYOR

Aynı devrim, çok küçük değişiklikler geçirerek Atina, Sparta ve Roma'da ve tarihini bildiğimiz diğer tüm sitelerde gerçekleşir. Gerçekleştiği her yerde Aristokrasinin eseri olan [*devrim*] dinsel krallığı yerinde bırakmış, ama siyasî krallığı ilga etmiştir. Site yönetimi, bu dönemden itibaren farklı kentlerdeki farklı periyotlar boyunca Aristokrasiye ait olmuştur.

Aristokrasi hem doğum [*soy*] hem de din üzerine kurulmuştur. İlkesi ailelerin dinsel oluşumundadır. Kaynağı ise, daha önce gördüğümüz ev tapınması ve özel hukuktaki kalıtımsal ocak hakkı, ağabeyin ayrıcalığı, doğuma bağlı olan dua okuma hakkını içeren kurallardır. Mutlak egemenliğe sahip Aristokrasinin unvanı miras yoluyla geçen dindir. Kutsal sayılan hakları Aristokrasiye din verir. Eski inançlara göre toprak mülkiyetine ancak ev tapınması olan birisi sahip olabilirdi; site yurttaşlığına ancak dinsel vasıflara haiz olan birisi kabul edilirdi; rahipler sadece tapınması olan bir aileden seçilirdi; sadece kurban sunma hakkına sahip olan kişi yüksek görevli [*magistra*] olabilirdi. Tapınmayı miras yoluyla devralmayan kişi ancak bir başkasının yanaşması olabilirdi ya da bunu istemiyorsa, toplum dışında kalırdı. Bu eşitsiz uygulamanın haksız olduğu uzun kuşaklar boyunca kimsenin aklına gelmedi. İnsan toplumunun başka kurallara göre oluşturulması fikri akla bile gelmedi.

Atina'da, Kodros'un ölümünden Solon'a kadar tüm otorite soyluların [*eupatrides*] elindeydi. Sadece onlar rahip ve arhont olabildiler. Yazılı olmayan, sadece onlar tarafından bilinen ve babadan oğula kutsal formüller şeklinde aktarılan yasalar, sadece onlar için adalet sağlıyordu.

Bu aileler, babaerkil rejimin eski biçimlerini alabildiğine koruyorlardı. Kentte toplu olarak yaşamıyorlardı. Her biri Attika'nın değişik kasabalarında soylu bir şefin yönettiği ve miras yoluyla geçen tapınmanın yarattığı mutlak bağımsızlığın imkânlarıyla donatılmış geniş malikânelerde, etraflarındaki hizmetçilerle yaşamaya devam ediyordu.[25] Atina sitesi dört yüzyıl boyunca, sadece merkezî tapınmayı kutlamak ya da ortak çıkarları sürdürmek için kimi günlerde bir araya gelen bu güçlü aile şeflerinin konfederasyonundan ibaret oldu.

[25] Thukydides, II, 15-16.

Tarihin Atina'nın ve diğer Yunan sitelerinin varlığını içeren bu uzun dönemle ilgili sessiz kaldığını görüyoruz. Eski krallar zamanının birçok olayıyla ilgili anı korunurken, Aristokratik yönetimler dönemiyle ilgili hiçbir anının korunmamış olması şaşırtıcıdır. Bu da genel yararı olan çok az sayıda eylemin meydana gelmiş olmasına bağlıdır kuşkusuz. Yurttaşlık yaşamı Babaerkil rejime dönüş nedeniyle hemen hemen her yerde askıya alınmıştır. İnsanlar ayrı yaşıyorlardı ve ortak çıkarları çok azdı. Her biri ufku küçük grupların, soylu ya da hizmetçiler unvanıyla yaşadığı küçük kasabalardı.

Roma'da da patrici ailelerinin her biri, etrafı yanaşma yaşam alanlarıyla çevrili malikânelerde ikamet ediyordu. Sadece kamusal tapınma, bayramlar ya da meclis toplantıları için kente geliyorlardı. Aristokrasinin kralların dışlanmasını izleyen yıllardaki iktidarı mutlak iktidar dönemiydi. Sitedeki din görevliliği patriciden başka birisi tarafından yerine getirilemezdi; Vesta rahibelerinin [*vestales*] yüksek görevli papazların, sadece bir tanrıya tapınma yapan rahiplerin [*flamines*], Mars'a tapınan rahiplerin [*salines*] ve kâhinlerin kutsal kast içinden seçilmesi gerekiyordu; sadece bunlar Senatoyu oluşturuyordu. Pleblerin girebildiği tamamlayıcı oylama birimi ya da bölükler meclisi [*commice centuries*] iptal edilmediyse de, en azından yasal ve aziz kabul edilen klan birimleri meclisi korundu. Konsül seçimi görünürde tamamlayıcı oylama birimi tarafından yapılıyordu, ama sadece patricilerin kendilerine sundukları isimler için oy kullanabilirlerdi ve kararları Senato, klan birimleri ve kâhinlerin üçlü onayını gerektiriyordu. Adalet, sadece yasa formüllerini bilebilen patriciler tarafından sağlanıyordu.

Bu siyasî rejim Roma'da çok uzun sürmedi. Aksine Yunanistan'da, Aristokrasinin egemen olduğu uzun bir dönem oldu. Odyssea, bize Yunanistan'ın batı kesimindeki toplumsal duruma sâdık kalan bir resim sunar. Burada da Attika'da gördüğümüze benzer bir babaerkil rejim görüyoruz. Birkaç büyük ve zengin aile ülkeyi paylaşırlar; çok sayıda hizmetçi tarımla ya da hayvancılıkla uğraşır; yaşam basittir; aynı masada, şef ve hizmetçiler bir aradadır. Bu şefler, diğer toplumlarda görkemli bir unvan olacak bir sıfatla çağrılırlar; *efendi, kral*, İlkel dönemin Atinalıları *kralı, soyun* şefi olarak adlandırıyorlardı ve *gens* şeflerinin sıfatı Roma'daki müşterilerin göreneklerinde *rex* olarak korundu. Bu aile şeflerinin kutsal bir özellikleri vardır; şair bunlara ilâhî krallar der. İt-

haka küçüktür; ama gene de kendi içinde çok sayıda küçük krallığı barındırır. Gerçi aralarında yüce bir kral vardır, ama yüce kralın şefler kuruluna başkanlık etmek dışında pek önemi ve ayrıcalığı yoktur. Hattâ kimi belirtilere göre bir seçime tâbi olmak zorundadır; Telemakhos'un adanın yüce şefi olabilmesi için diğer şeflerin yani benzerlerinin onu seçmesi gerekir. Odisseus yurduna döndüğünde hizmetçilerinden başka kimsesi yoktur; şeflerden birkaçını öldürür, öldürülen şeflerin hizmetçileri silâhlanır ve şairin de olumladığı bu mücadeleyi destekler. Fayaklar[I] yüce otorite Alkinoos'un denetimindedir; ama onu şeflerin toplantısına giderken de görüyoruz, kurulu toplantıya çağıran Alkinoos değil, kralı da çağırma yetkisi bulunana kuruldur. Şair, Fayakia sitesinin meclisini tanımlar, buna göre; toplantı kalabalık değildir; Roma'da *comitia calata*[II] için olduğu gibi şefler bir haberci tarafından çağrılır ve toplanırlar; taş koltuklara otururlar; kral konuşmaya başlar ve dinleyicilerini hükümdar âsası taşıyan kralların adıyla nitelendirir.

Hesiodos'un[III] kenti taşlık Ascra'da, şairin şef ya da kral, *krallar* olarak adlandırdığı bir insan sınıfı görürüz. Halk için adaleti sağlayanlar bunlardır. Pindaros da, bize Kadmoslularda [Thebai kentini kuran efsanevî Cadmos'dan gelenler, *–ç.n.*] görülen bir şef sınıfından söz eder; Thebai'de, Spartalılarm kutsal ırkı övülür. Daha sonra ları, Thebaili devlet adamı ve general Epaminondas da doğumunu bu ırka bağlar. Yunan-Pers savaşları sırasında Yunan toplumunda hâlâ hüküm süren aristokratik zihniyete şaşırarak bakmadan Pindaros'u okuyamayız. Böylece, bu Aristokrasinin bir-iki yüzyıl önce ne kadar güçlü olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü şairin övdüğü kahramanlar arasında en çok adı geçenler kendi ailesindendir. O zamanlar bu türden övgülerin büyük bir değer taşıdığı ve [*ailedeki*] bir doğumun da en yüksek iyilikler arasında bulunduğunu varsayabiliriz. Pindaros, bize her sitede göze batan büyük aile-

[I] Yunan mitolojisindeki denizci halk. Adları Homeros'un Odyssea adlı eserinde geçer. Odisseus'u İthaka adasına götürürler. Alkinoos da bunların kralıdır. *–ç.n.*

[II] Klan birimleri meclisinin özel bir biçimi. Oy hakları yoktur, başkanı yüksek din görevlisidir (magistra değil). Kral dışında üç yönetici meclis vardı. Krala danışma kurulu olarak hizmet veren Senato, kralın önerdiği yasaları onaylayıp geçiren Comitia Curiata ve halka duyuru yapmak veya halkın belli olaylara tanıklık etmesi, vasiyet ve dinsel bayramların takvimi gibi işlerle yükümlü olan Comitia Calata. *–y.n.*

[III] MÖ VIII. yy'da yaşamış Yunan şair. *–ç.n*

leri gösterir; Sadece Aegina sitesinde, Midylide, Theandride, Euxenide, Blepsiade, Chariade, Balychid ailelerinin adlarını verir. Siraküza'da, Jamide ailesinin dinsel görevlerinden övgüyle söz eder. Agrigante'de, Emmenidler'den yeri geldikçe de diğer tüm sitelerden söz eder.

Epidaurea'da [*Yunanistan'ın Argolis bölgesinde bir kent*], yurttaşların tümü, yani siyasî haklara sahip olanların sayısı uzun süre 180 olarak kaldı; geri kalanlar "sitenin dışındaydı"[26] Heraclia'daki [*Ereğli*] gerçek yurttaşların sayısı daha da azdı. Bu sitede bulunan büyük ailelerde küçük kardeşlere siyasî haklar tanınmıyordu.[27] Knidos, İstros, Marsilya kentlerinde de durum aynıydı. Thera'da tüm iktidar kutsal bilinen ailelerin ellerindeydi. Apollonia'da [*Kaş*] durum aynıydı.[28] Erythres'de, Basilides adı verilen bir Aristokrat sınıfı vardı. Eubos'un kentlerinde, egemen sınıf Şövalyeler ya da Süvariler olarak sıfatlandırılıyordu.[29] Orta-Çağ'da olduğu gibi, antik zamanda da at üzerinde savaşmanın bir ayrıcalık olduğunu belirtelim.

Koloni Siraküza'yı kurmak amacıyla yola çıktığında, Korint'te krallık artık yoktu. Dolayısıyla da krallığın tanınmadığı yeni site önceleri Aristokrasi tarafından yönetildi. Bu sınıfa Geomores[1] adı veriliyordu, yani mülk sahipleri. Aileler alışıldık törelere dayanarak sitenin kuruluşu sırasında toprakların kutsal bölümlerini kendilerine ayırdılar. Alt sınıfların toprak üzerinde mülkiyet hakları olmadığını birçok kuşak boyunca egemen yöneticiler olarak kalan Aristokrasinin *mülk sahibi* unvanıyla anılmasından anlayabiliyoruz. Benzer bir Aristokratik yapının Miletos ve Samos'da da uzun süre hüküm sürdüğü söylenir.[30]

---

[26] Plutarkhos, Quest, gr., 1.
[27] Aristoteles, Pol., VIII, 5, 2.
[28] Aristoteles, Pol., III, 9, 8; VI, 3, 8.
[29] a.g.e., VIII, 5, 10.
[1] Daha zengin soylulara bağlıdırlar, ama topraklarını işleyebilen soylulardır. –*ç.n.*
[30] Diodorus, VIII, 5. Thukydides, VIII, 21. Herodotos, VII, 155.

5. BÖLÜM
DEVRİMDE İKİNCİ ADIM: AİLE YAPISINDA DEĞİŞİKLİK, AĞABEYLİK HAKKI KAYBOLUR, *GENS* PARÇALANIR

Krallığı deviren devrim, toplumun yapısını değiştirmekten çok yönetimin dış görünümünü değiştirmişti. Bu devrim eski kurumları yıkmaktan çıkarları olan altsınıfların değil, ama bu kurumları korumak isteyen Aristokrasinin eseridir. O halde, bu devrimlerle ailenin antik yapısının değiştirilmesi değil, korunması amaçlanmıştır. Kralların çoğu kez altsınıfları yükseltmek ve *gentes*leri zayıflatmak gibi arzuları olmuştur, ama işin ilginç yanı krallar da bunun için alaşağı edilmiştir. Aristokrasi, toplumsal devrimi engellemek amacıyla siyasî devrime yönelmiştir. Aristokrasi, iktidarı bir egemenlik tesisinden ziyade, eski kurumlara, antik ilkelere, ev tapınmasına, babaerkil otoriteye, *gens* rejimine ve ilkel dinin yerleştirdiği özel hukuka karşı saldırılardan korunmak için ele geçirmiştir.

O halde, Aristokrasinin bu büyük ve genel çabası bir tehlikeye işaret ediyordu. Tehlike, Aristokrasinin çabalarına ve zaferine karşın devam etti. Eski kurumlar sallanmaya başlamıştı ve bir süre sonra ailelerin içyapılarında önemli değişiklikler görülmeye başlanacaktı.

Ev dini tarafından kurulan eski *gens* rejimi, insanlar sitenin rejimine geçtiklerinde henüz yıkılmamıştı. Çünkü bu rejimden, şeflerin kendi otoritelerini koruma istekleri ve altsınıfların özgürlük düşüncesini henüz edinememiş olmaları nedeniyle, ya vazgeçilmek istenmedi ya da vazgeçilemedi. Dolayısıyla *gens* rejimi ile site rejimi uzlaştırıldı. Ama temelinde birbirlerine karşıt rejimler olan *gens* rejimi ile site rejimlerinin ebediyen ittifak halinde olmalarının umut edilmemesi gerekiyordu, eni sonu günün birinde mutlaka savaşacaklardı. Toplumsal iktidarın aileyi zayıflatma arzusu ve hattâ zorunluluğu hissetmesine rağmen, aile, kalabalık, bölünmeyen, ziyadesiyle güçlü ve bağımsız yapısını korudu. Ya site devam edemeyecekti ya da aileyi zaman içinde parçalayacaktı.

Egemen şefi, tekil ocağı, bölünmeyen malikânesiyle, eski gens yalıtılmış durumunu sürdürdükçe, kendisinden başka bir toplum yapısı olamayacağı kavranabilir hale gelmektedir. Ama eski şefin gücü, insanların sitede bir araya gelmesiyle birlikte ister istemez zayıfladı; çünkü

[*bir erkek*] evinde egemen olmanın yanında artık bir toplumun da üyesi halindedir; dolayısıyla genel çıkarların kurban sunmaya zorladığı insan, artık genel yasalara da itaat etmekle yükümlüdür. Eski şefin saygıdeğerliği, bizatihi kendi gözlerinin, ama özellikle maiyetindeki insanların gözleri önünde azalmıştı. Aristokratik biçimde oluşan bu toplulukta, altsınıfların sadece sayıları açısından dikkate alınması gerekiyordu. Birçok dalı olan ve seçmenler meclisine kendisini çevreleyen yanaşmalarıyla katılan ailenin otoritesi, az sayıda kol gücüne ve askere sahip kalabalık olmayan ailenin otoritesinden daha fazlaydı. Ancak kendi önemlerini ve güçlerini anlamakta gecikmeyen altsınıflarda bir gurur duygusu ve daha iyi bir yaşam arzusu belirmeye başlar. Buna bir de nüfuzları için mücadele eden ve birbirlerini karşılıklı olarak zayıflatmak isteyen aile şeflerinin rekabetini ekleyelim. Sitenin yüksek görevlerine yeniden gözlerini diken şefler, amaçlarına ulaşmak için popülist yöntemler kullanmaya çalışırlar, fakat bu arada yereldeki küçük egemenliklerini ihmal ettiklerini ya da unuttuklarını da ekleyelim. İşte *gens*'in yapısı bütün bu nedenlerden dolayı yavaş yavaş gevşemeye başladı; *gens* oluşumunun sürdürülmesinden çıkarı olanlar mevcut durumu önemsemediler; fakat *gens* oluşumunun değişiminden çıkarı olanlar mevcut durum karşısında daha gözü pek ve daha güçlü tutumlar geliştirdiler.

Önce ailenin bireysel temsiliyet gücü kademeli olarak zayıflamaya başlar. Aile birliğinin koşulu olan ağabeylik hakkı kaybolur. Bize bu büyük değişikliğin kesin tarihini verecek bir antik çağ yazarı bulmayı beklememeliyiz. Büyük bir ihtimalle böyle bir tarih yoktur. Çünkü [*bu büyük değişiklik*] bir yılda gerçekleşmemiştir. Zaman içinde, ama önce bir ailede, sonra bir başkasında ve yavaş yavaş tüm ailelere yayılarak gerçekleşmiştir. Ve farkına varılmadan sona ermiştir.

İnsanların, miras varlığının bölünemezliğinden [*mirasın*] kardeşler arasında eşit paylaşımına tek bir sıçrayışla geçmediğini düşünebiliriz. Muhtemelen bu iki rejim arasındaki bir geçişle olmuştur. [*Örneğin*] Önce miras varlığının bölünemezliği istenmiş, sonra babanın daha küçük çocuklara bir miktar pay vermesi serbest bırakılmış, daha sonra ise ağabeye en azından iki payın verilmesinin uygun kabul edildiği dinsel yasanın öngördüğü bir tür eşit paylaşmaya geçilmiş ve nihayet Yunanistan ve İtalya'da da aynen Hindu toplumunda tavsiye edilerek uygulanan eşit paylaşım gerçekleşmiştir.

Ama paylaşım biçimleri hakkında belirgin bir bilgiye sahip değiliz. Kesin olan tek nokta, ağabeylik hakkının eski bir dönemde var olduğu ve sonra da kaybolduğudur.

Bu değişiklik tüm sitelerde ne aynı şekilde ne de aynı zamanda gerçekleşmiştir. Yasalar bazı sitelerde uzun süre devam etmesini sağlamışlardır. Thebai ve Korint'te sekizinci yüzyılda hâlâ yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır. Atina'da, Solon yasası ağabeylik hakkı konusunda tercihini yapmıştır. Sparta'da, ağabeylik hakkı demokrasinin zaferine kadar sürmüştür. Kimi kentlerde bir ayaklanma sonucunda kaybolmuştur. Heraklia, Knidos, Istros ve Marsilya'da küçük erkek kardeşler, hem babaerkil otoriteyi hem de ağabeyin ayrıcalığını yok etmek için silâhlara sarılmışlardır.[31] Siyasî haklardan sadece yüz kadar insanın yararlandığı bir Yunan sitesinde bu ayaklanma ânından sonra aynı haklardan yararlananların sayısı beş–altı yüze kadar yükselmiştir. Aristokrat ailelerinin tüm üyeleri yurttaş olmuş, yüksek görevler ve Senato bu kişilere açılmıştır.

Roma'da, ağabeylik ayrıcalığının hangi dönemde kaybolduğunu söylemek zordur. Kralların Aristokrasiye karşı başlattıkları mücadelelerde, ağabeylik ayrıcalığını kaldırmak ve böylelikle de *gentes*'i dağıtmak için ellerinden geleni yapmış olmaları muhtemeldir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Senatoya yüz yeni üyenin girdiğini görüyoruz; Titus-Livius bunların plebden geldiğini düşünür, ama çok katı olan patrici egemenliğinin bu türden bir ödün yönünde adım atmasının nasıl mümkün olduğu konusunda kuşkuludur. Bu yeni senatörler patrici ailelerinden gelmişlerdir. Senatonun eski üyeleri gibi aynı unvana sahip olmamışlardır; eskilere *patres* (aile şefleri); yenilere ise *conscripti* (seçilmiş[32]) deniyordu. Bu farklı sıfatlar, aile şefi olmayan yüz yeni senatörün patrici *gens*lerinin küçük kardeş dallarına ait olduklarını düşünmemizi sağlamaz mı? Kalabalık olan ve iradî davranan bu küçük kardeş dallarının Brutus'ün ve patres'in girişimine, kendilerine sivil ve siyasî haklar verilmesi koşuluyla yardım ettiklerini varsayabiliriz. Heraklia, Knidos ve Marsilya'da silâhla elde edilen haklar, bu dala duyulan ihtiyaç nedeniyle Roma'da da elde edilmiştir.

[31] Aristoteles, Pol., VIII, 5, 2. B. Saint-Hilaire yay.

[32] Festus, Ve Conscripti, Allecti. Plutarkhos, quest. Romaines, 58. Birkaç yüzyıl boyunca *patres* ile *conscripti* arasındaki ayrım gözetildi.

O halde toplumu değiştirmeye başlayan önemli bir devrim olarak ağabeylik hakkı her yerde kaybolur; İtalyan *gens*'i ve Yunan *soyu* ilkel birliklerini kaybederler. Farklı dallara ayrılırlar, her birinin mülkiyetteki payı, ikâmet yeri ve çıkarları farklıdır, bağımsızlıkları vardır. Hukuk danışmanı buna *singulas familias incipiunt habere* der. Latince de bu dönemden kalan eski bir deyim vardır: *familiam ducere*. Bu *gens*'den ayrılan ve ayrı bir yerde kök salan kişidir. Aynı şekilde, metropolü terk edip sömürgelere yerleşene de *ducere coloniam* deniyordu. Ağabeyinden ayrılan kardeş, kuşkusuz, *gens*'in ortak ocağından ayrılıp artık kendi yaktığı ocağa sahip oluyordu; sömürgede bulunan da metropoldeyken başkanlıkta yaktığı ocağı yakıyordu. *Gens*, kendisinden ayrılan farklı ailelere karşı artık sadece bir tür dinsel otoriteyi koruyabiliyordu. Gens tapınması diğerlerinin tapınması üzerinde üstünlük kurdu. Çıktıkları gensi unutmalarına izin verilmedi, aynı adı taşımaya devam ettiler; saptanmış olan günlerde eski atalarına ya da koruyucu tanrılarına saygı göstermek amacıyla ortak ocak etrafında toplandılar. Hattâ her birinin ayrı dinsel bir şefi olsa da, muhtemelen ağabey, uzunca bir süre miras yoluyla kalan dinsel görevlerini korumuştur. Bunun dışında, bağımsız oldular.

Gens'in parçalanmasının önemli sonuçları oldu. Din görevliliği üstlenmiş, kuvvetli biçimde kurulmuş, çok iyi kenetlenmiş, güçlü bir grup olan antik aile artık ebediyen zayıflamıştır. Bu devrim başka değişiklikleri de hazırlayacak ve kolaylaştıracaktır.

6. BÖLÜM
YANAŞMALARIN AZAD EDİLMESİ

1. Yanaşma önce nasıldı ve sonra nasıl değişti?

İşte tarihini belirtemeyeceğimiz, ama ailenin ve toplumun yapısını kesinlikle değişime uğratan bir başka devrim. Antik aile, tek bir şefin otoritesi altındaki eşitsiz iki sınıfı içeriyordu: Bir tarafta küçük kardeş dalı, yani doğal olarak özgür kişiler; diğer tarafta sadece doğum nedeniyle aşağıda olan ama ev tapınmasına katılımları nedeniyle aile şefine yakınlaşan hizmetçiler ya da yanaşmalar. Bu iki sınıftan, birincisinin alt sta-

tüde olma durumundan çıktığını gördük; ikincisi de özgür kalmayı çok erken zamanlarda arzulamaya başlamıştır. Zamanla da kazanır özgürlüğünü; yanaşmalar da dönüşür ve nihayet kaybolur.

Eski yazarların bize anlatmadığı devasa bir değişikliktir bu. Tarih yazıcılar orta-çağ kırsal nüfusunun nasıl dönüştüğünü anlatmazlar bize. İnsan toplumlarında çok sayıda devrim olmuştur, ama bize bu olayların anısını ulaştıran bir belge kalmamıştır. Yazarlar bu olayları fark etmemişlerdir bile. Çünkü görünür mücadeleler olmadan, belli belirsiz şekillerde ve yavaşça gerçekleşen, yüzeyde hiçbir şeyin görülmediği ve içinde yaşayan kuşakların bile fark etmediği bu olaylar, insan toplumunu temelinden sarsan derin ve saklı devrimlerdir. Tarih bu tür olayları, uzun bir süre sonra ve ancak olup bittikten sonra kavrayabilir. Bir halkın yaşamındaki iki dönemi karşılaştıranlar, dönemler arasında o kadar büyük değişiklikler saptarlar ki, böylece iki dönem arasında büyük bir devrimin gerçekleştiği apaçık görülür.

Bize Roma'nın ilkel yanaşmalarını gösteren yazarların çizdiği resimlere baktığımızda, bu resmin geçmişte kalmış bir altın çağa ait bir kurumu gösterdiğini anlarız. Mahkemede yanaşmasını savunan, fakirse parasıyla ona yardım eden ve çocuklarını eğitimini üstlenen efendiden daha iyi insan var mıdır? Sefâlete düşen efendisini destekleyen, borçlarını ödeyen ve fidyesini ödemek için elinde ne var ne yok veren yanaşmadan daha duygulu kim vardır? Ama eski insanların yasalarında bu kadar duygu yoktur. Yanaşmalara ve efendilere farklı bir düşünceyle bakmamız gerekir.

Yanaşmayla ilgili kesin bilgimiz, onun efendisinden ayrılamayacağı, başka bir efendi seçemeyeceği ve bir aileye babadan oğula geçen bir bağla tâbi olduğudur. Sadece bunu bilseydik bile, yanaşmanın durumunun pek de iyi olmadığını söyleyebilirdik. Fakat yanaşma toprak mülkiyetine de sahip değildir, toprak sadece efendiye aittir ve ev tapınmasının şefi ve sitenin bir üyesi olarak, bir tek o mülk sahibi olabilir. Yanaşma toprağı ekerse, bu efendisinin adına ve yararınadır. Yanaşma ne taşınır malların mülkiyetine, ne gelirine, ne de birikmiş paraya sahiptir. Çünkü efendi, kendi borçlarını ya da fidyesini ödemek için tüm parayı alabilir. Hiçbir şey yanaşmaya ait değildir. Efendinin bu kişinin ve çocuklarının geçimini sağlamak zorunda olduğu doğrudur, ama karşılığında efendi için çalışmalıdır. Tam olarak bir köle olduğu söylenemez, ama

ait olduğu bir efendisi vardır ve yanaşma, efendisinin isteğine tam anlamıyla bağımlıdır. Tüm yaşamı boyunca yanaşmadır ve çocukları da kendinden sonra yanaşma olacaktır.

Antik dönemin yanaşmasıyla orta-çağın serfi arasında birkaç benzerlik vardır. Gerçekte, bu kişileri itaate mahkûm eden aynı ilke değildir. Serfin tâbi olduğu ilke, toprak ve insan üzerinde kendini gösteren mülkiyet hakkıdır, yanaşma için bu ilke ev dinidir. Aynı zamanda rahip olan efendisinin otoritesine bağlıdır. Zaten, yanaşma ve serf için bağımlılık aynıdır, biri efendiye bağlı iken, diğeri toprak ağasına [*seigneur*] bağlıdır, yanaşma *gens*'i terk edemediği gibi, serf de yurtluğunu [*glèbe*] terk edemez. Serf gibi, yanaşma da babadan oğula geçen bir efendiye bağlıdır. Titus-Livius, yanaşmanın *gens* dışında evlenmesinin yasaklandığını yazar, serfin köyü dışında evlenmesinin yasak olduğu gibi. Kesin olan bir şey varsa o da efendinin izni olmadan evlilik yapamadıklarıdır. Toprak ağasının köylüsü için yaptığı gibi, efendi de yanaşmasının ektiği toprağı elinden alabilir ve parasına el koyabilir. Yanaşma ölürse, sahip olduğu her şey hukuken efendinin olur. Aynı şekilde, serfin mirası toprak ağasına aittir.

Efendi, sadece bir efendi değildir, yargıçtır da; yanaşmayı ölüme mahkûm edebilir. Ayrıca dinsel şeftir. Yanaşma, teslim ettiği bedeni ve ruhuyla efendisinin maddî ve ahlâkî otoritesine boyun eğer. Bu dinin efendiye ödevler verdiği doğrudur, ama bu ödevlerin tek yargıcı zaten efendinin ta kendisidir ve efendi ödevlerini yerine getirmediğinde bir yaptırım uygulanmaz. Yanaşma kendisini koruyan bir şey göremez; kendiliğinden yurttaş değildir, site mahkemesi önüne çıkacaksa, onu mahkemeye patronun götürmesi ve onun için konuşması gerekir. Yasadan yardım dileyebilir mi? Kutsal formülleri tanımaz; bileceği ilk yasa, patronuna karşı ne tanıklık edebileceği ne de konuşabileceğidir. Efendi olmadan adalet olmaz; patrona karşı itiraz hakkı yoktur.

Yanaşmalık sadece Roma'ya özgü değildir; Sabinlerde, Etrüsklerde de görüyoruz. Her şefin *manus*'una bağlıdır. İtalyan gens'inde olduğu gibi eski Yunan *soyu*'nda da var olmuştur. *Soy* rejiminin erkenden kayboldüğü ve yenilenlerin bir efendinin ailesine değil de, bir toprak parçasına bağlandığı Dor sitelerinde yanaşma aramanın bir gereği olmadığı doğrudur. Atina'da ve İyon, Eolya sitelerinde, *Thète* ya da *pélate* adı altında görüyoruz. Aristokratik rejim sürdükçe Thete siteye bağlı değildir;

soy içine kapatılmıştır ve buradan çıkamaz. Romalı efendiyle aynı otoriteye ve aynı özelliğe sahip bir soyluya [*eupatride*] bağlıdır.

Erken dönemlerde, efendi ve yanaşma arasında kin olduğu sanılabilir. Birinin tüm güce, diğerinin hiçbir şeye sahip olmadığı, fakat koşulsuz ve umutsuz itaatle engel tanımaz bir sınırsız gücün yan yana olduğu, en iyi efendinin yersiz arzu ve kızgınlığa, boyun eğmiş bir hizmetçinin ise kine, sızlanmalara ve öfkelere sahip olduğu bir ailenin varlığını kolaylıkla tasavvur edebiliriz. Odisseus iyi bir efendidir: Eumos [*Odisseus'un domuz çobanı*] ve Philaetios'a [*Odisseus'un sığır çobanı*] gösterdiği babaerkil sevgiye bakın. Ama kendisini tanımadığı için hakaret eden hizmetçisini ve yokluğu nedeniyle kötü yola düşmüş olan kadın hizmetçilerini ölüme mahkûm eder. Site karşısında sadece kendi yerine karısına talip olanların ölümünden sorumludur, ama hizmetçilerinin ölümünden dolayı kimse ondan hesap soramaz.

Yanaşma, ailenin uzun süre yaşadığı yalıtılmışlık koşullarında oluşabildi ve sürüp gidebildi. Ev dininin insan ruhu üzerindeki kudreti sonsuzdu. Miras yoluyla dinin rahibi olan insan, alt sınıfların gözünde de kutsal kişi kabul edilirdi. O, insanın ötesinde, tanrılarla insanlar arasındaki bir aracıydı. Ağzından güçlü dualar, tanrıların şefkâtini ya da öfkesini çeken dayanılmaz formüller çıkardı. Böyle bir güç önünde boyun eğmek gerekirdi; itaat, iman ve din tarafından yönetiliyordu. Zaten, yanaşma nasıl özgür kalma arzusuna sahip olabilirdi ki? Her şeyiyle bağlandığı bu aileden başka ufku yoktu. Bu aile içinde sakin bir yaşam buluyor, geçimini sağlıyordu, ailede bir efendisi varsa bile, bir koruyucusu da vardı; bu ailede yaklaşabileceği bir sunak ve yakarmasına izin verilen tanrıları vardı. Bu aileyi terk etmek toplumsal örgütlenmenin ve hukukun dışında kalmak demekti; tanrılarını kaybetmek ve dua etme hakkından vazgeçmekti.

Ama site kurulunca, farklı ailelerin yanaşmaları görüşebiliyor, konuşabiliyor, arzu ya da kinlerini paylaşabiliyor, efendilerini karşılaştırabiliyor, daha iyi bir geleceği hayal meyal görebiliyorlardı. Sonra, bakışları ailenin dışına gidiyordu. Bu ailenin dışında, bir toplum, kurallar, yasalar, sunaklar, tapınaklar, tanrılar olduğunu görüyorlardı. Aileden çıkmak artık onlar için çaresi olmayan bir felâket değildi. Arzu her geçen gün daha güçleniyordu, efendiler giderek yük olmaya başlıyor ve artık efendinin otoritesinin yasal ve aziz olduğuna inanılmıyordu. İşte

bu insanların yüreğinde özgür olmanın yakıcı ateşi alevlendi. Hiçbir sitenin tarihinde bu sınıfın genel ayaklanmasıyla ilgili bir anı görmüyoruz. Silâhlı bir mücadele olduysa, ailenin çevre duvarı içinde kapalı ve saklı kalmıştır. Bir kuşak boyunca, bir tarafta bağımsızlık için kararlı çabalar oldu, diğer tarafta da amansız bir bastırma. Her evden, bugün yazılması çok zor olan, uzun ve tehlikeli bir tarih gelip geçti. Söyleyebileceğimiz tek şey, altsınıfların çabalarının sonuçsuz kalmadığıdır. Yenilmez bir zorunluluk, efendileri sonsuz güç/kudretlerinden yavaş yavaş vazgeçmeye zorladı. Otorite bireyler nezdindeki haklı konumunu bir kez yitirmiş olabilir, ama efendiler nezdinde de haksız kabul edilebilmesi için zaman gerekir, ama zamanla bu da gelip çatar, kendi otoritesini gerektiği savunamaz olan ve artık otoritesinin yasallığına inanmayan efendi ondan vazgeçer. Altsınıfın yararlı olduğunu eklemek gerekir, çünkü kollarıyla işlediği toprak efendinin zenginliğini yaratır, taşıdığı ve kullandığı silâhlar aile rekabetleri sürecinde efendinin gücünü oluşturur; o halde altsınıfı hoşnut etmekte yarar vardır ve durum ilânihaye imtiyazlar bağışlamakla idare edilebilir olmaktan çıkar, en akıllıcası yapılarak, insanlıkla birleştirilir.

Yanaşmaların koşullarının giderek iyileştiği kesindir. İlk başta, efendinin evinde yaşıyorlardı, ortak malikânenin toprağını birlikte ekiyorlardı. Daha sonra, her birine bir toprak parçası verildi. Yanaşma daha da mutlu oldu. Kuşkusuz hâlâ efendinin yararına çalışıyordu ve toprak ona ait değildi. O efendinin toprağına aitti; toprağı uzun yıllar ekiyor ve seviyordu. Toprak ile onun arasındaki, toprak ile efendi arasında mülkiyet dininin yarattığı bağ değildi, daha çok zahmet çeken insan ile mahsul veren toprak arasında kurulan çalışma ve ıstırap bağı vardı.

Sonra yeni bir ilerleme gerçekleşir. Artık toprağı efendisi için değil, kendisi için eker oldu. Önce değişken, sonra da sabit olan bir ücret karşılığında hasada sahip olur. Alın terinin karşılığı olan ödülü alır, yaşamı özgür ve gururlu olur. Eskilerden birinin deyişine göre "aile şefleri, alt sınıflara sanki kendi çocuklarıymış gibi toprak parçaları veriyordu."[33] Odyssea'da şunu okuyoruz: "İyiliksever bir efendi hizmetçisine bir ev ve toprak verir" ve Eumeos şunu ekler: "Arzu edilen bir eş", çünkü yanaşma, hâlâ efendinin rızası olmadan evlenemezdi ve onun eşini efendisi seçerdi.

[33] Festus, Ve patres.

Ama yaşamını sürdüreceği, yorucu bedenî işler yapabileceği ve keyifle işleyebileceği tarla henüz mülkiyetine geçmemişti. Çünkü bir insan olarak yanaşma, bir toprak parçasını mülkiyetine geçirebilmesi için gereken kutsal vasıflara sahip değildi. Ekip biçtiği toprakta, efendisinin ailesi tarafından konulan kutsal sınır taşı, Terminus tanrısı vardı. İhlâl edilemez olan ve kutsal bir bağ ile efendinin ailesiyle [*atalarıyla*] tarlayı birleştiren bu sınır taşı, o tarlanın asla özgür kalan yanaşmaya ait olamayacağını doğruluyordu. İtalya'da tarla ve yanaşmanın patronu olan *villicus*'ün [çiftlik sahibi] işgâl ettiği ev, bir ocağı içeriyordu, *Lar familiaris* [*aile şefi*]; ama bu ocak çiftçiye ait değildir; efendinin ocağıdır.[34] Bu hem patronun mülkiyet hakkını, hem de yanaşmasının dinsel bağlılığını düzenliyordu, dolayısıyla yanaşma, patronundan ne kadar uzakta olursa olsun, onun tapınmasını izlemeye devam ederdi.

Toprağı elinde bulunduran yanaşma, mülk sahibi olamamaktan rahatsızdır ve mülk sahibi olmayı arzular. İş hukukuyla kendisine ait görünen bu tarlada bulunan, fakat aslında eski efendisinin mülkiyetini ebediyen tescilleyen kutsal sınır taşını ortadan kaldırmak için tüm arzusuyla çalışır.

Yunanistan'da, yanaşmaların amaçlarına ulaştıkları görülür, ama bunun nasıl olduğunu bilemiyoruz. Ne kadar zaman gerekti, amaca ulaşmak için ne kadar çaba sarf edildi; bunları sadece tahmin edebiliriz. Şâyet kırlardaki köleler, toprak ağasının yurdunun serfleriyseler; [modern tarihte, *–ç.n.*] Orta-Çağ Avrupa'sının insafsızca haraç ödetilen köylüsünden alışılagelen köylüye ve nihayet mülk sahibi köylülere geçişleri sırasında tanık olunan toplumsal dönüşümlerin bir benzeri belki antik çağda da gerçekleşmiştir.

2. Yanaşma Atina'da kayboluyor; Solon'un eseri

Bu tür bir devrim Atina tarihinde kendini açıkça gösterir. Krallığın devrilmesi, sonuçta *soy* rejiminin canlandırmasını doğurdu, aileler yalıtık yaşamlarına geri döndüler ve her biri küçük bir Devlet oluşturmaya başladılar. Başlarında şef olarak bir soylu [*eupatride*] ve uyruk olarak yanaşmalar kalabalığı vardı. Bu rejimin Atina nüfusu üzerinde kötü anılar yaratacak önemli etkileri oldu. Önceki dönemler kendini alabildiği-

[34] Caton, De re rust., 143. Columelle, XI, 1, 19.

ne mutsuz hisseden halka, bir altın çağ gibi göründü, kralları özlediler; krallıkta yaşarken, mutlu ve özgür olduklarını, eşitlikten yararlandıklarını ve kralların düşüşü ile eşitsizlik ve ıstırabın başladığını tasavvur ettiler. Halkların çoğu kez taşıdıkları bir yanılgı söz konusuydu aslında; halkçı gelenekte eşitsizliğin başlangıcı, daima halkın mevcut durumu iğrenç bulduğu zamana denk gelmiştir. Ailenin oluşumu kadar eski olan yanaşmalık türündeki kölelik, aslında ilk kez insanların bunun ağırlığını hissettiği ve adaletsizliğini anladıkları dönemde başlar. Soyluların yanaşmalarla ilgili düzenlediği katı yasaların [*MÖ*] yedinci yüzyılda meydana gelmediği kesindir. Bu yasalar sadece [*MÖ yedinci yüzyıla kadar*] korundular. Haksız oldukları nokta budur, bu yasalar insanların sızlanmadan kabul ettikleri zamanın ötesinde de sürdürüp gidiyordu; yani mevcut yasaları insanların isteklerine karşı muhafaza ediyorlardı. Belki de bu dönemin soyluları, ataları kadar acımasız değildiler; ama daha çok nefret edildiler.

Hattâ bu Aristokrasinin egemenliği altındaki altsınıfların toplumsal durumlarının iyileştiği bile görülür. Çünkü bu sınıfın, hasadın altıda biri olarak saptanan vergiyi ödemeleri koşuluyla toprak sahibi oldukları açıkça görülür. Bu insanlar hemen hemen özgürleşir, kendilerine ait evleri olunca ve efendinin gözlerinden uzakta olunca, rahatlar ve kendi çıkarları için çalışırlar.

Ama insanlar doğaları gereği, yaşam koşulları iyileştikçe eşitsizlikten arta kalanı daha fazla hissetmeye başlarlar. Yurttaşlık haklarından yararlanamadıkları ve site yönetimine hiçbir şekilde katılmadıkları zamanlarda şöyle böyle etkileniyorlardı; ama şimdi, doğdukları ve öldükleri topraklarda mülkiyet sahibi olamamaktan daha fazla etkileniyorlardı. Yaşam koşulları nedeniyle dayanabilecekleri bir istikrardan mahrumdular. Çünkü toprağı gerçekten de ellerinde bulundursalar bile, resmî yasalar ne toprağa sahip olmalarını, ne de bunun sonucu olan bağımsızlıklarını sağlıyordu. Plutark şunları yazar: "Efendi, yıllık vergi ödenmemişse ya da herhangi bir başka nedenle eski hizmetçisini haczedebilirdi ve bu insanlar tekrar bir tür köleliğe itiliyordu."

Attika'da dört-beş kuşak boyunca önemli sorular tartışıldı. Altsınıftan insanların kararsız ve düzensiz durumda kalmaları artık kabul edilemezdi. Bu durum belli belirsiz bir ilerlemenin sonucuydu. Ya bu durumu kaybedecekler ve yanaşmalığın zor koşullarına tekrar dönecekler,

ya da yeni bir ilerleme sonucunda kesinlikle azat edilip, toprak sahibi, özgür insan olacaklardır.

Eski yanaşma, yeni çiftçinin çabalarıyla ve eski efendi, mülk sahibinin direnişiyle neler olduğunu tahmin edebiliriz. İç savaş olmadı; Atina yıllıklarında bir çarpışmaya dair anılar yoktur. Her kasabada, her evde, babadan oğula bir hane savaşı gerçekleşmiştir.

Bu mücadeleler, Attika'nın değişik kasabalarındaki toprakların doğasına göre farklı kaderlere sahip olmuşlardır. Soylular, esas malikânelerinin olduğu ovalardaki kadim otoritelerini, gözetimleri altındaki küçük hizmetçi grubuyla birlikte değiştirmeden devam ettirmişlerdir; genel olarak, *pediesis* [ovada yaşayanlar] eski rejime sâdık kalmışlardır. Ama toprağı efendilerinin bakışlarından uzaktaki dağ yamaçlarında zorlukla işleyen, yani bağımsız yaşama alışan daha gözüpek ve cesaretli olanlar, yani *diacrien*er [dağda yaşayanlar], içlerinde daha şiddetli bir kini ve daha çok özgürlük iradesini barındırıyorlardı. Tarlalarında efendinin "kutsal sınır taşını" görünce gücenen ve "topraklarını köle" hisseden bu insanlardır.[35] Denize yakın kasabalarda yaşayanlar da [*paralioi*], toprak mülkiyeti arzusu yeterince uyanmamıştır; önlerinde deniz vardır, ayrıca sanayi ve ticaret de. Birçoğu zengin olmuşlardır ve zenginlik nedeniyle neredeyse özgürdürler. Dağda oturanlarla aynı hırsı paylaşmazlardı ve soylulara karşı da fazla kinleri yoktu. Ama ovada oturanlar gibi yazgılarına boyun eğen bir korkaklıkları da yoktu; yaşam koşullarına daha fazla istikrar ve daha güven kazandıracak haklar istiyorlardı.

Solon, bu isteklere mümkün olduğu kadar cevap verdi. Eskilerden bize kalanlar eksik olsa da zamanın yasa koyucusunun ifade ettiklerinin önemli bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Solon'dan önce Attika'da oturanların çoğunun toprağa sahipliği belirsizdir ve her ân kulluğa dönebilirler. Bu kalabalık sınıfa Solon'dan sonra rastlanmaz; herkes mülkiyet hakkına erişebilir; Atinalı için artık kulluk yoktur; altsınıfların aileleri soylu ailelerin otoritesinden ebediyen azat edilmişlerdir. Burada büyük bir değişiklik vardır ve bunun sorumluluğu da Solon'dan başkasına ait olamaz.

Plutark'ın söylediklerine bakarsak, alacaklının borçluyu köleleştirme hakkını ortadan kaldıran Solon, borçlar mevzuatını sadece yumuşat-

[35] Solon, yay., Bach, s. 104, 105.

mıştır. Ama biraz daha yakından bakmak gerekir ve bu dönemden çok sonra gelen bir yazara göre, borçlar mevzuu sadece Atina sitesini değil, tüm Yunanistan ve İtalyan sitelerini de karıştırmıştır. Solon'dan önce ödünç verme ve ödünç alma ilişkisinden kaynaklanan yüklü miktarlarda bir para dolaşımının varlığına inanmak zordur. Bu dönemi, sonraki dönemlere bakarak değerlendirmeyelim. Ticaret çok azdı; alacak değişimi bilinmiyordu, ödünç vermeye nadiren rastlanıyordu. Mülksüz insan hangi teminata göre ödünç alabilirdi? Herhangi bir toplumda fakirlere ödünç verme göreneğine rastlanmamıştır. Gerçekte, Plutark'ın kendisinden ziyade Plutark'ın çevirmenlerine güvenerek, borç alanın toprağını rehin verdiğini söyleyebiliriz. Ama o dönemlerde ipotek sistemi bilinmiyordu, dolayısıyla o toprağın borç alanın mülkiyetinde olduğunu varsaysak bile, mevcut mülkiyet hakkı türleriyle çelişkiye düşeceği için kendi toprağını ipotek edemeyeceğini söyleyebiliriz. Plutark'ın sözünü ettiği borçlular arasında eski müşterileri görmek gerekir; borçlarından biri de, eski efendiye ödeyecekleri yıllık vergilerdir; ödemediklerinde kölelik durumuna düşerler ve borçlular, tekrar yanaşma olurlar.

Solon, belki vergiyi kaldırmıştır ya da vergi oranını düşürerek mülk satın alınmasını kolaylaştırmıştır; ve çiftçinin gelecekteki borçlarını ödeyemediği hallerde yeniden köleleştirilemeyeceğini [*yasalarına*] eklemiştir.

Daha fazlasını da yaptı. Solon'dan önce, toprağı işleyen eski yanaşmalar mülk sahibi olamıyorlardı; çünkü tarlasında eski patronunun kutsal ve ihlâl edilemez sınır taşı bulunuyordu. Toprağın ve çiftçinin özgür kalabilmesi için, bu taşın kaybolması gerekiyordu. Solon bu taşı devirdi. Solon'un kendi yazılarında bu büyük reformun tanıklığını görüyoruz: "Bu beklenmeyen bir eserdi. Tanrıların yardımıyla gerçekleştirdim. Ana tanrıçayı, kara Toprağı tanık gösteriyorum. Bu toprağın sınır taşlarının birçok yerde kendim kaldırdım. Köle olan toprak şimdi özgürdür." Solon bunu yapmakla önemli bir devrimi gerçekleştirmiş oldu. Sınır taşı tanrısı adına, toprağın birkaç kişinin elinde bulunmasını sağlayan eski mülkiyet dinini bir tarafa koyuyordu. Toprağı dinden kurtararak emeğe veriyordu. Soylunun toprak üzerindeki otoritesini kaldırmakla insan üzerindeki otoritesini de kaldırıyordu. Solon şunları yazıyordu: "Bu dünyada acımasız köleliğe maruz kalanları ve bir efendi önünde titreyenleri özgür kıldım".

Bu özgürleşmeye Solon'un yaşıtlarının *yükten kurtulmak* adını vermiş olmaları muhtemeldir. Özgürlüğe alıştıktan sonra, babalarının toprağa bağlı birer köle olduğuna inanmak istemeyen ya da inanamayan sonraki kuşaklar, bu sözcüğü âdeta sadece borçların kaldırılmasını belirlemek amacıyla tanımlarlar. Ama bu sözcük bize daha büyük bir devrimi ifşa etme gücünü içerir. Solon'un eserinin öyküsüne girmeden Aristoteles'in söylediği şu cümleyi de ekleyelim: "Halkın köleliğine son verdi".[36]

3. Roma'da yanaşmaların dönüşümü

Efendi ile yanaşmalar arasındaki bu savaş, Roma varlığının uzun bir dönemini oluşturdu. Gerçekte, Titus-Livius bundan pek söz etmez. Çünkü kurumların değişikliğini yakından izleme alışkanlığı yoktur, yüksek din görevlilerinin yıllıkları ve Titus-Livius'un incelediği eski tarihçilerin araştırdığı benzer belgeler, bu ev içi mücadelelerin öyküsünü anlatmıyorlardı.

En azından bir şey kesindir. Roma'nın kökeninde yanaşmalar vardı; ve yanaşmaların efendilere bağımlılıkları konusundaki çok açık tanıklıklar bize kadar gelmiştir. Yanaşmaları sözünü ettiğimiz tarihi izleyen birkaç yüzyıl sonra arasak dahi bulamayız. Adı vardır, ama yanaşma yoktur. Çiçero zamanında ilk dönem yanaşmalarından oldukça farklılaşan ve bir zenginin yanaşması olarak bağış hakkı talep eden plebler vardır.

Eski yanaşmaya en çok benzeyen azat edilmiş, özgür kalmış kişidir. Özgürleşenlerin sayısı Roma'nın ilk zamanlarıyla kıyaslandığında Cumhuriyetin sonlarına göre daha fazla değildi, zaten kölelikten çıkartılan insan hemen özgür insan ve yurttaş olamaz. Efendiye bağlı kalır. Eskiden ona yanaşma deniyordu, şimdi azat edilmiş, özgür kişi deniyor; değişen sadece sıfattır. Efendiye gelince ismi değişmez; eskiden efendi denirdi, yine efendi deniyor. Eskiden yanaşma olan azat edilmiş ya da özgür kişi aileye bağlı kalır; eski yanaşma gibi, ailenin ismini taşır. Efendisine bağlıdır; ona sadece minnet duymaz, ama ölçüsünü efendi tarafından belirlenen gerçek bir hizmet sunar. Efendisinin yanaşmasıyla olduğu gibi, özgür insan üzerinde de adalet hakkı vardır; onu nan-

[36] Aristoteles, Atinalıların Anayasası, Fragm., coll. Didot, c. II, s. 107.

körlük suçu nedeniyle tekrar köleleştirebilir.[37] Azat edilen kişi eski yanaşmayı andırıyor. Aralarında sadece bir fark var: Yanaşmalık eskiden babadan oğula geçerdi; şimdi azat edilme ya da özgürlük koşulu ikinci ya da en azından üçüncü kuşakta sona eriyor. Yanaşma kaybolmadı; kölelikten kurtulduktan sonra yeniden köleleştirilebiliyor; ama kölelik artık kalıtsal değil. Bu bile tek başına önemli bir gelişme, ama hangi dönemde gerçekleştiğini söylemek imkânsız.

Yanaşmanın kaderinde birbirini izleyen yumuşamalar aracılığıyla mülkiyet hakkı edinimindeki düzeyleri ayırt edebiliriz. İlk başta, *gens*'in şefi ona ekilecek bir toprak parçası verir.[38] Artık yaşamı boyunca elinde tutacağı bu toprak parçası karşılığında eski efendisinin tüm harcamalarına katkıda bulunur. Eski yasada, patronun fidyesini, kızının çeyizini ya da adlî cezalarını ödemeye zorlayan ağır hükümler, yanaşmanın daha bu yasanın yazıldığı dönemde toprağı yaşam boyu elinde tutmaya başladığını göstermektedir. Yanaşma adına başka bir ilerleme daha görülür: Ölürken, toprağını oğluna bırakma hakkına sahip olur; oğlu yoksa toprak eski patronuna kalır. Ama işte burada da bir yenilikle karşılaşırız: Oğlu olmayan yanaşma vasiyet hakkına sahiptir. Burada göreneklerde farklılıklar ve tereddütler olduğunu görüyoruz; efendi kimi kez malların yarısını alır, kimi kez de vasiyetçinin isteğine tümüyle saygı gösterilir; her ne olursa olsun vasiyeti değersiz değildir.[39] Böylece yanaşmanın henüz mülk sahibi olduğu söylenemezse de, en azından mülkten mümkün olduğunca yararlanma hakkına kavuşmuştur.

Bu tümüyle özgürlük değildir. Ama bizlere ulaşan belgelerden, yanaşmaların patrici ailelerinden kesin olarak hangi dönemde ayrıldığı anlaşılamamaktadır. Titus-Livius'un metinlerinden birine harfiyen baktığımızda, yanaşmaların cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yurttaş olduğunu görülür. Daha önce, muhtemelen Kral Servius zamanında da yurttaştılar; Roma'nın kuruluşundan beri, belki de, klan birimleri meclisinde oy kullanıyorlardı. Ama bundan, tümüyle özgür oldukları sonu-

---

[37] Digeste, XXV. kitap, başlık 5; L. kitap, 16. başlık, 195. Valerius max., V, 1, 4. Suetonius, Claude, 25. Dion Cassius. LV. Atina'da da mevzuat aynıdır; Bkz. Lysias ve Hypéride dans Harpocration, Demosthenes, in Aristotelesgitonem, et Suidas.

[38] Festus, Ve patres.

[39] İnstitutes, III, 7.

cunu çıkaramayız. Çünkü patricilerin çıkarları, yanaşmalara medenî haklardan daha önce siyasî hakların verilmesinden yanaydı.

Roma'da yanaşmaları özgürleştiren devrimin Atina'da olduğu gibi birdenbire olduğu görülmemektedir. Özgürleşme, daha Roma'daki resmî yasalar tarafından kabul görmeden çok yavaş ve hissedilmeyecek şekilde gerçekleşmiştir. Yanaşmalık ilişkileri yavaş yavaş kopmuş ve yanaşma da azar azar patronundan uzaklaşmıştır.

Kral Servius yanaşmalar lehine büyük bir reform yapmıştır: Ordunun düzenini değiştirmiştir. Ordu daha önce, tribü, klan birimleri ve *gentes*lere ayrılmış olarak sefere çıkardı; bu patrici bölünmesiydi; *gens*'in her şefi yanaşmalarının başındaydı. Servius, orduyu on kişilik birimlere böler; her biri zenginliğine göre bir mevkie sahip olur. Sonuçta, yanaşma patronunun yanında yürümez, savaşta artık onu şef olarak tanımaz ve giderek bağımsızlık alışkanlığını kazanır.

Bu seçmenler meclisinde başka bir değişikliğe neden olur. Meclis daha önce klan birimleri ve *gentes* arasında paylaşılıyordu. Tabiî yanaşma oy kullanırsa, efendisinin gözü önünde kullanıyordu. Ama ordudaki on kişilik bölünme seçmen meclisleri için de geçerliydi, dolayısıyla yanaşma artık patronuyla aynı kadro içinde yer alamadı. Eski yasanın hâlâ patronu gibi oy kullanmasını istediği doğrudur; ama artık oyu nasıl denetlenebilirdi ki!

Yanaşmayı, patronundan yaşamın en gösterişli ânlarında, savaş ve oy kullanma zamanlarında ayırmak zaten fazladan verilen haklardı. Patronun otoritesi iyice zayıflamıştı, otoritesinden geriye kalana da itirazlar yükselmeye başlar. Yanaşma tadını aldığı bağımsızlığın tamamını talep etti. *Gens*'den ayrılarak özgür olan plebe katılmayı arzuladı. O kadar çok fırsat çıkıyordu ki! Krallık döneminde kendisine yardım edileceğinden emindi. Çünkü krallar *gentesleri* zayıflatmaktan başka bir şey istemiyorlardı. Yanaşmalar, Cumhuriyet döneminde de plebler ve tribünlerin korumasına mazhar oldular. Çoğu bu şekilde özgürleşen yanaşmalar, bir daha *gens*lere tâbi olmadılar.

Marcelluslar, Claudia *gens*inden ayrılan bir daldır; adları Claudius'dür; ama patrici değillerdir. Erken zamanda özgür ve bizim bilmediğimiz yollarla zengin olduktan sonra, önce pleb saygınlığına, sonra da site saygınlığına ulaşmışlardır. Claudia *gens*'i uzun yüzyıllar boyunca onlar (Marcellus) üzerindeki eski haklarını unutmuş görünür. Ama bir

gün, Çiçero zamanında birden bire eski haklarını hatırlarlar. Marcellus'ün bir yanaşması ya da özgür kalan, azat edilenlerden biri ölür ve anlaşıldığına göre mirasının efendiye kalması gerekmektedir. Patrici *Claudius*lar, Marcelleuslar'ın zaten yanaşma olmaları nedeniyle, yanaşma sahibi olamayacaklarını ve azat edilmiş yanaşmaların miraslarıyla birlikte patrici *gens*'inin şefine geçeceğini iddia ederler. Efendi görevini üstlenecek tek kişi bu şeftir. Bu dâva halkı epey şaşırtır ve hukuk danışmanlarını da sıkıntıya sokar; Çiçero bu işi epey karanlık bulur.[40] Böyle bir talep dört yüzyıl önce gayet mâkul bulunur ve davayı da *Claudius*lar kazanırdı. Ama Çiçero zamanında, itirazların temeli olan hak çok eskilerde [antik] kalmış ve unutulup gitmişti, nihayet mahkeme Marcelluslar'a hak verdi. Eski yanaşma yoktu artık.

7. BÖLÜM
DEVRİMDE ÜÇÜNCÜ ADIM: PLEB SİTE'YE GİRİYOR

1. Bu devrimin genel tarihi

Ailenin yapısında meydana gelen değişiklikler sitenin yapısındaki başka değişikliklere neden olmuştur. Din görevliliğini de üstlenen eski Aristokratik aile zayıflamıştır. Ağabeylik hakkı kaybolduğundan, birlik ve otoritesini kaybeder; yanaşmaların çoğu özgür kaldığından, uyruklarından çoğunu da kaybeder. Altsınıfın insanları artık *gentes*ler içinde değillerdir; bunların dışında yaşadıklarından kendi aralarında birlik oluştururlar. Önceki dönemlerde ne kadar aile varsa o kadar da küçük Devlet mevcuttu, dolayısıyla birbirlerine pek bağlı olmayan toplulukların bir aradalığı söz konusuydu, ama bunlar yerine bir taraftan *gentes*lerin patrici üyelerinin, diğer taraftan da altsınıftan insanların kendi aralarındaki birlikleri meydana geldi. Böylece iki önemli birlik ya da iki düşman toplum ortaya çıktı. Bu, önceki dönemde olduğu gibi, her ailenin kendi içinde cereyan eden karanlık bir mücadele değildi; bu, her kentteki açık savaştı. İki sınıftan biri, sitenin dinsel yapısının devam etmesini ve din görevliliği gibi yönetimin de kutsal ailelerde kalmasını istiyor, diğeri ise

[40] Çiçero De oratore, I, 39.

kendisini hukuk, din ve siyasal toplumun dışına iten engelleri yıkmak istiyordu.

Mücadelenin ilk bölümündeki avantaj, doğmakta olan Aristokrasi tarafındaydı. Gerçekte, artık eski uyruklarına sahip değildi ve maddî gücü azalmıştı; ama dinin saygınlığı, düzenli örgütlenmesi, kumanda alışkanlığı, gelenekleri, kalıtsal gururu hâlâ yanındaydı. Hukukundan kuşku duymuyordu; kendini savunmakla dini de savunduğuna inanıyordu. Halkın elinde ise sadece kalabalığından gelen gücü vardı. Halk, üzerinden kolay kolay atamayacağı bir tür saygı alışkanlığıyla maluldü. Zaten artık şefi de yoktu; her tür örgütlenme ilkesinden mahrumdu. İlk başta, iyi kurulmuş ve etkili bir birlikten ziyade, kendi aralarında bağ kuramamış bir kalabalıktılar. İnsanların ailelerin kalıtsal dininden başka birlik düşüncesi ve tapınmadan kaynaklamayan bir otorite düşüncesi bilemediklerini hatırlarsak; tapınmanın ve dinin dışında tutulan plebin, ilk olarak neden düzenli bir toplum kuramadığını ve sonra da kendi içinde bir disiplin ve yönetim kuralları bulabilmesinin neden çok uzun zamanlar gerektirdiğini kolayca anlayabiliriz.

Zayıflıkla malûl bu alt sınıf, savaşmak istediği Aristokrasinin karşısına monarşiyi koymaktan başka bir araç bulamadı.

Eski kralların zamanında, halk sınıfının oluşmuş olduğu kentlerdeki krallar olabildiğince desteklendi ve yüreklendirildi. Halk, Roma'da, Romulus'ten sonra krallığın yeniden düzenlenmesi istedi; Hostilius'ü kral seçtirdi; Büyük Tarquin'i kral yaptı; Servius'u sevdi ve gururlu Tarquin'in özlemini çekti.

Halk, Aristokrasinin kralları her yerde yenmesinin ve kendi egemenliğini ilân etmesinin ardından monarşiyi özlemekle yetinmedi; onu yeni bir biçim altında yeniden kurmayı arzuladı. Yunanistan'daki halk altıncı yüzyıl boyunca kendine şefler bulmakta başarılı oldu; yeni şefe kral adı veremediler, çünkü bu ad dinsel görev düşüncesi içeriyor ve sadece dinî görevler üstlenen aileler tarafından taşınabiliyordu, ama başka bir sıfat yüklediler: Tiran hükümdarlar.[41]

Bu sıfatın ilk anlamı ne olursa olsun, kesinlikle dinsel dile ait değildi; kral sözcüğüyle yapıldığı gibi, bu sözcük tanrılara atfedilemezdi, du-

[41] Dinsel ailelerden geliyorlarsa, kimi şefler için Kral adı kullanılmaya devam etti. Herodotos, V, 92.

alarda telâffuz edilmiyordu. Gerçekten de, insanlar arasında yeni bir şey ifade ediyordu, tapınmadan kaynaklanmayan bir otoriteydi, dinin yerleştirmediği bir güçtü. Bu sözcüğün Yunan dilinde ortaya çıkması, önceki kuşakların tanımadığı yeni bir ilkeyi ortaya çıkardı: İnsanın insana itaati. Bugüne kadar, Devlet şefleri sadece dinsel şeflerdi; siteyi sadece dinsel şefler yönetiyor, kurban sunuyor ve site için tanrılara yakarıyorlardı, sadece tanrıya bağımlılık eylemi yapılıyor ve onlara itaat edilerek dinsel yasaya da itaat edilmiş olunuyordu. Bir insana başka insanlar tarafından sunulan otorite ve itaat, insanî kaynaklı ve insanî özellikteki bir güç, tüm bunlar eski soyluların [*eupatrides*] bilmediği şeylerdi ve altsınıfların Aristokrasinin tahakkümünden kurtuldukları ve yeni bir yönetim aradıkları gün beliriverdi.

Birkaç örnek verelim. Korint'te halk *Bacchides*lerin egemenliğine zorlukla katlanıyordu; bu kişilere duyulan kinin tanığı olan ve kendilerini özgürleştirecek bir şef arayan halkı gören Kypselos kendini ortaya attı; halk onu kabul etti ve tiran yaptı, sonra da Bacchidesleri kovarak Kypselos'a itaat etti. Miletos'daki tiranın adı Thrasybulos idi; Midilli Pittakus'e itaat etti, Sakız adası da Polykrates'e. Altıncı yüzyılda Argos, Epidaros ve Megara'da tiranlar görüyoruz; Sikyon, kesintisiz yüz otuz yıl tiranların denetimindeydi. İtalya'nın kontrolündeki Yunanlılar arasında, Cumea, Kroton ve Sybaris'e varıncaya kadar her yerde tiranlar görüyoruz. [*MÖ*] 485 yılında Siraküza kentine hâkim olan altsınıf, Aristokrat sınıfı kovdu, ama ne kentteki hâkimiyetini sürdürebildi ne de yönetebildi, bir yıl sonra kendine bir tiran seçti.[42]

Bu tiranlar, az ya da çok şiddet uygulayarak [*Aristokrasiyle*] benzer politikaları korudular. Korint'teki bir tiran, Miletoslu bir tirandan nasıl yönetmesi gerektiği hakkında öğüt istedi. Miletoslu tiran cevabında, diğerlerinden fazla uzayan buğday başaklarını kestiğini söyledi. O halde, yönetim biçimi yükselen kafaları kesmek ve halka dayanarak Aristokrasiye darbe vurmaktı.

Romalı pleb, önce Tarquin'i geri getirmek için komplolar hazırladı. Sonra, tiran yaratmayı denedi ve gözlerini sırasıyla Publicola, Spurius, Cassius ve Manlius'e çevirdi. Patricinin kendi sınıfındaki tanınmış kişi-

[42] Nicolas de Damas, Fragm. Aristoteles, pol., V, 9. Thukydides, I, 126. Diodorus, IV, 5.

leri suçlaması çoğu kez iftiradan ibaret olmamalıdır. Büyüklerin korkusu aynı zamanda plebin arzularını da doğrulamaktadır.

Yunanistan ve Roma'daki halk, krallığı ayağa kaldırmayı istiyorsa bile, bu rejime gerçekten bağlı olduğundan değildir. Aristokrasiden nefret ettiği kadar tiranlığı da sevmiyordu. Onun için krallık, yenmek ve öç almak için bir araçtı; ama sadece güç hukukuyla ortaya çıkan ve hiçbir kutsal geleneğe bağlı olmayan bu yönetim, halkın kalbinde asla yer edinemedi. Mücadele ihtiyaçlarını karşılayacak bir tiran daima bulunuyordu; iktidar bu tirana minnet ya da ihtiyaç nedeniyle veriliyordu, ama birkaç yıl geçtikten ve oligarşinin katı hatırası unutulduktan sonra tirandan da vazgeçiliyordu. Yunanlıların hiç sevgisini kazanmayan, ama dağınık halkın iyi bir rejim bulunmasını ümit ettiği zamanlarda geçici bir çare olarak kabul edilen bu yönetimle kendilerini yönetme gücü hissediyorlardı.

Altsınıf, yavaş yavaş büyüdü. Bulanık bir biçimde gerçekleşen, ama bir sınıfın geleceğini belirleyen ve toplumu değiştiren ilerlemeler vardır. Yunanistan ve İtalya'da, [*MÖ*] altıncı yüzyıla doğru yeni bir zenginlik kaynağı fark edildi. Dünya insanın tüm ihtiyaçlarının karşılanmasına yetmiyordu; zevkler güzelliğe ve şatafata kayıyordu, hattâ sanatlar doğuyordu, sanayi ve ticaret ihtiyaç haline dönüştü, yavaş yavaş bir taşınır zenginlik oluştu, sikkeler basıldı, para ortaya çıktı. Paranın ortaya çıkışı büyük bir devrimdir. Para, toprak mülkiyetiyle aynı şartlara bağlı değildir; hukuk danışmanlarının deyimine göre *res nec mancipi*[1] idi; dinsel hiçbir formalite olmadan elden ele geçebilir ve herhangi bir engelle karşılaşmadan bir plebin eline kadar ulaşabilirdi. Toprağa damgasını vuran din, paraya karşı bir şey yapamazdı.

Altsınıftan insanlar toprağı işlemekten başka bir meşguliyet bulurlar: Zanaatkârlar, denizciler, sanayi şefleri, tüccarlar ortaya çıkar; bunlar arasında zenginleşenler oldu. "Tuhaf bir yenilik". Eskiden sadece *gentes* şefleri mülk sahibi olurken, şimdi eski yanaşmalar ya da plebler de zenginleşmeye başlar ve refahlarını gözler önüne serer. Sonra, halktan insanları zenginleştiren şatafat, soyluları fakirleştirmeye başlar;

[1] Mülkiyet hakkı ikiye ayrılır: *res mancipi* ve *res nec mancipi*: Birinciler canlı, hareketlidir: Köleler, hayvanlar gibi. Bunlar sözel bir sözleşme ile [*mançipatio*] ile devredilirdi. İkincisi ise diğer şeylerdir: Para, ev, ev eşyası gibi. Bunlar da gelenek yoluyla devredilirdi. –*y.n.*

Atina başta olmak üzere çoğu sitelerde, soylu kesimin bir bölümünün sefâlete sürüklendiğini görüyoruz. Oysa zenginliğin yer değiştirdiği bir toplumda, mevkiler, sıralar da altüst olmaya başlamaktadır.

Bu değişikliğin bir diğer sonucu, tüm insan topluluklarında olduğu gibi, halkın kendi içinde de farklılıkların ve mevkilerin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Kimi aileler göze batarlar, kimi adlar yavaş yavaş ün salar. Halk içinden bir tür Aristokrasi doğar, bu bir kötülük değildir; halk karmakarışık bir kitle olmaktan çıkıp yapılaşan bir birliğe benzemeye başlar. Ama patriciler, halk içinde oluşan mevkilerden türeyen ve ihtirası nedeniyle patriciler arasına katılmak istemeye cüret eden ilk şefi aralarına almak zorunda değildi. Bu pleb Aristokrasisi, bir zaman sonra, itidalli bir özgürlük sevgisi ve reformları arzulayıp tehlikeden korkan bilgece bir ruh gibi, genel olarak çalışmayla elde edilen zenginliğe eşlik eden niteliklerle tanımlanan kişisel değer duyguları edindi. Pleb kendini, bizatihi kendi içinden çıkmış olmalarından gurur duyduğu bu seçkinlere bıraktı. Daha iyi bir yönetimin öğelerinin zaten kendi içinde barındığını hissederek tiranlardan vazgeçti. Nihayet, daha sonra da göreceğimiz gibi, zenginlik belirli bir süre toplumsal örgütlenmenin ilkesi haline geldi.

Üstünde durulması gereken başka bir değişiklik daha var. Çünkü alt sınıfın büyümesine çok yardımcı oldu; bu askerlik sanatındaki değişimdir. Siteler tarihinin ilk zamanlarında orduların gücü süvariye dayanıyordu. Gerçek savaşçı bir araba ya da at üzerinde savaşan kişiydi; savaşa fazla yararı olmayan piyade pek değerli sayılmazdı. Dolayısıyla eski Aristokrasi, atla savaşma hakkını bütün bölgelerde korumuştu.[43] Bazı kentlerde soylular kendilerine şövalye [*atlı-ç.n*] unvanı vermişti. Romulus'ün *celeresleri* [atlı birlik], ilk yüzyılların Romalı süvarilerinin hepsi, patriciydi. Eskilerde, süvari soylu bir silâhtı. Ama piyade yavaş yavaş önem kazandı. Silâhların yapımındaki ilerleme ve disiplinin doğuşuyla süvarilere karşı koymayı başardılar. Bunu elde ettikten sonra savaşlarda ilk sırayı aldılar. Çünkü daha kullanışlı ve manevraları daha kolaydı; lejyonerler ve hoplitler [*ağır piyade sınıfı*] ordunun esas gücünü oluşturmaya başladı. Ama bunlar pleb sınıfındandı. Ayrıca, özellikle Yunanistan'da deniz kuvvetlerinin önem kazanmasıyla birlikte deniz

[43] Aristoteles, Pol., VI, 3, 2.

savaşları da arttı, tabiî böyle olunca da sitenin kaderi çoğu kez kürekçilere yani pleblere bağlandı. Oysa, bir toplumu savunmak için yeterince güçlü olan sınıf, haklarını elde etmek ve yasal etkisinin sürdürülmesinde de güçlüdür. Bir yurttaşlar topluluğunun toplumsal ve siyasî durumu, ordularının özelliği ve oluşumuyla yakından ilişkilidir.

Nihayet altsınıf da kendi dinine sahip olmayı başardı. Bu insanların gönlünde de, doğamızdan ayrılamayan ve tapınma ve dua ihtiyacı yaratan dinsel duygu mevcuttu. Her tanrının bir aileye ait olduğunu ve dua etme hakkının kan bağı ile geçtiğini vazeden antik ilke nedeniyle inançtan uzaklaşmaları bu insanlara acı veriyordu. Bir tapınma arayışına girdiler.

Burada bu amaçla girişikleri arayışların, tasavvur ettikleri araçların, karşılaştıkları zorluklar ve çarelerin ayrıntısına girmek zordur. Bizim sadece sonuçlarını görebildiğimiz ve uzun süre kişisel kalan bu araştırmalar her bir kavrayışın uzun süreli sırrı olmuştur. Pleb ailesi, kimi zaman kendi ocağını yarattı, kendi ocağını yakmaya cüret etti, kutsal ateşi başka yerden almaya çalıştı; sonra bir patrici ailesi gibi tapınmaya, tapınağa, koruyucu tanrıya, din görevliliğine sahip oldu. Kimi kez de, ev tapınması olmaksızın, sitenin tapınaklarına gidebildi. Roma'da ocağa sahip olmayanlar yani ev bayramı olmayanlar, Quirinus tanrısına yıllık kurban sunuyorlardı.[44] Üstsınıf, altsınıfı ne zaman tapınaklardan uzaklaştırmaya çalışsa, bu sınıf hemen kendisi için tapınaklar yapıyordu; Roma'da, Aventin'de, tanrıça Diana'ya adanmış bir tapınakları vardı; pleb kendi faziletinin tapınağına sahipti. [*MÖ*] Altıncı yüzyıldan itibaren, Yunanistan ve İtalya'yı işgâl eden doğuluların tapınmaları plebler tarafından içtenlikle kabul edildi; bunlar, Budizm gibi, ne kast ne de soy ayrımını kabul etmeyen tapınmalardı. Nihayet, çoğu kez klan birimleri ve patrici tribülerine benzeyen kutsal nesnelere de sahip oldular. Kral Servius, kalabalığın kurban verebilmesi için her mahallede sunak kurdurdu; Pisistratidesler[I] sokaklara ve Atina meydanlarına Hermes[II] heykelleri yerleştirdiler.[45] Bunlar demokrasinin tanrıları oldular. Eskiden ta-

[44] Varron, L. L., VI, 13.

[I] Atina tiranı Pisitrates'in (MÖ VI. yy. sonu) ardılları. –*ç.n.*

[II] Zeus ve Maia'nın oğlu. Zeus'ün habercisi. Tanrıların en kurnazı ve hızlısı. –*ç.n.*

[45] *Dionysius*, IV, 5. Platon, Hipparque.

pınmasız bir kalabalık olan plebin artık dinsel törenleri ve bayramları vardı, dua edebiliyordu; bu, dinin insanın haysiyetini oluşturduğu bir toplumda azımsanmayacak bir ilerlemeydi.

Farklı alanlarda ilerleme gösteren, zenginleri, askerleri, rahipleri de içinde barındıran dolayısıyla insana değer ve güç duygusunu veren her şeye sahip olan alt sınıflar, artık üstsınıflar tarafından mecburen tanındılar. Altsınıflar, bundan sonra ne toplumsal ve siyasal yaşam dışında tutulabilirlerdi, ne de site bu sınıflara daha uzun süre kapalı kalabilirdi.

Yunanistan ve İtalya'nın yedinci yüzyılla beşinci yüzyıl arasındaki tarihi, bir devrim olarak alt sınıfın siteye girişiyle dolmuştur. Halkın çabaları her yerde zafere ulaştı, ama ne aynı şekilde, ne de aynı araçlarla.

Kendini güçlü hisseden halk bir yerde başkaldırdı; eline geçirdiği silâhlarla ikâmet etmesi yasaklanan kentin kapılarını zorladı; efendi olunca ya büyükleri kovdu ve evlerine yerleşti ya da hakların eşitliğini ilân etti. Siraküza, Erythrea ve Miletos'da görülen budur.

Ama bir başka yerde halk fazla şiddete başvurmadı. Elde silâh mücadeleye girişmeden son ilerlemelerin kendisine kattığı mânevî güç sayesinde büyüklerin ödün vermesini sağladı. Bir yasa koyucu atandı ve anayasa değiştirildi. Atina'da görülen budur.

Başka bir yerde ise sarsıntı ve altüst oluş yaşanmadı, alt sınıf amacına derece derece ulaştı. Cumea'da, sınırlandırılmış olan site üyelerinin sayısı, önce bir at besleyecek kadar zengin olan halk üyelerinin katılımıyla arttı. Ardından ise katılan yurttaşların sayısı bine kadar yükseldi, nihayet yavaş yavaş olsa bile demokrasiye ulaşıldı.[46]

Birkaç kentte plebin yurttaşlar arasına kabul edilmesi kralların çabasıyla gerçekleşti; Roma'da böyle oldu. Diğer kimi kentlerde tiranların çabasıyla oldu, meselâ Korint, Sikyon ve Argos'ta. Başka örneklerde, galip gelen Aristokrasi, alt sınıflara daha önce kral ya da tiranlar tarafından verilen yurttaş unvanını tanıma bilgeliğini gösterdi. Aristokrasinin Sisam Adası'nda tiranlara karşı giriştiği mücadeleden zaferle çıkmasının nedeni, en altsınıflara verdiği özgürlüktür. Bu devrimlerin farklı gerçekleşme biçimlerini saymak uzun sürecektir... Ama sonuç her yerde aynı oldu: Altsınıf siteye girdi ve siyasal birliğe katıldı.

Şair Theognis devrimler ve sonuçları konusunda açık bir fikir verir.

---

[46] Pontuslu Heraklides, Fragm. Des hist. grecs içinde, c. II, s. 217.

Yurdu Megara'nın [*Atina yakınında*] iki tür insan içerdiğini söyler: Biri *iyiler, soylular* sınıfıdır; gerçekten, bu ad çoğu Yunan kentlerinde kullanılan bir sıfattır. Diğer sınıfın adı *kötülerdir, alttabaka-avam*; alt sınıf genellikle bu sıfatla [*kötü*] anılırdı. Şair bize bu sınıfın eski yaşam koşullarını betimler: "Eskiden ne mahkemeleri ne de yasaları bilirlerdi"; bu altsınıfın sitede herhangi bir hakkı olmadığını gösterir. Hattâ bu insanların kente yaklaşmalarına izin verilmezdi; "kentin dışında yabanî hayvanlar gibi yaşıyorlardı." Dinsel yemeklere katılamıyorlardı; *iyilerin* ailelerinden biriyle evlenme hakları yoktu.

Ama tüm bunlar değişti. Sıralar ve mevkiler alt üst oldu. "Kötüler iyilere galebe çaldı." Adalet bozuldu; antik yasalar yoktu artık ve yeni olan yasalar tuhaf bir biçimde bunların yerini aldı. İnsan arzularının tek konusu zenginlik oldu. Çünkü [*zenginlik*] güç sağlıyordu. Asil soydan bir insan, zengin plebin kızıyla evleniyordu ve "evlilik soy tanımıyordu".

Aristokrat bir aileden gelen Theognis olayların akışına direnmeye çalıştı, ama boşunaydı. Sürgüne mahkûm edilip malları da elinden alınınca, itiraz etmek ve mücadele etmek için elinde bir tek mısraları kalmıştı. Gerçi artık başarı beklemez, ama en azından kavgasının haklılığından kuşku duymaz; bozgunu kabul eder, ama haklılık duygusunu korur. Onun nezdinde devrim kötü bir ahlâka sahiptir, suçtur. Aristokrasinin çocuğu olan bu devrim, ne adalete, ne de tanrılara sahiptir ve dine de zarar vermektedir. Şöyle yazar: "Tanrılar dünyayı terk ettiler, kimse onlardan korkmuyor. Dindar insanların soyu kayboldu; kimse Ölümsüzler için tasalanmıyor."

Boşuna özlem duyduğunu bilir, ama sızlanması dindarca bir ödev içindir. Çünkü eskilerden aldığı "aziz geleneği" devam ettirmek zorundadır. Ama boşuna çabalar. Gelenek zayıflamaktadır, soyluların çocukları soyluluklarını unutmaktadırlar; sonra bunlar evlilik yoluyla pleb aileleriyle birleşirler. Onların "Bayramlarında içki içerler ve masalarında yemek yerler"; onların duygularını edinmeye başlarlar. Theognis zamanındaki Yunan Aristokrasisine kalan tek şey geçmişe özlemdir ve bu özlem de bir süre sonra kaybolacaktır.

Gerçekten Theognis'ten sonra soyluluk bir hatıra olarak kalmıştır. Büyük aileler, ev tapınmasını dindarca sürdürerek atalarının belleğini korumaya çalışmışlardır; o kadar. Atalarını saymakla eğlenen insanlar

da olmuştur; ama bu insanlarla alay edilmiştir. Kimi mezar taşlarına merhumun asil soydan olduğu yazılmıştır; ama bu kadar aşağılara düşen bir rejimi ayağa kaldırmak için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. İsokrates, kendi zamanında, Atina'nın büyük ailelerinin sadece mezarlarda bulunduklarını yazar.

Eski site derece derece dönüşür. Site ilk başlarda yüz kadar aile şefinin birliğiydi. Daha sonra, yurttaş sayısı arttı. Çünkü küçük kardeşler de eşitliği elde ettiler. Dinsel ve siyasî birliğin dışında kalan, kimi kez de kentin kutsal duvarı dışında kalan, azat edilen, özgür kalan yanaşmalar, plebler, tüm bu kalabalık, çok daha sonraları karşısındaki engelleri yıkarak siteye girer ve sitenin egemeni olur.

2. Atina'da bu devrimin tarihi

Soylular krallığın devrilmesinden sonraki dört yüzyıl boyunca Atina'yı yönetirler. Tarih bu uzun süren egemenlik boyunca suskundur; sadece bir tek şey biliyoruz. Bu dönemin alt sınıflar için iğrenç olduğu ve halkın devam eden rejimden kurtulmak için çaba gösterdiğidir.

Yıl 598 *[–MÖ]*. Genel olduğu söylenen huzursuzluk ve yakın bir devrimi bildiren kesin işaretler Cylon adındaki bir soylunun ihtiraslarını canlandırır. Cylon, ait olduğu sınıfın yönettiği hükümeti devirmeyi ve tanınmış bir tiran olmayı düşler. Bu girişim arhontların etkisiyle başarısız kalır, ama karışıklık sonra da devam eder. Soylular dinsel kaynakları boşu boşuna harcarlar. Tanrıların kızdığını ve hortladıklarını söylerler boşu boşuna. Halkın suçlarıyla kirlendiğini düşündükleri kenti arındırmak için boşuna uğraşılar, tabiî Şiddet ve Küstâhlık'ın kötü huylu etkileri nedeniyle allak bullak olan ruhları kurtarmak ve tanrılarını yatıştırmak için kurdukları iki sunağı da boşuna kurarlar.[47] Tüm bunlar bir işe yaramaz. Kin duyguları yatışmaz. Aristokrasinin güçlendirilmesi umuduyla bir tanrıçanın oğlu olduğu söylenen gizemli ve dindar şahsiyet Epimenides ta Girit'ten getirtilir; ondan kefâret törenleri yapmasını ve halkın tahayyüllerini etkileyerek dini canlandırması istenir. Lâkin halkta bir heyecan görülmez, artık soylulara ait olan dinin *[alt sınıfların]* ruhları üstünde saygınlığı kalmamıştır; reform taleplerine devam ederler.

Dağda yaşayan fakirlerin korkunç, kıyıda yaşayan zenginlerin sabır-

[47] Diogenes Laertius, I. 110. Çiçero, De leg., II, 11. Athénée, s. 602.

lı muhalefeti, soylulara karşı on altı yıl boyunca yürütülen çetin savaşta bir araya gelir. Sonunda üç tarafın ağırbaşlıları, bu çatışmaların bitirilmesi ve daha büyük felâketlerin önlemesi için kendi aralarında anlaşarak Solon'a görev verirler. Kendini doğumu nedeniyle soylu, gençliğinde yaptığı işler nedeniyle de tüccar sayan Solon şanslıdır. Şiirlerinden ait olduğu sınıfın önyargılarından kurtulduğunu anlıyoruz; uzlaşmacı aklı, zenginlik ve şatafat zevki, zevke düşkünlüğü eski soylulardan epeyce uzaktadır, kısaca o, yeni Atina'ya aittir.

Solon'un, patrici ailesinin toprak üzerinde din aracılığıyla uyguladığı köhnemiş egemenlik biçimine müdahale ederek toprağı azat etmeye çalıştığını söylemiştik. Yanaşmaların zincirlerini de kırdı. Toplumsal durumdaki değişiklikler siyasal düzeydeki değişikliklere neden oldu. Solon'un deyimine göre, altsınıfların henüz elde ettikleri özgürlüğü korumak için bir kalkana ihtiyaçları vardı. Bu kalkan, siyasal haklardı.

Solon'un anayasasını açıkça bilebilmek için epeyce bilgiye ihtiyacımız vardır; Atinalılar en azından artık halk meclisinin içindedirler ve Senatoya soylular dışından da katılım vardır; arhontların din görevliliğini üstlenen eski sınıf dışından da seçildikleri görülür. Bu önemli yenilikler, sitenin eski kurallarını alt üst eder. Soyluların oy kullanma, yüksek görevlilik, din görevliliği, toplum yönetimi gibi tüm unsurları, artık alt sınıftan insanlarla paylaşması gerekiyordu. Yeni anayasada, doğum hakları hiç dikkate alınmıyordu; sınıflar hâlâ vardı, ama sadece zenginlik açısından fark ediliyorlardı. [*Eski*] Soyluların egemenliği kaybolmuştu. Soylunun artık esamisi okunmaz, eğer zengin olamamışsa; artık doğumuyla değil, zenginliğiyle değeri vardır. Şair şöyle der: "Fakirlikte, soylu insan hiçbir şeydir." Halk tiyatroda komedyenin iğneli şakasını dinler: "Bu insan hangi doğuma bağlıdır? – Zenginse, bugün soylular bunlardır."[48]

Böylece kurulmuş olan rejimin iki türlü düşmanı vardır: Kaybolan ayrıcalıklarına üzülen soylular ve eşitsizlikten hâlâ acı çeken fakirler.

Solon eserini tamamlar tamamlamaz, hareketlilik başlar. Plutark, "Zenginlerin en sert düşmanları fakirlerdir" der. Soyluların yönetiminde olduğu gibi, yeni yönetim de hoşlarına gitmiyordu. Öte yandan, soyluların hâlâ arhont ve senatör olduklarını gören fakirlerin çoğu, devri-

[48] Euripides, Fenikeliler. Alexis, dans Athénée, IV, 49.

min tam olarak bitmediğini tasavvur ediyorlardı. Solon cumhuriyetçi biçimleri korumuştu; ama halk, sadece Aristokratik egemenliğin dört yüz yıl sürdüğü bu yönetim biçimlerine karşı tanımlamadıkları bir kine sahipti. Çoğu Yunan sitelerindeki örnekleri izleyerek bir tiran istediler.

Kişisel ihtirası peşinde koşan soyluluktan türeme Pisistratos,[I] yoksulları toprağın paylaştırılacağı sözünü vererek kendine bağladı. Bir gün meclise gelerek rencide edildiğini ileri süren Pisistratos, kendisine bir koruma verilmesini ister. Birinci sınıf insanlar tam Pisistratos'a cevap vermek ve yalan söylediğini açıklamak üzereyken "halk Pisistratos'u desteklemek amacıyla çoktan kavgaya hazırlanmıştır bile; bunu gören zenginler kaçmaya başlarlar". Yeni kurulan halk meclisinin ilk eylemlerinden biri yurdun hâkimi olacak kişiye yardım etmek olmuştur.

Pisistratos'un hükümranlığının Atina'nın gelişmesine engel olmadığı görülür. Aksine toplumsal ve siyasî reformların teminatı olduğunu göstererek muhtemel tepkilerin karşısında durur. Soylular artık bellerini doğrultamazlar.

Ama halk kendi özgürlüğünü kazanmak için pek iştahlı görünmez; Pisistratos'un iktidarı soyluların ve zenginlerin koalisyonu sonucunda iki kez devrilir, ama iktidarı her seferinde yeniden ele geçirir. Atina kendisinden sonra çocukları tarafından yönetilir. Bu ailenin egemenliğine son vermek için Attika'ya bir Sparta ordusunun müdahalesi gerekecektir.

Ama [*Aristokrasi*] sadece başarısız olmakla kalmaz, aynı zamanda şimdiye kadar hiç görmediği sert bir darbe yer. Aristokrasinin üç kuşaktan beri yadsıdığı ve utanç duyduğu bir aileden gelen Klistenis,[II] hâlâ kendi sınıfının elindeki bulunan gücü zaptetmenin kesin bir yolunu buldu. Siyasî anayasayı değiştiren Solon, Atina toplumunun eski dinsel örgütlenmesinin varlığına dokunmamıştı. Halk iki, üç yüz *soy*, on iki ortak atalı klan ve dört tribü arasında bölünmüştü. Bu gruplardan her birinde, önceki dönemlerde olduğu gibi, kalıtımsal tapınma, soylu bir rahip ve şef olarak da yine rahibin kendisi bulunuyordu. Geçmişin kalıntıları kolayca kaybolmuyordu; dolayısıyla gelenekler, görenekler, kurallar, eski toplumsal durumun farklılıkları devam ediyordu. Bu çerçeve-

[I] (MÖ 527), Atina tiranı.–*ç.n.*

[II] Atinalı soylu. –*ç.n.*

nin hepsi de bizatihi din tarafından yerleştirilmişti ve şimdi bu çerçevedeki kadrolar dini, yani büyük ailelerin gücünü destekliyordu. Bu kadrolar, iki türden sınıfın insanlarını içeriyordu: Bir tarafta miras yoluyla geçen din görevliliği ve dolayısıyla da otoriteyi elinde tutan soylular, diğer tarafta ise ne hizmetçi ne de yanaşma olan ama din aracılığıyla soylunun otoritesi altındaki altsınıftan insanları bulunuyordu. Bütün Atinalıların özgür olduğunu söyleyen Solon yasası boşunadır. Eski din, insanı oy kullandığı Meclis'in çıkışında yakalıyor ve şöyle diyordu: Tapınma ile soyluya bağlısın; ona saygı, derin saygı ve bağlılık göstermelisin; sitenin üyesi olarak, Solon seni özgür kıldı; ama tribünün üyesi olarak soyluya itaat etmelisin; ortak atalı klan üyesi olarak, şef olarak yine bir soylunun tebâsısın; atalarının doğduğu ve çıkamayacağın ailende, yine bir soylunun otoritesini bulacaksın. Eğer din, örf ve âdetler bu insanı hâlâ yanaşma kabul ediyorsa, bu insanı yurttaş kılan siyasal yasa ne işe yarar? İster yabancı ülkelerden gelsin, ister *soy*'dan ve tribüden kaçmış olsun, ama birkaç kuşaktan beri özgür kalmak isteyen çoğu insanın bu çerçeve dışında bulunduğu doğrudur. Ama bu insanlar bir başka şekilde acı çekiyorlardı; diğer insanlara göre ahlâken kıymetsiz kabul edilen bu insanların bağımsızlıklarıysa, vehmedilen rezillikleriyle ilişkilendiriliyordu.

Solon'un siyasal reformunun ardından dinsel alanda da bir başka reform gerçekleşti. Dinsel reform, Klistenis'in ilga ettiği dört eski dinsel tribünün yerine, belirli sayıda idarî birimlere bölünmüş on tribüyü koymasıyla gerçekleşmiş oldu.

Bu tribüler ve idarî birimler görünüşte, eski tribü ve *soy*'a benzerler. Bu bölgelerin her birinde, bir tapınma biçimi ve rahip mevcuttur, dinsel törenler için toplantılar düzenlenir, ortak çıkarlar konusunda karar vermek için meclis toplantıları yapılırdı.[49] Ama yeni gruplar eskilerden iki noktada ayrılırlar: Önce Atina'nın özgür insanları, hattâ eski trübü ve *soy*'un içinde olmayanlar Klistenis'in belirlediği kadro içinde dağıtılırlar:[50] Tapınması olmayanlara tapınma düzenleyen ve her türlü birlikten dışlananların bir dinsel birliğe girmesini sağlayan büyük bir reformdur bu. İkinci olarak, insanlar eskiden olduğu gibi doğumlarına gö-

[49] Aeskhines, in Ctesiph., 30. Demosth., in Eubul. Pollux, VIII, 19, 95, 107.
[50] Aristoteles, Pol., III, 1, 10; VII, 2. Schol. Ad Aeskh., yay. Didot. S. 511.

re değil, ama ikâmet yerleri esas alınarak tribü ve idarî birimlere dağıtılırlar. Artık doğumun önemi kalmamıştır; doğumdan kaynaklanan imtiyazların bertaraf edilmesiyle insanlar arası eşitsizliğin de ortadan kaldırıldığı kabul edilir. Yeni tribü ve birimlerin kutlanması sırasındaki tapınmaya katılım hakkının aileden miras yoluyla intikali ortadan kaldırılır; böylece bir soylunun ocağı etrafında toplanmaya da son verilir. Tribü ya da idarî birimin eski ilâhî ata olarak saygı gösterdiği kişi, artık eski bir soylu değildir; tribülerin yeni adlar verilen kahramanları, halkta iyi hatıralar bırakmış olan antik şahsiyetler arasından seçilir. İdarî birimler ise koruyucu tanrı olarak *çevre duvarını koruyan Zeus* ve *babaerkil Apollon*'u seçerler. Bu ândan itibaren *soy*'da olduğu gibi idarî birimde de din görevliliğinin kalıtsal nedenleri tamamıyla ortadan kalkar; dolayısıyla rahibin de bir soylu olmasının gerekçesi kalmaz. Yeni gruplarda rahip ve şefe gösterilen saygı, üyelerin bu görevleri bir yıl boyunca üstlenecek olması nedeniyle bir yılla sınırlandı.

Soylular Aristokrasisine son darbe bu reformlarla indirilmiş oldu. Dinsel sınıfın varlığı bu ândan itibaren sona erdi; ne dinde, ne de siyasette doğumla ilgili imtiyaz kalmadı. Atina toplumu tümüyle dönüşmüştü.[51]

İlga edilen eski tribülerin yerlerini dolduran yeni tribülere herkes katılabiliyordu, ancak bu sadece Atina tarihine has bir olgu değildir. Aynı değişiklik Kirena, Sikyon, Elis ve Sparta'da ve muhtemelen diğer Yunan sitelerinde de meydana gelmiştir.[52] Aristoteles, eski Aristokrasiyi zayıflatacak tüm araçlar içindeki en etkilisine işaret eder: "Demokrasiyi kurmak istiyorsak, Klistenis'in Atinalılar için yaptığını yapmalıyız: Yeni tribüler ve ortak atalı klanlar yaratmalıyız; miras yoluyla aileden geçen kurban sunumları yerine tüm insanların kabul edildiği kurbanlar sunmalıyız; tüm önceki birlikleri yıkmalı ve insanları kendi aralarında mümkün olduğunca karıştırmalıyız".[53]

Sözünü ettiğimiz reformların bütün sitelerdeki gerçekleşmesinin ardından eski toplumsal bedenin yeni bir toplumsal kalıba döküldüğünü söyleyebiliriz. Eski kalıtsal dinin yerleştirdiği ve değiştirilemez oldu-

[51] Eski ortak atalı klan ve *soy* ortadan kaldırılmadı; Yunan tarihinin sonuna kadar sürüp gittiler; ama siyasette hiçbir değeri olmayan dinsel kadrolar olarak kaldılar.

[52] Herodotos, V, 67, 68. Aristoteles, Pol., VII, 2, 11. Pausinias, V, 9.

[53] Aristoteles, Pol., VII, 3, 11 (VI, 3).

ğunu buyurduğu çerçevelerdeki aynı zamanda sitenin dinsel rejiminin de sonunu gösterir.

3. Roma'da bu devrimin tarihi

Pleb, Roma'da erken zamanlardan itibaren büyük bir öneme sahip oldu. Roma kentinin Latin, Sabin ve Etrüskler arasındaki konumlanışı nedeniyle kesintisizce süren savaşlar, bu savaşın içinde kalmaya mahkûm olan plebin kalabalık bir nüfusa sahip olmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla krallar, kökenlerine bakmaksızın tüm yabancıları çevrelerinde toplanmaya çağırmış ve katılmak isteyenleri de geri çevirmemişlerdi. Birbirini izleyen savaşlar insan ihtiyacı yaratıyordu, tabiî yenilen kentteki nüfusun Roma'ya getirilmesi her zaferin olağan sonuçları arasındaydı. Peki ganimetlerle birlikte Roma'ya taşınan bu nüfusun başına ne geliyordu? Patriciler bu nüfus içerisindeki patricileri ve dinsel görev üstlenmiş olan aileleri hemen kendi aralarına alıyordu. Geriye kalan kalabalığa gelince, bir kısmı büyüklerin ya da kralın yanaşması oluyor, bir kısmı da plebe katılıyordu.

Diğer başka unsurlar da bu sınıfsal bileşime katılıyordu. Ticarete elverişli olan mevcut durum nedeniyle Roma'ya çok sayıda yabancı akın ediyordu. Sabin, Etrüsk ve Latium'da durumlarından memnun olmayan kişiler de Roma'da sığınacak bir yer buluyordu. Tüm bunlar plebe katılıyordu. *Gens*'den kaçan yanaşma pleb oluyordu. Alt sınıftan biriyle evlenen ya da gözden düşürücü bir hatâsı görülen patrici de alt sınıfa katılıyordu. Temiz ailelerin dinî tarafından geri çevrilen gayrı meşru çocuk da plebe katılıyordu.

Plebin nüfusu sıraladığımız tüm bu nedenlerden dolayı artıyordu. Patriciler ile kral arasındaki mücadelenin önemi giderek daha çok artıyordu. Krallık ve pleb, düşmanlarının ortak olduğunu daha başlangıçta fark ettiler. Kralların tutkusu iktidarlarının icra edilmesini engelleyen eski yönetimin ilkelerinden kurtulmaktı. Plebin tutkusu ise, kendisini dinsel ve siyasal birlikten dışlayan eski engelleri kaldırmaktı. Böylece zımnî bir ittifak doğdu; krallar plebi koruyorlar, pleb de kralları destekliyordu.

Antik çağın gelenekleri ve tanıklıkları pleblerle ilgili önemli gelişmelerin Servius'un hükümranlığı sırasında cereyan ettiğini gösteriyor. Patricilerin Kral Servius'a karşı yürüttükleri kin politikasının nedenini

açıklamaya bu yetiyor. Servius'un ilk reformu plebe toprak vermek olmuştur, ama bu toprak *ager romanus*'a [Roma'ya ait topraklar] ait değildir, düşmandan alınmış topraklar verilmiştir; bugüne kadar başkasının toprağını işleyen ailelere toprak mülkiyeti hakkı verilmesi önemli bir yeniliktir.[54]

Daha da önemlisi, yasalar tarafından asla gözetilmeyen pleb için yasa çıkarmıştır. Bu yasalarla, pleble patrici arasındaki sözleşmenin sınırları düzenleniyordu. Aslında bu [*yasa*] hem kamu hukukunun iki düzen arasındaki başlangıç noktası, hem de pleb için eşitliğin başlangıç noktasıdır.[55]

Tabiî bir süre sonra bu yasa, sitedeki yeni bir bölünme yaratır. Patrici ailelerini ve yanaşmaları doğuma [*soya*] göre tasnif eden eski tribüleri bozmadan, tüm halkın ikâmet yerine göre sıralandığı yirmi bir adet yeni tribü oluşturulur. Benzer bir reformu Atina'yla ilgili olarak işlemiş, sonuçlarını ifade etmiştik; Roma'da da aynı sonuçlar gerçekleşti. Eski tribülere dâhil olamayan pleb, yeni tribülere kabul edildi.[56] Siteyle hiçbir bağı olmayan bu yüzergezer kalabalık, bu göçebe halk, artık sabit bir tasnife ve düzenli bir örgütlenmeye tâbi tutuluyordu. İki düzenin harmanlandığı bir dönemde oluşan bu tribüler, plebin siteye girişinin kesin izlerini taşır. Her tribünün kendine ait bir ocağı ve kurban sunma hakkı vardır artık; Servius, kentin her kavşağına, kent çemberi içinde kalan her bölgeye, Laris tanrıları yerleştirir. Doğumla tanrı edinememiş olanlar, artık bir tanrıya hizmet edebilecekti. Patrici *gens*'inin ve klan [*curie*] birimlerinin kurban törenleri düzenlediği gibi, pleb de semtinin ve kasabasının (*compitalia, paganalia*[I]) dinsel bayramlarını kutlayabildi. Artık plebin de bir dini vardı.

Büyük değişikliklerden biri de kutsal su ile yıkanma töreninde gerçekleşti. Mevcut klan birimleri tarafından kabul edilmeyen halk, klan birimleri olarak sıralanamazdı. Ama kutsal eyleme Roma'nın tüm özgür

[54] Titus-Livius, I, 47. Dionysius, IV, 13. Daha önce, önceki krallar düşmandan alınan toprakları paylaştırıyorlardı; ama paylaşıma plebin kabul edilip edilmemesi kesin değildir.

[55] Dionysius, IV, 13; IV, 43.

[56] Dionysius, IV, 26.

[I] Düzenlenmesinde sabit bir gün ve tarih saptanmamış olan yıllık bayram. Tarım yılının sonunu belirlemek için zaman ocak ayında saptanırdı. –*ç.n.*

insanları, yani yeni tribüler içinde yer alanlar katıldılar. Patrici, pleb, yanaşma ayrımı yapılmaksızın herkes ilk kez bir araya geldi. Kral önüne kattığı kurbanlar eşliğinde, tören ilâhileri söyleyerek bu karışık meclis-te dolaştı. Tören bitince, hepsi de arınmış olarak yeniden yurttaş oldular.

Servius öncesi Roma'da iki tür insan ayırt ediliyordu: Yanaşmalarıyla birlikte patriciler ve patricilerin dinsel görevler de üstlenen sınıfı ve pleb sınıfı. Kalıtsal dinin düzenlediğinden başka hiçbir ayrım yoktu. Servius, ilke olarak zenginliği dikkate alan yeni bir ayrım yarattı. Roma'da ikâmet edenleri iki kategoriye ayırdı: İlki bir şeylere sahip olanları, diğeri ise hiçbir şeye sahip olmayanları kapsıyordu. Birincisi kendi içinde beş sınıfa ayrıldı ve her sınıf servetlerinin miktarına göre belirlendi.[57] Servius, Roma toplumuna yeni bir ilke getirdi: Daha önce din tarafından belirlenen toplumsal sınıflandırma, artık zenginlik tarafından belirleniyordu.

Servius, nüfusun bu şekilde ayrılmasını askerlik hizmetine de uyguladı. Servius'tan önce savaşa katılan plebler, lejyon saflarında savaşamıyorlardı. Ama Servius zamanında mülkiyet sahibi ve yurttaş halini alan plebler, artık lejyoner de olabilirdi. Bundan böyle ordu sadece klan birimlerinden oluşmuyordu; dışlanmaya devam eden proleterler dışındaki tüm özgür insanlar, en azından bir şeylere sahip olanlar, orduya katılabiliyordu. Her askerîn zırhını ve savaştaki görevini belirleyen şey, patrici ya da yanaşmalık konumu değildi; nüfus için olduğu gibi, ordu da zenginliğe göre sınıflandırılmıştı. Tam zırha ancak birinci sınıf insanlar sahip olabiliyordu. Sonra gelen iki sınıfın en azından kalkanı, tolgası ve kılıcı vardı. Bu lejyonun ilk sıralarını üç sınıftan gelenler oluşturuyordu. Hafif şekilde silâhlanmış dördüncü ve beşinci sınıflar, hafif piyade erleri ve sapancı birliklerini oluşturuyordu. Her sınıf bölüklere ayrılıyor ve bunlara *centuries* adı veriliyordu. Birincisinden seksen adet vardı; diğer dördünde ise yirmi ya da otuz adet bulunuyordu. Süvari birlikleri ayrı ele alınıyordu ve ama Servius bu alana büyük bir yenilik getirdi; süvari birlikleri o güne kadar sadece genç patricilerden oluşturuluyordu. Servius, en zengin plebleri birliğe kabul etti, artık zengin pleb-

[57] Çağdaş tarihçiler genellikle altı sınıfa ayırırlar. Gerçekte, beş sınıf vardır: Cicéron, De republ., II, 22; Aulus-Gellius, X, 28. bir tarafta, şövalyeler, diğer tarafta işçiler sınıfların dışındaydılar.

ler de at üzerinde savaşabilirlerdi. Yeni on iki bölük [*centurie*] kurdu.

Lâkin orduda bir değişikliğe gidildiyse, siyasal oluşumda da aynısı yapılmalıydı. Plebler, Devlet içinde değerlerinin arttığını hissettiler; tâbi oldukları bir şefleri, uymak zorunda oldukları bir disiplin ve silâhları vardı; her bölüğün bir *centurio komutanı (=yüzbaşı)* ve kutsal flaması vardı. Bu askerî örgütlenme sürekliydi; barış zamanında dağılmıyordu. Askerlerin her bir seferden sonra saflarını terk ettiği doğrudur. Çünkü yasa, askerî birliklerin kente girişini yasaklıyordu. Ama yurttaşlar verilen ilk işaretle birlikte silâhlarını alarak Campus Martius'de [*Roma'daki ünlü Mars meydanı-Campo Marzio*] toplanırdı. Burada herkes bölüğünü, komutanını ve bayrağını bulurdu. Ordunun askerî bir sefer düşüncesi olmadan da toplandığı vakidir. Her bölük, başındaki komutanıyla orta yerde bulunan bayrağının altında bir araya gelir ve saflar dizildikten sonra ordu toplanmış kabul edilirdi. Ardından kralın konuşmasına geçilirdi. Kral danışır ve oylama yaptırırdı. Altı patrici bölüğü ve pleblerden oluşan on iki süvari bölüğü önce oy kullanır, sonra birinci sınıf piyadeler ve diğerleri oy kullanırlar. Böylece askerî meclis oluşur. Asker olan herkesin oy kullanma hakkı vardır ve patriciyi, plebden ayırmak zordur.[58]

Tüm bu reformlar Roma sitesinin çehresini değiştiriyordu. Kalıtımsal patrici tapınması, meclisleri ve senatosuyla ayakta kalmayı başara-

[58] Bölükler meclisinin (comices par centuries), bize göre, Roma ordusunun toplantısından başka bir şey olmadığı tartışılmaz. Bunun da kanıtı bu meclise, 1- Latin yazarlar, çoğu kez, ordu adı verirlerdi; urbanus exercitus, Varron, VI, 93; quum comitiorium causa exercitus eductus esset, Titus-Livius, XXXIX, 15; miles ad suffragia vocatur et comitia centuriata dicuntur, Ampélius, 48; 2- Bu meclisler, sefere çıktıklarında ordu gibi çağrılırlardı yani borazan sesiyle (Varron, V, 91) . Kale üzerinde iki sancak bulunurdu; bir kırmızı olup piyadeleri çağırmak içindi; diğeri yeşil olup süvariler içindi; 3- Bu meclisler hep Campus Martius 'de toplanırlardı. Çünkü ordu kentin içinde bir araya gelemezdi (Aulus-Gellius, XV, 27) ; 4- Herkes silâhlarıyla giderdi (Dion Cassius, XXXVII); 5- Burada bölük olarak durulurdu ve bir tarafta piyadeler, diğer tarafta, süvariler olurdu; 6- Her bölüğün başında komutanı ve flaması bulunurdu, *âdeta savaştaymış gibi*, Dionysius, VII, 59; 7- Altmış-yetmiş yaşlarında olanlar orduya katılamazdı ve bu meclislerde oy kullanamazlardı.; Macrobe, I, 5; Festus, Ve depontani. Eski dilde *classis* sözcüğünün birlik anlamına geldiğini belirtelim. İşçiler bu meclis de önce yer almazlardı; bununla birlikte, ordu içinde bir tür istihkâm birliğini oluştururlardı. Böylece, meclisler içinde bir bölük oluşturdular.

bildi. Ama plebler bağımsızlık alışkanlığı, zenginlik, silâhlar ve din kedinmiş oldular. Patricilerle karışmayan plebler, onların yanında giderek büyüyordu.

Patricilerin nihayet öç aldıkları doğrudur. Önce Servius'u boğazladılar; daha sonra, Tarquin'i kovdular. Krallıkla birlikte pleb de yenildi.

Patriciler, pleblerin krallar zamanında elde ettikleri tüm kazanımları geri almaya çalıştılar. Patricilerin yaptığı ilk işlerden biri Servius'un vermiş olduğu toprakları pleblerden almak oldu. Topraklarını almak için ileri sürdükleri gerekçe basitti, plebin toprağı olamazdı.[59] Patrici, eski ilkeyi yeniden yürürlüğe koyuyordu. Buna göre mülkiyet hakkını sadece miras yoluyla geçen din kazandırabilirdi ve tabiî ki din, atasız birinin toprak hakkına izin vermezdi.

Servius'ün pleb için düzenlediği yasalar geri alındı. Sınıf sistemi ve bölükler meclisi kaldırılmadı, ama yegâne sebebi mevcut durumunun ordunun terhisine izin veremiyor oluşuydu. Söz konusu meclislerin formaliteleri seçimlerde daima patricilerin egemen olmasına yaradı. Pleblerin yurttaşlık unvanının geri alınmasına cesaret edilemedi. Sayımlarda adları geçmeye devam etti. Fakat plebin siteye dâhil olmasına izin veren patriciler, ellerinde tuttukları yasaları, siyasî ve dinî hakları pleble paylaşmadılar. Pleb, adıyla sitede kaldı; gerçekte ise dışlandı.

Patricileri fazla suçlamanın anlamı yoktur. Plebe soğukkanlılıkla zulmettiklerini ve ezdiklerini de varsaymayalım. Kutsal bir aileden gelen ve bir tapınmanın mirasçısı olduğunu bilen patrici, antik dinin kuralları tarafından belirlenen toplumsal rejimden başka bir rejimi anlamıyordu. Patrici nezdinde, toplumları oluşturan tapınma unsuru, kalıtsal şefi ve yanaşmasıyla *gens*dir. Ona göre site, *gentes* şeflerinin birliğinden başka bir şey olamazdı. Tinsel kavrayışları, kendi tapınmasına dayanan siyasî sistemden başka bir sistemin varlığını, kamusal kurbanlarını sunan yüksek görevlilerden başka görevli olabileceğini, dinin aziz formülleri tarafından gösterilen yasalardan başka yasa olabileceğini reddediyordu. Pleblerin, yakın zamanda bir din edinmiş oldukları ve Laris tanrılarına kavşaklarda kurban sundukları bahanesini de duymak istemiyorlardı. Çünkü ocakları antik ateşleri barındırmayan ve kalıtımsal olmayan bu tapınmanın gerçek dinin özelliklerini taşımadığı, dolayı-

[59] Cassius Hemina, Nonius içinde, II. Kitap, Ve plevitas.

sıyla Laris tanrılarının da gerçek ataları olmadığı cevabını veriyorlardı. Kendi kendilerine bir tapınma veren pleblerin hakları olmayan bir şey yaptığı kabul ediliyordu. Şâyet tapınmaları varsa, zaten tüm ilkeleri ihlâl etmişler ve tapınmaya sadece yabancıları almışlardır. Plebler, esas ilkeyi yani mirası kesip atmışlardır. Sahip oldukları din de hayalî dindir ve gerçek dinin karşıtıdır.

İnsanları sadece kalıtsal dinin yöneteceği düşüncesinde direten Patricilerin, plebleri mevcut yönetime dâhil etmeleri zordu. Toplumsal iktidarın bu insan sınıfı üzerinde de düzenli bir tahakküm kurabileceğini tasavvur edemiyorlardı. Kutsal yasa onlara uygulanamazdı; kutsal kabul edilen adalet plebe yasaktı; krallar plebin yönetilmesini üstleniyorlardı, fakat ya eski dinle ilgisi olmayan ihtiyaçlar nedeniyle ya da kamusal çıkardan doğan bazı kurallara göre yönetiyorlardı. Ama din, kralları kovan devrim aracılığıyla etkisini yeniden tesis etmiş ve sonuç olarak pleb sınıfı toplumsal yasaların dışına itilmişti.

Plebi dikkate almayan patrici, kendi ilkelerine uygun bir yönetim gerçekleştirdi. Düzenli bir toplumu nasıl kuracaklarını bilemeyen patricinin aynı zamanda plebi Roma'dan kovacak cesareti de yoktu. Dolayısıyla Roma'nın ortasında bir yüksek görevliye ve sabit yasalara tâbi olmayan yani toplumsal düzenden yoksun olarak yaşayan binlerce aile bulunuyordu. Site, *populus*, yani kendisine tâbi olan yanaşmalarıyla bir aradaki patrici toplumu, güçlü, örgütlü ve görkemli yükselişini sürdürüyordu. Çevresinde, birlik oluşturamayan ve halk olamayan pleb gövdesi bulunuyordu. Patrici sitesine şeflik eden konsüller bu karışık nüfusun maddî düzenini sağlamaya çalışıyorlardı; zayıf ve genelde fakir olan pleb itaat ediyordu; patrici birliğinin gücüne boyun eğiyorlardı.

Çözümü tastamam Roma'nın geleceğini etkileyecek olan sorun şuydu: Pleb düzenli yaşama bir nasıl geçebilir?

Oysa kendi dininin katı ilkelerine boyun eğen patriciye göre bu sorun, tek bir yolla çözülebilirdi; pleb, *gentes*lerin kutsal kadroları içine dâhil edilmeli, yani yanaşmaya dönüşmeliydi. Bu yönde bir deneme yapıldığı da söylenir. Şâyet Roma'yı tam da bu dönemde çalkalayan en ağır meselelerden biri olan borç sorununu, yanaşma ve kölelikle ilişkilendirebilirsek anlayabiliriz. Toprakları elinden alınan Romalı pleb yaşayamazdı. Patriciler, paradan bir miktar ödün vererek plebi kontrol edebileceklerini hesap ettiler. Pleb borçlan[*dırıl*]ır. Aslında borçlanarak,

kendini alacaklıya verir, satar. Bu bir satıştı ve *per aes et libram*[I] yoluyla yapılıyordu, yani bir nesne üzerindeki mülkiyet hakkının başka birine verilmesi için genellikle kullanılan gösterişli bir formaliteden ibaretti.[60] Ama plebin kendini köleliğe karşı bir biçimde korumaya aldığı doğrudur; arada itibarî bir sözleşme vardır, pleb sözleşmedeki bir koşula göre borcun vâdesi gelinceye kadar özgür insan statüsünü koruyacaktır; ve borç vâdesinin gelip çattığı gün borcunu ödeyen pleb özgür insan statüsünü tamamen kazanır. Lâkin borcunu ödeyemeyen pleb sözleşmedeki haklarını kaybederdi. Alacaklıya tamamen bağlanır, alacaklı onu kendi hanesine götürür ve yanaşma veya hizmetçi olarak kullanırdı. Partici, tüm bu işlemler süresince acımasızca bir tutum sergilediğini düşünmezdi; patrici nezdinde *gens* rejimi toplumun idealidir; öyleyse insanları, hangi yolla olursa olsun bu rejime dâhil etmekten daha yasal ve daha çok takdire değer bir başka tutumun olduğunu varsaymıyordu. Pleb, patricinin planı başarılı olduğu takdirde kısa zamanda silinecek ve nihayet Roma sitesi, sadece yanaşmalar kalabalığını paylaşan patrici *gens* birliğine dönüşecekti.

Ama yanaşmalık, plebin nefret ettiği bir halkaydı. Pleb, patriciye karşı mücadele ediyor ve patrici de elindeki alacak silâhını kullanarak onu yanaşmalık tuzağına çekmeyi hedefliyordu. Pleb için yanaşmalık, kölelikle eşanlamlıydı; plebin gözünde, patricinin evi bir hapishaneydi (*ergastulum*).[II] Patricinin eline mahkûm olan pleb defalarca kez, bizatihi emsallerinin desteğini almak için onlara yakardı, plebi ayaklandırmaya çalıştı, özgür insan olduğunu haykırdı ve Roma'nın savunması için girdiği savaşlarda aldığı yaraları gösterdi. Ama nafile. Patricilerin hesabı başkaydı. Pleb, patricilerin hesabı karşısında sadece öfkelendi. Tehlikeyi gördü; krallığın devrilmesiyle içine düştüğü korunmasız durumdan çıkmak umuduyla bütün çabasını harcadı. Yasa ve hak talep etti.

Ama ilk zamanlarda plebler, patricilerle aynı yasaları ve aynı hakla-

---

[I] borçlunun daha borç ilişkisi kurulurken alacaklının egemenliğine girdiği, bir külçe ve terazi işlemiyle, beş tanık huzurunda yapılan, törensel nitelikli bir sözleşme türü. –*y.n.*

[60] Varron, L. L., VII, 105. Festus, Ve nexum. Titus-Livius, VIII, 28. Aulus-Gellius, XX, 1.

[II] Eski Roma'da kürek mahkûmlarının, ölene kadar çalıştırılmak üzere kapatıldıkları madenlerin adı. –*ç.n.*

rı paylaşmayı talep etmiyorlardı. Patricilerin aksine, iki statü arasında ortak bir unsurun kurulabileceğini tasavvur etmiyorlardı. Hiç kimse, medenî ve siyasal eşitliği düşünmüyordu. Patrici gibi ilk yüzyılların pleblerinin aklına da plebin patricinin düzeyine yükselmesi gelmiyordu. Yasa ve haklar da eşitlik talebinden zaten uzaktaydılar, dolayısıyla da ilk zamanlarda patriciden tamamen ayrılmayı tercih ettiler. Roma'da acılarını dindirecek bir ilâç bulamıyorlardı; horlanmadan kurtulmak için görünen tek yol Roma'dan uzaklaşmaktı.

Eski tarihçinin pleblere atfettiği cümleler, onların düşüncelerini de yansıtır: "Mâdem ki patriciler siteye tek başına sahip olmak istiyorlar, istedikleri gibi kullansınlar. Bizim için Roma'nın hiçbir değeri yoktur. Ne ocağımız, ne kurbanlarımız, ne de yurdumuz vardır. Sadece yabancı bir kenti terk ediyoruz; bizi hiçbir kalıtsal din buraya bağlamıyor; özgürlüğümüzü bulacağımız yer yurdumuz olacaktır".[61] *Ager romanus* sınırları dışına giderek Kutsal tepeye[I] yerleşirler.

Senato, böyle bir eylem karşısında ne yapacağını bilemez. En ateşli patriciler, pleblerin gitmesinin kendilerini kedere boğmadığını gösterirler. Artık Roma'da sadece patriciler ve kendilerine sâdık olan yanaşmaları kalmıştır. Roma gelecekteki büyüklüğünden vazgeçiyor olsa bile, burada patrici egemen olacaktır. Artık site için bir yük olan ve olağan yönetim kurallarının zaten uygulanmadığı pleble uğraşılmayacaktır. Belki de onları krallarla aynı zamanda kovmak gerekirdi; mâdem ki kendiliğinden uzaklaşmak istiyorlar, gitmelerine izin verilmeli ve gittikleri için de sevinilmeliydi.

Ama eski ilkelere fazla sadık olmayan ve Roma'nın büyüklüğüyle ilgili endişesi olanlar plebin gitmesinden keder duyuyordu. Çünkü Roma askerlerinin yarısını kaybediyordu. Kendilerini çevreleyen ve hepsi de düşman olan Latinlerin, Sabinlerin, Etrüsklerin arasında ne yapılacaktı? Plebin iyi tarafı da vardı; yoksa, plebi sitenin çıkarları yararına nasıl hizmet ettirmeleri gerektiğini bilemedikleri için sorun kendilerinde miydi? Bütün olası sonuçları öngöremeyen ve birkaç kurbanı bile gözden çıkaran senatörler, lejyonun gücünü oluşturan binlerce insanı kente getirmek niyetindeydiler.

[61] Dionysius, VI, 45; VI, 79.

[I] Diğer adıyla Monte Sacro. Bu adı almasının nedeni bu tepeye çıkan kâhinlerin kuş uçuşlarına bakarak kehânette bulunmalarıdır. –*ç.n.*

Öte yandan pleb, Kutsal tepede yaşamayacağının birkaç ay sonra farkına vardı. Yaşaması için gereken bütün maddî unsuru temin ediyordu. Ama örgütlü bir toplumun mevcudiyetinden mahrumdu. Burada bir kent kuramazdı. Çünkü kentin kurulması için gereken dinsel töreni gerçekleştirecek bir rahipten yoksundu. Yüksek görevlisi de yoktu, çünkü bir yüksek görevlinin kurban sunabileceği sürekli yakılan bir ocağı yoktu. Toplumsal yasaların temelini bulamazdı, çünkü insanın düşündüğü yasalar sadece patrici dininden kaynaklanıyordu. . Sonuç olarak, pleb kendisinde bir site için gereken unsurları taşımıyordu. Kendisi için çok önemli olan bağımsızlık meselesine hâlâ çözüm bulamayan mutsuz pleb, mevcut toplum yapısının Roma'ya göre daha düzensiz olduğunu fark etti. Roma'dan uzaklaşmak plebin işine yaramadı; arzu ettiği yasaları ve hakları Kutsal tepedeki yalnızlığının içinde bulamazdı.

Nihayet, birbirleriyle hiçbir ortak yanları olmayan patrici ve plebin ayrı da yaşamayacağı anlaşıldı. Bunun üzerine yakınlaşarak bir ittifak antlaşması yaparlar. Bu antlaşma, farklı iki halk arasındaki bir savaşı sonlandıran antlaşmalarla aynı biçimde düzenlenmişti. Antlaşmanın düzenlenme biçimi anlaşılırdı, çünkü pleb ve patrici aynı halktan değillerdi, aynı siteden de değillerdi. Bu antlaşmanın şartlarına göre patrici, plebin dinsel ve siyasal siteye katılmasına rıza göstermiyordu; pleb de böyle bir katılımı talep etmiyordu zaten. Anlaşma, kendi içinde düzen kurabilen plebin gelecekte kendi şefini seçebileceğine işaret ediyordu. Pleb tribününün kökleri buradan kaynaklanır. Yaratılan bu yeni kurum, daha önceki sitelerin tanımadığı ve onlara hiç benzemeyen tamamen yeni bir kurumdur.

Tribünlerin nüfuzuyla yüksek görevlinin doğal otoritesinin özellikleri farklıdır. Çünkü tribünlerin nüfuzu, sitenin kendine has tapınmasından kaynaklanmaz. Tribün hiçbir dinsel tören düzenlemez; tribünün kuruluşu tanrıların onayını gerektirmez, dolayısıyla da seçimlerde kehânetlerin aracılığına ihtiyaç duyulmaz.[62] Tribün üyelerinin ne özel oturakları, ne koyu kırmızı elbiseleri, ne de yapraklı taçları vardır. Eski sitelerin yüksek görevlilerine ve rahiplerine gösterilmesi gereken derin saygıyı işaret eden hiçbir sembol taşımazlar. Tribün üyeleri hiçbir zaman Romalı yüksek görevliler arasına dâhil olmamışlardır.

[62] Dionysius, X. Plutarkhos, Quest. Rom., 84.

Peki, tribünün doğasının ve ilkesel gücünün kaynağı nedir? Bu soruya cevap verebilmek için kendimizi modern düşünce ve alışkanlıklardan tamamen uzaklaştırmalı ve eskilerin inançlarını mümkün olduğu kadar anlamaya çalışmalıyız. İnsanlar otoriteyi bu âna kadar sadece dinsel görevin bir uzantısı olarak anlamışlardır. Tapınmasız bir gücün yaratılması ve şeflerin rahipler dışından seçilebilmesi için özel dolambaçlı yollar tasavvur etmeleri gerekti. Bu amaçla düzenlenen özel nitelikteki ilk dinsel tören, ilk tribünlerin oluşturulduğu gün gerçekleştirildi.[63] Tarihçiler buradaki töreleri tanımlamazlar; ama ilk tribünlerin *aziz ve kutsal* [sacrosaints[1]] olduğunu söylemeyi ihmal etmezler. Oysa, aziz ve kutsal dendiğine göre, artık bütün bedeniyle tribün de dinen dokunulması yasaklanan nesneler arasında sayılmaktadır. O halde onunla temas insanı kirletir.[64] Kirlenme meselesinin kaynağıyla ilişkili bir olayı kısaca anlatalım: Romalı dindar bir patrici, yolda bir tribün ile karşılaşırsa "bedeni bu karşılaşmayla âdeta kirlenmiş" olur ve evine gittiğinde hemen arınması gerekir.[65] Aziz-kutsal kabul edilen özellikleri, görevleri boyunca tribüne bağlı kalıyordu; kendinden sonra gelecek olanı yani halefini *yarattığında*, bu özelliği de aktarıyordu, aynı konsülün başka konsüller *yaratarak*, kehânetleri ve kutsal töreleri gerçekleştirme hakkını haleflerine aktardığı gibi... İlerleyen zamanda tribüne iki yıl boyunca ara verildi, ama bu defa da yeni tribünler düzenlemek için Kutsal tepedeki dinsel törenleri tekrarlamak zorunlu hale geldi.

Peki, aziz ve kutsal özelliğiyle tribün şahsiyeti patrici nezdinde saygıdeğer midir, yoksa lânetli ve korkunç mudur? Eskilerin düşüncelerini yeteri kadar bilemediğimiz için bu soruya net bir cevap veremeyiz, ama tribün şahsiyetinin bir patriciye lânetli ve korkunç görünmesi ihtimali daha güçlüdür. Her ne olursa olsun, tribün kesinlikle dokunulmazdır ve şâyet patrici eliyle tribüne dokunursa önemli bir günah işlemiş olur.

Sözünü ettiğimiz dokunulmazlık, bir yasa tarafından doğrulandı ve

---

[63] Titus-Livius, III, 55.

[1] fiziksel şiddete karşı bir çeşit yasal koruma sağlayan dokunulmazlık . *–y.n.*

[64] *Sacer* (kutsal) sözcüğünün esas anlamı budur: plaute, bacch., IV, 6, 13; Catulle, XIV, 12; Festus, Ve sacer; Macrobe, III, 7. Titus-Livius'e göre, isme bağlı sıfat olan *sacrosantus* önce tribüne uygulanmamıştır, ama tribünün kişiliğine zarar veren insana uygulanmıştır.

[65] Plutarkhos, quest. Rom., 81.

güvence altına alındı: Yasa "hiç kimse bir tribüne zor kullanamaz, vuramaz ve öldüremez" [*sacrosanctitas*] dedi. Sonra, "tribüne karşı bu türden bir eylemde bulunan kişi kirlenecektir, mallarına Ceres tapınağı yararına el konulacaktır ve öldürülebilecektir" diye ekler. Yasa bir formülle sona erer ve bu formül tribünün ilerleyen zamanlardaki gelişimine ziyadesiyle yardımcı olacaktır: "Ne yüksek görevlinin, ne de halktan birinin tribüne karşı bir şey yapmaya hakkı vardır." Bütün yurttaşlar bu garip yasaya uymak için ant içerler. Eğer bu yasayı ihlâl ederlerse, tanrıların öfkesini çekeceklerdir ve bir tribüne karşı saldırıdan suçlu kişi "en büyük kirle lekelenecektir."[66]

Dokunulmazlık sağlayan bu ayrıcalık, tribün gövdesinin dolaysız eylemini pekiştirir. Bir pleb, bir konsül tarafından kötü muameleye maruz kalır ve hapse mahkûm edilirse ya da bir alacaklı tarafından yakalanırsa, tribün kendini hemen gösterir, aralarına girer (*intercessio*) ve patricinin plebe kalkan elini durdururdu. Bir tribüne karşı kim bir şey yapma cesaretini bulabilirdi ya da kim bir pleb yüzünden zarara uğrama riskini göze alabilirdi?

Fakat tribün, bu tuhaf nüfuzunu sadece mevcut olduğu alanda kullanırdı. Tribünden uzakta olan pleblere kötü muamele yapılabilirdi. Elinin, bakışının, sözünün menzili dışında olup bitenler üstünde hiçbir etkisi yoktu.[67]

Patriciler, plebe haklar vermemişti aslında; sadece birkaç plebin dokunulmazlığına rıza göstermişti. Lâkin bir miktar güvence sağlayan mevcut hal, herkes için yeterliydi. Bir tür yaşayan bir sunak olarak kabul edilen tribüne gönülden bir sığınma ile bağlanılıyordu.

Pleb şefleri olan tribünler, doğaları gereği yargılama hakkına da sahiptirler. Tribünlerin, muhatap kişi pleb de olsa mahkemeye zorla getirme hakları yoktu, ama tutuklama yetkileri vardı.[68] Ellerinin altındaki kişi itaat ederdi. Hattâ sözlerinin menzilinde bulunmak yeterliydi; sözüne karşı konulamazdı, patrici ya da konsül olunsa bile sözüne derhal boyun eğmek gerekirdi.

---

[66] Dionysius, VI, 89; X, 32; X, 42.

[67] Tribuni antiquitus breati, non juri dicundo nec causis qurelisque de absentibus noscendis, sed intercessionibus faciendis quibus praesentes fuissent, ut injuria quae coram fieret arceretur. Aulus-Gellius, XIII, 12

[68] Aulus-Gellius, XV, 27. Dionysius, VIII, 87; VI, 90.

Tribünün hiçbir siyasî otoritesi yoktu. Yüksek görevli [*magistra*] değildi, dolayısıyla da klan [*curies*] birimlerini ve askerî birlikleri çağırma yetkisi bulunmuyordu. Senato'ya öneride bulunamazdı; hattâ ilk başlarda senatoda bulunması bile düşünülmemişti. Gerçek siteyle, yani patrici sitesiyle ortak bir tarafı yoktu. Zaten burada da bir otoritesi yoktu. O halkın tribünü değil, plebin tribünüydü.

O halde, Roma'da geçmişte olduğu gibi iki toplum mevcuttu: Site ve pleb; biri güçlü bir biçimde örgütlenmişti, yasaları, yüksek görevlileri, Senatosu vardı; diğeri ise hukuk ve yasadan mahrum bir kalabalıktan ibaretti, ama dokunulmazlığı olan tribünlerde koruyucu ve yargıç bulabiliyorlardı.

Tabiî tribünlerin, sonraki yıllarda nasıl küstâhlaştıklarını ve öngörülmeyen kimi laubalilikler yaptıklarını görebiliriz. Halkı çağırma yetkileri yoktur, ama çağırırlar; Senato'da bulunamamalıdırlar ama önce kapısına otururlar, sonra da içine girerler. Patricileri yargılama hakları yoktur, ama yargılar ve mahkûm ederler. Bu aziz-kutsal şahsiyetlerine bağlı olan dokunulmazlığın sonucudur. Her güç önlerinde eğilir. Aslında patrici, görkemli töreler aracılığıyla "kim tribüne dokunursa kirlenir" dediği gün yumuşamıştı. Yasa ne diyordu? "Bir tribüne karşı bir şey yapılamaz." O halde, bu tribün plebi çağırırsa, pleb toplanırdı ve hiç kimse bu meclisi dağıtamazdı, dolayısıyla da tribünün varlığı patricinin ve yasalarının dışındaydı. Senatoya girmişse, kimse onu çıkaramazdı. Bir konsülü yakalarsa, kimse onu elinden alamazdı. Tribünün küstâhlığına kimse karşı çıkamazdı. Tribüne karşı kimsenin gücü yetmezdi, başka bir tribün dışında.

Pleb, şeflik kurumunu oluşturduktan kısa bir süre sonra müzakere edebilen meclislerini de kurdu. Bu meclisler, hiçbir şekilde patrici sitesindeki meclislere benzemiyordu. Pleb seçmenler meclisi pleb tribülerine [*tribus*] ayrılmıştı; konumları belirleyen ne din ne de zenginlik, ama ikâmet yeriydi. Meclis bir kurbanla açılmıyordu; burada, dinin yeri yoktu; kehânetler bilinmiyordu ve bir kâhinin ya da bir rahibin oyu insanların zorunlu saflaşmasını gerektirmiyordu. Bunlar plebin meclisiydi, ne eski kuralların ne de patrici dininin taşıyıcısıydılar.

Bu meclislerin ilk zamanlarda sitenin çıkarlarıyla meşgul olmadığı doğrudur; yüksek görevlilerin atanmasında ve yasa yapmada görev almıyorlardı. Sadece plebin çıkarlarının müzakeresini yapıyor, pleb şefle-

rini atıyor ve halk oylamasını düzenliyorlardı. Roma, uzun bir süre boyunca ikili buyruklar [*decrets*] dizisiyle yönetildi; patriciler için senato-konsüller ve pleb için halk oylaması. Ne pleb, senato-konsüle itaat ediyordu ne de patriciler halk oylamasına. Roma'da iki halk vardı.

Yan yana ve aynı duvarlar içinde ikâmet eden bu iki halkın hemen hemen hiçbir ortak tarafı yoktu. Bir pleb sitenin konsülü olamazdı, bir patrici de pleb tribünü olamazdı. Pleb seçmenler meclisine, patrici de tribü meclislerine giremezdi.[69]

Birbirini anlamayan iki halk söz konusuydu. Ortak hiçbir düşünceleri yoktu. Patrici din ve yasa adına konuştuğunda, pleb de bu kalıtsal dini ve bundan kaynaklanan yasaları tanımadığını söylüyordu. Patrici aziz geleneklerini ileri sürdüğünde, pleb doğa hakkı adına diye cevap veriyordu. Birbirlerine adaletsizlik gerekçesiyle sitem ediyorlardı; her biri kendi ilkesine göre haklıydı; ama diğerinin ilke ve inançlarına göre değerlendirildiğinde haksızdı. Seçmen meclisleri ve *patres*'in toplantısı, pleb nezdinde iğrenç ayrıcalıklar olarak kabul ediliyordu. Patrici, tribü meclislerinde din üzerine yapılan cehennemlik fiskoslara tanık oluyordu. Konsül, pleb nezdinde keyfîliğin ve zorbalığın otoritesiydi; tribün ise patrici nezdinde dinsizliğin temsiliydi; şeflerinin seçiminde kehânetlere danışılmıyor ve nasıl oluyorsa şefler rahipler arasından seçilemiyordu, dolayısıyla ortada bir anormallik ve küllî ilkesizlik vardı. Tribün sitenin kutsal düzenini bozuyordu; âdeta dindeki bir sapkınlıktı; kamusal tapınma bu sapkınlık nedeniyle giderek köreliyordu. Bir partici, "tüm toplumsal bedenin içini oyarak yayılan ve bizi çürüten bu ülser varolduğu müddetçe Tanrılar bize karşı olacaklar" diyordu. Roma tarihinin tam bir yüzyılı, âdeta farklı dillerden konuşan bu iki halk arasındaki yanlış anlamalarla doludur. Patrici, plebi siyasal kadrolar dışında bırakmayı sürdürüyor, pleb ise kendine yeni kurumlar yaratıyordu. Roma nüfusu arasındaki ikilik gün be gün daha çok netleşiyordu.

Ama savaş, bu iki halk arasındaki bağlantının kurulmasına yarayan tek şeydi. Askerden mahrum kalmamaya özen gösteren patrici, plebe yurttaş unvanı vererek onlara lejyonlarda askerlik yaptırmayı düşündü. Tabiî bu sırada dokunulmazlıklarının Roma dışına doğru genişlemesine

---

[69] Titus-Livius, II, 60. Dionysius, VII, 16. Festus, Ve scita plebis. Burada, ilk zamanlardan söz ediyoruz. Patriciler kabilelere yazılıydılar, ama kehânetsiz ve dinsel tören olmaksızın toplanan meclislerde yer almıyorlardı.

müsamaha gösterilmeyen tribünlerin, kent dışına çıkmamalarına karar verildi. Pleb, düşman karşısında ikili iktidara yer verilmeyen orduya tam anlamıyla bağımlıydı, düşman karşısında tek bir Roma vardı.

Lâkin son krallar döneminde yapılmasına rağmen, sonraki zamanlarda da korunan bir alışkanlığa göre, ordunun toplanmasında, kamusal çıkarlarıyla ilgili meselelerde ve yüksek görevlilerin seçiminde plebe de danışılan karışık meclisler söz konusuydu. Bu meclislerde pleb, patricinin yanında yer alabiliyordu. Tarihte de açıkça gördüğümüz gibi giderek önem kazanan bir meclis olan *yerel güç*–centuria komisi [*comices centuries*], yavaş yavaş büyük meclisler adını alır. Şâyet klan birimleri ile tribü meclisleri arasındaki bir çatışma söz konusuysa, bölükler meclisinin genel çıkarların ele alınabileceği bir tarafsızlık çerçevesinde konumlanması makûl karşılanırdı.

Pleb, her durumda fakir değildi. Çoğu kez başka bir kentten gelen bir aileydi. Bu aile, zengin ve itibar sahibiydi, ama savaşın kaderi onu Roma'ya sürüklemişti. Fakat zenginliğini ve itibarını kaybetmemişti. Pleb, özellikle krallar zamanındayken çalışarak zenginleşebilirdi. Servius zamanında nüfus sınıflara göre ayrıldığında, birkaç pleb birinci gruba dâhil edilmişti. Patrici, (kralları kovduktan sonra, – *ç.n.*) mevcut sınıf ayrımını ya kaldırmaya cesaret edemedi ya da kaldıramadı. Dolayısıyla, lejyonun ön saflarında patricilerin yanında savaşan ve ilk meclislerde oy kullanan plebler de bulunabiliyordu.

Roma düştüğünde çok şeyi kaybedecek, ama Roma yükseldiğinde de çok şey kazanacak olan, düzensizliklerden hoşlanmayan ve korkan bu zengin, gururlu ve ihtiyatlı sınıf, iki düşman [*patrici ve pleb*] düzeni arasındaki doğal aracı rolünü üstlendi.

Pleb, kendi içindeki zenginliğe dayalı [*sınıfsal*] ayrımlardan rahatsız değildi. Tribün sayısı, tribünlüğün yaratılmasından otuz altı yıl sonra, 10'a yükseldi, yani her beş sınıfta ikişer tribün bulunuyordu. Pleb kabul etmiş olduğu Servius ayrımlarını korumak istiyordu. Mevcut durum, herhangi bir sınıfta yer alamayan fakir plebleri bile rahatsız etmiyordu; ayrıcalıklarını refah içindekilere bırakan fakir pleb, tribün seçimine katılmaktan feragât ediyordu.

Patricilere gelince, zenginliğin önem kazanmasından çok ürkmüyorlardı. Çünkü zaten zenginlerdi. Toplum yönetiminin zenginlere geçmesiyle birlikte hiçleşen Atinalı soylulardan daha bilge ya da daha

şanslı olan patriciler, ne tarımı, ne ticareti, hattâ ne de sanayiyi ihmal ettiler. Çalışma, kanaatkârlık ve ustalıklı spekülasyon, servetlerini artırmak kaygısı taşıyan patricilerin erdemi halini aldı. Öte yandan düşman karşısında kazanılan her zafer, başarıya ulaşan her fetih, patrici mülkünü biraz daha artırıyordu. Tabiî, zenginliğin ürettiği güçte bir kötülük görmüyorlardı.

Patriciler öylesine alışkanlıklar ve nitelikler edinmişlerdi ki, bir pleb bile olsa zengini küçümsemiyorlardı. Zengin pleb onlara yaklaşabiliyor, onlarla birlikte yaşayabiliyordu; çünkü birçok çıkar nedeniyle aralarında bir tür dostluk gelişiyordu. Sürekli temas düşünce paylaşımına da yol açıyordu. Pleb, bütün bu süreç boyunca taleplerini ve haklarını yavaştan da olsa patriciye anlatmaya çalışıyordu. Patrici ikna oluyordu. Üstünlüğü ve mevcut nüfuzundan eskisi kadar emin olamayan ve yumuşamaya başlamayan patrici, artık eskisi kadar kibirli davranmıyordu. Oysa Aristokrasi, nüfuzunun yasallığından kuşkulanmaya başlamışsa ya nüfuzunu savunma cesareti yoktur ya da istediği gibi savunamıyordur. Patricinin kendi imtiyazları konusundaki şüpheleri nedeniyle imtiyazlarını yarı yarıya yitirdiğini bile söyleyebiliriz.

Plebin içinde doğan ve henüz kendisinden ayrılmayan zengin sınıftan çeşitli biçimlerde etkilendiği anlaşılıyor. Roma'nın büyümesinden yararlanacağını bilen pleb, iki [*patrici-pleb*] düzenin birleşmesini istiyordu. Zaten ihtiraslı olan pleb; mevcut birliğinin iki düzenin ayrışmasıyla birlikte sonu belli olmayan bir yola gireceğini ve böylece alt sınıfta bulunan konumunu pekişeceğini dolayısıyla da yaşamının ebediyen sınırlayacağını düşünüyordu. Bu nedenle pleb, tasarı ve taleplerini başka mecralara kaydırmayı denedi. Bütün zorluklara katlanarak [*patriciler*] düzenin(*in*) asla tanımayacağı özel yasalar hazırlamak, yavaş yavaş bu yasalara uygun halk oylamasına geçmek ve kısacası hiçbir resmî değeri olmayacak ayrı bir düzen çabasına girmek yerine, plebe mevcut ihtirası yitirmeden patrici sitesine dâhil olarak patricinin saygınlığını paylaşma düşüncesi aşılandı. Plebin talepleri, iki düzenin eşitlik koşullarındaki birleşme düşüncesine doğru yönelmeye başladı.

Bu yola bir kere giren pleb, yasa talep etmeye başladı. Tüm kentlerde olduğu gibi, Roma'da da rahipler tarafından korunan yazılı, kutsal ve değişmeyen yasalar vardı.[70] Ama dine içkin olan bu yasalar, sadece din-

[70] Dionysius, X, 1.

sel sitenin üyelerine uygulanıyordu. Site dışındaki plebin yasaları bilme ve hattâ uygulanması için başvurma hakkı bile yoktu. Bu yasalar ve meclisler, *gentes*, patrici ve yanaşmaları için geçerliydi, başkaları için değil. *Sacra*'sı [*kutsal/kutsiyeti*] olmayanlara mülkiyet hakkı tanınmıyordu. Patronu olmayana adalet hakkı tanınmıyordu. İşte pleb, yasalardaki bu dinsel özelliğin ilgasını talep ediyordu. Sadece yazılı olan yasaların halka açıklanmasını değil, yasaların aynı zamanda kendilerine ve patriciye eşit uygulanmasını talep etti.

Tribünlerin daha ilk zamanlarda bu yasaların plebler tarafından yazılmasını istediği söylenir. Ama patriciler bu talebe, tribünler yasanın ne demek olduğunu bilmezler cevabını verir. Eğer bir yasa hazırlama talebi olmasaydı patricilere atfedilen böyle bir iddia ileri sürülmezdi. "Pleblerin yasa hazırlaması imkânsızdır" derler. "Siz ki kehânetlere sahip değilsiniz, siz ki dinsel eylemler gerçekleştirmiyorsunuz, aralarında yasanın da olduğu kutsal şeylerle nasıl bir ortak yönünüz olabilir?"[71] Plebin yasa hazırlama düşüncesi patriciler nezdinde korkunçtur. Titus-Livius ve Dionysius'un tam bu noktada tarihî kaynak olarak başvurdukları eski yıllıklar, korkunç mucizelerden, ateş içinde kalan gökyüzünden, havada uçuşan hayaletlerden ve kan yağmurlarından söz ederler.[72] Fakat gerçek mucize, pleblerin de yasa hazırlama düşüncesine kapılmalarıdır. Cumhuriyet iki düzen taraflarının ısrarları karşısında sekiz yıl askıda kaldı. Nihayet tribünler bir uzlaşma bulurlar: "Mâdem ki, yasanın plebler tarafından yazılmasını istemiyorsunuz, her iki düzenden yasa koyucular seçelim" derler. Aslında plebler böyle bir yolla çok ödün verdiklerine inanırlar; fakat verilen ödün patrici dininin çok katı ilkelerine göre çok azdır. Senato bir yasanın yazılmasına karşı çıkmaz, ama bu yasanın sadece patriciler tarafından yazılabileceğini söyler. Patricinin ileri sürdüğü dinsel zorunluluk ile plebin çıkarlarının uzlaştırılabileceği bir yol bulunur: Yasa koyucular sadece patriciler arasından seçilecektir, ama yasa duyurulmadan ve yürürlüğe girmeden önce, halka açıklanacak ve tüm sınıfların onayına bağlı kalacaktır.

Decemvirs yasalarını çözümlemenin yeri burası değildir. Şimdilik sadece, yasa koyucuların eserinin nasıl ele alındığıyla yetinelim kısaca: Yasa koyucuların eseri ilk zamanlarda foruma sunulur ve tüm yurttaş-

[71] Titus-Livius, III, 31. Dionysius, X, 4.
[72] Julius Obsequens, 16.

lar arasında tartışılırdı, fakat daha sonra iki düzenin [*patrici-pleb düzenleri*] bir arada işlediği bölükler meclisi tarafından kabul edilmeye başlandı. Öyleyse yasa bütün sınıflar tarafından kabul edilmiştir, dolayısıyla herkese uygulanacaktır. Bu yasadan bize kalanlar içinden mülkiyet hakkını, sözleşmeler, borçlar ve usul kanunlarında pleb ile patrici arasındaki bir eşitsizliği gösteren sözcük yoktur. Pleb, bu ândan itibaren mahkeme önüne bir patrici gibi çıkabilir, bir patrici gibi hareket edebilir ve aynı yasaya göre yargılanır. Bundan daha radikal bir devrim olamazdı; artık Roma'da günlük yaşama dair alışkanlıklar, görenekler, insanın insana karşı duyguları, kişisel saygınlık düşüncesi, hukuk ilkesi gibi tüm unsurlar değişir.

Hazırlanması gereken birkaç yasa nedeniyle yeni decemvirler atanır. Yeni üyeler arasında üç pleb de vardır. Patrici sınıfı büyük bir irade göstererek yasaların hazırlanması ve yazılması hakkının sadece kendilerine ait olduğunun ilân etmişti, ama düşünsel süreçler o kadar hızlı ilerliyordu ki, daha bir yıl geçmeden plebler de yasa koyucular arasına katıldı.

Töreler eşitlik eğilimindedir. Ve artık geri dönüşü olmayan bir noktadadırlar. İki sınıf arasındaki evliliği savunan bir yasanın hazırlanması zorunlu hale gelir: Yasanın kesin kanıtı, din ve törelerin bu evliliği yasaklamaya yeterli olmayışlarıdır. Hazırlanan yasa, küllî bir ayıplamayla karşılaşır. Birkaç patrici dinî buyruklardan vazgeçmemekte kararlıdır; "kanımız kirlenecektir ve her ailenin kalıtsal tapınması yara alacaktır; kimse hangi kan bağından geldiğini ve hangi kurbanlarla yükümlü olduğunu bilemeyecektir; bu bütün ilâhî ve insanî kurumların alt üst olmasıdır." Plebler, patricilerden işittikleri kanıtları hem duymazlıktan gelirler ve hem de değersiz kurnazlıklar olarak görürler. Patricilere göre, inanca ait maddelerin dinsiz insanlar önünde tartışılması afâkîdir. Tribünler, haklı olarak cevap verirler: "Mâdem ki dininiz yüksek sesle konuşuyor, bu yasaya ihtiyacımız var mı? Sizin işinize yaramıyorsa, o zaman geri çekin, pleb ailelerine katılıp katılmamakta eskisi gibi özgür kalırsınız." Yasa geri çekilir. Fakat çok geçmeden iki sınıf arasındaki evlilikler çoğalır. Zengin plebler o kadar makbuldürler ki, sadece Luciniusların bile Fabius, Cornelius ve Manlius adlı üç patrici *gentes*iyle katıştığını görürüz.[73] Bir zamanlar düzenler arasındaki temel engelin yasa ol-

[73] Titus-Livius, V, 12; VI, 34; VI, 39.

duğunu kabul etmiş olsak da, pleb ve patrici kam çoktan birbirine karışmıştır.

Eşitlik özel yaşamda bir kez fethedildikten sonra siyasal alandaki gerçekleşmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Tabiî bütün olup bitenden sonra pleb, konsüllüğün neden yasak olduğunu sorar. Plebe göre konsüllükten uzak tutuluşu, haklı nedenlere dayanmamaktadır.

Fakat güçlü bir neden vardır. Konsüllük sadece bir komuta yerinden ibaret değildir; aynı zamanda bir dinsel görev makamıdır. Konsül olmak için sadece zekâ, cesaret, namusluluk gibi güvencelerin sunulması yeterli değildir; özellikle kamusal tapınma törenlerini gerçekleştirebilecek beceriye ihtiyaç vardır. Törelerin iyi izlenmesi ve tanrıların da bundan memnuniyet duyduğunu göstermesi gerekir. Oysa dua etme ve sitenin ilâhî korunması için tanrıları çağırabilme gibi kutsal vasıfları sadece patriciler taşımaktadır. Plebin tapınmayla hiçbir ortak noktası yoktur; din plebin konsül olmasına engeldir, *nefas plebium consulem fieri*.

Plebler, konsül olma niyetlerini ilk kez açıkladıklarında, patricinin şaşkınlığını ve öfkesini tasavvur edebiliriz. Dinin tehlikede olduğu söylenir. Plebe bunu anlatmak için çok çaba harcanır; kenti dinin kurduğu, tüm kamusal eylemlerin başında bulunduğu, müzakere sürecindeki meclislere başkanlık ettiği ve cumhuriyetin yüksek görevlilerini atadığı anlatılarak dinin sitedeki önemi vurgulanır. Mevcut dinin antik kurala göre (*more majorum*), patricilerin miras malı olduğu, dinsel törelerin sadece patriciler tarafından bilindiği, uygulandığı ve dolayısıyla tanrıların plebin sunacağı kurbanları kabul etmeyeceği açıklanır. Pleb konsülleri yaratma önerisi, aslında site dininin ortadan kaldırılması demektir; bundan böyle, tapınma kirlenecek ve de site kendi tanrılarıyla barış içinde olamayacaktır.[74]

Patrici, plebleri yüksek görevlerden uzaklaştırmak için tüm gücünü ve becerisini kullanır. Aslında, dinini ve gücünü aynı ânda savunmaya çalışmaktadır. Konsüllüğün pleb tarafından ele geçirilebileceğini fark eden patrici, daha önce sansörün de düzenlediği gibi, tehlikeyi bertaraf etmek gayesiyle konsüllüğün en önemli tarafını yani dinsel fonksiyonunu ve yurttaşların kutsal su ile arındırılması görevlerini ayırır. Patrici, plebleri taleplerine karşı koymanın çok zor olduğu bir ânda, konsüllü-

[74] Titus-Livius, VI, 41.

gün yerine askerî mahkemeyi ikâme eder. Sabırla bekleyen plebin arzusu yetmiş beş yıl sonra gerçekleşecektir. Nihaî olarak, plebin tribün ve yasa hakkını kazanmak için gösterdiği çabanın aynısını yüksek görevler söz konusu olduğunda sergilemediği aşikârdır.

Ama plebin [*yüksek görevlere*] kayıtsızlığına rağmen, ihtiraslı bir pleb Aristokrasisinin mevcudiyeti söz konusudur. Bu dönemdeki bir efsaneye göre: "En seçkin patricilerden biri olan Fabius Ambustus iki kızını evlendirir; birini askerî tribünlük makamındaki bir patriciyle, diğerini de tanınmış bir kişi, ama bir pleb olan Licinius Stolon ile. Bir gün kızlarından biri diğerini ziyarete gider. Askerî tribünü evine getiren korumalar[1] [*lictor*] kapıyı balta uçlu sopalarıyla [*fasces*] çalarlar. Bu bir gelenektir ve geleneği bilmeyen kadın korkar. Bu ev saygıdeğerlikten ve onurdan münezzeh tutulan bir pleb evidir, kız kardeşinin alaylı gülümsemesi ve soruları, bir pleble evliliği nedeniyle kendisinin de ne kadar gözden düşmüş olduğunu fark eder. Babası üzüntüsünü anlar. Kızını teselli eder ve kız kardeşinin evindeki saygınlığa kendi evinde de kavuşacağına dair söz verir. Damadıyla anlaşır ve her ikisi aynı amaçla çalışırlar." Bu efsane bize iki şey öğretir: Birincisi, uzun süredir bir arada yaşadığı patricinin ihtirasını benimseyen pleb Aristokrasisi, patricinin saygıdeğerliğini arzular; ikincisi ise bu yeni Aristokrasinin ihtirası, çok sıkı ilişkiler kurmuş olduğu patriciler tarafından hem desteklenir hem de kışkırtılır.

Licinius ve kendisine katılan Sextius'un, plebe konsüllük hakkının verilmesi için bilerek çaba göstermedikleri söylenir. Çünkü aynı ânda üç yasa birden önermek zorunda kaldıklarına inanırlar. Konsüllerden birinin zorunlu olarak plebden seçileceğini düzenleyen maddeden daha önce gelen iki yasa vardır; bu yasalardan birisi borçların azaltılmasıyla, diğeri de halka toprak verilmesiyle ilgilidir. İlk iki yasanın kabulü, plebin çabasına yani üçüncü yasaya açıkça destek olacaktır. Plebin ileri görüşlülüğünü kanıtlayan ân gelip çatar: Pleb konsül seçimini bir kenara bırakır, fakat Licinius'ün önerileri arasından kendi yararına olan borçla-

[1] Roma cumhuriyeti ve Roma imparatorluğu döneminde imperium yetkisi taşıyan üst düzey görevlilerin güvenliğini sağlamak olan Romalı özel bir hizmetli sınıfı. Önce plebler arasından seçilirlerdi. Sonra azatlı köleler arasından seçildiler. Aylıkları vardı ve kuvvetli kişiler arasından seçilirlerdi. Koruma görevi sırasında fasces taşırlardı. –*y.n.*

rın azaltılması ve toprak dağıtımı önerilerini ayırır. Ama üç yasanın da birbirine bağlı olduğunu ve ayrılamayacaklarına işaret eden Licinius, ya hepsinin kabul edilmesini ya da hepsinin birden reddedilmesi gerektiğini söyler. Roma anayasası böyle bir usule izin veriyordu. Plebin her şeyi kaybetmektense her şeyi kabul etmeyi tercih ettiği varsayılır. Ama plebin yasa yapmak istemesi yeterli değildir; yasanın kabulü için Senatonun büyük meclisleri toplaması ve yasaları büyük meclislerin kararnamesi ile doğrulatması gerekiyordu.[75] Senato büyük meclisleri On yıl boyunca toplamaz. Sonunda olay çıkar, ama Titus-Livius bu olayın üstünde pek durmamıştır;[76] Pleb silâha sarılır ve Roma sokakları iç savaşla kana bulanır. Yenilen patricinin yayınladığı senato kararnamesine/fermanına (*senatus-consulte*) göre, halkın o yıl ve önceden aldığı kararnameleri onaylanmış ve doğrulanmıştır. Tribünlerin yukarıda söz ettiğimiz üç yasayı oylamasını kimse engellemez. Bu ândan itibaren, her yıl yapılan seçimlerde iki konsülden biri plebden seçilir, pleb artık diğer yüksek görevlere ulaşmakta da gecikmez. Kırmızı elbiseyi giyen plebe önlerinde taşınan balta uçlu sopalar eşlik etmektedir; adalet dağıtır, senatör olur, siteyi yönetir ve lejyonlara komutanlık yapar.

Geriye sadece din görevliliği kalmıştır. Din görevliliğinin patricilerin elinden alınmadığı sanılıyor. Çünkü dua etme ve kutsal nesnelere dokunma hakkı eski dinin kadim dogmalarından biridir. Din görevliliği sadece kan bağı ile geçerdi. Tapılan tanrılar gibi âyin bilgisi de miras yoluyla aktarılırdı. Aynı şekilde hiçbir yabancı, miras malı kabul edilen ev tapınmasından pay alamazdı. Site tapınması sadece ilkel siteyi kuran ailelere aitti. Tabiî, bir plebin din görevlisi olacağı ilk yüzyılların Roma'sında kimsenin aklına gelmemişti.

Ama düşünceler değişmişti. Dinden kalıtım kuralını çıkaran pleb kendine göre bir din yaratmıştı. Kendisi için ev *Larisleri*, kavşaklarda âyin masaları, tribüye ait bir ocak yaratmıştı. Mevcut dinin taklit edilmesi önceleri patrici tarafından küçümsendi. Ama tanrılarına tapınmayı ciddiyetle yerine getiren pleb, zaman içinde patriciyle eşit olduğuna inandı.

Mevcut olan iki ilke vardı: Patrici, dinsel görev vasıflarının ve tanrı-

[75] Titus-Livius, IV, 49.
[76] Titus-Livius, 42.

ya tapınma hakkının miras yoluyla geçtiği inancını muhafaza ediyordu. Pleb ise hem dinî hem de eski kurala göre dinsel görevlere kalıtımla bağlananları azat ediyordu; yurttaş olmak kaydıyla herkesin sitede tapınma törenleri düzenleme ve dua etme hakkı vardır, nihayet bir plebin yüksek din görevlisi olabileceği sonucuna da ulaşılmıştı.

Şâyet din görevliliği, komutanlık ve politikadan farklıysa, plebler din görevliliğinde çok ısrarlı davranmamış olabilirler. Lâkin artık her şey birbirine karışmıştır: Rahip yüksek görevlidir; yüksek görevli yargıçtır; kamu meclisleri kâhin tarafından dağıtılabilir. Pleb, din görevliliği makamı olmadan ne medenî eşitliğe, ne de siyasal eşitliğe ulaşamayacağının farkına varmıştır. Dolayısıyla pleb, konsüllüğün paylaşılması gibi, yüksek din görevliliğinin de [*papalığın*] her iki düzen arasında paylaşılmasını istedi.

Plebin dinsel vasıfsızlığının bahane edilmesi artık zordu; çünkü biliyoruz ki pleb, altmış yıldan beri bir konsül gibi kurban sunuyor; sansör gibi kutsal su ile arındırma töreni icra ediyor; düşmana karşı kazanılan zafer için yapılması gereken kutsal formaliteleri yerine getiriyordu. Yüksek görevliliğe erişen plebin din görevliliğinin bir kısmını da ele geçirdiğini biliyoruz; patrici için geriye kalanları kurtarmak kolay değildi. Dinsel kalıtım ilkesi inancı patricilerde bile sarsılmıştı. Patricilerden birkaçının eski kuralları dile getirmesi beyhûdeydi, şöyle dediler: "Lâyık olmayan ellerle kirlenen tapınma bozulacak; bizatihî tanrıların kendilerine saldırıyorsunuz; tanrıların öfkesini kentimize çekmemeye dikkat edin." Bu tür sözler pleb üzerinde ciddî etkiye yol açmadı. Pek çok patriciyi de heyecanlandırmadı. Yeni töreler, pleb ilkeleri lehinde sonuçlar yarattı. Nihayet, yüksek görevdeki rahip ve kâhinlerin yarısının pleb arasından seçilmesine karar verildi.

Böylece arzu edebileceği bir şey kalmayan alt sınıf, ele geçirebileceği son makamı da zaptetmiş oldu. Geriye fethedebileceği bir şey kalmamıştı. Patrici dinsel üstünlüğünü de kaybediyordu. Pleble arasında ciddî ayrımlar kalmamıştı; patrici adı bir sıfat ve hatıra olarak kaldı. Tüm eski siteler gibi, Roma sitesinin üzerine inşa edildiği eski ilkeler de kaybolmuştu. Uzun süre insanları yöneten ve insanlar arasında mevki yaratan, bu soya bağlı antik dinden geriye sadece dışsal biçimler kalmıştı. Bu dine karşı, krallar ve cumhuriyet zamanında dört yüzyıl boyunca mücadele eden pleb, sonunda da onu yenmişti.

8. BÖLÜM
ÖZEL HUKUKTA DEĞİŞİKLİKLER
ON İKİ LEVHA YASASI
SOLON YASASI

Hukukî varlığın doğası mutlak ve değişmez değildir; bütün insan eserleri gibi, değişir ve dönüşür. Her toplumun kendi hareketiyle gelişen, değişen ve nihayet kurumlarını, töre ve inançlarını izleyen kendi hukuku vardır.

Eski çağlardaki insanların bağlandıkları din ilkeldi, ama üzerlerinde güçlü bir etki kurmuştu; bu din, onlara hem siyasî kurumları vermiş hem de hukuklarını yaratmıştı. Ama artık toplum da dönüşmüştü. Mevcut olan kalıtsal dinin yarattığı babaerkil rejim, zamanla site rejimi içinde eriyip gitmişti. *Gens* yavaş yavaş parçalandı, küçük kardeş ağabeyden, hizmetçi şeften ayrıldı; altsınıf büyüdü; silâhlandı; nihayet Aristokrasiyi yenerek eşitliği kazandı. Toplumsal durumdaki değişiklik hukuk alanında da değişiklik yarattı. Çünkü soylular ve patriciler ailelerin eski dinine ve dolayısıyla eski hukuka ne kadar bağlıysa, altsınıf da uzun bir süre boyunca horlanmasının teminatı olan dine ve dolayısıyla uzun bir süre boyunca baskı altında kalmasını sağlayan antik hukuka duyduğu kine o kadar bağlıydı. Sadece nefret etmiyor, onu anlamıyordu bile. O hukukun üzerine kurulu olduğu inançlarla ilgisi yoktu, dolayısıyla, kendisi için bu hukukun bir temeli de yoktu. Haksız kabul ettiği hukukun ayakta kalması zordu.

Plebin büyüdüğü ve siyasal bedene yerleştiği dönemin hukukuyla, ilkel hukuku karşılaştırdığımızda önemli değişiklikler olduğunu görürüz. Birincisi ve en göze batanı, hukukun alenîleşmiş olması ve herkes tarafından bilinir hale gelmesidir. Artık hukuk, bir kuşaktan diğerine aktarılan ve sadece inançlı ailelere mensup insanların bilebildiği, sofuca bir saygıyla dillendirilen ve rahipler tarafından yazılan kutsal ve gizemli bir ilâhi değildir. Hukuk törelerden ve rahiplerin kitabından çıkmış, dinsel gizemini yitirmiştir, herkesin konuşabileceği ve okuyabileceği bir dildir.

Ortaya çıkan yasalar daha ciddî bir durumu yansıtmaktadır. Yasanın doğası ve ilkesi önceki dönemle aynı değildir. Önceden yasalar dinsel yargıların kararıydı; tanrıların atalara, kurucu tanrıya, kutsal krallara,

yüksek görevli ve rahiplere vahyi olarak kabul ediliyordu. Fakat yeni yasaların yasa koyucusu, tanrılar adına konuşmaz; Roma'nın Decemvirleri güçlerini halktan alırlar; Solon'a yasa yapma görevini veren de halktır. Artık yasa koyucu, dinsel geleneği değil, halk iradesini temsil etmektedir. Birçok insanın rızasında temellenmiş olan yasa, bundan böyle ilkesel olarak insanın çıkarını düzenleyecektir.

Buradan iki sonuç çıkar: Öncelikle, yasa artık değişmez ya da tartışılamaz bir formül olmaktan çıkar. İnsan eseri olması nedeniyle değişime açıktır. On iki Levha Yasası bunu şöyle açıklar: "Yasa, halkın oylarının son olarak emrettiğidir".[77] Bu yasadan bize ulaşan metinlerden, hukukta gerçekleşen devrimin özelliğini belirten bundan daha önemli bir başka metin yoktur. Yasa, artık kutsal bir gelenek –*mos* değildir, basit bir metindir –*lex* ve insan iradesiyle yapılmış olan yasa yine bu iradeyle değiştirilebilecektir.

Mevcut durumun başka bir sonucu daha vardır: Daha önce dinsel bağ dolayısıyla, kutsal ailelerin miras malı sayılan yasa, artık tüm yurttaşların ortak mülkiyetine geçmiştir. Pleb yasanın yardımını isteyebilir ve adalete başvurabilirdi. Atina soylularından daha sebatkâr ya da kurnaz olan Romalı patrici, yasa usullerini halk yığınlarından saklama yoluna gidebilirdi; ama saklamayı nereye kadar başarabilecekti?

Hukukun doğası değişmiştir. Dolayısıyla artık önceki çağların ihtiyaçlarını içermez. İnsanlar arası ilişkiler, yasaların dinin nüfuzla belirlendiği dönemlerde dinî ilkelere göre düzenlenmişti. Ama siteye yeni ilkeler taşıyan alt sınıf ne eski mülkiyet hakkı kurallarını ve eski miras hukukunu, ne de babanın mutlak otoritesini ve agnationa dayalı akrabalığı kavrayabiliyordu. Bunların ortadan kaybolmasını istiyordu.

Hukuktaki bu dönüşümün âniden meydana gelmediği doğrudur. Siyasî kurumların âniden değiştirilmesi insan için mümkün olsa da, yasalar ve özel hukuk, ancak yavaşça ve derece derece değişebilir. Atina hukukunda olduğu gibi Roma hukuku tarihi de, değişimin gerçekleşme biçimini kanıtlamıştır.

Daha önce sözünü ettiğimiz On iki Levha yasası, toplumsal dönüşümün tam ortasında yazılmıştır. Bu yasaları patrici yapmıştır, ama plebin talebi ve plebin kullanımı için yapmıştır. Bu yasa Roma'nın ilkel huku-

[77] Titus-Livius, VII, 17; IX, 33, 34.

ku değildir; henüz pretoryen[1] de değildir; ikisi arasında bir geçiş oluşturur.

Öncelikle antik hukukla arasındaki benzerlikleri görelim:

Babanın gücü devam etmektedir; oğlunu yargılayabilir, ölüme mahkûm edebilir, satabilir. Baba yaşadığı sürece, oğul reşit olamaz.

Miras konusunda da eski kurallar korunur; miras agnat'a geçer, agnat yoksa *gentiles*'e geçer. Yasa, kandaşlardan kadın tarafından akrabalar için aynı kuralları tanımaz; aralarında miras bırakamazlar; anne erkek çocuğun yerine geçemez, ne de çocuk annenin yerine.[78]

Antik hukukta serbest kalma ve evlât edinmenin niteliği ve sonuçları muhafaza edilir. Serbest kalan [*emancipe*] erkek çocuk ailenin tapınmasında yer almaz ve dolayısıyla, miras da hakkı yoktur.

Şimdi de ilkel hukuktan farklılaşan yasayı görelim.

Miras malının erkek kardeşler arasında paylaşılabileceğini *actio familae erciscundae*'i[11] kesin olarak kabul eder.

Baba erkek çocuğunu üç kereden fazla satamaz ve üç satış sonrası, erkek çocuk özgür kalır. Roma hukukunun baba otoritesine vurduğu ilk darbe budur.

Bir diğer önemli yenilik de kişiye vasiyet yetkisi vermesidir. Önceden oğul *kişinin zorunlu* mirasçısıdır; erkek çocuğu yoksa, mirası en yakın agnata kalır; agnat da yoksa, mallar gens'e verilir. Çünkü bir zamanlar malikâne, bir ortaklık olan gensin malıydı. Ama zamanla malikâne de paylaşıldı. Kadidi çıkmış bu ilkeleri bir kenara bırakan On iki Levha Yasası'nda, mülkiyetin gens'e değil, kişiye ait olduğu kabul edilir; böylece bireye mallarına vasiyet yoluyla tasarruf hakkı da tanınır.

İlkel hukukta vasiyet bilinmiyor değildi. Mülkiyet sahibi mirasını *gens* dışından birine bırakabilirdi, ama seçtiği kişinin klan birimleri tarafından onaylanması gerekiyordu; dinin yerleştirdiği düzene, ancak tüm sitenin isteği karşı gelebilirdi. Vasiyetin rahatsız edici kuralları, yeni hukukun saptadığı kolay bir biçim aracılığıyla mevcut kontrolden kurtulmuş oluyordu; bu biçim, hayalî satıştır. Mülkiyet sahibi, servetini mirasını bırakabileceği kişiye satıyor gibi yapacak, böylece de halk

[1] Önemli ölçüde içtihatlarla oluşan hukuk. –*ç.n.*

[78] Gaius, III, 17; III, 24. Ulpien, XVI, 4. Cicéron, De invent., II, 50.

[11] Terekenin müşterek mirasçılar arasında taksimi, paylaşma davası ya da miras için dilekçe verebilme, mirasın paylaşılması için açılan dava. –*y.n.*

meclisi önüne çıkmaktan kurtulacaktır; işte bu işlem tastamam vasiyettir.

Plebe de vasiyet izni verilmesinde büyük yarar vardır. Klan birimleriyle ortak bir tarafı olmayan plebin[79] vasiyet bırakması söz konusu değildi. Ama o günden sonra mallarını, hayalî satış yöntemiyle istediği gibi kullanabilme ve devredebilme hakkını elde etti. Roma yasası tarihinin bu döneminde, hukukun fevkalâde dikkat çekici bazı yeni biçimlerle uygulanışı, icranın yararlarını alt sınıfa kadar genişletmiştir. Plebe uygulanabilecek yeni kurallar ve yöntemler de tasavvur ediliyordu, ama eski kurallar ve eski formaliteler sadece elverişli sofu ailelere uygulanabilirdi.

Hukukun evlilikle ilgili bölümlerine aynı sebep ve aynı ihtiyaç sonucunda bazı yenilikler getirildi. Pleb ailelerinin evliliği kutsal sayılmıyordu. Pleb evliliğinin sadece *mutuus consensus*'a [tarafların karşılıklı anlaşmasına] ve *affectio maritalis*'e [evlilik niyeti/iradesi] dayandığını söyleyebiliriz. Hiçbir medenî ya da dinsel formalite yapılmıyordu. Pleb evliliği zaman içinde, törelere ve hukuka üstün gelmeye başladı; ama patrici sitesinin yasaları ilk başlarda pleb evliliklerine hiç değer vermedi. Patrici tutumunun ağır sonuçları olur; patrici nezdinde evlilik ve baba otoritesinin sadece kadının kocanın tapınmasını öğrendiği dinsel törenlerden kaynaklanması nedeniyle, plebin herhangi bir otoriteye tâbi olmadığı sonucu çıkıyordu. Yasa nezdinde plebin ne bir ailesi, ne de bağlı olduğu bir özel hukuk vardı. Bu devam edebilecek bir durum değildi. Plebin yurttaşlık ilişkileri çerçevesinde yararlanabileceği ve kutsal evlilikle aynı sonuçları doğuran bir formalite tasavvur edildi. Bu formalitede de vasiyette olduğu gibi, hayalî bir satış yöntemine başvurulur. Kadın koca tarafından satın alınır; hukuken kocanın temellük ettiği varsayılan (*familia*) ve âdeta dinsel bir formalite gerçekleşmişçesine kocanın *tâbiyeti*ne geçen kadın, kocanın kızı konumuna yerleştirilir[80]

Bu yöntemin On iki Levha yasasından eski olup olmadığını bilemiyoruz. Ama yeni yasanın bunu meşru kabul ettiği kesindir. İlkeler ko-

[79] *İn procinctu* denilen bir [*savaşa giden askerin*] vasiyet vardı ; ama bu tür vasiyet hakkında fazla bilgimiz yoktur; belki testament *calatis comitiis*'ine [*barış zamanında rahibin hazır bulunduğu*] centuries meclisi ve klan birimleri meclisi huzurunda yapılan vasiyet için de durum aynıdır.

[80] Gaius, I, 114.

nusunda çok farklı olsa da patricinin hukukuna çok benzeyen bu durum, pleb için özel bir hukuk tesis ediyordu.

Coemptio'a tekabül eden *usus*'dür; bu aynı eylemin iki biçimidir. Her nesne, ayrım gözetmeden satın alma ya da *kullanma* olarak iki yöntemle elde edilebilir; kadının hayalî temellükü için de durum aynıdır. Eşler arasında satın alma ve dinsel tören gibi benzer hukukî ilişkilerin düzenlendiği *kullanma* [*hakkı da*] bir yıl birlikte ikâmet etmenin tâ kendisidir. Birlikte ikâmetten önce, en azından tarafların rızası ve sevgisi aracılığıyla tesis edilen pleb evliliğinin zorunlu olduğunu eklemeye ihtiyaç yoktur. Eşler arasındaki ahlâkî birliğin tesisi evlilikten sonra gerçekleşiyordu, *coemptio* ve *usus*'un rolü ise aradaki hukukî bağın kurulmasıydı. Çoğu kez tekrarlandığı gibi, *coemptio* ve *usus* birer evlilik biçimi değildir; sadece evlilik ve baba otoritesinin kurulması için gereken araçlardır.[81]

Ama koca otoritesinin [*puissance maritale*], antik zamanlar içinde ulaştığımız tarihsel dönemdeki tezahürlerinin aşırı sonuçlar yarattığını görüyoruz. Kadın, kocasına tam olarak bağlıdır, dolayısıyla kocanın hakları kadını başkasına devredebilecek ve satabilecek kadar geniştir.[82] Bir başka açıdan, koca otoritesi pleb duyusunun anlamadığı sonuçlar da doğuruyordu; kocasının *tâbiyetine* yerleşmesi nedeniyle baba ailesinden mutlak şekilde ayrılan ve miras hakkı verilmeyen kadın, yasalar nezdinde baba tarafından ailesiyle akrabalık da dâhil olmak üzere hiçbir bağını koruyamıyordu. İlkel hukuk, aynı kişinin iki *gentes*'e bağlı olmasını, iki ocağa kurban sunmasını ve iki evde mirasçı olabilmesini yasaklayan dinsel hukuka göre daha iyiydi. Fakat koca otoritesi düzeninin ciddiyetsizliği, aynı zamanda ondan kurtulmanın koşullarını da hazırlıyordu. Kadının ancak bir yıllık ikâmetin ardından otorite altına alınabileceğini düzenleyen On iki Levha yasası sözleşmenin titizlik derecesini eşlerin özgür iradesine bırakıyordu. Örneğin, kadın yılda üç gece evde bulunmayarak birlikte yaşamaya [*cohabitation*] ara verirse, bu müstakbel ev-

[81] Gaius, I, 111. qu v anno continuo NUPTA perseverabat. *Coemptio* o kadar az kullanılan bir evlilik biçimidir ki kadın kocasından başka biriyle, örneğin bir vâsi ile yapabilirdi.

[82] *Gaius*, I, 117, 118. Gaius zamanında, bu sözel sözleşmenin sadece hayali olması kuşku götürmez; ama ilk başta hayali değil, gerçek olabilirdi. Eşler arasında çözülmez bağ oluşturan kutsal evlilik gibi basit bir *consensus* (uzlaşma) evliliği de değildi.

liliğin bozulması için yeterli neden sayılırdı. Kadın bu ândan itibaren kendi ailesiyle hukukî bağını koruyabilir ve mirasçı olabilirdi.

On iki Levha yasasının ilkel hukuktan çok uzaklaştığını – çok fazla ayrıntıya girmeden de – görüyoruz. Roma yasaları, yönetim ve toplumsal durum gibi dönüşüme uğramaktadır. Yavaş yavaş ve hemen hemen her kuşakta, yeni değişiklikler üreyecektir. Alt sınıfların siyasî düzende yükselişleriyle birlikte hukuk kurallarında yeni ıslahatlar yapılacaktır. İlk önce pleb ile patrici arasındaki evliliğe izin verilecektir. Sonra Papiria yasası,[1] alacaklının haklarını tahsil etmesi sürecinde borçlunun şahsını yükümlülükten kurtarır. Usul kanununun iptal edilmesi, usullerin büyük oranda plebların yararına kolaylaşmasını sağlamıştır. Nihayet, On iki Levha yasasının izlerini takip eden yargıç, eski hukukun yanında, dinin diktesini içermeyen ama doğal hukuka giderek yaklaşan yeni ve mutlak bir hukuk hazırlar.

Benzer bir devrim Atina hukukunda da ortaya çıkar. Atina'da otuz yıl arayla iki yasa hazırlanır; birincisini Dracon, ikincisini de Solon yazar. Dracon yasası, iki sınıf arasındaki mücadelelerinin en şiddetli olduğu ve soyluların henüz yenilmediği bir dönemde yazılır. Solon kendi yasasını yazdığında ise, alt sınıflar mücadeleyi kazanmıştır. Dolayısıyla, iki yasa arasındaki farklar çok önemlidir.

Sınıfının tüm hasletlerini taşıyan soylu [*eupatride*] Dracon "dinsel hukuka göre yetişmiştir". Dracon'un yaptığı eski geleneklerini değiştirmeden sadece yazıya dökmekten ibarettir. İlk yasası şudur: "Tanrılara ve ülkenin kahramanlarına saygı göstermeliyiz ve ataların izlediği törelerden ayrılmadan onlara her yıl kurbanlar sunmalıyız." Eski yasalarda cinayete verilen ceza âdeta bir hatıra gibi korunmuştur; cinayet suçu işleyenin tapınaktan uzaklaştırılması buyrulur, kutsal su ve tören vazolarına dokunması yasaklanır.[83]

[*Dracon*] Yasaları sonraki kuşaklar nezdinde acımasız kabul edilmiştir. Çünkü amansız din, her hatânın tanrılara hakaret, tanrıya her hakaretin de affolunmaz bir suçu içerdiğini telkin etmiştir. Hırsızlık ölümle cezalandırılır, çünkü hırsızlık, bir din olarak mülkiyetin tâ kendisine karşı işlenmiş bir cürümdür.

[1] Alacak tahsili magistramn iznine tâbi tutulmuştur. Burada icra-elkoyma yolu borçlunun şahsından mallarına yönelmiştir.–*y.n.*

[83] Aulus-Gellius, XI, 18. Porphyre, De abstin., IX. Demosthènes, in Lept., 158.

Bize kadar ulaşan ilginç bir makale, yasanın nasıl bir düşünce tarzıyla hazırlandığını gösterir.[84] Bir suçun mahkemelerde izlenme hakkı sadece merhumun akrabalarına ve *soy*'un üyelerine verir. Bu dönemde *soy*'un ne kadar güçlü olduğunu görüyoruz. Yasa bizatihi kendi talebi yoksa sitenin kendi işlerine, öç almak için de olsa, müdahale edilmesine izin vermiyordu. İnsan hâlâ siteden çok *soy*'a aitti.

Bu yasadan bize ulaşanları incelediğimizde, eski hukukun bir benzerinin yapıldığını görüyoruz. [*Dracon'un yazılı yasaları*] Yazılı olmayan eski yasanın katılığını ve esnekliğini de içeriyordu. Ama sınıflar arasında yarattığı derin uçurum nedeniyle alt sınıfların nefretini kazanan bu yasa, düzenlemesinden otuz yıl sonra yeni bir yasa talebiyle karşılaştı.

Fakat büyük bir toplumsal devrime karşılık verdiği anlaşılan Solon yasası farklıdır. Dikkati çeken ilk şey, yasalar nezdinde herkesin aynı olmasıdır. Soylular, özgür sıradan kişiler ve fakir emekçiler arasında ayrım yoktu. Bize ulaşan makalelerde ayrım içeren sözcüklere rastlamıyoruz. Solon, yazdığı mısralarda önemliler ve önemsizler için aynı yasaları yazmakla övünür.

On iki Levha yasaları gibi, Solon yasası da antik yasaya bazı konularda sâdık kalsa da birçok konuda uzaklaşır. Decemvirlerin Atina yasalarını kopya ettiklerini söylenemez tabiî; ama aynı dönemin ve aynı toplumsal devrimin sonucu olan iki yasa birbirinden farklı olamazdı. Bu benzerlik sadece iki yasanın ruhunda değildir; maddelerinin karşılaştırılması antik yasayla aradaki birçok farklılığı gösterir. Solon Yasası bazı konularda, ilkel hukuka On iki Levha yasasından daha yakındır. Kimi konularda da uzaklaşır.

Çok eski antik yasa ağabeyin tek mirasçı olduğunu buyurmuştu. Solon yasası bu konuda antik yasadan farklıdır: "Kardeşler miras malını paylaşacaklardır." Ama yasa koyucu, ilkel yasadan çok fazla uzaklaşmaz ve kız kardeşe mirastan pay vermez: "Paylaşım *erkek çocuklar arasında* yapılacaktır" der.[85]

Dahası var: Eğer bir babanın sadece bir kız çocuğu varsa, bu kız mirasçı olamaz; mirası alacak kişi en yakın *agnat*sıdır. Burada, Solon eski hukuka uyar; fakat en azından, kızın miras malından yararlanmasını sağlamak için mirasçıyı kızla evlenmeye zorlar.[86]

[84] Demosthenes, in Everg., 71; in Macart., 57.
[85] İsaeos, VI, 25.
[86] İsaeos, III, 42.

Eski hukukta kadın tarafından akrabalık bilinmezdi; Solon yeni hukukta kadın tarafından akrabalığı kabul eder, ama sıralamada erkek tarafından akrabalıktan sonradır. İşte yasası[87]: "Eğer baba bir kız çocuğuna sahipse, bu kızla evlenen en yakın agnat mirasçı sayılır. Şâyet çocuk yoksa, miras kız kardeşe değil erkek kardeşe geçer; baba tarafından hısım olan yeğen ya da erkek yeğen mirasçı olabilir, ama aynı anadan değil de aynı babadan olmak şartıyla erkek mirasçı olabilir; erkek kardeş yoksa ya da kardeşlerin erkek çocukları yoksa, miras kız [*agnat yoluyla*] kardeşe kalır. Erkek kardeş, kız kardeş ve kardeşin oğlu yoksa, miras baba tarafından amca çocukları ve onların çocuklarına geçer. Baba tarafından yeğen yoksa (yani *agnat*lar arasında), miras kadın tarafından aynı atadan olma akrabalara geçer (yani kandaşlara)." Böylece, kadınlar erkeklerle aynı düzeyde değilse bile artık mirastan pay almaya başlarlar; yasa maddesi resmen şöyledir: "Erkekler ve erkek çocuk ve torunları, kadınları ve kadının çocuk ve torunlarını dışlarlar." En azından kadının hesaba katıldığı türden bir akrabalık tanınır ve yasalarda yerini alır, aslında bu, doğal hukukun eski din kadar sesini yükseltmeye başladığının kanıtıdır.

Solon, Atina yasasına çok yeni bir şey daha ekler: Vasiyet. Ondan önce, mallar en yakın agnat'a ya da agnat yoksa *gennètes*'e (*gentiles*) geçerdi. Bunun nedeni de malların kişiye ait değil, ama *soy*'a ait olmasındandı. Solon zamanında, mülkiyet hakkı başka türlü tasavvur edilmeye başlanıyordu; eski *soy*'un dağılması, malikânedeki bir kişinin [*babanın*] kendi malını yaratmıştı. Yasa koyucu bireyin servetine sahip olmasına ve miras bırakacağı kişiyi seçmesine izin verdi. Bununla birlikte, her üyenin malları üzerinde *soy*'un sahip olduğu hakkı iptal etti, ama doğal ailenin haklarını iptal etmedi; erkek çocuk zorunlu mirasçı olarak kaldı; merhumun sadece kızı varsa, seçeceği mirasçının kızıyla evlenmesi koşulu vardı; çocuğu yoksa, kişi canının istediğine vasiyet bırakabilirdi.[88] Bu son kural Atina yasasında kesinlikle yeniydi ve bu yasa aracılığıyla aileye dair şekillenen düşünceleri de görebiliriz.

İlkel din babaya ev içinde otoriter bir egemenlik tanıyordu. Atina'nın antik yasası, babaya erkek çocuğunu satma, hattâ öldürme hakkı

[87] İsaeos, VII, 19; XI, 1, 11.

[88] İsaeos, III, 41, 68, 73; VI, 9; X, 9, 13. Plutarkhos, Solon, 21.

bile tanımıştı.[89] Solon, törelerdeki yenilenmeye uygun olarak baba otoritesine sınırlamalar getirdi.[90] Solon yasasının babanın kendi kızını satmasını yasakladığını biliyoruz, muhtemelen aynı yasak erkek çocuğu da korumuştur. Antik dinin egemenliği zayıfladıkça babalık otoritesi de zayıflıyordu: Babalık otoritesinin zayıflaması, Roma'dan daha önce Atina'da belirdi. Dolayısıyla Atina hukuku, On iki Levha yasası gibi; "Üçüncü satıştan sonra erkek çocuk özgürdür" demekle yetinmedi. Belirli bir yaşa gelen erkek çocuğun babanın kudretinden kurtulmasını sağladı. Töreler değilse bile yasalar erkek çocuğun rüştünü, daha baba hayattayken tedricen kazanmasını sağladılar. Erkek çocuğa yaşlı ya da özürlü babasına bakmayı buyuran bir Atina yasasını biliyoruz; bu yasada, erkek çocuğun mallara sahip olabileceğini belirtir ve dolayısıyla baba hayattayken baba otoritesinden kurtulmuştur. Bu yasa Roma'da yoktur. Çünkü daima baba otoritesi altında bulunan erkek çocuğun sahip olduğu hiçbir şey yoktur.

Solon yasası, kadın söz konusu olduğunda antik yasayla uyuşuyordu. Kadının vasiyette bulunması yasaktı. Çünkü kadın gerçekten mülk sahibi değildi ve sadece mülkün kullanım hakkına sahip olabilirdi. Ama kadının çeyizini geri alabileceğine izin veren Solon yasası, antik yasadan uzaklaşır.[91]

Bu yasanın içerdiği başka yenilikler de söz konusudur. Bir suçu mahkemede takip etme hakkını, kurbanın *soy*'a veren Dracon'un aksine, Solon bu hakkı tüm yurttaşlara verdi.[92] Böylece eski babaerkil hukukun bir kuralı daha kayboluyordu.

Hukuk Roma'da olduğu gibi Atina'da da dönüşüm sürecine girmiştir. Yeni toplumsal duruma uygun gelen yeni bir hukuk doğuyordu. Bir zamanlar âdil ve uygun kabul edilen yasalar, inançlar töreler ve kurumların değişmesiyle birlikte kolayca kabul edilmiyor ve yavaşça kaybolup gidiyorlardı.

---

[89] Plutarkhos, Solon, 13.

[90] Plutarkhos, Solon, 23.

[91] İsaeos, VII, 24, 25. Dion Chrysost., Harpocration, *Yunan Kilisesinden fazla* Demosth., in Evergum; in Baeot. De dote; in Naecram, 51, 52.

[92] Plutarkhos, Solon, 18.

9. BÖLÜM
YENİ YÖNETİM İLKESİ
KAMUSAL YARAR ve OY HAKKI

Din adamları sınıfının tahakkümünü yıkarak altsınıfı *gentes*'in eski şefleriyle aynı düzeye yükselten devrim, sitelerin tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret etti. Bir tür toplumsal yenilenme gerçekleşmiş oldu. Olup bitenler, bir sınıfın iktidardaki bir başka sınıfın yerini almasından ibaret değildi. Eski ilkeler bir kenara bırakılmış ve insan topluluklarını yönetecek yeni kurallar ortaya çıkmıştı.

Sitenin, önceki dönemden kalan dışsal biçimleri koruduğu doğrudur. Yüksek görevliler sıfatlarını bütün alanlarda korudu; Atina arhontlarını ve Roma konsüllerini korudu; kısaca Cumhuriyetçi rejimin mevcudiyeti devam etti. Dinsel içerikli kamusal törenlerin düzeninde bir şey değişmedi; şef başkanlığında yemekler, meclisin açılışında sunulan kurban törenleri, kehânetlere inanç ve dualar muhafaza edildi. Eski düzeni reddeden insanların en azından kurumların dış görünüşünü korumaları olağandır.

Esasındaysa her şey değişmişti. Ne kurumlar, ne hukuk, ne inançlar ne de töreler bu yeni dönemde artık eskisi gibi işliyordu. Hem eski rejim, hem de kendisiyle birlikte yerleştirdiği bütün katı kurallar kayboldu; *yeni bir rejim kuruldu ve insan yaşamının* çehresi değişti.

Yönetim ilkeleri uzun yıllar boyunca dinsel koşullara dayanmıştı. Toplumları çatışmalardan ve dalgalanmalardan koruyacak yeni bir ilke bulmak gerekiyordu, ama bu yeni ilke hem dinin yerini almalı hem de din gibi kudretli olmalıydı. Site yönetimleri bu noktadan sonra kamusal yarar ilkesi üzerine kuruldu.

Tarihsel olarak insan varlığında beliren bu yeni dogmayı gözlemlemek gerekir. Eskiden, toplumsal düzenin türediği üst kural yarara değil, dine dayanıyordu. Toplumsal bağ tapınma âyinleri aracılığıyla kuruluyordu. Mevcut dinsel zorunluluk kimileri için yönetme hakkını, kimilerine de tâbi olma yükümlülüğünü dayattı; tabiî adalet ve usul kuralları, kamusal müzakere ve savaş kuralları da dinsel ilişkilerin dayattığı zorunluluktan türedi. Siteler zaten mevcut olan kurumlarda yarar aramadılar; çünkü kurumları din istemişti. Kurumsal yararın tutarlı bir biçimde yerleştirilmesi için katkıda bulunmayan, fakat kurumları savunmak

amacıyla mücadele eden din adamları sınıfının niyeti, kamu yararından ziyade dinsel geleneklerin korunmasını içeriyordu.

Ama bu yeni dönemde, ne din yönetebilmektedir ne de geleneğin hükümranlığı kalmıştır. Tüm kurumların gücü, bireysel isteklerin üzerinde yer alan ve itaati zorunlu kılan düzenleyici ilke pozisyonundaki kamu yararından kaynaklanır. Latinler buna *res publica*, Yunanlılar *Devlet* derler ve eski dinin yerini alır. Kurumlar ve yasalara burada karar verilir ve sitenin en önemli işleri buna bağlıdır. Senato müzakerelerinde ya da halk meclislerinde, bir yasa ya da bir yönetim biçimi ya da özel hukukla ilgili bir nokta ya da siyasî bir kurum üzerinde tartışılırken, artık dinin ne buyurduğu değil, genel yararın ne istediği sorulur.

Solon'a atfedilen bir söz, yeni rejimin karakterini gayet iyi tanımlamaktadır. Birisi Solon'a yurduna en iyi anayasayı verip vermediğini sorar; o ise "Hayır, ama yurduma en uygun olanı verdim" karşılığını verir. Yönetim biçimlerinden ve yasalardan göreli bir değer talep etmemek çok yeni bir şeydi. Tapınma kuralları üzerine kurulu bulunan eski kurumlar yanılmaz ve değişmezlerdi; dinin ciddiyetini ve sarsılmazlığını taşıyorlardı. Solon'un sözleri, gelecekteki siyasî kurumların, ihtiyaçlara, törelere, her yaştan insanın yararlarına ve çıkarlarına uygun olması gerektiğini belirtir. Artık mutlak gerçek söz konusu değildir; yönetim biçimleri esnek ve değişken olmalıdır. Solon'un kendi yasalarına en fazla yüzyıl boyunca uyulmasını istediği söylenir.

Kamu yararının buyrukları dinsel buyrukların aksine mutlak değildir, ama açık ve belirgindir. Her zaman tartışabiliriz; hemen algılayamayabiliriz. Kamu yararının taleplerini öğrenmenin en basit ve en emin yolu insanları bir araya toplamak ve onlara danışmak olmuştur. Böyle bir yöntemin zorunluluğuna karar verildikten sonra günlük olarak kullanılmaya başlanır. Önceki dönemdeki müzakerelerin konusunu kehânetler oluşturmuştur; rahibin, kralın, kutsal yüksek görevlinin görüşlerinin etkisi sınırsızdı; oy kullananların sayısı çok azdı, daha doğrusu bu müzakerelerde herkese danışılmaktan ziyade bir formalite yerine getiriliyordu. Bundan böyle, her şey için oy kullanılacaktı; herkesten yararlanmak için herkesin düşüncesi sorulacaktı. Oy kullanma, idarî yapının en büyük aracı oldu. Fayda ve adaletin ne olduğu konusuna karar verilmesine yarayan oy kullanma, kurumların ve hukuk kuralının da kaynağı oldu. Yüksek görevlilerin, hattâ yasaların üzerinde konumlanan oy, sitede egemenliğini ilân etti.

Böylece yönetimin de doğası değişti. Artık yönetimin en önemli görevi, dinsel törenlerin düzenlenmesi ve icra edilmesi değildi; bilhassa içerdeki düzen ve barışın, dışarıda ise saygınlığın ve gücün sürdürülebilmesi için konumlandırıldı. Eskiden ikinci düzeyde bulunan, birinci düzeye geçti. Politika dinin üzerindeki bir alana konumlandı ve insanlığın yönetimi daha insanî oldu. Sonuçta yeni yüksek görevler türetildi, ama en azından eskiler de yeni bir karakter kazandılar. Atina ve Roma'da bunları görebiliriz.

Atina'nın Aristokrasi hâkimiyeti sırasında şehri yöneten arhontlar genel olarak rahipler arasından seçiliyordu; yargılama, yönetme, savaş konularındaki görevlerin din adamlığıyla birlikte yürütülmesinin uygunsuzluk yaratmadığı düşünülüyordu. Atina sitesi, yönetimde eski dinsel yöntemler reddettiğinde, arhontluğu ilga etmedi; çünkü antik olan bir şeyi lağvetmek aşırı bir nefret yaratıyordu. Ama arhontluk yanında, işlevlerinin doğası gereği dönemin ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebilen değişik yüksek görevler türetildi. Bunlar üst düzey askerî görevlilerdir (*strateges*). Sözcük ordu şefi anlamındadır; ama otoriteleri sadece askerî alanla sınırlı değildir; görev alanları diğer sitelerle ilişkileri, finans yönetimini ve şehir asayişini de kapsıyordu. Arhontlar bütün dinsel alanı, askerî görevliler/*strateges* ise siyasî gücü kontrol ediyorlardı. Elbette ki arhontlar, eski zamanların vazettiği otoriteyle hareket ediyorlardı; fakat *strategos*un otoritesi yeni ihtiyaçlar üzerine kurulmuştu. Arhontların gücücü tedricen zevahirî bir hale bürünürken, askerî yetkililerin gücü giderek hakiki bir güç haline geliyordu. Yeni yüksek görevliler artık rahipler arasından seçilmiyordu; ama savaş zamanındaki vazgeçilmez törenleri yapmaya devam ettiler. Yönetim giderek dinden ayrılıyordu. Bu askerî görevliler, soylular sınıfı dışından seçilebiliyordu. Askerî görevlilere atanma, *araştırma* öncesinde çekildikleri sınavda, arhonta sorulduğu gibi, ne bir ev tapınmasına dâhil olup olmadıkları, ne de temiz bir aileden gelip gelmedikleri soruluyordu; yurttaşlık görevlerini yerine getirmiş olmaları ve Attika'da mülkiyet sahibi olmaları yeterli kabul ediliyordu.[93] Arhontlar, talih tarafından, yani tanrıların sesi aracılığıyla seçiliyorlardı; ama askerî görevlilerin durumu farklıydı. Dindarlık artık esas nitelikler arasında sayılmıyordu, daha zor ve daha kar-

[93] Dinarque, I, 171 (coll. Didot).

maşık bir hale dönüşen yönetim ise daha çok beceri, ihtiyat, cesaret ve komuta etme sanatını gerektiriyordu; dolayısıyla iyi bir yüksek görevli olmak için talihin sesinin yeterli olacağına dair inanç iyice sarsılmıştı. Site, tanrıların sözde isteğine bağlı kalmak istemiyor ve şeflerini seçmekte özgür olmak istiyordu. Aynı zamanda bir rahip olan arhontun tanrılar tarafından belirlenmesi doğaldı; ama sitenin maddî çıkarlarını elinde tutan askerî görevlinin bizatihî insanlar tarafından seçilmesi gerekiyordu.

Roma'nın kurumlarını yakından incelersek, aynı türden değişikliklerin meydana geldiğini görürüz. Pleb tribünleri çoğalarak o kadar önem kazanırlar ki, cumhuriyet yönetimi, bir tarafıyla en azından içişleri açısından, sonunda bu tribünlere ait olur. Oysa, din görevliliğiyle ilgisi olmayan bu tribünler askerî görevlilere benzer. Diğer taraftan konsüllük makamı da var olmaya özelliğini değiştirerek devam eder. Din görevliliği yavaş yavaş kaybolmaktadır. Fakat Romalıların geleneklere ve geçmiş biçimlere saygısı, atalardan kalma dinsel törenlerin konsül aracılığıyla düzenlenmesini gerektirir. Ama pleblerin konsül olduğu gün, dinsel törenlerin zaten afakî formaliteler olduğu anlaşılır. Lâkin dinsel görevleri berhava olan konsül, daha çok komutayla ilgili görevleri üstlenmeye başlar. Yavaş yavaş, belirsizce ve farkına varılmadan yerleşen bu değişiklik; nihayet tam anlamıyla oturur. Scipion zamanına gelindiğinde ise, konsülün konumu kesinlikle Publicola zamanındakinden farklıdır. Senatonun [*MÖ*] 443 yılında oluşturduğu – ve eskilerden günümüze yeterli bilginin ulaşmadığı – askerî tribün, ilk dönem konsüllüğü ile ikinci dönemin konsüllüğü arasındaki geçiş aşamasını oluşmuştur.

Konsüllerin atanma biçiminde de değişiklik olduğunu belirtelim. Gerçekten – daha önce gördüğümüz gibi – ilk yüzyıllarda, yüksek görevli seçiminde askerî bölüklerin oyu formaliteden ibaretti. Ama esasında, her yılın konsülü, bir önceki yılın konsülü tarafından *yaratılıyor* ve tanrıların rızasını aldıktan sonra kehânetleri de halefine aktarıyordu. Bölükler, görevdeki konsülün seçtiği iki-üç aday için herhangi bir tartışmaya girmeden oy kullanırlardı. Halk, adaylar arasında nefret edilen birisi için de oy kullanmak zorundaydı. Evet! Biçimler aynı kalsa da, mevcut dönemdeki seçimler başka türlü yapılmaktadır. Geçmişte olduğu gibi, dinsel bir tören ve oylama yapılır; dinsel tören sadece biçimseldi, ama oylama gerçek bir durumdu. Aday, başkanlığı yürüten konsül

tarafından takdim edilir; ama konsül yasaya ya da en azından geleneklere uygun davranarak tüm adayları kabul etmek ve kehânetlerin hepsi için uygun olduğunu açıklamak zorundadır. Sonra da, bölüklerin uygun gördüğü bir atama yapılırdı. Artık seçim tanrılara değil, artık halka aittir. Tanrılara ve kehânetlere, tüm adaylara tarafsız davranmaları kaydıyla danışılırdı. Adayları insanlar seçiyordu.

10. BÖLÜM
ZENGİNLİK ARİSTOKRASİ OLUŞTURMAYI DENER, DEMOKRASİNİN YERLEŞMESİ, DÖRDÜNCÜ DEVRİM

Dinsel Aristokrasinin egemenliğinin ardından gelen rejim, ilk başlarda bir demokrasiye karşılık gelmiyordu. Atina ve Roma örneklerinde de gördüğümüz gibi, gerçekleşen devrim en alttaki sınıfların eseri olmadı. Aslında alt sınıflar birkaç kentte başkaldırdılar, ama sürdürebilir bir şey kuramadılar; Siraküza, Miletos ve Sakız adasının içine düştüğü uzun düzensizlikler bunun bir kanıtıdır. Yeni rejim, soyluların ya da patricilerin elinden kaçan iktidar ve ahlâkî otoriteyi belirli bir süre için eline alabilen bir üst sınıfın bulunduğu yerlerde sağlam şekilde kurulabildi ancak.

Yeni Aristokrasi nasıl bir sınıftı? Kalıtsal din kaybolmuş, böylece toplumsal ayrım zenginlik unsuru aracılığıyla tayin edilir olmuştu. Mutlak eşitliği hemen kabul edemeyen insanlar, mevkilerin zenginlik aracılığıyla saptanmasının talep ettiler.

Solon, zenginlik üzerine kurulu yeni bir [*toplumsal*] ayrım aracılığıyla kalıtsal din üzerine kurulu olan eski bölünmeyi unutturmayı düşündü. İnsanları dört sınıfa ayıran Solon, her birine eşit olmayan haklar verdi; yüksek görevli mevkiine gelmek için zengin olmak gerekti; Senato ve mahkemelerde görev alabilmenin şartı en azından orta sınıflardan birine ait olmaktı.[94]

Roma'da da aynı şey gerçekleşti. Patricinin gücünü bertaraf etmeyi amaçlayan Servius'ün rakip bir Aristokrasi oluşturduğunu daha önce

[94] Plutarkhos, Solon, 18; Aristide, 13. Aristoteles cité par Harpocration, aux mots. Pollux, VIII, 129.

görmüştük. Servius'ün en zengin plebler arasından yarattığı on iki şövalye bölüğü, hem atlı düzenin başlangıcıdır hem de bundan böyle Roma'nın zengin sınıfıdır. Şövalye olmak için saptanmış bir vergi (*cens*) ödemesi gerekmeyen plebler, servetlerine göre beş sınıfa ayrıldılar. Proleterler tüm sınıfların dışında kaldı. Siyasî hakları yoktu; bölükler meclisinde yer alıyorlarsa da, en azından oy kullanmadıkları kesindir.[95] Cumhuriyet anayasası, kralın düzenlediği ayrımları korudu, fakat pleb ilk zamanlarda üyeleri arasında eşitlik yaratılması konusunda pek arzulu görünmedi.

Atina ve Roma'da açık seçik görülenlere hemen hemen diğer tüm sitelerde de rastlanır. Örneğin Cumea'da[I] siyasî haklar, önce ata sahip olmaları nedeniyle bir tür atlı sınıf oluşturma imkânına sahip olan kişilere verildi; ardından servetleri açısından at sahiplerinden sonra gelenler aynı hakları kazandılar. Alman bu son önlemle, vatandaşların sayısı bine yükseldi. Rhegium'da[II] yönetim, uzun süre sitenin en zengin bin kişisinin elindeydi. Thurii'de[III] ise siyasî birliğe dâhil olmak için çok yüksek vergi ödemek gerekiyordu. Theognis'in şiirlerinde, soyluların düşüşünden sonra Megara'da zenginlerin hüküm sürdüğünü açıkça görüyoruz. Thebai de ise yurttaşlık haklarından zanaatkârlar ve tüccarlar dışındakiler yararlanabiliyordu.[96]

Önceki dönemde doğumu [*soyu*] esas alan siyasî haklar, belirli bir zaman boyunca serveti esas almaya başladı. Bütün sitelerde zenginliğe dayanarak oluşan Aristokrasi, bir hesabın değil, ama insanın tinsel doğasının sonucuydu. Büyük ölçüde eşitsiz toplumlardan çıkan insan, âniden tam eşitliğe ulaşamıyordu.

Bu Aristokrasinin mevcut üstünlüğünü tamamen zenginliği üzerine tesis etmediğini belirtmek gerekir. Yeni Aristokrasi, egemen olduğu her yerde, askerî bir sınıfa dönüşmeyi çok istedi. Siteleri hem savunma hem de yönetme görevini üstlendi. En iyi silâhları kendine ayırdı, savaşlarda en ciddî tehlikeleri göze aldı ve yerini aldığı soylu sınıfı taklit etmeyi denedi. Atlılar, bütün sitelerdeki en zengin kesimlerden oluştu. Bunların

[95] Titus-Livius, I, 43.

[I] MÖ VIII. yy.'da kurulan bir kent. –*ç.n.*

[II] İtalya'da kurulmuş Yunan sömürge kenti. –*ç.n.*

[III] İtalya'da MÖ 452 yılında Sybaris sürgünleri tarafından kurulan kent. –*ç.n.*

[96] Aristoteles, Polit., III, 3, 4; VI, 4, 5 (édit. Didot).

ardından gelen zengin sınıf, ağır piyade sınıfını (zırhlı, tolgalı, kalkanlı, kılıçlı) ya da lejyonerleri oluşturdular. Fakirler ise ordudan dışlandılar; ya da hafif piyade sınıfı (kargı ve kılıçlı), ücretli piyade sınıfı (hafif donanımlı, kalkanlı) ya da donanmada kürekçi olarak kullanıldılar.[97] Ordunun örgütlenmesi harfi harfine sitenin siyasî örgütlenmesine benziyordu. Tehlikeler ayrıcalıklarla orantılıydı, tabiî, maddî güçle zenginlik aynı ellerde toplanıyordu.[98]

Tarihini bilebildiğimiz tüm sitelerde, yönetim belli dönemlerde, zengin sınıfın ya da en azından refah içindeki sınıfın eline geçmiştir. Rejimlerin kendine özgü değerleriyle uyum halindeki görenekler ve çelişik olmayan inançlar, aynı zamanda o rejimin değerleri olarak kabul edilir. Yasaları ilk kez düzenleyerek düzenli yönetimler kuran önceki dönemin dinsel görevlileri olan soylular büyük hizmetler yapmıştır. İnsan toplulukları, yapılan düzenlemeler sonucunda birkaç yüzyıl boyunca, sessizlik ve vakar içinde yaşamışlardır. Zenginlik, Aristokrasisinin bir başka değeri halini almıştır: Tinsel yönetici tabakaya [*intelligence*] ve topluma yeni bir itici güç sağlamıştır. Her tür işi yapan bu sınıf, yapılanlara saygı göstermiş ve teşvik etmiştir. Bu yeni rejim en çalışkana, en etkin olana ya da en becerikliye en fazla siyasî değeri vermiştir; sanayi ve ticaretin gelişmesine taraf olmuştur; çünkü genellikle herkesin yeteneğine göre kaybedilen ya da kazanılan bu zenginliğin elde edilmesinde, eğitimi ilk ihtiyaç ve tinsel yönetici tabakayı da insan ilişkilerinde en güçlü etken haline getirir. Yunanistan ve Roma'nın entelektüel kültürlerinin sınırlarını bu rejim boyunca genişletmeleri ve uygarlıklarını daha ileriye taşımaları şaşırtıcı değildir.

---

[97] Lysias, in Alcib., I, 8; II, 7. İsée, VII, 39. Xénophone, Hellén., VII, 4. Harpocration.

[98] Askerlik ile siyasî haklar arasında ilişki açıktır: Roma'da, *comitia centuriata* denilen meclis ordudan başka bir şey değildi; bu o kadar doğrudur ki askerlik yaşını geçen insanlar bu meclislerde oy kullanma hakkına sahip değillerdi. Tarihçiler bize Atina'da da aynı yasanın olup olmadığını söylemiyorlar; ama anlamlı sayılar vardır; Thukydides (II, 31; II, 13) savaşın başında, Atina'nın 13. 000 ağır piyadeye sahip olduğunu söyler; Aristofanes (Guepes içinde) *bin* olarak tahmin ettiği şövalyeleri de eklersek, 14. 000 askere ulaşırız. Oysa Plutarkhos, aynı dönemde, vatandaşların sayısının 14. 000 olduğunu söyler. O halde, ağır piyade sınıfında hizmet etme hakları olmayan emekçiler yurttaşlar arasında sayılmamışlardır. 430 yılında, Atina anayasası tam anlamıyla demokratik değildir.

Zengin sınıf, nüfuzunu eski kalıtsal soylu sınıf gibi uzun süre koruyamadı. Tahakküm sürecindeki unvanları [*eski sınıfla*] aynı değeri taşımıyordu. Zenginler, eski soylu sınıfın donanmış olduğu kutsal özellikleri taşımıyordu; köklü inançlara ve tanrıların isteğine dayanarak hüküm sürmüyorlardı. Zenginler, vicdan üzerinde etki kurabilecek ve insanı bağımlılığa zorlayacak bir şeye sahip değildi. İnsan sadece hukukîliğine inandığı ya da kendisi üzerinde güçlü olduğunu bizatihî gösteren düşünceler önünde eğilir. İnsanlar uzun bir süre boyunca, dualar eden ve tanrıların temsilcisi olan soylunun dinsel üstünlüğü önünde eğildi. Fakat, zenginlik önündeki en olağan duygu, saygı değil, arzudur. Servetler arasındaki farktan kaynaklanan siyasî eşitsizliği büyük bir haksızlık kabul eden insanlar, eşitsizliği ortadan kaldırmak için daima çaba sarf ettiler.

Devrimler dizisi bir kere başlayınca artık duramazdı. Eski ilkeler devrilmiş, yerleşik gelenek ve kurallar ortadan kalkmıştır. Yerleşik bir hal alan genel istikrarsızlık duygusu, artık hiçbir anayasanın uzun süre devam edemeyeceğini söylüyordu. Yeni Aristokrasi de eskisi gibi saldırıya uğradı; siyasî birliğe dâhil olmak için büyük çaba sarf eden fakirler yurttaşlık hakkı talep ettiler.

Bu yeni mücadelenin ayrıntılarına girmek olanaksızdır. Sitelerin tarihi, kökenlerinden uzaklaştıkça çeşitlenir. Aynı devrim dizilerini izlerler; fakat devrimler çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Zenginliğin en önemli özelliğinin toprak sahipliği olarak belirdiği sitelerde, egemenliğini uzun süre koruyan zengin sınıfa saygı gösterildiğine işaret etmek gerekir; fakat bunun aksine toprak zenginliğinin özellikle sanayi ve ticaretle elde edilen zenginlikten zayıf kaldığı ve dolayısıyla servetlerin çeşitli ellerde değişkenlik gösterdiği sitelerdeki alt sınıflar, umudun yarattığı aşırı arzu nedeniyle Aristokrasiye karşı daha erken saldırıya geçti.

Nedenlerini ilerleyen sayfalarda açıklayacağımız gibi, saldırılar Romalı zenginleri Yunanlı zenginler kadar yıpratmadı. Ama Yunan tarihi okunduğunda, yeni Aristokrasinin kendisini savunmakta nasıl çaresiz kaldığını şaşkınlıkla görürüz. Zenginler rakiplerine karşı, soyluların [*euptaride*] yaptığı gibi, geleneğin ve dindarlığın büyük ve güçlü kanıtını ileri süremezlerdi. Ataların ve tanrıların yardımını isteyemezlerdi; inançlarından alacakları destekten yoksunlardı; ayrıcalıklarının yasal güvencesi de yoktu.

Silâhların gücüne sahiplerdi; ama sonunda bu üstünlük bile ellerinden kaçtı. Şâyet Devletlerin varlığı diğerlerinden yalıtık olsaydı ya da en azından sürekli barış içinde yaşasalardı Devletlerin yaptıkları anayasalar daha uzun ömürlü olabilirdi. Ama anayasal çarkları rahatsız eden savaş, değişiklikleri hızlandırır. Ve Yunan siteleri ile İtalya siteleri arasında savaş durumu kesintisizdi. Askerlik görevi genel olarak cephede ilk sıralarda yer alan zengin sınıfı tarafından icra ediliyordu. Zenginler seferlerden çoğu kez birçok kişiyi kaybetmiş ve zayıflamış olarak giriyorlardı kente, dolayısıyla da halkçı partiye kafa tutacak takatleri kalmıyordu. Örneğin üstsınıf, Japygesler'e karşı Tarento'da yapılan savaşta üyelerinin çoğunu kaybedince, sitede demokrasi kolayca yerleşti. Aynı olay otuz yıl önce Argos'da gerçekleşmişti: Spartalılarla yapılan talihsiz bir savaştan sonra, yurttaşlarının sayısı alabildiğine azalan Argos'ta, kalabalık bir *périèque*[1] nüfusuna siteye dâhil olma hakkı verilmişti.[99] Bu türden olağanüstü durumlarla karşılaşmak istemeyen Sparta, gerçek Spartalıların kanının saflığına özen gösterirdi. Roma'ya gelince, sürekli savaşlar, meydana gelen birçok devrimin nedenini açıklamaktadır. Savaş, önce patriciyi mahveder; Samnium'un fethinden sonra geriye neredeyse sadece üçte biri hayatta kalabilen patrici ailelerin sayısı, krallar zamanında üç yüz kadardı. Daha sonra savaş, ilkel plebi, beş sınıfta yer alan ve lejyonları oluşturan zengin ve cesaretli plebi de mahveder.

Savaşın sonuçlarında biri de, sitelerin alt sınıfı silâhlandırmak zorunda kalmış olmalarıdır. Bu nedenle, Atina ve tüm kıyı kentlerinde, deniz kuvvetleri ihtiyacı ve deniz savaşları, fakir sınıfa anayasaların tanımayı reddettiği bir önem kazandırmıştır. Fakir ve emekleriyle geçinen insanlar [*thete*] kürekçi, denizci, hattâ asker mevkiine yükselip yurdun selâmetini ellerine alınca, gerekli olduklarını anlamışlar ve gözü pek olmuşlardır. Atina demokrasisinin kökeni işte böyledir. Sparta savaştan korkuyordu. Thukydides'de Sparta'nın sefere gitmekte yavaşlığını ve isteksizliğini görebiliriz. Ama buna karşın, yine de Peleponesos savaşına katılmıştır; ama geri çekilmek için de çok çaba harcamıştır! Çünkü Sparta *aşağı tabaka-halk*'ı, azat edilmiş helotları[11] (*neodamodes*), fakir ailele-

[1] Yurttaş sayılmayan özgür insanlar/yabancılar.–*y.n.*

[99] Aristoteles, Polit., VIII, 2, 8 (V, 2).

[11] köleler, savaş esirleri. Devlet tarafından tutulur ve ailelere tahsis edilirdi. –*y.n.*

rin güçlü ailelere verdikleri ve hizmetçi ya da at binicisi olarak yetiştirilen çocukları (*mothaces*), Lakonyalıları ve hattâ Lakonya ve Messenia'da oturan helotları silâhlandırmak zorunda kalmıştır; Sparta, zulmettiği sınıfları silâhlandırmakla, girişilen her savaşla birlikte kendi varlığını devrim tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını biliyordu, dolayısıyla ordunun seferden dönüşünde ya helotların istediği kurallara maruz kalmak ya da fazla ses çıkarmadan hepsini öldürmenin bir yolunu bulmak zorundaydı. Roma Senatosu pleblere hep yeni savaş peşinde koştukları için sitem ederken, pleb de Senatoya iftira atıyordu. Senato beceriklidir. Bu savaşların bedelinin ödün vermekle ya da forumda başarısızlığa uğramakla sonuçlanacağını biliyordu. Ama bunlara engel de olamazdı.

Zenginliğe dayalı Aristokrasisinin bizatihi kendiyle alt sınıflar arasında koyduğu mesafenin savaşlar aracılığıyla yavaşça kapandığı kuşku götürmezdir. Nihayet, toplumsal durumla arasında uyuşmazlık meydana gelen anayasaların değiştirilmeleri gerekir. Öte yandan, ayrıcalıklı olan her durumun insanları yöneten ilkeyle kaçınılmaz olarak çelişki halinde olduğunu kabul etmek gerekir. Kamu yararı [*ilkesi*], eşitsizliğin sürdürülmesine uzun süre izin verecek özellikteki bir ilke değildir, toplumları kaçınılmaz olarak demokrasiye doğru götürür.

Bu o kadar doğrudur ki, tüm özgür insanlara er ya da geç her yerde siyasî hakları vermek gerekti. Romalı pleb, kendisine özgü meclisler isteyince, proleterlerin de meclise kabul edilmesi gerekti ve sınıf ayrımı geçerliliğini burada yitirdi. Sitelerin çoğu halkçı meclislerin oluşumuna tanık oldu, böylece genel oy yerleşmiş oldu.

Sözünü ettiğimiz oy hakkı, çağdaş Devletlerde görülen oy hakkından tartışmasız biçimde daha büyük bir değere sahipti. Bu hakla yurttaşların en aşağıda yer alanı da her işe karışıyor, yüksek görevlilerin atanmasında ve yasaların hazırlanmasında rol alıyor, adaleti sağlıyor, savaş ya da barışa karar veriyor, ittifak antlaşmalarını kaleme alıyordu. Yönetimin gerçekten demokratikleşmesi için oy hakkının genişletilmesi yeterliydi.

Son bir noktaya dikkat çekelim. Thukydides'in *oligarşi*, birileri için yönetim ve herkes için özgürlük, dediği şey kurulabilmiş olsaydı, belki de demokrasinin ortaya çıkışı önlenebilirdi. Ama Yunanlıların özgürlük hakkında açıkça belirginleşen düşünceleri yoktu; kişisel haklar da-

ima güvencesiz kaldı. Demokratik yönetim gayretinden şüphe duymadığımız Thukydides bize, oligarşinin egemenliğindeki halkın birçok onur kırıcı davranışa, keyfî mahkûmiyetlere ve insafsız infazlara maruz kaldığını söyler. Tarihçi Thukydides şunları yazar: "fakirlerin bir sığınağının olması ve zenginlerin de dizginlenebilmesi için demokratik rejim gereklidir." Yunanlılar hiçbir zaman, sivil eşitlikle siyasî eşitsizliği uzlaştırmayı bilemediler. Fakirin kişisel çıkarlarında zarara uğramaması için, oy hakkının olması, mahkemelerde yargılanması, yüksek görevliliğe yükselebilmesi yeterli kabul edildi. Yunanlılarda, Devlet'in mutlak güç kabul edildiğini ve kişisel hiçbir hakkın bunun karşısında duramayacağını hatırlarsak, alçak gönüllüsü de dâhil olmak üzere, siyasî haklara sahip olmanın yani yönetime katılmanın her bir insan için ne kadar büyük yararı olduğunu anlarız. İnsan, sadece sınırsız gücü olan kolektif egemenliğin etkili bir üyesi olursa bir şey olabilirdi. Güvenliği ve saygınlığı buna bağlıydı. İnsan, siyasî hakları, gerçek özgürlüğe sahip olmak için değil, ama en azından onun yerini tutabilecek bir özgürlüğü edinmek için istiyordu.

11. BÖLÜM
DEMOKRATİK YÖNETİMİN KURALLARI
ATİNA DEMOKRASİSİ ÖRNEĞİ

Eski rejimlerden devrimlerin gelişmeleri izlemesi nedeniyle uzaklaşıldı, dolayısıyla da insanların yönetilmesi daha da zorlaştı. Daha titiz kurallar, çok sayıda ve daha hassas çarklar gerekliydi. Mevcut durumu Atina yönetimi örneğiyle anlamaya çalışalım.

Atina'nın çok sayıda yüksek görevlisi vardı. İlk olarak, önceki dönemlerin yüksek görevlileri korundu. Yıla adını veren arhont, ev tapınmalarının sürekliliğini gözetiyordu. Kral kurban törenlerini icra ediyordu. Ordu komutanlığı görevini icra eden *polemarkhos* aynı zamanda yabancıların yargılanması işine de bakıyordu. Adaleti sağlamakla görevli olan altı *thesmothetes*, gerçekte jürilere başkanlık yapıyorlardı; kehânetlere başvuran ve birkaç kurban veren on *yüksek görevli* vardı. Törenlerde arhonta ve krala eşlik eden *yüksek görevli* vardı. Diyonisos bayramlarının hazırlanmasıyla görevli olan ve dört yıl görev yapan on *athlothe-*

tes bulunuyordu. Ve nihayet, halk ocağının bakımını ve kutsal yemeklerin devamlılığını gözetmek için sürekli toplanan ve bir tür site başkanlığı görevini icra eden elli kişi bulunuyordu. Bu çizelge bize, Atina'nın eski zamanların geleneklerine sâdık kaldığını gösteriyor; çok sayıdaki devrimler henüz kurulu düzene hurafelere dayanan mevcut saygıya son darbeyi indirememişti. Hiç kimse, eski yurttaşlık dininin eski biçimlerini kesip atmaya cesaret edemiyordu; demokrasi soyluların getirdiği tapınmaya devam ediyordu.

Sonra, rahip olmayan ve sitenin maddî çıkarlarını gözeten ve özellikle demokrasi sürecinde tanımlanan yüksek görevliler geliyordu. Önce, savaş ve siyaset işleriyle uğraşan on *stratèges*; sonra kentin korunması ve polislik görevini yürüten on *astynomes*; kentin ve Pire kentinin pazarını ve hububat fiyatlarını denetleyen on *agoranomes*; buğday satışlarını gözeten *sitophylaques*lar; ağırlık ve ölçüleri denetleyen on beş *metronomes*; hazinenin on koruyucusu; on tahsildar; yargıç kararlarını yerine getirmekle görevli *onze*lar geliyordu. Adı geçen yüksek görevlilerin çoğunun, her tribü ve idarî yerleşimde de aynı sayıda olduklarını da ekleyelim. Attika'da, en küçük topluluğun bile arhontu, rahibi, sekreteri, tahsildarı, askerî şefi vardı. Kentte ya da kırda her adımda bir yüksek görevliye rastlamadan yürümek zordu.

Söz konusu görevler yıllıktı; sonuçta, hemen hemen herkes sırası geldiğinde bu görevlerden birini üstlenirdi. Yüksek görevli-rahip kurayla belirlenirdi. Sadece, kamu düzeni görevi yapan yüksek görevliler halk tarafından seçilirdi. Bununla birlikte, kurayla seçim ya da genel seçimlerdeki yersiz arzulara karşı önlem alınırdı: Yeni seçilen kişi, ya Senato ya görevi sona eren yüksek görevliler ya da Areopage[1] önünde sınavdan geçerdi. Yetenek ya da kâbiliyet sınavları için değil de, daha çok kişinin ve ailesinin iffeti hakkında bir anket yapılırdı; ayrıca her yüksek görevlinin bir toprak varlığı olması istenirdi.

Meslektaşları tarafından bir yıllığına seçilen, sorumlu ve görevden alınabilir yüksek görevlilerin pek fazla saygınlıkları ve otoriteleri olmadıkları görülür. Bununla birlikte, bu görevlilere saygı gösterildiği ve itaat edildiğinden emin olmak için Thukydides ve Ksenefon'u okumak yeterlidir. Eskilerin karakterinde ve hattâ Atinalıların karakterinde her-

[1] Atina'da toplanan kurullardan birinin adı. –*ç.n.*

hangi bir disiplin türüne kolayca boyun eğildiği anlaşılmaktadır. Boyun eğme, belki de dinsel yönetimin kazandırdığı itaat alışkanlıklarının bir sonucudur. Devlete ve devletin değişik düzeylerdeki temsilcilerine saygı göstermeye alışmışlardır. Seçilmiş bir yüksek görevliyi küçümsemek akıllarına gelmezdi; oylama, otoritenin en aziz kaynaklarından biri olarak ün salmıştı.

Yasaları uygulatmaktan başka görevleri olmayan yüksek görevlilerden başka bir de Senato vardı. Senato müzakere yapan bir organdı, bir tür Danıştaydı; dava açmaz, yasa yapmaz ve egemenlik ifa etmezdi. Her yıl yenilenmesinde de bir sakınca görülmezdi; çünkü üyelerinden ne üstün bir idrak ne de deneyim beklenirdi. Tribünlerin elli şefinin bir araya gelmesiyle oluşur, kutsal görevler herkes tarafından sırasıyla yerine getirilir ve kentin dinsel ya da siyasî çıkarlarıyla ilgili olarak bütün bir yıl boyunca müzakere ederlerdi. Muhtemelen Senato, şeflerin (*pyrtanes*), yani ocağın yıllık rahiplerinin toplantısı sırasında, kura yoluyla atanıyorlardı. Kuranın ardından, her kişinin bir sınava tâbi tutulduğu ve yeterince saygıdeğer kabul edilmiyorsa Senatodan uzaklaştırıldığı doğrudur.[100]

Senatonun altında, halk meclisi vardır. Gerçek egemenlik bu meclistedir. Ama sağlam kurulmuş krallıklardaki hükümdarlar, kendi yersiz arzularına ve hatâlarına karşı nasıl önlemler alıyorsa, demokrasinin de bağlı olduğu değişmez kuralları vardı.

Meclis, site başkanları ya da ordu komutanları tarafından toplantıya çağrılırdı. Din tarafından kutsandığı kabul edilen bir alanda toplanılırdı; rahipler sabahtan itibaren Pnyx'in[1] etrafında dolaşırlar, kurban sunarlar ve tanrılardan korunma talep ederler. Halk taştan yapılmış sıralara otururdu. Site başkanları yüksek bir seki üzerinde konumlanır ve önlerinde de meclise başkanlık yapan (ve aynı zamanda oylama işlerini denetleyen) *proedre*ler bulunurdu. Tribün yanında bir sunak yer alırdı ve zaten tribünün kendisi de bir tür sunak kabul edilirdi. Herkes yerini alıp oturduğunda, rahibin sesi duyulurdu: "Sessizlik lütfen, dinsel sessizlik! *derin sessizlik*; bu mecliste, her şeyin Atina'nın yararına iyi gitmesi ve yurttaşların mutluluğu için tanrılara ve tanrıçalara dua edin. (ve burada sitenin belli başlı tanrılarının adını söyler)". Sonra, halk ya da halk adı-

[100] Aeskhines, III, 2; Andocide, II, 19; I, 45-55.

[1] Atina'da, adını bulunduğu tepeden alan yarım daire şeklinde inşa edilmiş, 10.000 kişinin toplanabildiği bir yer. –*ç.n.*

na birisi cevap verir: "Siteyi korumaları için tanrılara yakarıyoruz. En bilge olanın düşüncesi üstün gelsin! Bize kötü öneriler sunacak, kararnameleri ve yasaları değiştirmeyi teklif edecek ya da düşmana sırlarımızı açıklayacak kişiye lânet olsun!".[101]

Sonra başkanın talimatı üzerine, haberci ya da öncü meclisin hangi konuda çalışacağını bildirir. Halka sunulan kararların daha önce Senato'da tartışılmış ve incelenmiş olması gerekir. Bugünkü dille söylersek, halk önayak olamaz. Senato bir kararname projesini halka sunar; halk, bunu reddedebilir ya da kabul edebilir, ama başka bir konuyu müzakere edemez.

Haberci kararname projesini okuduktan sonra, tartışma başlar. Haberci şöyle der: "Kim söz almak istiyor?". Hatipler yaş sırasına göre tribüne çıkar. Servet ya da meslek ayrımı yapılmaksızın, ama siyasî haklara sahip olduğunu, devlete borcu olmadığını, göreneklerinin temiz olduğunu, yasal bir evlilik yaptığını, Attika'da toprağa sahip olduğunu, akrabalarına karşı tüm görevleri yerine getirdiğini, çağrıldığı askerî seferlerin hepsine katıldığını ve hiçbir savaşta kalkanını terk etmediğini kanıtlamak koşuluyla, herkes söz alabilirdi.[102]

Hitabet için alınan tüm önlemler tamamlandıktan sonra, halk kendini hitabete bırakır. Thukydides'in dediği gibi, Atinalılar sözün eyleme zarar vereceğine inanmıyorlardı. Aksine, aydınlatılmak ihtiyacı hissediyorlardı. Önceki rejimde olduğu gibi, siyaset artık bir gelenek ve inancın icra edilmesi değildi. Düşünmek ve nedenleri tartmak gerekiyordu. Tartışma gerekliydi; çünkü her soru az çok bilinmezliği içeriyordu ve sadece söz gerçeği açığa çıkarabilirdi. Atina halkı, önüne gelen işlerin kendisine olumlu ve olumsuz, ama bütün farklı yönleriyle sunulmasını ve her şeyi açıkça görmeyi istiyordu. Kendisine seslenen hatiplere bağlılık gösteriyordu; tribünde yaptıkları her söylev için onları parayla ödüllendirmek istiyordu.[103] Hattâ daha da iyisini yapıyordu: Onları dinliyordu. Çünkü hareketli ve gürültücü bir kalabalık tasavvur edilmemelidir. Halkın davranışı tam da bunun aksidir; şair, halkın hareketsiz ve ağzı

[101] Aeskhines, I, 23; III, 4. Dinarque, II, 14. Demosthenes, in Aristoteles., 97. Aristofanes, Acharn., 43, 44 ve Schol; Thermoph, 295-310.

[102] Aeskhines, I, 27-33. Dinarque, I, 71.

[103] Aristofanes'ın söylemek istediği budur. Guêpes, 711 (689); bknz. Scholiaste.

açık bir halde taş koltuklarında oturduklarını söyler.[104] Halk toplantılarını, tarihçiler ve hatiplerin anlatımlarından bilebiliyoruz; bir hatibin konuşmasının kesildiğini görmüyoruz; Perikles, Kleon, Aeskhines ya da Demosthenes olsun, halk çok dikkatlidir; ister pohpohlansın ister sertçe azarlansın, dinler. Birbirine en zıt görüşlerin açıklanmasını sabırla ve hayran kalınacak şekilde dinler. Ne bağırır, ne yuh çeker. Hatip, ne derse desin, engellenmeksizin konuşmasını her zaman sonlandırır.

Sparta'da hitabet bilinmez. Çünkü yönetim biçimleri aynı değildir. Aristokrasi hâlâ yönetmektedir ve her konunun olumlu ya da olumsuz yönlerinin uzun süre tartışılmasını engelleyen sabit gelenekler vardır. Atina'da halk bilgi sahibi olur; karşıtlıklarla dolu bir tartışma sonrası karar verir. İkna olduğunda ya da ikna edildiğine inandığında eyleme geçer. Genel oylamayı harekete geçirmek için söz gerekir; hitabet demokratik yönetimin moral gücüdür. Hatiplere *demagog* yani sitenin sürücüleri adı verilir; gerçekten, siteyi harekete geçiren ve tüm kararlarını belirleyen bu kişilerdir.

Bir hatibin varolan yasalara aykırı bir öneri sunduğunda ne yapılacağı da öngörülmüştür. Atina'da yasa muhafızları adı verilen özel yüksek görevliler vardı. Sayıları yedi olan bu görevliler, yüksek koltuklarda oturarak meclisi gözetler ve halkın da üzerinde olan yasayı temsil ederler. Bir yasaya saldırıldığında, hatibin konuşmasını keserler ve meclisin hemen dağılmasını emrederlerdi. Halk oylama hakkını kullanmadan dağıtılırdı.[105]

Gerçekte pek uygulanmayan, ama halka iyi öğütler vermediğine ikna olunmuş her hatibi cezalandıran bir yasa da vardı. Bir diğer yasa ise, mevcut yasalara karşı üç kez karar sunan bir hatibin tribüne çıkmasını yasaklıyordu.[106]

Atina, demokrasinin yasalara saygı ile ayakta kalacağını çok iyi biliyordu. Yasalara yararlı olacak değişiklikleri araştırma özeni sadece thesmothenes'e [*altı arhontlar*] aitti. Önerileri Senatoya sunulurdu ve Senato sunulan önerileri yasaya dönüştürme değil ama geri çevirme hakkına sahipti. Öneriler onaylandığında, Senato meclisi çağırır ve ar-

[104] Aristofanes, Chevaliers, 1119.
[105] Pollux, VIII, 94. Philochore, Fragm., coll. Didot, s. 407.
[106] Athénée, X, 73. Pollux, VIII, 52.

hontların projesi hakkında bilgi verirdi. Ama halk, bu işi hemen sona erdirmezdi; tartışmayı başka bir güne bırakır ve bu arada beş hatip seçerdi. Bunların görevi de eski yasayı savunmak ve önerilen yeniliğin sakıncalarını ortaya çıkarmaktı. Halk, günde yeniden toplanırdı, önce eski yasaları savunmakla görevlendirilen beş hatibi dinler, sonra da yeni yasayı savunanları dinlerdi. Halk her zaman olduğu gibi konuşmalar biter bitmez bir karara varmazdı. Sadece yargıçlık görevi yürütmüş olan çok sayıda insandan oluşan özel bir kurulun atamasını yapardı. Bu kurul, yasayı yeniden ele alır, hatipleri yeniden dinler, tartışır ve müzakere ederdi. Önerilen yasa geri çevrilmişse, karar kesindi. Yasa onaylanırsa, halk yeniden toplanır ve bu üçüncü toplantıda oyunu kullanır ve öneri oylamadan sonra yasalaşırdı.[107]

Bu kadar ihtiyata karşın, yersiz ya da uğursuz bir öneri de kabul edilebilirdi. Ama yeni yasa, ebediyen yasayı önerenin ve yapanın adını taşıdığından, bu kişi daha sonra mahkemeye verilebilir ve cezalandırılabilirdi. Gerçek egemen olan halk, bu konuda kusursuzdu; ama her hatip verdiği öneriden sorumluydu.[108]

Demokrasinin itaat ettiği kurallar bunlardı. Buradan, hiç hatâ yapılmadığı sonucu da çıkarılmamalıdır. Krallık, Aristokrasi, demokrasi; yönetim biçimi ne olursa olsun, kimi kez aklın yönettiği günler, kimi kez de tutkunun yönettiği günler vardır. Hiçbir anayasa, insan doğasının zayıflıklarını ve kötülüklerini ortadan kaldıramamıştır. Kurallar ne kadar titizse, toplum da bizatihi kendi yönetimini su götürmez biçimde güç ve tehlikelerle dolu olmakla suçlar. Demokrasi, ihtiyatlı davranma sayesinde devam edebilirdi.

Bu demokrasinin insanlardan talep ettiği işleyiş biçimi şaşırtıcıdır. Yönetimin gayet zahmetli bir işleyiş biçimi söz konusuydu. Bir Atinalının günlük yaşamını nasıl geçirdiğini görmek meseleyi daha anlaşılır hale getirecektir. Bir gün, kantonunun meclisine çağrılır ve bu küçük birliğin dinsel ya da siyasî çıkarlarıyla ilgili müzakerede bulunur. Bir başka gün, tribüsünün meclisine çağrılır; bir dinsel bayramın düzenlenmesi, harcamaların incelenmesi ya da kararname yapılması, şeflerin ya da yargıçların atanması söz konusudur. Düzenli olarak, ayda üç kez, ge-

[107] Aeskhines, in *Ctesiph.*, 38. Demosthenes, in *Timocr*; in Léptin. Andocide, I, 83.
[108] Thukydides, III, 43. Demosthenes, in Timocratem.

nel halk meclisine katılmak zorundadır; katılmama hakkı yoktur. Ama oturum uzundur; sadece oy kullanmak için gitmez; sabah gelir ve hatipleri dinlemek için geç saatlere kadar kalır. Oy kullanabilmek için oturumun açılışında bulunmalı ve tüm konuşmaları dinlemelidir. Oylama en ciddî işlerden biridir; kimi kez siyasî ve askerî şefleri atamak, yani bir yıl boyunca çıkarını ve yaşamını emanet edeceği kişilerin atanmasında bulunmak söz konusudur; kimi kez düzenlenecek bir vergi ya da değiştirilecek bir yasa söz konusudur; kimi kez de kanını ya da çocuğunun kanını dökeceği bir savaş için oy kullanır. Kişisel çıkarlar, Devlet'in çıkarlarıyla ayrılmayacak şekilde birleşmiştir. İnsan bu görevlere ne kayıtsız kalabilir ne de onları hafife alabilir. Yanılırsa, cezasını çekeceğini bilir ve kullandığı her oyda, servetini ve yaşamını yükümlülük altına soktuğunu bilir. Talihsiz Sicilya seferine karar verildiği gün, yurttaş hazır değildi ve henüz kendi ailesinden birinin sefere katılacağını bilmiyordu, böyle bir savaşın sunduğu olanakları ve tehlikeleri değerlendirmek için yeterince dikkatli davranamamıştı. Düşünmek ve aydınlanmak önemliydi. Çünkü her yurttaş için, yurdun başarısızlığı bizatihi kişisel saygınlığının, güvenliğinin ve zenginliğinin azalması demekti.

Yurttaşın görevi sadece oylama ile sınırlı değildi. Sırası geldiğinde, kanton ya da tribüsünde yüksek görevli olmak zorundaydı. Ortalama olarak, iki yılda bir[109] mahkeme üyesi, jüri üyesi (*heliaste*) oluyordu. O yılını mahkemelerde geçiriyor, savunmaları dinliyor ve yasaları uyguluyordu. Yaşamı boyunca Senato'ya iki kez çağrılmayan yurttaş yoktu; bir yıl boyunca sabahtan akşama kadar toplantılara katılır, yüksek görevlilerin ifadelerini kabul eder, hesaplarına bakar, yabancı elçilere cevap verir, Atina'nın elçilerinin talimatlarını yazar, halka sunulacak tüm işleri inceler ve kararnameleri hazırlardı. Nihayet, eğer kura ya da oylama ile seçilirse, sitenin yüksek görevlisi, arhontu, ordu komutanı, kent korucusu olabilirdi. Demokratik bir Devlet'in yurttaşı olmak bir insanın tüm yaşamını meşgul edecek kadar yoğun işleri yüklenmek anlamına geliyordu. Kişisel işler ve ev yaşamı için pek zaman kalmıyordu. Aristoteles'in de dediği gibi, yaşamak için çalışmak zorunda olan insan yurttaş olamazdı. Demokrasinin gerekleri bunlardı. Yurttaş bu-

[109] 14. 000 yurttaş içinde, 5000 mahkeme üyesi, jüri vardı; yurttaş sayısından belki de *araştırmacı* tarafından uzaklaştırılan 3-4000 kişiyi de çıkarmak gerekir.

günkü memurlar gibi, her şeyini Devlet'e adamak zorundaydı. Savaşta kanını ona veriyordu, barışta da zamanını. Kamudaki görevlerini kendi işleriyle daha özenli uğraşmak bahanesiyle bir kenara bırakamazdı. Fakat sitenin yararına çalışmak amacıyla kendi işlerini daha çok ihmal etmek zorundaydı. İnsanlar, hayatlarını birbirlerini yönetmekle geçiriyorlardı. Demokrasi tüm yurttaşlarının bitip tükenmez çalışması şartıyla devamlılığını muhafaza edebilirdi. Şâyet gayret biraz yavaşlarsa [demokrasi de], kaybolmak ya da bozulup gitmek zorunda kalırdı.

12. BÖLÜM
ZENGİNLER ve FAKİRLER
DEMOKRASİ KAYBOLUYOR
HALKIN SEVDİĞİ TİRANLAR

İnsanlar, ilkeler ve hakları için giriştikleri ve bir dizi devrimle sonuçlanan mücadelede eşitliği tesis etmek yerine, kendi aralarındaki çıkar kavgalarına başladılar. Tabiî site tarihindeki bu yeni dönem, her yerde eş zamanlı başlamadı. Bazı sitelerde demokrasinin yerleşmesinin hemen ardından; kimilerinde ise, birkaç kuşak boyunca devam eden serinkanlı yönetimlerin ardından ortaya çıktı. Ama bütün siteler, er ya da geç bu acıklı mücadelelerin içine gömüldüler.

Eski rejimden uzaklaşmayla birlikte yeni bir yoksul sınıf doğdu. Eski rejimdeki bir insan, *soy*'a bağlıdır ve şâyet bir efendisi varsa, sefâleti hemen hemen anlaşılmazdı. Eski rejimdeki bir insan şefi tarafından beslenir; o da şefine itaat eder ve itaat karşılığında da ihtiyaçları karşılanırdı. Ama *soy*'u dağıtan devrimler, insan yaşamının mevcut koşullarını da değiştirdiler. Yanaşma bağlarından kurtulan insan, gelecek hayatındaki varoluşuna dair zorunlulukları ve güçlükleri fark etti. Hayat eskiye göre daha bağımsız bir hal almıştı, ama aynı zamanda da daha zahmetli olmuş ve rastlantılara tâbi hale gelmişti. İnsanlar artık hem kendi refahları, hem de zevk ve görevleri konusunda daha dikkatli davranıyorlardı. Biri etkinliği ya da talihiyle zenginleşmişti, diğeri yoksul kalmıştı. Zenginliğin yarattığı eşitsizlik, babaerkil ya da tribü düzeyinde kalmak istemeyen her toplum için kaçınılmazdı.

Demokrasi sefâleti yok etmedi; aksine daha da belirginleştirdi. Si-

yasî haklardaki eşitlik, mevcut koşullardaki eşitsizliği daha çok öne çıkardı.

Kendilerini barış içinde yaşamaya zorlayacak bir otoritenin yokluğu nedeniyle, zenginler ve yoksullar olarak ikiye ayrılan sınıflar, iktisadî ilkeler ve çalışma koşulları aracılığıyla iyi geçinmeye zorlandılar. Örneğin sınıflardan biri diğerine ihtiyaç duyduğunda, zenginin zenginleşmek için sadece yoksuldan emeğini talep etmesi ve yoksulun da geçim araçlarını kazanmak için zengine emeğini vermesi zorunlu hale geldi. Servetlerin eşitsizliği yolsuzluk ve iç savaşları doğurmadı, ama insan etkinliğini ve kavrayışını uyardı.

Sanayi ve ticaretten yoksun olan çoğu site, yoksullara bir miktar pay dağıtabilecek yani insanları sefâletle başbaşa bırakmamak için gereken kamusal zenginliği artırabilecek kaynaklardan mahrumdu. Ticaret yapılan yerlerde ise gümüşün aşırı pahalı olması nedeniyle tüm kazanç zenginlere kalıyordu; sanayinin olduğu yerlerde köleler çalışıyordu. Atinalı ve Romalı zenginin evlerinde bulunan, dokuma, oyma, silâh atölyelerinde çalışanların tamamının köle olduğunu biliyoruz. Yurttaşlara serbest meslekler bile kapalıdır. Hekim, hastaları efendisi yararına iyileştiren bir köledir. Banka[1] çalışanları, mimarlar, gemi yapımcıları, Devletin alt kademe memurları, kölelerden oluşuyordu. Kölelik, bütün topluma acı çektiren bir felâketti. Yurttaş iş bulamıyordu. Meşguliyeti olmadığından aylaklık yapıyordu. Sadece kölelerin çalışması nedeniyle, çalışmayı hor görüyordu. Böylece, iktisadî alışkanlıklar, ahlâkî hükümler aracılığıyla bir araya gelen tüm önyargılar, fakirin sefâletten çıkmasını ve namusluca yaşamasını engelliyordu. Zenginlik ve yoksulluğun oluşumu barış içinde bir arada yaşamaya uygun değildi.

Yoksullar haklarda eşitliğe sahipti. Ama günlük ıstırapları, servetlerin eşit olmasının daha tercih edilir bir durum olduğunu düşünmeye sevk etti. Oysa çok geçmeden sahip olduğu eşitliğin, henüz sahip olamadıklarını elde etmeye yarayabileceğini fark etti, çünkü kendisi oylamanın efendisiydi, dolayısıyla zenginliğin de efendisi olabilirdi.

Oy hakkıyla geçinmeye başladı. Mecliste bulunması için kendisine

[1] MÖ 6. yy. başlarından MÖ 5. yy. sonlarında sıradan sarrafların emanetçilikten (para hareketinin ve yoğun ticaretin merkezleri olan liman şehirlerinde) bankerlere dönüşmesiyle belirdi. *–y.n.*

ödeme yapılmasını istedi. Site bu türden harcamalara kaynak ayırabilecek kadar zengin değilse, o zaman yoksullar için başka kaynaklar devreye giriyordu. Oyunu satabilir, böylece geçinmesine yetecek kaynağı bulabilirdi, çünkü oylama işlemi çok sık yapılıyordu. Roma'da bu iş, düzenli olarak ve herkesin gözü önünde yapılıyordu; Atina'da, biraz daha dikkatlice yapılıyordu. Yoksul, mahkemeye giremediği Roma'da, tanıklık için ücret talep ediyordu; Atina'da ise yargıç olarak ücret talep ediyordu. Tüm bunlar yoksulu sefâletten kurtarmıyor, aksine giderek alçaltıyordu.

Bu türden geçici çözümler yeterli olmadığını gören yoksullar, daha etkili araçlar kullanmaya başladılar. Yoksullar, zenginliğe karşı düzenli bir savaş açtı. Bu savaş önce yasal kılıflar altında yapıldı; zenginlerin tüm kamusal harcamaları karşılaması istendi, vergilerle bunaltıldı, savaş gemileri (*trireme*) yapması istendi, halk için bayram düzenlemesi istendi. Sonra, yargı kararlarında cezalar artırıldı. En hafif suçlarda bile, mallara el konulmasına karar verildi. Zengin olduğu için kaç kişinin sürgüne gönderildiğini söyleyebilir miyiz? Sürgüne gönderilen kişinin malı hazineye kalırdı ve buradan da *triobole*[1] dönüştürülerek yoksullar arasında dağıtılırdı. Ama tüm bunlar yeterli değildi: Çünkü yoksulların sayısı her geçen gün artıyordu. Oy kullanma hakkını kullanan yoksulların, borçların silinmesi ya da mallara hızla el konulması kararı, genel bir alt üst oluşun meydana gelmesine neden oluyordu.

Önceki dönemlerde mülkiyet hakkına saygı duyulurdu. Çünkü temelde dinsel bir inanç vardı. Her bir miras malı, bir tapınmaya bağlıydı ve bir ailenin ev tanrılarından ayrılamaz olduğuna karar verilmiş olduğundan, bir insanın tarlasının elinden alınabileceğini hiç kimse düşünemezdi. Ama bu eski inançlar, devrimlerin bize işaret ettiği dönemde terk edildi ve mülkiyet dini kayboldu. Zenginliğin artık kutsal ve ihlâl edilemez bir alanı yoktu. Zenginlik, tanrıların değil, rastlantının lütfudur. Artık zenginliğe sahip olanın mallarını ele geçirme arzusunu taşıyoruz; ve bir zamanlar dinsizlik olarak görülen bu arzu meşru kabul edilmeye başlanmıştır. Mülkiyet hakkını onaylayan üstün bir ilke artık yoktur; herkes sadece kendi ihtiyaçlarını hisseder ve hakkını buna göre ölçer.

---

[1] Bir obole drahminin altıda biridir. –*ç.n.*

Özellikle Yunanlılarda, sitenin kudretinin sınırsız olduğunu, özgürlüğün bilinmediğini ve Devlet'in iradesi karşısında bireysel hakkın hiçbir şey ifade etmediğini söylemiştik. Ama artık oyların çoğunluğu zenginlerin mallarına el konulmasına karar verebilirdi, dolayısıyla Yunanlılar bu durumu ne bir yasadışılık ne de haksızlık olarak değerlendiriyorlardı. Devlet ne diyorsa yasa oydu. Bireysel özgürlük yokluğu, Yunanistan için bir felâket ve düzensizlik nedeni oldu. İnsan haklarına biraz daha fazla saygı gösteren Roma ise daha az acı çekti.

Plutark, bir isyandan sonra Megara'da borçların iptal edildiği kararı alındığını yazar. Ayrıca, sermayelerini kaybeden alacaklıların daha önce ödenmiş faizleri de geri ödemeleri istenir.[110]

"Diğer kentlerde olduğu gibi, Megara'da da iktidarı ele geçiren halk partisi, birkaç zengin ailenin mallarına el konulacağını açıklar. Bu yola girdikten sonra durmak mümkün değildir. Her gün yeni bir kurban gerekir; sonunda, malları elinden alman ve sürgüne yollanan zenginlerin sayısı âdeta bir ordu oluşturulabilecek kadar çoğalır." diye yazar Aristoteles de.

412 yılında, "Sakız adası halkı rakiplerinden iki yüz kişiyi öldürür, yüz kişi sürgüne gönderilir, sürgün edilenlerin evler ve tarlaları paylaşılır."[111]

Siraküza halkının, Dionisos'un tiranlığından kurtulduktan sonra topladığı mecliste yaptığı ilk iş, toprakların dağıtımına karar vermek olur.[112]

Yunan tarihinin bu döneminde rastlanan iç savaşlarda, bir tarafta zenginler, öteki tarafta yoksullar yer almaktadır. Yoksullar zenginliği ele geçirmek, zenginler de mevcut hali korumak ya da kaybettiklerini tekrar ele geçirmek istemektedirler. Bir Yunan tarihçisine göre "tüm iç savaşlarda söz konusu olan, servetlerin el değiştirmesidir".[113] Her demagog, Kioslu Molpagoras gibi yapar[114]: Parası olanlar kalabalığa teslim edilir, kimileri öldürülür, öldürülmeyenler de sürgüne gönderilir ve malları yoksullar arasında dağıtılırdı. Messana'da halk partisi iktidarı alınca, zenginleri sürgüne gönderdi ve topraklarını paylaştırdı.

---

[110] Plutarkhos, Quest. Grecq., 18.
[111] Thukydides, VIII, 21.
[112] Plutarkhos, Dion, 37, 48.
[113] Polybeus, XV, 21.
[114] Polybeus, VII, 10.

Eskilerin aksine, yeni üst sınıflar yoksulların sefâlet ve çürümeden onurlu şekilde kurtulmalarını sağlamak amacıyla çalışmaya yönlendirilmesini sağlayacak kavrayış ve beceriye sahip olamadılar. Bazı yürekli insanlar yoksullar için girişimlerde bulundu, ama başaramadı. Sonuçta, siteler iki devrim arasında salınıp durur; devrimlerden biri zenginleri soyar, başka bir devrim zenginlerin servetini geri verir. Bu durum, Peleponesos savaşlarından Romalıların Yunanistan'ı fethine kadar sürer gider.

Sitelerdeki zenginler ve yoksullar, aslında yan yana yaşayan iki düşmandı. Birinin gözü zenginlikte, diğerinin gözü ise kendi zenginliğine dikilen gözlerdeydi. Zenginler ve yoksullar arasında hiçbir ilişki yoktu, hattâ ne hizmet ne de çalışma ilişkisi kurulabilmişti. Yoksul, zenginliği sadece zenginin elindeki malları alarak elde edebilirdi. Zengin, malını ancak üstün bir beceri ya da zor aracılığıyla koruyabilirdi. Zengin ve yoksulun birbirlerine bakışı kinle doluydu. Her kentte çifte entrika söz konusuydu: Yoksullar aç gözlülük, zenginler de korku nedeniyle entrikalar çeviriyorlardı. Aristoteles, zenginlerin aralarında şöyle bir ant içtiklerini yazar: "Halkın düşmanı olacağıma yemin ederim. Ve onlara elimden gelen her kötülüğü yapacağım".[115]

Hangi tarafın daha fazla zalimlik yaptığı ve suç işlediğini söylemek zordur. Kalplerdeki kin, her türden insanlık duygusunu köreltiyordu. "Miletos'da zenginler ve yoksullar arasında bir savaş oldu. Savaşı yoksullar kazanınca zenginler kentten kaçtılar. Sonra, zenginleri boğazlamadıkları için pişman olan yoksullar, rakiplerinin çocuklarını ahırlarda toplar, sığırların ayakları altında öldürürler. Bir süre sonra kente dönen zenginler, efendiliklerini yeniden kurarlar. Bu kez sıra zenginlerdedir, yoksulların çocuklarının bedenlerini yanıcı bir madde sürer ve çocukları canlı canlı yakarlar'.[116]

---

[115] Aristoteles, Pol., VIII, 7, 19 (V, 7). Plutarkhos, Lysandre, 19.

[116] Pontuslu Heraklides, Athénée içinde, XII, 26. Atina demokrasisinin Yunanistan'daki bu aşırılıklar ve alt üst oluşlar örneğiyle suçlanması gelenektir. Aksine Atina, bizim bildiğimiz, zenginler ve fakirler arasında bu korkunç savaşı yaşamayan tek sitedir. Bu akıllı ve bilge halk, devrimler başladığında, toplumu kurtaracak tek şeyin çalışma olacağı bir döneme doğru gidildiğini hemen anlamıştı. Dolayısıyla çalışmayı teşvik etti ve saygın hale getirdi. Solon işi olmayan her insanın siyasî haklardan yoksun olmasını istemişti. Perikles, inşa ettiği binalara hiçbir kö-

Peki demokrasiye ne olur? Bu aşırılıkların ve cinayetlerin sorumlusu demokrasi değildir; ama ilk yara alan da odur. Artık hiçbir kural yoktur; oysa demokrasi en sıkı ve en iyi gözetilen kurallar içinde yaşayabilir. Artık gerçek yönetimler görülmez ve iktidarda hizipler vardır. Yüksek görevliler otoriteyi, barış ve yasa lehine icra etmiyor, bağlı oldukları partinin çıkarı ve aç gözlülüğüne hizmet ediyordu. Komutanlığın ne yasal unvanı ne de kutsal bir özelliği kalmıştı; itaat rızaya değil, hep zora dayanıyordu, dolayısıyla da öç alma daima kapıda bekliyordu. Platon'un dediği gibi, site bir kısmının efendi, bir kısmının da köle olduğu bir insan topluluğundan başka bir şey değildi. Yönetim, zenginler iktidarda olduğunda Aristokratik özellikler gösteriyor, yoksullar iktidara geçtiğinde ise demokratik bir görüntü alıyordu. Ama gerçekte, artık demokrasi yoktu.

Demokrasi, maddî ihtiyaçlar ve çıkarların ortaya çıkmasıyla birlikte bozularak yolsuzluğa bulaştı. Demokrasi, iktidarı zenginlerin almasıyla şiddetli bir oligarşiye, yoksulların iktidarı almasıyla da tiranlığa dönüşmüştü. Roma hariç olmak üzere beşinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar tüm Yunanistan ve İtalya sitelerinde tehlike altında kalan cumhuriyetçi biçimlerin bir parti için iğrenç durum halini aldığını görebiliyoruz. Cumhuriyetçi biçimleri açıkça yıkmak isteyenlerle korumak isteyenleri ayırt edebiliyoruz. Daha bilgili ve gururlu zenginler, cumhuriyetçi rejime sâdık kalmışlardır, ama siyasî hakların aynı önemi taşımadığı yoksullar ise şef olarak tiranları seçmişlerdir. Sayısız iç savaştan sonra kazandıkları zaferlerin bir işe yaramadığını, rakip partinin iktidarı daima geri aldığını, birçok el koyma ve geri verme denemelerine rağmen mücadelenin daima yeniden başladığını gören yoksullar, gelecekteki zaferlerden fayda sağlamak amacıyla rakip partiyi de ebediyen bastıracak ve de çıkarlarına uygun olan bir krallık rejimi tasavvur ettiler. Böylece, zorbaları, tiranları yarattılar. Partiler bu ândan itibaren isimlerini değiştirdiler: Artık Aristokrat ya da demokrat yoktu;

---

le elinin değmemesini istemiş ve bu inşaatın yapılmasını özgür insanlara vermişti. Mülkiyet o kadar bölünmüştü ki, beşinci yüzyıl sonunda yapılan bir sayım Attika'da 10.000 den fazla mülk (arazi) sahibi olduğunu göstermişti. Diğer sitelere göre daha iyi bir iktisadî rejim altına yaşayan Atina Yunanistan'ın geri kalan kısmına göre fazla şiddet yaşamamıştı. Fakir ve zenginlerin kavgaları daha sakin oldu ve aynı düzensizliklerle sonuçlanmadı.

özgürlük ya da tiranlık için mücadele edildi. Bu iki sözcük altında savaşanlar yine zenginler ve yoksullardı. Özgürlük, zenginlerin iktidarda olduğu bir yönetimi ifade ediyor ve servetlerini savunuyordu; tiranlık ise tamamen tersini ifade ediyordu.

Yunanistan ve İtalya tarihindeki bu olay neredeyse istisnası olmayan genel bir vakadır. Tiranlar halk partisinden çıkarlar, düşmanları ise Aristokrat partidir. Aristoteles'in dediği gibi "tiranın görevi halkı zenginlere karşı korumaktır; önce demagog olarak işe başlar, ama özü Aristokrasiyle mücadele etmektir". "Tiranlığa ulaşmanın yolu, kalabalığın güvenini sağlamaktır. Yoksulların güveni, kendini zenginlerin düşmanı olarak ilân ederek kazanılır. Atina'da Pisistratos, Megara'da Theagenes ve Siraküza'da Dionisos böyle yapmıştı".[117]

Tiranlar, zenginlere karşı daima savaş açmıştır. Megara'da Theagenes kırda gördüğü zenginlerin hayvanlarını yakalar ve boğazlar. Cumea'da Aristodemes borçları iptal eder ve yoksullara vermek için zenginlerin topraklarına el koyar. Sikyon'da Nikokles ve Argos'da Aristomakhes de böyle yapar. Yazarlar bütün bu tiranları acımasız zorbalar olarak sunarlar bizlere; hepsinin acımasızlığının doğal olması düşünülemez; ama yoksullara toprak ve para vermek zorunda kaldıkları bir zamanda âcil bir gereklilik nedeniyle tirana dönüşmüşlerdir. Tiranlar, kalabalığın aç gözlülüğünü doyurdukça ve ihtiraslarını besledikleri sürece iktidarda kalabilirlerdi.

Yunan sitelerinin tiranı, bugün için değerlendirildiğinde hakkında hiçbir şeyin fikir veremeyeceği bir karakterdir. Uyrukları arasında aracısız, bakanı olmadan yaşayan ve onları doğrudan cezalandıran bir insandır. Bir büyük Devlet'in hükümranı gibi yüksek bir konumda ve bağımsız biri değildir. Her insan gibi küçük ihtiraslara sahiptir: El koymanın yararlarına duyarlıdır; öfkeye ve kişisel öç alma arzusuna açıktır; korkar; çok yakınında düşmanları olduğunu ve bir tiran cezalandırıldığında halkın buna sevineceğini bilir; böyle bir insanın yönetim biçiminin nasıl olduğunu tahmin edebiliriz. Bir iki saygı değer istisna dışında, dördüncü ve üçüncü yüzyılda, tüm Yunan sitelerindeki tiranlar bir kalabalıktaki en kötü şeyleri pohpohlayarak, doğum, zenginlik ya da değer aracılığıyla üstün olan her şeyi şiddetle devirerek hüküm sürmüş-

[117] Aristoteles, pol., V, 8; VIII, 4, 5; V, 4.

lerdir. Güçleri sınırsızdır; kişisel haklar için büyük bir and içmemişlerse, Yunanlıların cumhuriyetçi yönetiminin nasıl kolaylıkla despotizme dönüştüğünü gösterirler. Eskiler Devlet'e böyle bir güç vermişlerdi ve bu sınırsız güç tiran tarafından ele geçirildiğinde insanların kendilerini koruyabilecek hiçbir güvenceleri kalmıyordu, o artık hayatlarının ve servetlerinin de efendisiydi.

13. BÖLÜM
SPARTA'NIN DEVRİMLERİ

Sparta'nın tam on yüzyıl boyunca devrim görmeyen bir hayat sürdüğüne inanmamak gerekir. Aksine, Thukydides bize Sparta'nın "başka hiçbir Yunan sitesinin görmediği geçimsizliklerle muzdarip olduğunu" söyler.[118] Bu iç kavgaların tarihini çok iyi bilmiyoruz; ama bu durum Sparta'yı yöneten kuralların gayet gizemli unsurlarla çevrili olmasından kaynaklanır.[119] Sparta tarihi diğer kentlerden çok farklı olabilir ve kenti sarsan sarsan mücadelelerin de çoğu saklanmış ve unutulmuş olabilir; ama elimizdeki veriler Sparta'nın bir dizi devrime maruz kalmadığını da göstermiyor.

Dorlar, Peleponesos'u işgâl ettiklerinde bunu halk birlikleri halinde yapmışlardı. Onları ülkelerinden çıkmak zorunda bırakan neden neydi? Yabancı bir halkın yurtlarını işgâl etmesi mi, içsel bir devrim mi? Bilmiyoruz. Kesin olan, Dor halkının yaşamının bu döneminde, eski *soy* eski rejiminin kaybolduğudur. Artık antik aile örgütlenmesine rastlanmaz; babaerkil rejimin izleri görülmez; ne dinsel soyluların ne de kalıtsal yanaşmaların izi; kralın altında eşit olan savaşçılar da yoktur. Toplumsal bir devrimin gerçekleşmiş olması muhtemeldir; ya Doride yolunda ya da bu halkı Sparta'ya getiren yolda. Dokuzuncu yüzyıldaki Dor toplumuyla aynı dönemin İyonya topluluğunu karşılaştırırsak, değişiklikler konusunda birincisi ikinciye göre çok ilerlemiştir. İyon ırkı, devrim yoluna çok geç girmiştir; ama bir kez girince daha hızlı yol aldığı da gerçektir.

---

[118] Thukydides, I. 18.
[119] Thukydides, V. 68.

Dorlar, Sparta'ya geldiklerinde, henüz tümüyle terk etmedikleri ve kimi kurumlarını korudukları *soy* düzeniyle yönetiliyorlardı: Örneğin, ağabeylik hakkı ve miras malının devredilemezliği korunuyordu. Varlığını koruyan bu kurumlar, Sparta toplumunda bir Aristokrasi yaratmakta gecikmediler.

O zamanın gelenekleri, Likurgos'un ortaya çıktığı dönemde Spartalılar arasında mücadele eden iki sınıf olduğunu göstermektedir. Alt sınıf için, krallığın tarafını tutma eğilimi vardı. Kral olmayan ama şef olarak Aristokrasinin başına geçen Likurgos, aynı ânda hem, krallığı zayıflatır hem de halk üzerinde tahakküm kurar.[120]

Hem eski hem de modern verilerin Sparta kurumlarına dair işaret ettiği bozulmayan mutluluk, eşitlik ve ortak yaşam üzerine kimi bilgiler bizi yanıltmamalıdır. Belki de Sparta dünyada var olan kentler içinde, Aristokrasinin en sert biçimlerle hüküm sürdüğü ve eşitliğin en az tanındığı kent olmuştur. Toprakların paylaşımından bile söz etmemek gerekir; çünkü toprak paylaşımı asla yapılmamıştır, kısmen yapılmış olsa bile devamlı olmadığı kesindir. Çünkü Aristoteles zamanında, "kimileri devasa malikânelere sahipken, diğerlerinin hemen hemen hiçbir şeyleri yoktu; tüm[121] Lakonya'da bin kadar mülk sahibi vardı".

Köleler (*helotes*) ve Lakonyalıları bir kenara bırakıp sadece Sparta toplumunu inceleyelim: Birbirinin üzerinde sınıfsal hiyerarşiyle karşılaşırız. Önce Neodamodeslar'ı görürüz, bunlar azat edilmiş eski kölelerdir;[122] sonra Epeunaktesler (kölelerle Spartalı kadınların birleşmesinden gelenler) gelir ve bunlar Spartalılar arasındaki savaşın yarattığı boşlukları doldurmak amacıyla şehre kabul edilmişlerdir.[123] Epeunakteslerin biraz üstünde Mothakeslar yer alır. Bunlar evin yanaşmalarına benzerler, efendileriyle yaşar ve maiyet alayına katılırlar, işleri ve bayramlarını paylaşır, efendinin yanında savaşırlar.[124] Sonra gayrı meşrular [*piçler*] gelir. Bunlar gerçek Spartalıların soyundan gelirler, ama din ve yasa nedeniyle ailelerinden uzaklaştırılmışlardır[125] En sonda bir sınıf daha yer alır ve bunlara alt sınıflar, *aşağı tabak-ayak takımı*

[120] Bkz, s: 307

[121] Aristoteles, Pol., II, 6, 10 ve 11.

[122] Myron de Priène, athénée içinde, VI.

[123] Theopompe, Athénée içinde, VI.

[124] Athénée, VI, 102. Plutarkhos, Cleom., 8. Elien, XII, 43.

[125] Aristoteles, pol., VIII, 6 (V, 6). Ksenefon, Hell., V, 3, 9.

denir.[126] Büyük bir ihtimalle, ailelerin mirastan yoksun bıraktığı küçük kardeşlerdir. Nihayet, tüm bunların üstünde, bir Aristokratlar sınıfı yer alır ve *Eşitler*, *soylular* adı verilen insanlardan oluşur. Yukarıda sıraladığımız bütün insanlardan daha üstte yer alan bu Aristokratlar, kendi aralarında gerçekten de eşittir. Bu sınıfın üyelerinin sayısını bilmiyoruz; sadece çok sınırlı olduğunu biliyoruz. Bir gün, düşmanlarından birisi bunları kent meydanında sayar ve 4000 kişi arasında sadece altmış kişi bulur.[127] Sitenin yönetiminde sadece bu eşitler bulunurlardı. "Bu sınıfın dışında olmak, siyasî birlik dışında olmak demektir" der Ksenefon.[128] Demosthenes ise eşitler sınıfına giren insan, sadece bu yolla "yönetimin efendilerinden biri olur" der.[129] "Onlara *Eşitler* [Egaux] denir, çünkü bir oligarşinin üyeleri arasında eşitlik hüküm sürmelidir" diye ekler.

Bu birliğin oluşumu hakkında açık bilgilere sahip değiliz. Seçim yoluyla geldikleri söylenir; ama seçmek hakkı halka değil, bizatihi birliğin kendisine aittir. Buraya kabul edilmek, Sparta'nın resmî dilinde söylendiği gibi *erdemin fiyatıdır*. Söz konusu *erdem*in vasıf olarak zenginliği mi, soyu mu, yeteneği mi, yaşı mı içerdiğini bilemiyoruz. Ama doğumun yeterli sayılmadığını görüyoruz, çünkü seçim vardı; para sevgisinin her şeyin önüne geçtiği ve her şeyin zenginlerin elinde bulunduğu bir kentte, seçimi belirleyenin daha çok zenginlik ölçütü olduğunu söyleyebiliriz.[130]

Her ne olursa olsun, sadece bu Eşitler yurttaş olabilirdi; meclisi sadece eşitler oluştururdu; Sparta'da *halk* denileni de Eşitler oluşturuyordu. Senatörler bu sınıfın içinden seçimle belirleniyor ve anayasa senatörlere büyük bir otorite veriyordu. Demosthenes "Senato'ya giren kişi, kalabalık için tiran olur"der.[131] Kralların basit üyeler olduğu bu Senato, Devleti Aristokratik birliğin bilinen usulüne göre yönetiyordu: Senato, kendi adına ve kendi içinden, otoriteyi kendi adına ve mutlak biçimde yürüten, görev süreleri yıllık dönemlerle belirlenen yüksek

[126] Ksenefon, Hellen., III, 3, 6.
[127] Ksenefon, Helleniq., III, 3, 5.
[128] Ksenefon, gouv. de Lacéd., 10.
[129] Demosthenes, in Leptin., 107.
[130] "*Bataklık çayırındaki para âşığı Sparta:*" Aristoteles zamanında bu Yunanistan'da bir atasözüdür; Zénobius, II, 24. Aristoteles, Polit., VIII, 6, 7 (V, 6).
[131] Demosthenes, in leptin., 107. Ksenefon, Spartalıların Anayasası, 10.

görevliler seçiyordu (*eforlar*). Sparta rejimi cumhuriyetçiydi: Hattâ demokrasinin bazı görünüşlerine de sahipti; rahip-krallar, yıllık görev yapan yüksek görevliler, müzakere eden bir Senato, halk meclisi. Ama bu halk, iki ya da üç yüz kişinin bir araya gelip toplanmasından başka bir şey değildi.

Sparta'da yönetim, Likurgos'dan ama özellikle sulh yargıçlığının kurulmasından beri böyleydi. Birkaç zenginden oluşan Aristokratlar, köleleri, Lakonyalıları ve Spartalıların çoğunluğunu demirden bir boyundurukla zaptediyorlardı. Aristokrasi gücü, kurnazlığı, ama ahlâkî yasalar söz konusu olduğunda eksik kalan titizliği ve tasasıyla, iktidarı beş yüzyıl boyunca elinde tuttu. Ama çok sayıda isyanı bastırırken sergiledikleri acımasızlık geride kin bıraktı.

Kölelerin komplosundan söz etmeyeceğiz, gayet becerikli davranarak kendi entrikalarını hafızalardan kazımayı bilen Spartalı yöneticilerin düzenlediği bütün teşebbüsleri bilmiyoruz. Bununla birlikte, tarihin silemediği birkaç birkaç komplodan söz edilebilir. Taranto'yu kuran sömürgecilerin yönetimi devirmek isteyenlerin Spartalıların ta kendileri olduğunu biliyoruz. Yunanlılar, Messenia savaşları sırasında şair Tyrteos'un yaptığı bir patavatsızlık sayesinde, bir partinin toprak paylaşımı amacıyla çevirdiği dolapları öğrenmiştir.

Sparta, [*yöneticilerin*] altsınıfları arasında yarattığı olağandışı bölünme nedeniyle korunabilmişti. Köleler, Lakonyalılarla anlaşamıyorlardı; yoksul ailelerin güçlü ailelere verdikleri çocuklarla azat edilmiş köleleri küçümsüyorlardı. Hiçbir ortak yönetim mümkün değildi, dolayısıyla da Aristokrasi askerî eğitimi ve üyeleri arasındaki sıkı birlik sayesinde, mevcut düşman sınıfların her birine kafa tutacak kadar güçlü kalabilmeyi başarıyordu.

Krallar, hiçbir sınıfın gerçekleştirmediğini gerçekleştirdiler. Aristokrasinin kendilerini tuttuğu sefil durumdan kurtulmayı arzu eden herkesin, alt sınıftan insanların desteğini aradı. Yunan-Pers savaşları sırasında, oligarşiyi deviren Pausinias, hem krallığı hem de alt sınıfları yeniden oluşturma projesine girişti. Spartalılar, Pers kralıyla ilişki kurmakla suçladıkları Pausinias'u öldürdü; ama esas suçu köleleri (*helotes*) azat etme düşüncesiydi.[132] Tarih bize, Sulh yargıçları (*eforlar*) tarafından

[132] Aristoteles, Pol., VIII, 1 (V, 1). Thukydides, I, 132.

tahmin edilebilir nedenlerle mahkûm edilerek sürgüne gönderilen çok sayıda kralın varlığı gösterilebilir; hattâ Aristoteles, "Sparta kralları, sulh yargıçlarına ve Senato'ya kafa tutmak için demagog oluyorlardı" diye yazmıştır.[133]

397'de düzenlenen bir tertip, oligarşik yönetimi az kalsın devirmeyi başarıyordu. Darbecilerin şefi, eşitler sınıfına dâhil olmayan Cinadon'du. Cinadon, komploya katılmasını istediği kişiyi kent meydanına götürerek aralarında kralların, sulh yargıçlarının, senatörlerin bulunduğu tam yurttaşları saymasını istiyordu, sayma işlemi sonunda yaklaşık yetmiş sayısına ulaşılıyordu. Cinadon bu kişiye şunları söylüyordu: "Bu insanlar düşmanlarımızdır; aksine dört bini bulan sayılarıyla kent meydanını dolduranlar ise müttefiklerimizdir". Sonra da "Kırsal alanda bir Spartalı ile karşılaşırsan, onu bir düşman ve efendi olarak gör; diğerleri ise dostlarındır" diye ekliyordu. Bu kez aralarında kölelerin, Lakonyalılar'ın, yoksul aile çocuklarının *aşağı tabakanın* olduğu Cinadon'un suç ortakları olan bütün insanlar birleşmişlerdir; bir tarihçinin dediğine göre "çünkü bu insanlar efendilerine karşı öylesine kin besliyorlardı ki, aralarında onları çiğ çiğ yemek istemeyen bir kişi bile yoktu". Fakat Sparta yönetimi desteklenmeye devam ediyordu: Sparta yönetimi için sır yoktu. Sulh yargıçları kurbanların iç organlarını inceleyerek yönetim aleyhinde bir tertip düzenlendiğini ileri sürerler. Darbecilere harekete geçme fırsatı tanınmaz. Yakalanır ve gizlice öldürülürler. Oligarşi bir kez daha kurtulur.[134]

Eşitsizlik mevcut lehine giderek genişliyordu. Peleponesos savaşları ve Asya'ya seferleri Sparta'ya bol miktarda para getirdiyse de; eşitsiz dağıtılan para zenginleri daha da zenginleştirdi. Aynı zamanda, küçük mülkiyet kayboldu. Aristoteles'in zamanında sayıları bini bulan mülk sahipleri, yüz yıl sonra ancak yüz kadar kalmışlardı.[135] Toprak birkaç kişinin elindeydi, yoksullara iş imkânı için gereken sanayi ve ticaret yoktu. Zenginler geniş malikânelerinde köleler çalıştırıyorlardı. Bir tarafta, her şeye sahip birkaç insan, diğer tarafta hiçbir şeyi olmayan sayısız insan vardı. Plutark, bize Agis ve Kleomenes'in hayatlarından örneklerle Sparta toplumunun resmini çizer; her şeyin üstünde

[133] Aristoteles, Pol., II, 6, 14.
[134] Ksenefon, Hellenika, III, 3.
[135] Plutarkhos, Agis, 5.

bulunan zenginlik hırsı dizginsizdi, servetlerini alabildiğine çoğaltma arzusuyla şatafat içinde ve zenginliğin vurdumduymazlığıyla yaşayan birkaç kişinin dışında kalan; sefil, yoksul, sitede hiçbir değeri olmayan, siyasî haklardan yoksun ve zenginlere karşı kinle dolu ayak takımının yarattığı mevcut toplumsal durum, bir devrimin arzulanmasını zorunlu kılıyordu.

Bu koşullarda bir devrim gerekiyordu ve nihayet uzun bir zamandır baskı altına alınarak sindirilen demokrasi, kendi alanını mümkün olan en geniş sınırlarına kadar genişleten oligarşinin engellerini yıkmayı başarır. Demokrasinin uzun bir baskı döneminin ardından sadece siyasî reformlarla yetinmeyeceği tahmin edilebilir. Demokrasi ilk adımlarını toplumsal reformlarla atmıştır.

Doğuştan Spartalı olan az sayıdaki (sayıları değişik sınıfları da dâhil edersek sadece yedi yüz) kişi ve karakterin çöküntüsü de gösterecektir ki, mevcut durum karşısındaki değişiklik işareti alt sınıflardan gelmez. Bir kraldan gelir. Agis, bu kaçınılmaz devrimi yasal yollarla gerçekleştirmeye çalışacaktır: Yasal çabalar, devrim girişiminin zorluklarını daha da artırır. Agis, senatoya, yani zenginlerin ta kendisine borçların iptali ve toprakların paylaşılmasını içeren iki proje sunar. Tabiî, senatonun bu projeleri geri çevirmemesine şaşırmalıyız; belki de Agis projelerinin senatoda kabul edilmesi için tüm önlemleri almıştı. Ama bir kere oylama yapıldıktan sonra, yasaları uygulamak gerekir. Oysa bu reformların uygulanması o kadar zordur ki, en gözüpekler bile başarılı olamazlar. Sulh yargıçlarının direnişiyle durdurulan Agis, meşru alanı terk etmek zorunda kalır: Bu yargıçları görevden alır, otoritesini kullanarak başkalarını atar; sonra taraftarlarını silâhlandırarak bir yıl boyunca devam edecek olan terör rejimini uygular. Bu arada, borçların iptalini içeren yasayı uygulayarak, tüm alacak senetlerini kent meydanında yaktırır. Fakat toprakları dağıtmaya zamanı olmaz. Toprak dağıtımı konusunda tereddütlü mü davranmıştır, yapacağı işten korkmuş mudur ya da oligarşi ona karşı kurnazca suçlamalarda mı bulunmuştur, bilemiyoruz. Ama sonuçta halk, Agis'e itibar etmez olur. Sulh yargıçları Agis'i boğazlayarak öldürürler, Aristokratik yönetim geri gelir.

Kleomenes, Agis'in projelerini daha beceriklice ve fazla vesvese yapmadan ele alır. İlk önce sulh yargıçlarını katleder, krallar ve halk partisi için iğrenç olan bu görevi ilga eder ve zenginlere yasaklar. Bu dar-

benin ardından gelen devrimle birlikte, toprak paylaşımını ilân eder ve dört bin Lakonyalıya sitede yaşama hakkı verir. Agis de, Kleomenes de, yaptıklarını bir devrim olarak nitelemek yerine, eski yasa koyucu Likurgos adına dayanarak Sparta'yı yeniden antik geleneklerine kavuşturduklarını iddia ederler. Gerçekteyse Kleomenes'in anayasası Likurgos'unkinden çok farklıdır. Kral, gerçekten de mutlak bir efendidir; karşısında dengeleyici başka hiçbir otorite yoktur; çoğu Yunan kentindeki tiranlar gibi hüküm sürer. Toprak sahibi olmaktan memnuniyet duyan Sparta halkı, siyasî özgürlükler için pek tasalanmaz. Bu durum çok uzun sürmez. Kleomenes, Aratus'un bilge bir Aristokrasi ve özgürlük rejimi kurmaya çalıştığı aynı dönemde, bütün Peleponesos'a kendi demokratik rejimini yaymak ister. Sparta'da olduğu gibi borçların iptal edilmesini ve toprakların paylaşılmasını umut eden halk partisi bütün kentlerde Kleomenes adına harekete geçer. Alt sınıfların öngörülmeyen bu isyanı Aratus'u planlarını değiştirmeye zorlar. Aratus, Makedonya'ya güvenebileceğini düşünür, Makedonya kralı Antigone Donos, bu sırada, tiranlara ve halkçı partiye karşı mücadele politikası yürütmektedir. Bu politika, Makedonya kralını Peleponesos'a getirir. Antigone ve Akalar, Kleomenes'i Sellasie'de yenerler. Sparta demokrasisi bir kez daha yenilmiştir ve Makedonyalılar eski yönetimi tekrar kurarlar (MÖ 222).

Oligarşi birbirini destekler. Uzun dönemli karışıklıklar yaşanır; yılların birinde, halk partisi lehinde davranan üç sulh yargıcı, meslektaşlarından ikisini katlederler; sonraki yıl, beş yargıç oligarşi partisine katılırlar; halk silâhlara sarılır ve hepsini öldürür. Oligarşi kral istememektedir; halk ise istemektedir; bir kral atanır, ama atanan kral Sparta'da ilk kez kraliyet ailesi dışından seçilmiştir. Likurgos adlı bu kral, iki kez tahtan düşürülür; ilkinde halk tarafından alınır tahtı. Çünkü toprakları paylaştırmayı reddeder, ikincisinde ise Aristokrasi tarafından devrilir. Çünkü toprakları paylaştıracağı sanılır. Sonunun nasıl olduğu bilinmez; ama ardından, Sparta'da bir tiran görülür: Makhanidas. Bu da, halk partisinin üstün geldiğinin kanıtıdır.

Aka birliğinin başı olarak demokrat tiranlara karşı her yerde savaşan Philopemen, yendiği Makhanidas'ı öldürür. Sparta demokrasisi başka bir tiran bulur: Nabis. Nabis tüm özgür insanlara sitede yaşam hakkı tanır ve Lakonyalıları Spartalıların düzeyine yükseltir. Hattâ

köleleri (*helotes*) özgürleştirir. Yunan sitelerindeki tiranların geleneğine uyarak, zenginlere karşı yoksulların şefi olur; "zenginlerin, zenginlikleri nedeniyle diğerlerinin üstünde yer almasını yasaklar ya da onları öldürtür".

Lakonya'da uzun süredir görülmeyen bir düzen kuran Nabis, Sparta'yı, Arkadya'nın bir kısmını ve Elis'i, Messenia'ya bağlar, böylece Sparta'nın yeni demokrasisi nüfuz sahibi olur. Argos'u ele geçirir. Spartalı Aristokratların eski geleneklerinde görülmeyen bir şey yaparak bir donanma kurar, filosuyla Peleponez çevresindeki tüm adaları egemenlik altına alır ve nüfuzunu Girit'e kadar genişletir. Argos'un egemeni olarak yaptığı ilk işler; zenginlerin malına el koymak, borçların iptal edilmesi ve toprakların paylaştırılması olur. Ulaştığı bölgelerde attığı adımlar demokrasiyi hareketlendirir. Aka birliğinin, bu demokrat tirana ne denli kin duyduğu Polybeos'un[1] anlatılarından anlaşılır. Flaminius, Roma adına savaş kararı alır. Paralı askerlerden başka on bin Lakonyalı, Nabis'i savunmak için silâhlara sarılır. Savaşta başarısız olan Nabis, barış girişimlerinde bulunursa da halk kabul etmez; tiranın dâvası demokrasinin dâvasıdır! Galip gelen ve Roma'nın çıkarına uygun davranan Flaminius, eski yönetimin yeniden kurulmasının imkânsızlığı ve birkaç tiranın ayakta kalmasının Aka birliğinin gücünü dengeleyecek olması nedeniyle, Nabis'in güçlerinin bir kısmını elinden alır, ama Lakonya'da hüküm sürmesine izin verir. Nabis, bir Eloalı tarafından öldürülür; ama ölümü oligarşiyi geri getirmez; toplumsal alanda yaptığı değişiklikler ondan sonra da sürdürülür ve bizzat Roma, Sparta'da eski düzenin restorasyonuna karşı çıkar.[136]

[1] General, Devlet adamı, tarihçi, siyaset kuramcısı (MÖ 210, 202- 126). –*ç.n.*

[136] Polybe, II, XIII, XVI. Titus-Livius, XXXII

BEŞİNCİ KİTAP

●

BELEDİYE REJİMİ KAYBOLUYOR

1. BÖLÜM
YENİ İNANÇLAR
FELSEFE ve SİYASETİN KURALLARINI DEĞİŞTİRİYOR

Daha önce, eskilerdeki belediye rejiminin nasıl oluştuğunu gördük. Çok kadim bir din aracılığıyla önce aile, sonra site kuruldu; önce ev hukuku ve *gens* yönetimi, ardından da sivil yasalar ve belediye yönetimi düzenlendi. Devlet dine sımsıkı bağlıdır; dinden kaynaklanır ve dinle karışır. Bu nedenle, ilkel sitedeki tüm siyasî kurumlar, dinsel kurumlardır, tapınma âyinlerinin, kutsal formüllerin, kralların, rahiplerin ve yüksek görevlilerin yasalarıdır. Kendi bilincini sitenin sınırsız gücünden kurtaramayan insan, henüz kişisel özgürlüğü de bilmiyordu. Devlet, aynı nedenlerle ilk başlarda yurttaşlık tanrılarının çizdiği çevre duvarını yani bir kentin sınırlarını asla aşamadı. Her sitenin sadece siyasî bağımsızlığı değil, aynı zamanda tapınması ve hukuku da kendine özgüydü. Din, hukuk, yönetim, her şey belediyeyle ilgiliydi. Yurttaşlık [*nationale*] birliği ve bireysel özgürlük de dâhil olmak üzere sitenin altında ve üstünde bir şey olmazdı, site tek canlı güçtü.

Bu rejimin nasıl kaybolduğunu, yani beşerî birliğin ilkesinin değişmesi nedeniyle insanın, antik çağdaki yönetim, din, hukuk ve sözünü ettiğimiz belediye karakterinden nasıl yoksun kaldığını incelememiz gerekli.

Yunanistan ve İtalya'da meydana gelen siyasî rejimin çöküşü iki temel nedene bağlanabilir. Bu iki nedenin biri ahlâkî ve entelektüel olgular, diğeri ise maddî olgular düzeyindedir; birincisi inançların dönüşümü, ikincisi Roma'nın fetihleridir. Bu iki büyük olay aynı zamana aittir; çağımızdan önceki, altı yüzyıl boyunca birlikte gelişmişler ve tamamlanmışlardır.

İlkel din, [*evdeki*] ocağın kımıltısız taşı ve ataların mezarıyla sembolize ediliyordu, antik aileyi kuran ve sonra da siteyi düzenleyen din, zamanla bozuldu ve çöktü. Büyüyüp güçlenen insan tini, yeni inançlar be-

nimsedi. Gayri maddî doğa düşüncesini edinmeye başlayan insanda ruh kavramı belirginleşti ve insan kavrayışında aynı ânda ilahî bir tinsellik belirdi.

İlk zamanlardaki tanrılar, her biri kendi anıt mezarında yaşayan, yiyecek sunularıyla beslenmeye devam edilen ölmüş kutsal atalarla, insan olan Laris tanrılarıydı bunlar hakkında ne düşünülmüştü? Böyle bir itikat imkânsızdı. Bu tür inançlar tinsel insanın düzeyinde değildi. Ne kadar kaba olursa olsun halkın düşünüş biçiminden kolaylıkla çıkarılıp atılamayan önyargılar, insan düşüncesinin bu türden hatâlardan [*MÖ*–] beşinci yüzyıldan itibaren kurtulmasına kadar geçen uzun zamanlar boyunca hüküm sürdü. Ölümü başka türlü anlıyorlardı. Kimileri yok olmaya inanırken, kimileri de ruhlar dünyasında ikinci bir manevî hayatın varolduğuna inanıyordu; ama artık nihayet ölenin mezarda ve kendisine sunulan armağanlarla yaşadığını kabul etmiyorlardı. Ölülerin tanrı olduklarına inanmayı sürdürmek için çok yüksek bir tanrısallık fikri de gelişmeye başlamıştı. Tersine insan ruhunun, ödülünü almak ya da günahlarının kefâretini ödemek için Champs-Elysees'ye gittiği düşünülüyor ve kayda değer bir ilerlemeyle, minnet ya da aşırı övgüyle insanlığın üzerinde bir yere koyulanlar arasında artık kimse tanrılaştırılmıyordu.

Tanrısallık fikri, daha büyük olan insan faliyetinin gücünden kaynaklanan doğal etkiyle yavaş yavaş dönüşüme uğruyordu. İnsan, doğanın dışında ve üzerinde olan bir varlığı kavrayabilecek düzeye gelmeyi beklerken, önceleri kendisinde hissettiği görünmez güce uygulamış olduğu bu fikri, doğada gördüğü çok daha büyük güçlere aktardı. O zaman Lariler ve kahramanlar, düşünen her şeyin kendilerine tapınmasından yoksun kaldılar.

Ölülere tapınmadan uzaklaşıldıkça, bu tapınmayla bir anlam kazanan ocak, giderek saygınlığını kaybetti. Evde selâm verilen, tapınılan, şarap sunulan bir ev ocağının korunmasına devam edildi; ama artık sadece bir alışkanlıktan ibaret olan bu tapınmayı hiçbir inanç canlandıramıyordu.

Kentlerin ya da site başkanlığının ocağı da saygınlığını ev ocağının akıbetiyle beraber yavaş yavaş kaybetti; artık ne anlama geldiği bilinmiyordu, başkanlığın canlı ateşinin, ataların, kurucuların, yurttaşlık Kahramanlarının gözle görülemeyen yaşamını temsil ettiği unutulmuş-

tu. Ocak yakılan ateşle besleniyordu, halk yemekleri düzenleniyordu, eski ilâhiler okunuyordu. Bunlar artık kimsenin anlamını bilmediği törenlerdi, fakat törenlerden vazgeçme cüreti de gösterilemiyordu.

Dahası, ocağa ortak edilen doğa tanrılarının karakterleri değişir. Önce ev tanrıları olarak başlayan, sonra sitenin tanrıları olan bu tanrılar giderek dönüşürler. Jüpiter adını verdikleri farklı kişilerin esasında tek ve aynı kişi olduğunun farkına varan insanlar, öteki tanrılar için de aynı şeyi düşünürler. Tanrı sayısındaki çokluk nedeniyle şaşkına dönen insan ruhu, [*Tanrı*] sayıları azaltma ihtiyacı hissetti. Her bir tanrının tek bir aile ya da kente ait olmaktan ziyade hepsinin de insanlığa ait olduğunu ve evreni gözettiklerini anlaşıldı. Bir kentten diğerine gezen ve dolaştıkları kentlerde ne sitenin eski ilâhilerinden, ne Lares tanrılarından, ne de sitenin koruyucu [*poliades*] tanrılarından söz edildiğine rastlayan şairler, artık insanlara yeryüzü ve gökyüzünün büyük tanrılarından bahsedilen efsaneleri içeren yeni ezgiler öğretiyorlardı; Yunan halkı, bu yeni şiirle eski ev ya da yurttaşlık ilâhilerini unutuyordu. Bu yeni şiir dinin kızı değil, ama sanatın ve özgür tahayyülün kızıydı. Aynı zamanlarda Delfi ya da Delos gibi, insanları çeken kimi büyük tapınaklar yerel tapınmaların unutulmasını sağlıyordu. İçerdikleri Gizemler ve doktrin, boş ve anlamsız olan site dinini hor görmeye alıştırıyordu.

Böylece, yavaş ve anlaşılmaz biçimde entelektüel bir devrim gerçekleşiyordu. Rahipler bile buna karşı koyamıyordu. Çünkü rahipler, belirli günlerde düzenlenen kurban törenleri devam ettikçe, eski dine zeval gelmediğini zannediyorlardı; onlara göre törelere bir zarar gelmedikçe, fikirler değişebilir, inançlar da kaybolabilirdi. Daha pratikler değişişime uğrmadan değişen inançlar, ev dini ve site dininin insan ruhu üzerindeki tüm etkisinin kaybolmasına neden olur.

Sonra, eski siyasetin tüm kurallarını alt üst eden felsefe ortaya çıktı. Kendilerini yönetenlerin temel ilkelerine dokunmaksızın insanların düşüncelerine dokunmak imkânsızdır. Belirsiz bir Tanrı anlayışına sahip olan ve yerel tapınmaları hor gören Pithagoras'a göre, eski yönetim tarzlarının yerine yeni bir toplum kurmayı denemek için eski tapınmaları reddetmek yeterlidir.

Anaksagoras'ın anlayışına göre, tüm insanlar ve tüm varlıklara Tanrı-Kavrayışı [*Dieu-Intelligence*] hükmetmektedir. Eski inançlardan uzaklaşıldıkça, eski siyasetten de uzaklaşır. Site tanrılarına inanmayan

Anaksagoras, yurttaşlık görevlerinin tamamını yerine getirmiyordu; meclislerden kaçıyor ve yüksek görevli olmak istemiyordu. Öğretisi siteye zarar vermeye başlamıştı; Atinalılar onu ölüme mahkûm ederler.

Bu iki büyük kafadan [*Pithagoras, Anaksagoras*] sonra ortaya çıkan Sofistler daha fazla etkili olurlar. Eski hatâlarla mücadele eden sofistler, ihtiraslı insanlardı. Geçmişe bağlı olgulara karşı yürüttükleri mücadelede, sadece sitenin kurumlarını değil, mevcut dinin önyargılarını da epeyce yıprattılar. Devleti ve aileyi hâlâ yönetmeye devam eden yasaları, açıkça inceleyip tartıştılar. Kentten kente giderek, yeni ilkelerden bahsettiler, haklı ve haksıza dair kayıtsızlığı değil, eskisinden daha gevşek ve eskisi kadar tekelci olmayan, daha insanî, daha rasyonel ve eski zamanların düsturlarından arınmış yeni bir adaleti öğretmeye çalıştılar. Aslında kin ve hınç fırtınası yaratan tutumlarının gözü pek girişimler olduğunu söylemek gerekiyor. Sofistler, dinden, ahlâktan ve yurtseverlikten yoksun olmakla suçlanırlar. Suçlandıkları konular hakkında kesin bir doktrinden yoksun olan sofistler, gerçekte bâtıl itikatlarla mücadele etmenin yeterli olduğuna inanmaktadırlar. Platon'un da dediği gibi, [*sofistler*] şimdiye kadar hareketsiz olanı harekete geçirmişlerdir. Dinsel duygu ve siyaset kuralını, ataların göreneklerine ve değişmez geleneğe değil, fakat insan bilincine bağlıyorlardı. Yunanlılara bir Devleti yönetmek için, eski göreneklere ve kutsal yasalara yakarmanın yeterli olmadığını, ama insanları ikna etmek ve özgür iradeler üzerinde etkide bulunmak gerektiğini öğretiyorlardı. Antik geleneklerin yerine, muhakemeyi, konuşmayı, diyalektiği ve retoriği ikâme ediyorlardı. Rakiplerinin elinde gelenek, bunların elinde ise belâgat ve tin vardı.

Düşünce böylece bir kez uyanınca, insanlar hem artık anlamını bilmedikleri inançlara bağlanmayı, hem de tartışmadan boyun eğmeleri istenen kurumlara göre yönetilmeyi kabul etmedi. Eski toplumsal yasaların adaletinden kuşku duymaya başladıklarından başka ilkelere yöneldiler. Platon bir sofistin güzel sözlerini aktarır: "Burada bulunan sizler, size akrabalarım gibi bakıyorum. Yasaların yokluğunda Doğa sizi hemşehri kılar. Ama tiranlaşmış insanın yasası birçok fırsatta doğaya şiddet uygular." Doğayı, yasaya ve geleneğe karşı konumlandırmak, eski siyasetin temeline saldırmaktır. Sofistlerin verdiği eğitiminin sonucu çok büyüktür, darbe bir kez inmiştir, Atinalıların yazılarını da yaktıkları Protagoras'ı kovması beyhudedir. Kurumların otoritesi tanrıların otoritesiy-

le birlikte kaybolur ve evlere ve meydanlara özgür inceleme alışkanlığı yerleşmeye başlar.

Aslında Sofistlerin kuşkulanma hakkını içeren suiistimalini nefretle reddeden Sokrates de aynı ekoldendir. Onlar gibi, geleneğin nüfuzunu reddediyor ve davranış kurallarının insan bilincine kazılı olduğuna inanıyordu. Sokrat, dinsel içermelerle incelediği bilince, bir varlık olarak iyilik ve âdillik/hakbilirlik arzusu atfetmesiyle ayrılıyordu Sofistlerden. Sokrat, gerçeği geleneğin, adaleti de yasanın üzerine oturtuyordu. Ahlâkı dinden kurtararak, daha önce eski tanrıların bir yargısı olarak anlaşılan ödevin ve ödev ilkesinin insanın ruhuna içkin olduğuna işaret etti. İstesin ya da istemesin, ama ortaya koyduklarıyla sitenin tapınmalarına savaş açıyordu. O'na göre, tüm bayramlara ve kurban törenlerine katılma arzusu boşunaydı; inançları ve sözleri davranışını yalanlıyordu. Site dininin karşında yeni bir din kuruyordu. "Devlet'in taptığı tanrılara tapınmadığı" için suçlandı. Geleneklere ve ataların inançlarına saldırdığı için ya da söylenildiği gibi, varolan kuşağı baştan çıkardığı için öldürüldü. Çok sayıda çok güçlü rahibin olduğu Atina toplumunun dinsel alışkanlığı göz önüne alındığında, hemşerilerinin Sokrat'ı sevmemeleri ve öfke duymaları anlaşılır hale gelmektedir. Ama Sofistlerin başlattığı ve Sokrat'ın da ölçülüyle ele aldığı devrim bu yaşlının ölümüyle durmadı. Yunan toplumu, eski inançların ve eski kurumların nüfuzundan her geçen gün biraz daha kurtuldu.

Sokrat'tan sonraki filozoflar, insan topluluğunun ilke ve kurallarını içeren özgür tartışmalar yürüttüler. Platon, Kriton, Antisthenes, Speusippes, Aristoteles, Theophrastes ve birçokları siyaset üzerine eserler yazdılar. Araştırıldı, incelendi; Devletin örgütlenme sorunları, otorite ve itaat, yükümlülükler ve haklar tüm zihinleri meşgul etmeye başladı.

Kuşkusuz düşünceler, alışkanlığın yarattığı bağlardan kolayca kurtulamaz. Platon, kimi noktalarda hâlâ eski düşüncelerin etkisindedir. Tasavvur ettiği Devlet, hâlâ antik sitedir; dardır; sadece 5000 üyesi vardır. Yönetim, hâlâ eski ilkelere göre düzenlenmiştir. Özgürlük bilinmez; yasa koyucunun hedefi insanın mükemmeliyetinden çok topluluğun güvenliği ve büyüklüğüdür. Siteye rakip olmaması için aile hemen hemen bastırılmıştır; bir tek Devlet mülk sahibidir; bir tek o özgürdür; bir tek onun iradesi vardır; bir tek onun dini ve inançları vardır ve onun gibi düşünmeyen kişi ölmek zorundadır. Bununla birlikte, tüm bunların

ortasında, yeni düşünceler gün ışığına çıkar. Sokrates ve Sofistler gibi, Platon da siyasetin ve ahlâkın kuralının kendimiz olduğunu, geleneğin bir şey olmadığını, akla danışmanın gerekli olduğunu ve yasaların insan doğasına uygunlarsa doğru olacağını açıklar.

Bu düşünceler Aristoteles'de daha belirgindir. "Yasa akıldır" der. İnsanın, babaların örf ve âdetlerine uygun olanı değil, ama kendi içinde iyi olanı araması gerektiğini öğretir. Değişişime uğrayan zamana göre kurumların da değiştirilmesini söyler. Atalara saygıyı bir kenara bırakır. "İster toprağın bağrından gelmiş, ister tufandan kurtulmuş olsun, görünüşe göre ilk babalarımız, bugün insanlar arasında en âvam ve câhil olanlara benzerlerdi. Bu insanların düşüncelerine bağlı kalmak saçmalıktan başka bir şey değildir." Tüm filozoflar gibi Aristoteles de insan toplumunun dinsel kökenini kesinlikle tanımazdan geliyordu; site başkanlığından söz etmez, bu yerel tapınmaların Devletin temeli olduğunu dikkate almazdı. "Devlet, birlikte mutlu ve kolay bir hayat arayan eşit kişilerin topluluğundan başka bir şey değildir" der. Toplumların eski ilkelerini reddeden filozof, toplumsal yasaların ve yurt düşüncesinin dayanacağı yeni bir temel arar.[1]

Kinik okulu daha da ileri gider. Yurdu inkâr eder. Diyojen, nerede olursa olsun site hakkına sahip olmamakla övünür. Krates, bir yurdun başkalarının düşüncesinin küçümsenmesi anlamına geldiğini söyler. Kinikler insanın dünya yurttaşı olduğu ve bu yurdun da bir kentin çeviren surlardan ibaret olmadığını ifade eden yeni bir gerçeği dile getiriyorlardı. Site yurtseverliğini önyargı kabul eden Kinikler, duyguları site sevgisinden arındırıyorlardı.

Kamusal işlerden tiksinen veya hor gören filozoflar aralarına mesafe koyarlar. Sokrates yurttaşlık görevlerini yerine getirmişti; Platon, yeniden düzenlemeye çalıştığı Devlet için çalışmayı denemişti. Daha ilgisiz olan Aristo gözlemci rolüyle yetindi ve Devleti bilimsel bir incelemenin konusu yaptı. Epikürcüler kamu işlerinden el etek çektiler; Epikürос, "elinizi dokunmayın, eğer kimi üstün güçler sizi zorlamıyorsa" der. Hattâ, Kinikler yurttaş bile olmak istemiyorlardı.

Stoacılar siyasete dönerler. Zenon, Kleantes, Krisippos, Devlet yönetimi üzerine bilimsel eserler yazdılar. Ama ilkeleri eski belediye siya-

[1] Aristoteteles, Politika, II, 5, 12; IV, 5; IV, 7, 2; VII, 4 (VI, 4).

setinden çok uzaktaydı. Eskilerden biri yazdıklarındaki öğretiyi bize şöyle aktarıyor: "Yönetimle ilgili eserinde Zenon, birbirinden özel bir hukuk ve ayrıcalıklı yasalarla ayrılmış olan şu yerleşimin ya da bu kentin yurttaşları olmadığımızı, ama sanki hepimiz aynı kanton ya da aynı siteye aitmişiz gibi tüm insanları hemşehrimiz kabul etmek gerektiğini" göstermeye çalışmıştır.[2] Burada düşüncelerin, Sokrates'den Zenon'a kadar, kat ettiği yolu görüyoruz. Sokrates, insanın Devlet'in tanrılarına elinden geldiği kadar tapması gerektiğine hâlâ inanıyordu. Platon, site yönetiminden başka yönetim tasavvur edemiyordu. Zenon, insan topluluğunun bu dar sınırlarını aşar. Eski zamanların dininin yerleştirdiği ayrımları hor görür. Evrensel Tanrı tasavvuru nedeniyle, tüm insanlığı içeren bir Devlet düşüncesini savunmaktadır.[3]

İşte başka bir yeni ilke. Stoacılar bireyi, insan topluluğunu genişleterek düşünceyi özgürleştirirler. Sitenin dinini reddederek yurttaşın köleliğini de reddederler. İnsanın kendini Devlet'e fedâ etmesini istemezler. İnsanda özgür olması gerekeni açıkça tanımlayarak ayırır ve en azından, vicdanı özgürleştirirler. İnsanın görev, erdem ve ödülü bizatihi kendisinde aramasını gerektiğini söylerler. Kamu işleriyle meşgul olmasını yasaklamadıkları hattâ dâvet ettikleri insanın temel işinin kendi kişisel gelişimini amaçlamasını gerektiğini ve yönetim farkı gözetmeksizin vicdanının bağımsız olmasını öğütlerler. Antik sitenin tanımazdan geldiği bu büyük ilke, bir gün siyasetin en aziz kurallarından biri haline gelir.

Devlete karşı görevlerden başka görevler ve yurttaşlık erdemlerinden başka erdemler de olduğu anlaşılmaya başlanır. Ruh, yurttan başka amaçlara da bağlanır. Güzelin ve iyinin de simgesi olan eski site o kadar güçlü ve zorbaydı ki, insanın bütün faaliyetinin ve erdemlerinin de amacıydı. Kahramanlık, sadece site için söz konusu olabilirdi. Ama işte tam bu sırada Zenon, insana bir yurttaşlık vakarının değil, insanlık haysiyetinin gerektiğine işaret ediyordu; insanın yasaya karşı görevleri dışında, kendine karşı da görevleri vardır ve bir övünç olarak yücelik, Devlet için yaşamayı ya da ölmeyi değil, ama erdemli olmayı ve ilâhî

[2] Pseudo-Plutark, fortune d'Alexandre, I.

[3] Evrensel site düşüncesi Seneca tarafından açıklanmıştır, ad Marc., 4; De tranqill., 14; par Plutark, De l'exil; par Marcus-Aurelius: "Antonin gibi, benim yurdum Roma' dır: insan olarak da, dünya".

güçlerin beğenisini kazanmayı içerir. Ama birey, yurttaş bağımsızlığını ve özgürlüğünü terk eden ve kısmen egoizmi de içeren bu erdemlerle gelişir. Şahsî erdemler, mevcut kamusal erdemlerin kaybolmasıyla birlikte serbest kalarak kendi dünyalarını kurarlar. Önce, genel bozulmaya karşı, sonra da despotizme karşı mücadele ederler. Ama yavaş yavaş insanlık içinde kök salan ve zamanla yönetimlerin dikkate almak zorunda kalacağı bir güce dönüşen bireyin ihtiyaç duyduğu özgür bir alanın açılabilmesi için siyasetin kurallarının değişmesi gerekir.

Böylece inançlar yavaş yavaş değişir, sitenin temelini oluşturan yerel din ve eskiler tarafından meydana getirilen belediye rejimi de dinle birlikte söner gider. Bu sıkı ve sert yönetim biçimlerinden farkında olunmadan uzaklaşılır. Ortaya çıkan gelişkin düşünceler insanların daha büyük toplumlar kurmasını teşvik ederler. Birliğe doğru sürüklenilir ki, bu çağımızdan iki yüzyıl öncesinin yarattığı genel esinlere dayanır. İnsanî kavrayışa dayalı devrimlerin meyvelerinin yavaş yavaş olgunlaştığı doğrudur. Ama Roma'nın fetihlerini incelediğimizde, eski belediye rejiminin yıkıma doğru sürüklendiğini, yeni yönetim tarzlarının hazırlandığını ve düşüncelerin de olaylarla aynı yönde ilerlediğini göreceğiz.

2. BÖLÜM
ROMA FETHEDİYOR

Yunanistan ve İtalya'daki bin site arasından öne çıkan sadece bir tanesinin geriye kalanları egemenliği altına alabilmesi şaşırtıcı gelebilir. Bununla birlikte bu büyük olay, insanî ilerleyişi belirleyen olağan nedenler aracılığıyla açıklanabilir. Aslında her bilgelik gibi Roma'nın bilgeliği de, karşılaştığı olumlu şartlardan yararlanma üzerine kuruludur.

Roma'nın fetihlerini iki dönemde inceleyebiliriz. Birincisi, eski belediye zihniyetinin hâlâ güçlü olduğu, dolayısıyla Roma'nın en fazla engelle karşılaştığı döneme tekâbül eder. İkincisi, belediye rejimin zayıfladığı, dolayısıyla da fethin kolaylaştığı ve hızla yayıldığı dönemdir.

1. Roma'nın kökenleri ve nüfusu hakkında birkaç söz

Roma'nın kökenleri ve halkının bileşimi hakkındaki birkaç nokta dikkate değerdir. Bu olgu ilk baştan itibaren, Roma Siyasetinin özel karakterini ve diğer siteler içinde kendisine düşen istisnaî rolü açıklamaktadır.

Roma soyu [*race*] tuhaf şekilde karışıktır. Latin olan esas temel Alba kökenlidir. Albalıların kendileri, hiçbir eleştirinin reddetme izni vermeyeceği geleneklere göre, ortak ve birbirine karışmamış iki nüfustan oluşmaktadırlar: Biri gerçek Latinlerden oluşan yerli soydur, diğerleri sayıca daha az olmalarına rağmen beraberlerinde taşıdıkları tapınma biçimleri ve kurumlarla önemli bir yer işgâl eden, kurucu-rahip Aeneas ile Troya'dan geldikleri söylenen yabancı kökenlilerdir.[4]

İki soyun karışımı olan Albalılar, daha önce Yunanlıların kurduğu Pallantium kentinin yerine Roma'yı kurarlar. Yeni kentte kalmaya devam eden Pallantium nüfusu, Yunan tapınma âyinlerini sürdürürler.[5] Daha sonraları Capitol'ün kurulacağı yerde Herkül'ün kurduğu söylenen başka bir kent vardır. Bu kentteki aileler, tüm cumhuriyet dönemi boyunca Roma nüfusunun geri kalanından ayrı olarak sürdürmüşlerdir hayatlarını.[6]

Böylece Roma'daki bütün soylar birleşir ve karışırlar; Latinler, Troyalılar, Yunanlılar vardır; daha sonra Sabinler ve Etrüskler gelir. Değişik tepelere bakın: Palatin Evandros'un kenti olduktan sonra Palatin[1] Latin kenti olmuştur; önce Herkül ve arkadaşlarının ikâmet yeridir, sonra Capitolin, Tatius'un Sabinlerinin ikâmet yerine dönüşür. Quirinal adını Quiriteli Sabinlerden ya da Sabin tanrısı Quirinus'den alır. Etrüskler en başından itibaren Coelius'te yaşamaya başlamıştır.

İlkel tribülerin üç adına bakan eskiler, birinin Latin, ikincisinin Sabin ve üçüncüsünün Etrüsk olduğuna inanmışlardır. Roma tek bir kent

---

[4] Roma'nın Troya kökeni, Roma'nın Doğu ile izlediği ilişkilerden önce kabul edilmiş bir düşüncedir. İkinci Kartaca-Roma savaşlarıyla ilgili tahminde yaşlı bir kâhin Romalıya *trojugena* sıfatını verir; Titus-Livius, XXV, 12.

[5] Titus-Livius, I, 5. Vergilius VIII. Ovidius, Fastes, I, 579. Plutark, quest. Rom., 56. Strabon, V, s.230.

[6] Dionysius, I, 85. Varron, L.L., V, 42. Vergilius VIII, 358.

[1] Palatin tepesi, Romulus ve Romus'un dişi bir kurt tarafından bulunarak hayatlarının kurtarıldığı yerdir. Roma'nın kökleri Palatin'dedir. Roma'nın yedi tepesi'nden en merkezde olanı. –*ç.n*

değil; birçok kentten oluşan bir konfederasyondur, tabiî bunların her biri ayrıca başka bir konfederasyona bağlıdır. Latinler, Sabinler ve Etrüsklerin karşılaştığı merkezdir.

İlk kralı Latindir; ikincisi Sabin; beşincisi bir Yunanlının oğludur; altıncı Etrüsk.

Çeşitli unsurlardan oluşan, ama Sabin kökenleri de güçlü olan mevcut dile Latin dili egemense de Orta İtalya'da kullanılan bütün lehçelerden daha fazla Yunanca kök bulunur. Fakat Roma adının hangi dile ait olduğunu bilemiyoruz. Roma sözcüğü birilerine göre Troya, diğerlerine göre Yunan kökenli bir sözcüktür. Latin kökenli olduğunu düşündürecek nedenler vardır, ama kimileri de kökeninin Etrüskçe olduğuna inanırlar.

Romalı ailelerin isimlerinin kökenleri de oldukça değişiktir. Augustus zamanındaki elli kadar ailenin soyağaçları incelendiğinde, atalar arasında Aeneas'ın arkadaşlarının da olduğu fark edilir.[7] Diğerleri ise Evandreli Akatlardan geldiklerini söylerler. Bu aileye mensup olanlar çok uzun bir zaman önce, ayakkabılarının üzerinde farklı bir işaret taşırlardı: Gümüşten yapılma küçük bir hilâl.[8] Potitia ve Pinaria aileleri Herkül'ün arkadaşlarından gelirler. Aynı sülaleden oldukları bu tanrının kalıtsal tapınmasıyla kanıtlanır. Tullius, Quinctius, Servilius aileleri, kentin son fethinden sonra Alba'dan gelmişlerdir. Birçok aile isimlerine kökenlerini belirten lakâplar eklemişlerdir; Sulpicius Camerinus, Cominius Auruncus, Sicinius Sabinus, Cladius Regillensis, Aquillius Tuscus aileleri böyledir. Nautia ailesi Troyalıdır; Aureliusler Sabin; Caeciliuslar Preneste'den gelirler; Octavianlar Velitres [*Velletri*] kökenlidir.

Oldukça değişik nüfus karışımlarından oluşan Roma, bir araya getirdiği tüm halklara bir köken ilişkisiyle bağlanmıştır. Latinlerle Latin, Sabinlerle Sabin, Etrüskle Etrüsk ve Yunanlılarla Yunan olduğunu söyleyebilirdi.

Birbirinden farklı tapınmaların bir araya gelmesiyle oluşan yurttaşlık tapınması da çeşitli halkların izlerini taşırdı. O topluluk, Evandros ve Herkül'ün Yunan tapınmalarına; Troya Palladium'una sahip olmakla övünürdü. Penatesları, Lavinium kentindeydi. İlk baştan itibaren Con-

[7] Dionysius, I, 85.
[8] Plutark, Quest.rom., 76.

sus tanrısının Sabin tapınmasını kabul ettiler. Bir başka tanrı olan Quirinus, tastamam yerleştiği Roma'nın kurucusu Romulus'a ortak oldu. Etrüsklerin tanrılarını, bayramlarını, kehânetlerini ve hattâ din görevliliği rütbelerini benimsemişlerdi.

Bir Romalının, dinsel bayramlara katılma hakkının sadece o soyda doğmuş olma imkânıyla kazanıldığı bir zamanda, Latin, Sabin, Etrüsk bayramlarına ve olimpiyat oyunlarına katılma gibi benzersiz avantajları vardı.[9] Oysa din güçlü bir bağdı. Şâyet iki kentin tapınması ortaksa, akraba olduklarını söylüyorlar, yardımlaşıyor ve birbirlerini müttefik kabul ediyorlardı; çünkü antik çağda dinin düzenlediği birlikten başka birlik bilinmiyordu. Dolayısıyla Roma, bu değerli akrabalığın diğer ülkeler nezdindeki tanıklığına hizmet edebilecek her şeyi titizlikle koruyordu. Latinlere, Romulus'le ilgili gelenekleri; Sabinlere de Tarpeia ve Tatius[1] efsanesini sunuyordu; Evandros'un annesinin adına sığınarak koruduğu ilâhileri de Yunanlılara sunuyordu. Bu ilâhileri anlamıyorlardı, ama söylemeye devam ediyorlardı. Evandros ve Peleponoslularla[10] akraba olduklarını söyleseler de, anısını gayet dikkatle korudukları Aeneas, İtalya, Sicilya, Yunanistan, Trakya ve Anadolu'daki otuzdan fazla kent ile akrabaydı.[11] Tüm bu kentlerin kurucusu Aeneas'dır ya da onun kurduğu kentlerin kolonileridir. Dolayısıyla, Roma'nın hepsiyle ortak tapınması vardır. Roma'nın Sicilya'da Kartaca'ya karşı, Yunanistan'da da Philip'e karşı girişilen savaşlarda bu antik akrabalıktan nasıl yararlandığını görebiliriz.

Roma nüfusu birçok ırkın karışımıdır, tabiî tapınması da mevcut olan birçok tapınmanın karışımı ve yurttaş ocağı da birçok ocağın birliğidir. Diğerlerinin dinen tecrit edilmediği sitedir. Tüm İtalya ve Yunanistan'ı etkiliyordu. Roma'da hemen hemen bütün halkların ocağı kabul ediliyordu.

---

[9] Pausanias, V, 23, 24. Krş. Titus-Livius, XXIX, 12; XXXVII, 37.

[1] *Tarpeia*: Sabin savaşının kahramanı, Romulus'un Capitol'a vali olarak atadığı Sempronius Tarpeuis'in kızı.
Tatius: Cures'in efsanevi kralı ve Sabinlerde, Roma kralı olarak Romulus ile tahtı paylaşmıştır.–*ç.n.*

[10] Pausanias, VIII, 43. Strabon, V, 232.

[11] Servius, ad Aen., III, 12.

2. Roma'nın ilk genişlemesi (MÖ 753-350)

Roma, belediye dininin/inancının hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca kendi politikasını bu güce göre düzenledi.

Yeni sitenin giriştiği ilk eylemin birkaç Sabin kadının kaçırılması olduğu rivayet edilir: Evliliğin eskilerdeki kutsallığı düşünüldüğünde bu efsane inanılırlığını yitirmektedir. Ama daha önce de gördüğümüz gibi, belediye dini farklı sitelerdeki kişilerin evliliğini – en azından sitelerin kökenleri farklıysa ve ortak tapınmaları yoksa – yasaklıyordu. İlk Romalılara kendi kökenleri kabul ettikleri Alba'dan kadınlarla evlenme hakkı tanınıyordu. Ama örneğin diğer komşulardan Sabinlerle evlenme hakları yoktu. Romulus'un öncelikle elde etmek istediği, birkaç kadın değil, evlilik hakkı, daha doğrusu Sabin nüfusu ile düzenli ilişkiler yürütme hakkı idi. Fakat düzenli ilişki kurulabilmesi için öncelikle Roma ile Sabinler arasında dinsel bir bağ gerekiyordu; Romulus, Sabin tanrısı Consus'e tapınmayı kabul ederek onun adına düzenlenen bayramlara katıldı. Efsanedeki kadın kaçırmanın da bu bayram sırasında meydana geldiği rivayet edilir; bayrama katılacak ve kadınları kaçıracaklardı, böylece kaçırılan kadınlarla yapılan evlilikler de törelere göre kutlanamayacaktı. Çünkü evliliğin ilk ve gerekli olan eylemi *traditio in manum* idi, yani baba tarafından kızın teslim edilmesi idi. Romulus amacına ulaşamayacaktı. Ama Sabinlerin varlığı ve ailelerin dinsel törenler eşliğindeki kurbana katılmaları iki halk arasında *connubium*'un[1] reddedemeyeceği bir ilişkinin tesis edilmesine yol açıyordu. Kaçırmaya ihtiyacı yoktu; evlilik hakkı bayramın doğal sonucuydu. Metinleri ve eski ilâhileri inceleyen tarihçi Dionysius, Sabinlerin geleneklere göre düzenlenen gayet görkemli törenler eşliğinde evlendiklerini söyler. Plutark ile Çiçero da bunu doğrular. Her şey bir yana, ama belediye dininin Romalılar ve komşu halklar arasına koyduğu engellerin bizatihi Romalıların en başından beri gösterdikleri gayretler sonucunda yıkılması dikkat çekicidir. Bize kadar gelen bilgiler arasında Etrurya'yı [*Etrüsklerin yurdu*] anlatan benzer efsaneler yoktur. Ama Roma'nın bu ülkeyle de Latium ve Sabinlerle kurduğu ilişkilere benzer ilişkiler kurduğu kesin gibi görün-

[1] siyasî-yurtaşlık hakkından doğan ve farklı topluluklar arasında meşru kabul edilen evlilik. Örneğin patricilerle plebler arasındaki evliliklerin geçerli sayılması. –*y.n.*

mektedir. Roma, tüm sitelerle ilişkisinde *connubium* hakkına sahip olmayı istemektedir. Bu ilişkinin önemini çok iyi bilmesinin kanıtı, diğer sitelerle uyruklarının kendi aralarında *connubium* ilişkisi kurmalarına kolayca rıza göstermemesidir.[12]

Roma, anlattığımız bütün bu olaylardan sonra uzun bir savaş dönemine girdi. Birincisi, Tatius liderliğinde Sabinlere karşıdır; savaş, iki halk arasında dinsel ve siyasal ittifakla sona erer. Ardından – tarihçilere göre – sömürgesi olduğu Alba'ya savaş açma cüreti gösterir. Roma'nın bu kentin yakılıp yıkılmasına karar vermesinin açık gerekçesi kolonilikten kurtulmaktı. Din o denli güçlüydü ki sömürgeciler, kolonileri üzerindeki baskıyı dinsel bir üstünlükleri aracılığıyla icra ediyorlardı, dolayısıyla da Roma, Alba ayakta kaldığı müddetçe sadece bağımlı bir kent olabilir ve yaşamı ebediyen sona erebilirdi.

Alba yıkıldıktan sonra Roma sadece sömürgelikten kurtulmakla yetinmedi, Alba'nın Latium'daki otuz kadar sömürgesi üzerindeki dinsel üstünlüğü ve haklarını da mirasla temellük ederek, merkezî site (metropol) düzeyine yükseldiği iddiasında bulundu. Tabiî Roma, Latin bayramlarındaki kurban törenlerini yönetebilmek amacıyla uzun savaşlara destek vermekten de geri durmadı. O zamanlarda tasavvur edilen biricik üstünlük ve egemenliği [*dinî*] ele geçirmenin yegâne yolu buydu.

Diana adına bir tapınak inşa eden Roma, burada sadece Latinlerin kurban sunmalarını zorunlu kılmakla kalmadı, Sabinleri de biata zorladı.[13] Böylece hem Sabinleri hem de Latinleri bayramları, duaları ve kutsal kurban etlerini kendi yönetiminde ve pek tabiî ki kendisiyle paylaşmaya alıştırdı. İki halkı dinsel tahakkümüyle bir araya getirdi.

Nüfusunu savaşlar aracılığıyla artırmayı bilen tek site Roma'dır. Yunan-İtalyan dünyasında bilinmeyen bir politikaya sahip oldu; kazandığı savaşlarla ele geçirdiği her şeyi kayıtsızca kendine kattı. Fethettiği kentlerde yaşayanları Roma'ya taşıdı ve böylece yenilenler zaman içinde birer Romalıya dönüştü. Roma bununla da yetinmedi, fethettiği topraklara yerleştirdiği göçmenler aracılığıyla erişebildiği her yere Roma tohumu ekiyordu. Göçmenlerin siyasî açıdan birbirinden farklı siteler kurmuş olmaları, hem metropol ile dinsel birliğin muhafaza edilmesini ko-

[12] Titus-Livius, IX, 43; XXIII, 4.
[13] Titus-Livius, I, 45. Dionysius, IV, 48, 49.

laylaştırıyor, hem de güçsüz göçmenlerin siyasî olarak Roma'ya biat etmesinin ve onun emrinde tüm savaşlara katılmasının imkânlarını yaratıyordu.

Roma siyasetinin en belirgin özelliklerinden biri de komşu sitelerin tapınmalarını temellük etmesiydi. Roma, kentleri fethetmek kadar tanrıları da fethetmek istiyordu. Böylece, Veji'nin Junon'unu, Preneste'nin Jüpiter'ini, Falisklerin'[1] Minerva'sını, Lanuvium'un Junon'unu, Samnitlerin Venüs'ünü ve bilemediğimiz sayıdaki başka tanrıyı ele geçirdi.[14] Eskilerden birinin dediği gibi "Yenilen kentlerin dinlerini kendi evine taşımak Roma'nın alışkanlıklarından biriydi. Tanrıları bazen *gentes*ler arasında dağıtıyor ve bazen de yurttaşlık [*nationale*] dinine katıyordu."[15]

Becerikli bir siyaset adamı inceliğiyle konuşan Montesquieu, yendikleri halklara kendi tanrılarını zorla kabul ettirmedikleri için över Romalıları. Ama Montesquieu'nun söyledikleri kendi düşüncelerine de, bütün eski düşüncelere de kesinlikle aykırıdır. Roma, yendiği halkların tanrılarını ele geçiriyor, ama kendi tanrılarını onlara vermiyordu. Kendisi için koruyucu kabul ettiği tanrıları koruyor ve hattâ sayılarını artırmaya çalışıyordu. Öteki sitelerin sahip olduğundan daha çok tapınmaya ve koruyucu tanrıya sahip olmaya önem veriyordu.

Sahip olduğu tapınmaların ve tanrıların birçoğunu yendiği halklardan alan Roma, fethettiği tüm halkların dinî inanç birliğini de kendinde topluyordu. Kökenindeki bağlar, *connubium*'u ele geçirmesi, Latin bayramlarının yönetimi, yenilenlerin tanrılarının ele geçirilmesi ve de yönetilmesi, Olimpiya ve Delfi'ye kurban sunma hakkının kendisine ait olduğunu iddia etmesi, bizatihi Roma'nın egemenliğini hazırlayan araçlardan birkaçıydı. Yurtseverliğinin kaynağı tüm kentler gibi, belediye dinini içeriyordu, ama kendisi, genişlemesi boyunca dinden yararlanan tek siteydi. İşte, her şeyi temellük etmek ve her şeye egemen olmak için dini kullanan Roma, diğer kentleri din yoluyla tecrit ediyordu.

---

[1] İtalya'da yaşayan bir halk, başkentleri Falerii'dir. MÖ 395'de Romalılara yenilirler. –*ç.n.*

[14] Titus-Livius, V, 21, 22; VI, 29. Ovide, Fastes, III, 837, 843. Plutarque, Parall, des hist. gr et rom., 75.

[15] Cincius, zikreden Arnobe, adv. Gentes, III, 38.

3. Roma, İmparatorluğunu nasıl kurdu? (MÖ 350-140)

Bütün sitelerde, hattâ Roma'da bile meydana gelen bir dizi toplumsal ve siyasî değişim, insanların yönetme ve düşünce tarzlarını da dönüştürürken, Roma zamanın fikirlerinin ve dinin yarattığı imkânlardan yararlanarak yavaş yavaş genişliyordu. Daha önce de anlattığımız bu devrimde dikkat çeken nokta, Roma'nın güçlenme süreciyle rastlaşmasıdır. Aynı zamanda gerçekleşen bu iki olay birbirini tabiî ki etkiledi. Şâyet eski belediye dinî her yerde sönüp gitmeseydi, Roma'nın fetihleri bu denli kolay olamayacaktı, ya da şâyet Roma fetihleri son darbeyi indirmeseydi, belediye rejimi kolay kolay kaybolmayacaktı.

Kurumlarda, törelerde, inançlarda ve hukukta gerçekleşen değişiklikler arasında bizatihi yurtseverliğin doğasında meydana değişiklikler, Roma'nın ilerlemesine ziyadesiyle katkı sunmuştu. Bu duygunun sitelerin ilk zamanlarında neler ifade ettiğinden önceki sayfalarda bahsetmiştik. Site, dine bağlıydı, yurdu koruyucu tanrıları sevdiğimiz için seviyorduk, çünkü yurtta, hane, kutsal ateş [*prytanee*], bayramlar, dualar, ilâhiler vardı. Çünkü yurdun dışında ne tanrımız ne de tapınmamız olamazdı. Bu yurtseverlik, imandan ve dindarlıktan ibaretti. Ama egemenliğin din görevlileri sınıfının elinden alınmasının ardından, bu türden yurtseverlik de eski inançlarla birlikte kayboldu. Site sevgisi ölmedi tabiî, ama yeni bir biçim kazandı.

Artık yurt, sadece din ve tanrılar için değil, yasaları, kurumları, kendi üyelerine sağladığı haklar ve güvenlik nedeniyle seviliyordu. Thukydides'in bir cenaze duası sırasında Perikles'in ağzından Atina'yı sevmenin nedenlerini nasıl dile getirdiğini görelim: "Bu kent, herkesin yasa önünde eşit olmasını ister; insanlara özgürlük verir ve herkese itibarın yolunu açar, kamu düzenini ve yüksek görevlilere otorite sağlar, zayıfları korur ve ruhun eğitilmesini sağlayan gösteri ve bayramları herkese açar." Hatip konuşmasını şöyle bitirir: "İşte bu nedenle, savaşçılarımız yurdunun ele geçirilmemesi amacıyla yurtları için kahramanca ölür, bu nedenle, yaşayanlar acı çekmeye ve kendilerini yurtlarına adamaya hazırdırlar." İnsanın hâlâ siteye borçlu olduğu görevleri vardır; ama bu görevler eskiye benzeyen ilkelerden kaynaklanmaz. Hâlâ site için kanını ve hayatını sunar, ama bu sadece kendi yurdunun [*nationale*] tanrısını ve babalarının ocağını savunmak için değil, tastamam şimdi sahip olduğu kurumlar ve sitenin kendisine sunduğu yararları korumak içindir.

Bu yeni yurtseverlik biçimi, eski zamanların yurtseverliğiyle aynı etkileri içermemiştir. İnsanların duyguları, artık site başkanlığına, koruyucu tanrılara, kutsal toprağa değil, sadece kurumlara ve yasalara bağlıdır. Fakat yurtseverlik, mevcut siteleri ve site yönetimlerini kapsayan istikrarsızlığın yarattığı dalgalanmaların etkisiyle sıkça değişen sebatsız kurumlar ve yasalara bağlı olarak beliren koşullara göre değişebilen bir duyguyu ifade etmektedir. Geçici olarak üstün gelen bir siyasî rejimden ne kadar hoşnut kalınmışsa yurt da o kadar sevilmiştir; ama yasaları kötü bulanlar kendilerini yurda bağlayacak bir şey de bulamamıştır.

Belediye ile tanımlanan yurtseverlik böylece zayıfladı ve ruhlarda öldü. Öyle ki, her bir insanın kendi itikadı ve dâhil olduğu hizbin zaferi, sitenin büyüklüğünden, yüceltilmesinden ya da yurdundan daha kutsal kabul edildi. Herkes, doğduğu kent yerine hoşnut olduğu kurumların yürürlükte olduğu bir kenti tercih edebiliyordu. Böylece göçler başladı. Sürgünden de artık eskisi kadar korkulmuyordu. Site başkanlığından alınmak ve kutsal sudan mahrum edilmek önemli midir? Yurt kolaylıkla vazgeçilebilir hale geldikten sonra, hareket ederken koruyucu tanrıların düzenini hesaba katmaya da gerek kalmaz.

Dolayısıyla bundan böyle siteye karşı silâhlanmak için fazla bir şey gerekmiyordu. Yaşadığı şehirde kendi partisini zafere taşımak için düşman kentle ittifak bile kurulur. İki Argosludan biri, eğer aristokratik yönetimden yanaysa o zaman Argos'tan çok Sparta'yı severdi; öbürü şâyet demokrasiyi istiyorsa Atina'yı seviyordu. Ama ne biri ne öbürü, ne kendi sitesinin bağımsızlığına fazla aldırış ediyordu, ne de başka bir kentin tebâsı olduğunu söylemekten pek rahatsız oluyordu, yeter ki bu kent Argos'daki kendi hizbini destekliyor olsun. Thukydides ve Ksenofon'da, insan ruhundaki bu düzeneğin Peleponez savaşına neden olduğunu ve savaşın devam ettirilmesine yaradığını açıkça görüyoruz. Platea'daki zenginler, Thebai ve Lakedemon partisine, demokratlar ise Atina partisine bağlıydılar. Korfu'daki halkçı hizip Atina tarafında, aristokrasi hizbi ise Sparta tarafında yer almıştır.[16] Atina'nın tüm Peleponez'de müttefikleri vardır ve Sparta'nın da tüm İyon kentlerinde. Thukydides ve Ksenofon, halkın Atinalılar, aristokratların da Spartalılardan yana olmadığı tek bir site bile bulunmadığı konusunda hemfikir-

[16] Thukydides, II, 2; III, 65, 70; V, 29, 31, 76.

dir.[17] Kimilerinin Spartalıların koruması altında aristokrasiyi talep ettiği, kimilerinin de Atina'nın desteğiyle demokrasi talep ettiği günlerde cereyan eden Peleponez savaşı, Yunanlıların aynı anayasanın bir kentin hegemonyası aracılığıyla her yere yerleştirilmesi sürecindeki genel çabasını temsil eder. Philip zamanında da benzer olaylar cereyan eder: Tüm kentlerde, aristokrasi partisi Makedonya egemenliğini umut eder. Philopemenos[1] zamanında, rollerin sırası değişir, ama duygular aynı kalır: Halkçı parti Makedonya egemenliğini kabul eder ve aristokrasiyle ilgili her şey Aka birliğine bağlanır. Halkın taleplerinin ve sevgilerinin konusu arasında site yoktur artık. Birçok Yunanlı tercih ettikleri anayasaya kavuşmak amacıyla belediye bağımsızlığını kurban etmeye hazırdır.

Doğruluktan yana ve vesveseli insanlara gelince, tanık oldukları sürekli geçimsizlikler belediye rejimine tiksintiyle yaklaşmalarına neden oluyordu. Her gün mücadele etmeyi gerektiren, fakirle zenginin sürekli kavga ettiği, birbiriyle sürekli olarak yer değiştiren halkçı şiddetle aristokratik öç almanın biçimlendirdiği mevcut toplum biçimini sevemiyorlardı. Gerçek bir büyüklük yarattıktan sonra, sadece acı ve kin üreten mevcut rejimden kaçmak istiyorlardı. Belediye sisteminin ilgası ve siteden farklı bir yönetim biçimine ulaşma zorunluluğu hissedilmeye başlandı. Çoğu insan, sitelerin üstünde yer alacak ve hiç olmazsa bu haşarı küçük toplumları barış içinde yaşamaya zorlayarak düzeni gözetecek türden bir egemen gücü arzu ediyordu. İyi bir yurttaş olan Phokion, yurttaşlarına Philip'in otoritesini kabul etmelerini önererek, önerisinin karşılığında da huzur ve güvenlik söz veriyordu.

İtalya'daki olaylar Yunanistan'dan farklı gelişmedi. Benzer devrimler ve mücadelelerle çalkalanan Latium, Sabin, Etrurya kentlerinde site sevgisi yok oluyordu. Yunanistan'da olduğu gibi, herkes düşüncelerini ya da çıkarlarını galebe çaldırmak için yabancı bir kente bağlanıyordu.

Roma'nın serveti bu düşüncelerdeki bu eğilimler nedeniyle arttı. Bu eğilim, bulunduğu her yerde aristokrasiyi destekledi ve her yerde aristokrasinin müttefiki oldu. Birkaç örnek verelim. Claudia *gens*'i Sabin yurdunu terk etti. Çünkü kendi ülkesindeki kurumlardan çok Roma ku-

[17] Thukydides, III, 47. Xénophone, Hellénique, VI, 3.

[1] Yunan siyaset adamı ve general. MÖ 253-183. *–ç.n.*

rumları hoşuna gidiyordu. Aynı dönemde, çok sayıda Latin ailesi Roma'ya göç etti. Çünkü Latium'daki demokratik rejimden hoşnut değildiler, patrici rejimi Roma'da yeniden kuruluyordu.[18] Ardea'da ise aristokrasiyle pleb mücadele içindeydi. Kent, plebl erin Volskları[1] yardıma çağırdığı sırada aristokrasi tarafından Romalılara teslim edilir.[19] Etrurya geçimsizliklerle boğuşuyordu. Aristokratik yönetimi devirdikten sonra Roma'nın saldırısına uğrayan Veji'ye, dinsel görevliler aristokrasisinin hâlâ hüküm sürdüğü diğer Etrüsk kentleri yardım etmeyi reddetti. Bu savaşa dair bir efsaneye göre Romalılar, Aruspis[II] yoluyla kehânetlerde bulunan Vejili bir kâhini kaçırarak zaferin yolunu işaret eden vahiyleri ele geçirirler, peki bu efsane, kentin kapılarının Romalılara Etrüsklü rahipler tarafından açıldığını göstermiyor mu?

Şövalyeler, yani aristokratik sınıf, Capua'nın Roma'ya karşı ayaklanmasına katılmamıştır.[20] [*MÖ*–] 313 yılında ise Ausona, Sora, Minturne, Vescia kentleri aristokratik parti tarafından Roma'ya teslim edilmiştir.[21] Etrüsklerin Roma'ya karşı güç birliği yaparak kurdukları halkçı yönetime sadece aristokrasinin üstünlüğünü hâlâ sürdürdüğü tek kent olan Arretium katılmamıştı.[22] Annibal İtalya'ya girdiğinde, tüm kentler çalkantı içindeydi, ama bağımsızlıkları söz konusu değildi. Kentlerdeki aristokrasi Roma'yı, plebler ise Kartacalıları tutuyordu.[23]

Roma'nın yönetiliş biçimi, aristokrasinin Roma nezdindeki sabit değerine işaret eder. Devrimler daha yavaş olsa bile diğer kentlerdekinden farklı gerçekleşmiyordu. [*MÖ*–] 509 yılında Latin sitelerinde tiranlar sahneye çıktığında, Roma'daki patrici tepkisi etkili olmuştu. Sonra koşullara uygun birçok ölçülü düzenlemeyle, demokrasi yavaş yavaş yükseldi. Roma yönetimi diğer sitelere göre daha uzun süre aristokrasiyle yönetildi ve aristokratik partiye umutla bakıldı.

Nihayet Roma'da da demokrasi kazandı, ama aristokratik yönetim

---

[18] Dionysius, VI, 2.

[1] İtalya'da Roma'nın en tehlikeli düşmanlarıydı. –*ç.n.*

[19] Titus-Livius, IV, 9, 10.

[I] (*ya da Haruspice*), Etrüsk kökenli Romalı kâhinler. Bunlar, kurban edilen hayvanların (*genellikle boynuzlu*) bağırsaklarını inceleyerek kehânette bulunurlardı. –*ç.n.*

[20] Titus-Livius, 11.

[21] A.g.e., IX, 24, 25.

[22] A.g.e., X, 1.

[23] Titus-Livius, XXIII, 13, 14, 39; XXIV, 2, 3.

usulleri ve kurnazlıklar devam etti. Bölükler meclisinde [*comices par centuries*] oylar zenginliğe göre dağılmıştı. Tribü meclislerindeki durum da çok farklı değildi. Hukuken zengin-yoksul ayrımı kabul edilmiyordu, ama hakikatte mülk sahiplerinin otuz bir oyuna karşı kentsel dört tribü içinde kapalı yaşayan yoksul sınıfın sadece dört oyu vardı. Bu toplantılardan daha sessiz geçen bir başka toplantı daha yoktu. Toplantıda ya sadece başkan ya da başkanın söz verdiği kişi konuşuyordu, hatipler pek dinlenmiyor, çok az tartışılıyordu. Bu toplantıda yapılan iş çoğunlukla evet ya da hayır oyu vermekten ibaretti, dolayısıyla da karmaşık süreçleri gerektiren sayım işlemi derin bir sessizliği gerektiriyordu. Ayrıca Roma'daki senatonun, Yunanistan'ın demokratik sitelerinde olduğu gibi her yıl yenilenmediğini eklemek gerekiyor. Roma'da senatörler yaşam boyu görev yapıyor ve üyelerini kendi seçiyordu. Roma gerçekten de oligarşik bir birlikti.

Töreler, kurumlardan daha da aristokratikti. Tiyatrolarda senatörlere tahsis edilmiş özel yerler vardı. Atlı birliklerde sadece zenginler görevlendiriliyordu. Ordudaki rütbelerin çoğu büyük ailelerin çocuklarına aitti, Scipion süvari taburu komutanlığını yaptığı sırada daha 16 yaşına bile girmemişti.

Roma'daki zengin sınıfın egemenliği diğer kentlere göre daha uzun sürdü. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, yapılmış olan büyük fetihlerin yararları, zaten varolan zengin sınıfın çıkarınaydı; yenilenlerden temellük edilen topraklar yine zengin sınıfın elinde birikti ve fethedilen ülkenin ticaretini eline geçirdiler, vergi gelirleri ve eyalet yönetimlerinden de önemli gelirler sağladılar. Zaten zengin olan ve [*her fetihle*] her bir kuşakta biraz daha zenginleşerek aşırı varlık sahibi olan bu ailelerin her biri, halk karşısında büyük birer güç haline geldiler. İkinci neden ise, en fakir Romalının bile doğuştan zenginliğe saygı göstermesidir. Kaybolan gerçek yanaşma sınıfı, büyük servetlere gösterilen saygı biçimi altında yeniden dirildi, proleterlerin zenginleri her sabah selâmlaması âdet haline geldi.

Diğer tüm sitelerde olduğu gibi zenginlerle ve yoksulların mücadelesi Roma'da da yaşanmıştır. Ama bu mücadele Gracchuslar[1] zamanın-

[1] Gracchus kardeşler. Pleb sınıfından bir ailenin adı. Bu aileden devlet görevi icra eden Tiberius ve Gaius kardeşler öldürülmüşlerdir. —*ç.n.*

da, yani fetih tümüyle sona erdikten sonra başlamıştır. Zaten Roma'daki mücadele, bütün öteki kentlerde olduğu gibi şiddet karakteri kazanmamıştır. Zenginliğe ulaşmakta hırslı davranmayan Romalı yoksul halk, kendilerine yardımcı olacağına inanmadıkları reformcu Gracchus kardeşlere gevşekçe destek vermiş, en sonunda da onları terk etmiştir. Zenginlere sadece bir tehdit halinde sunulan arazi yasalarına ilgisiz kalan halk, sadece etkisiz çalkantılar yaratabilmiştir. Şâyet halkın kendisine kamu topraklarının yani Devlet arazilerinin paylaştırılması teklif edilmiş olsaydı, en azından zengin mülklerini temellük etme düşüncesine sahip olmazlardı. [*Roma halkı*] biraz kökleşmiş saygı ve biraz da hiçbir tutum almamış olmanın yarattığı alışkanlık nedeniyle zenginlerin yanında ve gölgesinde yaşamayı seviyordu.

Bu sınıf, kendi saflarına, bağımlı kentlerin ya da müttefiklerin en önemli ailelerini kabul etme bilgeliğini gösterdi. İtalya'daki zenginliğe benzeyen unsurlar, yavaş yavaş Roma'nın zengin sınıfını biçimlendirdi. Önemini zamanla artıran bu [*zengin*] gövde, zamanla Devlet'in egemeni haline geldi. Yüksek görevleri tek başına icra etti. İcra ettiği görevlerin çok yüksek paralarla satın alınabilmesi nedeniyle senatoyu tek başına oluşturdu. Çünkü senatör olabilmek, ayrıca seçme ve seçilme hakkı için çok yüksek vergilerin ödenmesi gerekiyordu. Sonuçta halk, demokratik yasalara rağmen kendi üzerinde yükselerek oluşan güçlü soylu sınıfın baskıları nedeniyle acı çektiyse de, muhalefet edemedi.

Sonuçta, [*MÖ*] üçüncü ve ikinci yüzyıllardaki İtalyan ve Yunanlı kentler arasında en aristokratça yönetilen kent Roma oldu. Nihayet, içişlerinde halkı gözetmek zorunda olan Senatonun dış politikada mutlak egemenliği elinde tuttuğunu belirtelim. Elçileri kabul eden, ittifakları kuran ve bozan, eyaletleri ve lejyonları dağıtan, generallerin eylemlerini onaylayan ve yenilenlerin maruz kalacağı koşulları belirleyen Senatoydu. Fakat başka yerlerde tüm bu görevler halk meclislerinin yetkisindeydi. Yabancılar Roma ile ilişkilerinde halk ile asla muhatâp olmuyordu, sadece Senatonun adı geçiyor ve sürekli olarak halkın hiçbir yetkisinin olmadığı düşüncesi işleniyordu. Bir Yunanlının Flaminius'la paylaştığı düşünce de bunu göstermektedir: "Ülkenizde yöneten zenginliktir ve bütün her şey ona bağlıdır."[24]

[24] Titus-Livius, XXXIV, 31.

Sonuçta, bütün sitelerdeki aristokratların gözleri güvenilir ve koruyucu kabul edilerek servetlerin taşındığı Roma'ya çevrilir. Roma'ya hiç kimsenin yabancı bir kent olarak bakmaması işleri daha da kolaylaştırır: Roma, Sabinler tarafından Sabin, Etrüskler tarafından Etrüsk, Latinler tarafından Latin, Yunanlılar tarafından da Yunanlı gibi görülürdü.

Roma'nın kendini Yunanistan'a göstermesiyle birlikte (*MÖ* 199), aristokrasi kendini teslim etti. İnsanların çoğu nezdinde mesele aristokrasi ile halk partisi arasında olup bitenlerdi, dolayısıyla da hiç kimse bağımsızlık ile bağımlılık arasında bir seçim yapılabileceğini düşünmüyordu. Kentlerde yaşayan halk, Philip, Antiokhus ya da Perseus'un tarafını tutuyordu, aristokrasi ise Roma tarafında duruyordu. Polybius ve Titus-Livius'da 198 yılında Argos'un kapılarının Makedonlara açıldığını görüyoruz. Ama Opunte[1] bir sonraki yıl zenginlerin partisi tarafından Romalılara teslim edilir. Acarnania'da (Batı Yunanistan'da bir bölge) ise, aristokrasi ile Roma arasında bir ittifak antlaşması imzalanır. Fakat bu anlaşma halkın üstün gelmesi sonucunda bir yıl sonra bozulur. Thebai'de halk partisi güçlü olduğu sürece Philip ile ittifak yapılır, ama egemenlik aristokrasiye geçince zaman kaybetmeden Roma ile yakınlaşılır. Atina, Demetriadea (Teselya bölgesi kenti) ve Foça'da halkın alt tabakası, demokrat tiran Nabis'in savaş açtığı Romalılara düşmandır. Ama aristokratik yönetim hüküm sürdüğü müddetçe bu kentler Aka birliği tarafında yer alırlar. Philopemen ve Polybius gibi şahsiyetler yurdun [*nationale*] bağımsızlığını talep ederlerse de, aslında demokrasiden ziyade Roma egemenliği yanlısıdırlar. Öyle bir ân gelir ki Aka birliğinde halk partisi baskın çıkar; işte birlik bu ândan itibaren Roma'nın düşmanı haline gelir. Halkçı hizbin şefleri olan Diaeos ve Kritolaos aynı zamanda Romalılara karşı birliğin de generalleridir. Ama yiğitçe çarpışan Scarphee ve Leucopetra, muhtemelen bu kahramanlığı Yunanistan'ın bağımsızlığından çok demokrasinin zaferi için göstermiştir.

Bu türden olaylar Roma'nın imparatorluğunu nasıl fazla çaba sarf etmeden kurduğunu gösterir. Belediye ruhu yavaş yavaş kaybolur. Bağımsızlık tutkusu nâdir bir duyguya dönüşür, ama onur ve yürekler partilerin çıkarları ve tutkuları için atmaya başlar. Site giderek unutulur. Bir zamanların kentlerinde sınırlı ufukların yarattığı düşüncelerle birbirin-

[1] Yunan kenti. –*ç.n.*

den farklı küçük dünyalarında yaşayan insanların önündeki engeller bir bir ortadan kalkmaktadır. Tüm İtalya ve Yunanistan'da sadece iki insan grubunun varlığı söz konusuydu: Bir tarafta aristokratik sınıf[*in partisi*], diğer tarafta halk partisi. Biri Roma'nın egemenliğini talep ediyor, diğeri reddediyordu. Sonunda Roma, aristokrasinin galibiyetiyle [*Yunanistan'ı da*] imparatorluk hanesine kaydetti.

4. Roma, belediye rejimini her yerde yok eder

Antik sitenin zayıflayan kurumları bir dizi devrimle tükenirler. Roma egemenliğinin ilk sonucu, geriye kalanların temizlenmesiyle sitelerin yıkımının tamamlanması olmuştur. Roma'ya boyun eğen halkların koşullarını gözlemleyerek bunları görebiliriz.

Öncelikle modern siyasetin alışkanlıklarının dışarıda tutmalı ve fethedilen bölgelerin bugün olduğu gibi bir krallığa eklenerek sınırlarını küçülttüğü, Roma Devletinin de kendisine birbiri ardına katılan halkları temsil ettiğini düşünmemek gerekiyor. Roma Devleti, *civitas Romana* fetihle büyümüyordu, sadece dinsel törenler eşliğinde yapılan sayımları[1] katılan aileleri kapsıyordu. Roma toprağı *ager Romana* fazla genişlemiyordu, kralların çizdiği ve Ambarvales törenlerinde her yıl kutsanan değişmeyen sınırlar içine kapanıp kalmıştı. Her fetihte büyüyen tek bir şey vardı: Roma'nın egemenliği, *imperium Romanum*.

Cumhuriyet devam ettiği müddetçe, Romalıların ve diğer halkların bir yurttaşlar topluluğu [*nation*] oluşturabileceği kimsenin aklına gelmiyordu. Roma, yenilenleri bireysel olarak kabul edebilir, kendi surları içinde ikâmet etmelerine izin verebilir ve nihayet onları Romalılara da dönüştürebilir, fakat kendi nüfusuna yabancı bir nüfusu ve yabancı bir toprağı asimile edemezdi. Bu, Roma'nın icra ettiği özel bir siyasetten değil, antik çağdaki bir ilkeden kaynaklanır. Roma, diğer kentlerle kıyaslandığında bu ilkeyle daha mesafeli olabilir, ama yakasını tümden sıyıramazdı. Bağımlılaşan bir halk tastamam Roma Devleti'ne dâhil olmuyor, sadece Roma egemenliğine giriyordu. Şimdiki haliyle eyaletler ve başkentleri Roma ile birleşmiyordu. Roma boyun eğdirdiği halklarla kendisi arasında sadece iki tür bağ biliyordu: Bağımlılık ya da ittifak.

[1] Roma'da sayımlar 5 yılda bir yapılıyor ve bu sayımın sonuçları kabul edilen yeni nüfusu belirliyordu. –*ç.n.*

Bu görünüme göre belediye kurumu, yenilgiye uğrayan halklarda sürüp gitmiş, ayrıca dünya birbirinden farklı sitelerden müteşekkil geniş bir bütün haline gelmiş ve hepsinin üstüne de egemen bir site yerleşmiştir. Oysa gerçek farklıdır. Roma'nın fethettiği her kentte gerçek bir dönüşüm meydana gelmiştir.

Bir tarafta uyruklar vardı, *dedititii*,[I] bunlar *deditio* [teslimiyet ya da biat] düsturunu dile getirerek, "kişiliklerini, kendi surlarını, topraklarını, sularını, evlerini, tapınaklarını, tanrılarını" Roma halkına teslim ediyorlardı. Sadece belediye rejimlerinden değil, eskilerden kalan her şeyden yani kendi dinlerinden ve özel hukuklarından da vazgeçiyorlardı. Teslim olanlar, bu ândan itibaren kendi aralarında bir toplum düzeni ve siyasî bir birlik oluşturamıyorlardı. Kentleri ayakta kalabilirdi ama siteleri sönüp gitmişti. Birlikte yaşamaya devam ediyor olsalar bile geriye ne kurumları ne yasaları ne de yüksek görevlileri kalıyordu. Roma'dan yollanan bir devlet yetkilisinin [*praefectus*][II] keyfî otoritesi bu kişilerin arasında maddî düzeni sağlıyordu.[25]

Öteki tarafta müttefikler vardı, *foederati* ya da *socii*.[III] Bunlara daha iyi davranılıyordu. Roma egemenliği altına girdiklerinde, belediye rejimlerini ve site örgütlerini koruma ayrıcalığını elde etmişlerdi. Her kent için, özel yasa, yüksek görevliler, Senato, site başkanlığı ve yargıç hakkını korumaya devam ettiler. Kent zevahiren bağımsızdı, hattâ Roma ile ilişkisi müttefikler arasındaki ilişkiden öte değildi. Lâkin Roma, fetihten sonra yapılan antlaşmaya "*majestatem populi Romani comiter conservato*" sözcüklerini eklemişti.[26] Müttefik sitenin egemen siteye bağımlılığını düzenleyen bu sözcükler öylesine muğlâktı ki, bağımlılığın ni-

---

[I] Son dönem Roma imparatorluğunda azat edilmiş köleler üç sınıfa bölünmüşlerdi. Bunlar Latini, Dedititii ve Roma yurttaşlığına geçenlerdi. Bunlardan en aşağıda olan sınıf Dedititiilerdi. *–y.n.*

[II] Roma İmparatorluğu'nda genellikle ek yetkilerle donatılmış, alt sınıftan üst sınıfa kadar pek çok derecesi bulunan askerî ve sivil memurlara verilen çok sayıda resmî unvandan biridir. Bu memurların yaptırım gücü, kendi makamlarından ziyade magistralar tarafından verilen yetkiden kaynaklanırdı. *–y.n.*

[25] Titus-Livius, I, 38; VII, 31; IX, 20; XXVI, 16; XXVIII, 34. Çiçero, De lege agr., I, 6; II, 32. Festus, Ve Praefecturae.

[III] İmtiyazlı kişiler arasından seçilen askerlerden oluşan bir birlik ve ayrıca İtalya yarımadasında Roma ile askeri ittifak halindeki özerk tribüler ya da siteler. *–y.n.*

[26] Çiçero, pro Balbo, 16.

haî ölçüsünün tastamam en güçlünün keyfine göre düzenlendiği anlaşılıyordu. Özgür kabul edilen bu kentler, Roma'dan talimat alıyor, *prokonsül*lere (*proconsul*[1]-*prokonsül*) itaat ediyor, devletle sözleşme yapmış kâr amaçlı kamu kuruluşlarına (*publicain*) vergi ödüyor, yüksek görevlileri kentin valisine [procuncul] hesap veriyor, vali de yargıçların çağrısına icabet ediyordu.[27] Eskilerde belediye rejimi, kendi özelliklerini ve bağımsızlığını koruyamadığı takdirde tamamen yokolup gidecekti. Sitenin kurumlarının sürdürülmesi ve yabancı bir güce bağımlılık arasındaki çelişki, modernler tarafından muhtemelen apaçık görülmez, ama bu çelişki zamanın insanını şaşırtıyordu. Belediye rejimi ve Roma'nın gücü uzlaşamazdı çünkü mevcut durum sadece, sırf bir görüntü, yalan ve insanları meşgul edecek bir eğlence olabilirdi. Her bir kentin en özel ve en hassas işleri, her yıl Roma'ya gönderilen heyetle Roma Senatosu'nda düzenliyordu. Hâlâ özgürce seçebildikleri belediye yüksek görevlileri, arhontları ve yüksek askerî görevlileri [*strategе*] vardı; ama yılı belirleyen arhontun kamu kayıtlarına kendi adını yazmaktan, eskiden ordu ve Devlet şefi olan yüksek askerî görevlinin de ulaşım yollarını ve piyasaları denetlemekten başka yetkileri kalmamıştı.[28]

O halde, belediye kurumları da, müttefik ve uyruk denilen halklar gibi kaybolup gidiyordu, ama aradaki tek fark, birincilerin hâlâ dışsal biçimlerini koruyor olmalarıydı. Gerçekte ise antik çağın tasavvur ettiği site, Roma'nın duvarları dışındaki hiçbir yerde görülmüyordu.

Öte yandan site rejimini yıkan Roma yerine bir şey koymuyordu. Kurumlarını elinden aldığı insanlara karşılığında kendi kurumlarını vermiyordu. Hattâ, bu insanların kullanabileceği yeni kurumlar yaratmayı bile düşünmüyordu. İmparatorluğun denetimindeki halklar için ne bir anayasa bile yaptı ne de onları yönetmek için sabit kurallar düzenlemeyi bildi. Halklar üzerinde yürüttüğü otorite düzensizdi. Devletine, sitesine bağlı olmayan halklar üzerinde hiçbir yasal eylem gerçekleştiremiyordu. Roma için uyruklar âdeta yabancıydı, eski belediye rejiminin

[1] Roma Eyaletlerinde Konsüllerin yerine hareket eden Vali. Modern örneklerden birisi, II. Dünya Savaşı'nda "Amerika'nın Japonya Prokonsülü" olarak adlandırılan general MacArthur'dur. –*y.n.*

[27] Titus-Livius, XLV, 18. Çiçero, ad Att., VI, 1; VI, 2. Appianus, Guerres civiles, I, 102. Tacite, XV, 45.

[28] Philostrate, Vie des sophistes, I, 23. Boeckh, Corp. İnscr., passim.

yurttaşa yabancı ya da düşmana uygulanan düzensiz ve sınırsız bir gücün uygulayıcısıydı. Roma yönetimi uzun süre bu ilke aracılığıyla düzenlendi. Şimdi nasıl uyguladığını görelim.

Roma, yurttaşlarından birini bir ülkeye yolluyordu ve bu ülke, o yurttaşın eyaletleri[1] [*province*-çoğul] olarak kabul ediliyordu; yani özel yükümlülüğü, kendi özeni, şahsî işi oluyordu – *provincia* [eyalet- *tekil*] sözcüğünün anlamı buydu. Aynı zamanda, bu yurttaşa *imperium* [*mutlak otoriteyle emretme, hükmetme*] yetkisi verilmiş oluyordu; bunun anlamı, Roma'nın o ülke üzerindeki egemenliğinden kendini temsilen gönderdiği yurttaşı lehine bir süreliğine vazgeçmesiydi. Cumhuriyetin tüm haklarını kendi şahsında temsil eden bu yurttaş, mutlak efendi ve egemendi. Vergi miktarını saptıyor, askerî gücü icra ediyor, adaleti sağlıyordu. Uyrukları ya da müttefikleriyle ilişkisini düzenleyen bir anayasa yoktu. Hiçbir yasaya bağlı olmadığı için mahkemelerde keyfine göre yargılayabiliyordu. Bir Romalı olduğu ve yönettiği eyalettekileri yargıladığı için kendisi üzerinde ne eyalet [*provinciaux*] yasalarının ne de Roma'daki yasaların hükmü olamazdı. Şâyet kendisi ile yönettikleri arasında bir yasa olması gerekiyorsa, yasalar sadece kendisinin yetkili olması nedeniyle sadece kendisi tarafından düzenlenebilirdi. Kendisine verilen *imperium* yetkisi, yasama gücünü de içeriyordu. İşte genel vali [*gouverneurs*] görevlendirildiği vilayete geldiğinde, geleneklere ve kendisine tanınan hakka binaen, ahlâken kendisinin de riayet etme sözü verdiği bir Ferman [*edit*] yayımlardı. Genel valiler her yıl değiştiğinden, yasalar da her yıl değişiyordu. Çünkü yasanın kaynağı geçici olarak *imperium* yetkisiyle donatılan kişinin isteklerinden ibaretti. Bu ilke titizlikle uygulanıyordu. Şâyet bir valinin verdiği karar görev süresinin bitimine kadar uygulanamamışsa, o karar yeni gelen valiyle birlikte hukuken iptal olur ve süreç yeniden başlardı.[29]

Vali, sınırsız güçtü. Vali, yaşayan yasa idi. Taşraların, valinin uyguladığı şiddet ya da suçlar karşısında Roma yasasına başvurabilmelerinin yegâne çaresi, hizmetine girebilecekleri bir patron yani Roma yurttaşı bulmaktı.[30] Çünkü kendileri olarak ne site yasalarına dayanabilme ne de

[1] Roma'nın bir istisna ile (Kuzey İtalya), genel olarak İtalya dışında uyguladığı bu *ilhak sistemi*. –*y.n.*

[29] Gaius, IV, 103, 105.

[30] Çiçero, De orat., I, 9.

site mahkemelerine başvurma hakları vardı. Yabancı kabul ediliyorlardı, hukukî ve resmî dildeki adları *peregrini*[1]ydi, ve yasanın *düşman* [hostis] hakkında söylediği her şey kendilerine de uygulanıyordu.

İmparatorluk sınırları içinde yaşayanların yasal durumları, Romalı hukuk danışmanlarının yazılarında açıkça görülmektedir. Bu yazılardaki ele alınış biçimine göre, söz konusu halklar, ne kendi yasalarını oluşturabiliyorlar ne de henüz Roma yasalarından yararlanabiliyorlardı O halde, ne şekilde olursa olsun onlar için yasa yoktur. Romalı hukuk danışmanı nezdinde, bir taşralı ne kocadır ne de baba, yani yasa taşralıya ne evlilik hakkı ne de velayet hakkı tanır. Mülkiyet hakkı yoktur, mülk sahibi olmasının önüne ikili bir imkânsızlık örülmüştür: Kişisel durumu nedeniyle mülk sahibi olamaz, çünkü Roma yurttaşı değildir. Toprak sahibi olamayışının ikinci nedeni, yasaya göre mülkiyetin sadece *ager Romanus* sınırları içinde edinilebilmesidir, oysa [*taşralının*] toprağı zaten Roma sınırları dışındadır. Eyalet toprağının özel mülkiyet olarak sahiplenilemeyeceğini söyleyen hukuk danışmanlarına göre bu insanlar [*—peregrini*], sadece toprağı ellerinde bulundurabilme ve işleme hakkına sahiptir.[31] İleride göreceğimiz gibi, [*MÖ*] II. yüzyılda eyalet, taşra toprağı hakkında kabul edilenler, Roma sitesi hakkını elde etmeden önceki İtalyan toprağı için de geçerliydi.

Roma imparatorluğuna dâhil edilen halkların, belediye inançlarını, yönetimlerini, özel hukuklarını kaybettikleri doğrudur. Roma'nın bağımlılığın yıkıcı taraflarını pratikte hafiflettiğine de inanılabilir. Roma yasası uyruklarına babaerkil otorite hakkını vermiyorsa da, otoritenin törelerde devam etmesine izin veriyordu. Herhangi biri toprak mülkiyetine sahip olamasa da, elinde bulundurma hakkı veriliyordu; toprağını ekiyor, satıyor ve miras bırakabiliyordu. Toprağın kendisine ait olduğu söylenmiyordu, ama kendi toprağıymış, *pro suo* [kendisi için] gibiydi. Kendi mülkiyeti değildi, *dominium* [mal üzerindeki hâkimiyet] ama kendi mallarıyla, *in bonis* [elinde bulundurma] birlikteydi.[32] Fakat Roma, uyrukları lehine bu türden dolambaçlı yollar ve dil oyunları da ta-

[1] Roma'nın fethettiği yerleşimlerde yaşayan insanlar, ama ne Roma yurttaşlığına ne de Latinlerin hukukî statülerinden yaralanabiliyorlardı. Ama bir Romalı'nın kölesine dönüştürülebiliyorlardı. *–y.n.*

[31] Gaius, II, 7; Çiçero, pro Flacco, 32.

[32] Gaius, I, 54; II, 5, 6, 7.

sarlıyordu. Belediye geleneklerinin varlığı yenilen halkların yasa yapmasının önünde engelse bile, Roma dehası toplumun dağılıp gitmesine izin veremezdi. İlke olarak hukukun dışına konulmuş olan toplum, gerçekte bir yasaları varmış gibi yaşıyordu. Roma, toplumun yasası varmış yaşaması ve galip olarak gösterdiği hoşgörü dışında, yenilen halkın tüm kurumlarıyla birlikte yasalarının da kaybolup gitmesini istiyordu. Roma bu tuhaf oyunu birçok kuşak boyunca kesintisizce oynamaya devam etti: Ayakta kalan tek bir site [*Roma*] kurumlarını ve hukukunu koruyor, ama geriye kalan yüz milyondan fazla insan egemen site tanımadığı ve kabul etmediği için hiçbir yasaya sahip olamıyordu. Dünya tam bir kaostan ibaret değildi tabiî, ama yasa ve ilkelerden yoksun toplum, güç, keyfîlik ve antlaşmalarla ayakta duruyordu.

Roma fetihlerinin, kurban olarak aldığı halklar üzerindeki etkisi derin oldu. Sitedeki her şey yok oldu: Önce inanç, sonra yönetim ve nihayet özel hukuk; uzun süredir sarsılan belediye kurumları ise sonunda yıkılarak külliyen kayboldular. Ama kaybolanın yerine ne düzenli bir toplum ne de bir yönetim sistemi konabildi. Belediye rejiminin dağılmasıyla başka bir toplum biçiminin fark edilmesi arasında bir kesinti momenti yaşandı. Yurttaşlık sitenin yerini alamadı, çünkü Roma imparatorluğu hiçbir tarzda halka benzemiyordu. Tek bir merkezî noktadaki gerçek düzenin çevresinde karmakarışık bir kalabalık yer alıyordu. Geri kalan kısımlarda hüküm süren yapay ve geçici bir düzen ise tastamam Roma'ya biatın ödülüydü. Roma'nın kendisi için muhafaza ettiği hukuku ve kurumları ele geçirerek düzenli bir birlik haline gelen bağımlı halkların, kendilerinin de dâhil olduğu Roma'yla yekvücut olabilmeleri için baskılarla Roma sitesine girebilmeleri, burayı dönüştürerek bir yer edinmeleri gerekiyordu. Bu uzun ve zor bir uğraş oldu.

5. Bağımlı halklar birbiri ardına Roma sitesine giriyorlar

Roma uyruğundaki yurttaşın kaderini, içler acısı halini ve koşullarının arzu edilebilirlikten ne denli uzak olduğunu gördük. Sadece hiçliğe katlanmak değildir mesele, aynı zamanda en gerçek ve en önemli çıkarlar da söz konusudur. Roma yurttaşı olmayan kişi, ne koca ne de baba olabilir, ne mülk edinebilir ne de miras haklarından yararlanabilirdi. Roma yurttaşı olmak kıymetlidir, çünkü düzenli bir topluma dâhil olmanın, hukuktan yararlanmanın şartı Roma yurttaşlığıdır. Dolayısıyla yurttaşlık

unvanı, insan arzusunun en kıymetli hedefi haline gelir. Latinler, İtalyanlar, Yunanlılar, daha sonra İspanyollar ve Galyalılar daima Roma yurttaşı olmayı istemişlerdir, çünkü hukukî haklara sahip olmanın ya da adamdan sayılmanın yegâne yolu budur. Hepsi de uzun çabalarının ödülünü alarak, yukarıdaki sıraya göre teker teker Roma İmparatorluğu'na dâhil olurlar.

Toplumların Roma Devlet'ine yavaş yavaş dâhil olarak dönüşmeleri eski halkların uzun tarihinin son halkasıdır. Birbiri ardına gelen evreleri meydana gelen bu büyük olayı gözlemlenmesine daha [*MÖ*] IV. yy'dan başlamak gerekir.

Roma, hâkimiyet kurduğu Latium'daki yaşayan yaklaşık kırk halktan nerdeyse yarısının kökünü kazımış, birkaç halkın toprağına elkoymuş, diğerlerinin de müttefiklik hukukunu yok saymıştır. Müttefikler [*MÖ*] 347 yılında, Roma ile ittifakın aslında tam bir biatı içerdiğini, Roma'nın yararı için döktükleri kanların ve savurganca harcadıkları paranın kendi aleyhlerine olduğunun farkına vararak bir koalisyon kurarlar. Şefleri olan Annius, Roma Senatosu'nda isteklerini dile getirir: "Bize eşitlik verilsin ve aynı yasalara sahip olalım, sizinle birlikte tek Devlet – *une civitas* – olalım; tek adımız olsun ve hepimize Romalı densin". İşte Annius'un 347 yılında İmparatorluğun tebâsı olan halkların talepleri olarak dile getirdiği istekler, ancak beş buçuk yüzyıl sonra gerçekleşir. Annius'un dillendirdiği, ama Romalılar'ın eski dine ve sitelerin eski hukukuna aykırı olması nedeniyle korkunç bir suç olarak kabul ettiği düşünce, hem yeni ve hem de umulmadıktır. Konsül Manlius: "Böyle bir öneri kabul edilirse, Roma'ya gelip Senato'da görev alacak ilk Latin'i bir konsül olarak kendi elleriyle öldüreceğini" söyler. Sonra, sunağa döner ve tanrıyı da tanık göstererek "Ey Jüpiter, bu adamın ağzından çıkan dine aykırı sözleri duyuyor musun? Tanrım, bir yabancının senatör olarak, konsül olarak gelip kutsal tapınakta oturmasını hoş görecek misin?". Manlius, yurttaşı yabancıdan ayıran eski iğrenç duyguyu açıklıyordu. Konsül olarak antik dinsel yasanın organıydı ve insanların yabancıdan nefret etmesini istiyordu. Çünkü [*yabancı*] site tanrıları tarafından lânetlenmişti. Bir Latin'in senatör olması imkânsızdı. Nihayet Senatonun toplantı yeri bir tapınaktı ve Roma tanrıları tapınaklarında bir yabancının bulunmasına izin vermezdi.

Savaş devam etti, yenilen Latinler *dedition* olarak yaşıyor oldukla-

rı kentleri, tapınmalarını, yasalarını ve topraklarını Romalılara teslim ettiler. Onlara reva görülen durum zalimceydi. Senatoda bir konsül "Roma'nın geniş bir çölle çevrilmesini önlenmesi amacıyla, Latinlerin kaderlerinin merhamet göstererek düzenlemenin gerekli olduğunu" söyler. Titus-Livius ne yapıldığını açıkça söylemez, ama ona inanmak gerekirse Latinlere Roma sitesi hakkı verilir, fakat tanınmış olan siyasî düzen oy hakkını, sivil alan da evlenme hakkını içermez. Ayrıca, bu yeni yurttaşların nüfus sayımında dikkate alınmadığını belirtmek gerekir. Aslında Senato tarafından bahşedilen yurttaşlık unvanının, Latinleri kandırarak gerçek bir bağımlılığın gizlenmesi amacıyla verildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu unvanı taşıyan insanlar, yurttaş yükümlülüklerine sahip olsalar bile, hiçbir haktan yararlanamıyorlardı. Bu öyle bir hakikatti ki, birçok Latin kenti bahşedilen bu site hakkının ilgası için isyan ederler.

Roma'nın politikalarını yüz yıl geçtikten sonra – ve Titus-Livius bizi uyarmadan –, değiştirdiğini görürüz. Artık Latinler için, oy hakkının ve *connubium* hakkının kullanılamadığı site yoktur. Roma yurttaşlık unvanını ellerinden alır ya da daha doğrusu, bu yalanı ortadan kaldırarak, değişik kentlerin belediye yönetimini, yasalarını ve yüksek görevliliği iade kararı verir.

Roma, iade kararını verirken ince bir kurnazlık yapmıştır, uyrukların Roma sitesine zor da olsa girmeleri için bir kapı açar. Doğduğu kentte yüksek görevli olan bir Latin'in görevinin sona ermesinden sonra Roma yurttaşı olabileceğine karar verir.[33] Bu kez, site hakkı bağışı tam ve koşulsuzdur: Oy hakkı, yüksek görevlilik, sayım, evlilik, özel hukuk... her şey vardır. Roma dinini, yönetimini, yasalarını bir yabancıyla paylaşmaya rıza göstermiştir, fakat kolaylıklar tüm kentlere değil, bazı kentlerdeki birkaç kişiye yöneliktir, yani şahsîdir. Roma kendi içine Latium'daki en iyiyi, en zengini, en gözde olanı kabul etmektedir.

Söz konusu site hakkı değerlidir. Öncelikle tamdır ve sonra da bir ayrıcalığın göstergesidir. Bu hak sayesinde, İtalya'nın en güçlü kent meclislerinde yer alınır, konsül olunabilir ve lejyonlara komutanlık yapılabilir. Bu hak sayesinde en iddialı arzular bile tatmin edilebilir, hattâ evlilik yoluyla Romalı bir aileyle birlik kurulabilir, Roma'da yerleşilebilir ve mülk sahibi olunabilir, dünyadaki en önemli ticaret merkezle-

[33] Appianus, Guerres civiles, II, 26.

rinden biri olmaya başlayan Roma'da ticaret yapılabilir. Kâr amacıyla kamusal kuruluşlara girebilir ve vergilerin toplanması ya da *ager publicus*'un toprakları üzerindeki vurgun imkânı sayesinde büyük kârlar elde edilebilir. İkâmet edilen yer önemli olmaksızın etkili bir korunma sağlanır; belediyedeki yüksek görevlilerinin otoritesinden ve Romalı yüksek görevlilerin yersiz arzularından kurtulma imkânı bulunur. Roma yurttaşı olmakla saygınlık, zenginlik ve güvenlik kazanılır.

Acelecilikle bu unvanı elde etmek isteyen Latinler her yolu denerler. Yalın davranışlar içindeki Roma bir süre sonra, 12.000 yurttaşlığın hileyle elde edildiğinin farkına varır.

Roma bu durumu genel olarak görmezden gelir. Çünkü böylece hem nüfusu artmaktadır hem de savaşlarda verdiği kayıpların yeri doldurulmaktadır. Lâkin, en zenginlerinin Roma vatandaşı olduğu günlerde Latium fakirleşmeye başlamıştır, Latin kentlerinde artık acı çekilmektedir. En zengin Latiumluların Roma yurttaşı olduktan sonra muaf tutulduğu vergiler, geride kalanlar için giderek ağırlaşmaya başlamıştır, dahası Roma'ya her yıl kayıtsız şartsız vermeyi taahhüt ettikleri asker sayısını tamamlamaları da giderek zorlaşmaktadır. Site hakkını elde edenlerin sayısı ne kadar fazlaysa, yurttaş olmayanların hayatları da o kadar zorlaşıyordu. Öyle bir zaman gelir ki, Latin kentleri site hakkının ayrıcalık sayılmamasını isterler. İki yüzyıldır [*Roma'ya*] bağımlı konumda bulunan ve içlerindeki en zenginlerin Roma yurttaşlığı kazanmak için yaşadıkları yerleri terk ettiği – Latin kentleriyle aynı koşulları paylaşan – İtalyan kentleri, site hakkı talep ederler. Bu dönemde büyük toprak yasası meselesini tartışmaya başlayan Roma demokrasisinin, uyruklarına ya da müttefiklerine karşı tutumu daha az katlanılabilir hale gelmişti. Aynı dönemde, büyük bir kısmı Cumhuriyete ait olan İtalya topraklarının bir bölümü İtalyanlar tarafından işgâl edilmişti. Lâkin mevcut yasaların saptadığı ilkelere göre, uyruklar ve müttefikler, şâyet site aksi yönde bir resmî karar almamışsa toprak sahibi olamazdı. Bu durum üzerine partilerden biri, İtalyanlar tarafından işgâl edilen bu topraklara Devlet tarafından el konması ve [*tartışılan toprak yasasına gönderme yapılarak*] Romalı fakirler arasında dağıtılması talebinde bulunur. Kendilerini tehdit eden ciddî bir yıkım tehdidi nedeniyle yurttaşlık haklarına [*droits civil*] sahip olma ihtiyacı hisseden İtalyanlar, bu hakların sadece Roma yurttaşı olarak kazanılabileceğini de biliyorlardı.

Bu süreci izleyen savaşa *toplumsal savaş* adı verildi; Roma'nın müttefikleri, müttefik olmamak ve Romalılaşmamak için silâha sarılıyordu. Muzaffer Roma kendisinden isteneni vermek zorunda kaldı ve İtalyanlar site hakkını elde ettiler. Romalılar içinde asimile olan ve forumda oy kullanan İtalyanlar, günlük hayatta Roma yasalarına tâbi olurlar, toprak hakları tanınır ve ayrıca Roma toprağıyla İtalyan toprağı eşit kabul edilir, işledikleri toprağın sahibi olabilirler. Böylece, *jus italicum* yerleşir. Âdeta *ager Romanus* söz konusudur, öyle ki toprak, İtalyan bir bireyin hakkı olmaktan ziyade Romalılaşmış olanın hakkıdır, ama bir İtalyan toprağının hakkıdır.[34]

İtalya bu ândan itibaren tek bir Devlet oluşturur. Geriye eyaletlerin Roma birliğine alınması kalmıştır.

Batı eyaletleri ile Yunanistan arasında ayrım yapmak gerekir. Batı'da fethedilmelerinden önce gerçek bir belediye rejimine tanık olmayan Galya ve İspanya vardır. Roma onları ya başka türlü yönetmenin imkânsız olduğuna inandığından, ya onları İtalyan nüfusuyla asimile etmek gayesiyle veyahut onları da İtalyan halklarının izlediği yoldan geçirmenin gerekli olduğuna inanması nedeniyle, Galya ve İspanya halklarında belediye rejimini yerleştirmeye çalışır. Roma'daki siyasî hayatı ortadan kaldıran imparatorlar, eyaletlere gelince, belediye rejimine özgü her türden özgürlüğü titizlikle sürdürmeye çalışıyorlardı. Böylece Galya'da, her biri kendi Senatosu, aristokratik birliği ve seçilmiş yüksek görevlileri olan siteler oluştu, hattâ her bir sitede eski Yunanistan ve eski İtalya'dakine benzeyen biçimlerdeki yerel tapınmalarıyla *Genius* ve Poliade tanrısı belirdi. Fakat yerleştirilen belediye rejimi bile, insanların Roma sitesine gelmelerine engel olamıyor, bilakis onları siteye gitmeleri için hazırlıyordu. Bu kentler arasında incelikle düzenlenmiş olan hiyerarşi, Roma lehine asimilasyon için, her bir kentin Roma'ya azar azar yaklaşma derecesini belirliyordu. Şöyle ayrımlar görülüyordu: *1.* Kendi yönetim ve yasalarına sahip ve Roma yurttaşlarıyla hukukî ilişkisi olmayan müttefikler; *2.* Romalıların yurttaşlık haklarından yararlanan, fakat siyasî haklara sahip olmayan sömürgeler; *3.* İtalyan hukukuna bağlı kentlerdeki topraklara – Roma'nın lütfuyla – âdeta İtalya'daymışcasına mülkiyet hakkının verilmesi; *4.* Latin hukukuna bağlı kentler;

[34] Hukukta *res mancipi* olarak adlandırılır. Bknz. Ulpien.

yani öncenin Latium'undaki töreye göre yüksek belediye görevinin ardından Roma yurttaşlığını kazananlar. Bu ayrımlar o kadar derindir ki, farklı iki kategori arasında ne evlilik ne de yasal bir ilişki imkânı söz konusu olabilirdi. Ama imparatorlar, kentlerin zaman içinde basamak basamak tırmanmaları, uyruk ya da müttefik durumundan İtalyan hukukuna, İtalyan hukukundan Latin hukukuna kadar yükselebilmeleri için çaba sarf ediyorlardı. Bir kent bu noktaya eriştiğinde ise önemli aileler teker teker Romalı oluyorlardı.

Yunanistan da yavaş yavaş Roma Devleti'ne dâhil oldu. İlk zamanlarda kentler, belediye rejimine özgü biçim ve çarklarını korudular. Fetih zamanında özerkliğini koruma arzusunu gösteren Yunanistan'a talep ettiğinden daha uzun süreler için özerklik verildi. Fakat daha birkaç kuşak sonra, şişinme, ihtiras ve çıkarın desteklediği Romalılaşma arzusu belirdi.

Yunanistan yabancı bir efendiye gösterdiği kini Roma'ya göstermedi: Roma'ya tapıyor, derin saygı duyuyor, hattâ Roma istemeden, kendiliklerinden ona tapıyorlar ve bir tanrıymışçasına Roma adına tapınaklar yapıyorlardı. Her kent kendi poliade tanrısını unutuyor ve bunun yerine Roma tanrıçasına ve tanrı Sezar'a tapıyorlardı: En güzel bayramlar Roma'ya adanıyordu, ama ilk yüksek görevliler henüz Augustaux oyunları [*İmparator Augustus adına düzenlenen*] gibi büyük şenlikler düzenleyebilecek mevkide kabul edilmiyorlardı. Dolayısıyla Yunanlılar, en iyi site, gerçek yurt, tüm halkların yöneticisi olarak kabul ettikleri Roma'yla kendi sitelerini kıyaslıyorlardı. Doğdukları site gözlerine küçük görünüyordu; bu sitenin çıkarları düşüncelerinde öncelik taşımıyordu; sağladığı saygınlık ihtirası tatmin etmiyordu. Eğer Roma yurttaşı değilse hiç değeri yoktu. İmparatorlar dönemindeki yurttaşlık unvanı siyasî haklar sağlamıyor, sadece sağlam avantajlar sunuyordu. Mülkiyet hakkı, miras hakkı, evlilik hakları, babaerkil otorite ve Roma özel hukuku kazanılabiliyordu. Kentlerde uygulanan temelden yoksun, sürekli değişen ve sadece hoşgörü değerinden ibaret olan yasalar, Romalılar tarafından küçümseniyor, Yunanlılarca da pek değer verilmiyordu. Yasanın herkes tarafından değer verilmesi ve gerçekten kutsal kabul edilmesi için tastamam Roma yasası olması gerekiyordu.

Ne Yunanistan'ın ne de herhangi bir Yunan kentinin çok arzu edilen bu site [*-nin yurttaşlarına verdiği hakları*] hakkını kesin olarak talep et-

tiklerini göremiyoruz. Ama insanların yurttaşlık hakkı için gösterdiği kişisel çabalar Roma tarafından desteklenmiştir. Yurttaşlık haklarından bazıları imparatorun lütfuyla elde edilir, kimileri yurttaşlığı satın alarak elde eder, ayrıca topluma üç çocuk verenlere ya da ordunun kimi birliklerinde hizmette bulunanlara da yurttaşlık unvanı verilir; bazen de belirli bir tonajda ticaret gemisi inşa etmek ya da Roma'ya buğday getirmek yurttaşlığın elde edilmesinde yeterli olur. Bu hakkı elde etmenin bir diğer kolay ve çabuk yolu ise Romalı bir yurttaşa köle olarak satılmaktır, çünkü yasal şekillerde azat edilme ve özgür kalma doğrudan site hakkını kazandırır.[35]

Roma yurttaşlığı unvanını kazanan kişi, artık hukukî [*civilement*] ve siyasî olarak doğduğu kente bağlı değildir. Kentin yasalarına tâbi değildir, yüksek görevlilerine itaat etmesi gerekmez, parasal yükümlülüklere katılmaz; bir yabancı sayılır, ama orada yaşamaya devam edebilir.[36] Aslında bu durum bir kişinin aynı ânda iki siteye birden ait olamayacağına işaret eden eski ilkenin sonucudur.[37] Doğal olarak birkaç kuşak sonranın Yunan kentleri, yaşadıkları sitenin yönetimini ve yasalarına bağlı olmayan birçok zengini barındırmaya başlar. Böylece, belediye rejimi de doğal ölümlerin kaderine benzer biçimde yavaşça kayboldu. Öyle bir zaman geldi ki, site, toplumsal yasaların kimseye uygulanamadığı, belediye yargıçlarının yargılayabilecek kimse bulamadığı ve hiçbir şey ifade etmeyen bir yere dönüştü.

Nihayet sekiz ya da on kuşak boyunca arzu edilen Roma sitesi olma hakkı, ancak zenginlerin bu hakkı elde etmesinden sonra yayınlanan bir imparatorluk kararnamesiyle, özgür olan her insana tanındı.

Buradaki tuhaflık, bu kararnamenin kesin tarihinin ve kimin tarafından hazırladığının bilinmemesidir. Bu kararnamenin – basit bir vergi önlemi olarak yayınladığı söylenir – yayınlanma onuru muhtemelen pek de yüksek görüşlü olmayan Caracalla[1] adlı bir imparatora aittir. Kararna-

[35] Suetonius, Neron, 24. Pétrone, 57. Ulpien, III. Gaius, I, 16, 17.

[36] Ailesi site hakkına sahip değilse, kendi ailesine bile yabancı olur. Ailesinden miras alamaz. Plinius, panégyr., 37.

[37] Çiçero., pro balbo, 28; pro Archia, 5; pro Caecina, 36. Corn. Nepos, Atticus, 3. Yunanistan bu ilkeyi çok daha önce terk etmişti. Roma ise bu ilkeye gayet sâdıktı.

[1] MÖ 211 ve 217 yılları arası hüküm süren Roma İmparatoru –*ç.n.*

meler tarihinde bundan önemli bir kararname ile karşılaşamayız: Roma'nın fethinden sonra egemen halk ile bağımlı halklar arasında var olan ayrımı ve din ve hukukun siteler arasına koyduğu çok eski ayrımı da ortadan kaldırır. Bununla birlikte dönemin tarihçilerinin notları arasında yer almayan bu kararnamenin varlığını, birkaç hukuk danışmanının belirsiz metinlerinden ve Dion Cassius'un kısa bir notundan anlıyoruz.[38] Şâyet bu kararname hem o dönemdeki insanların hem de tarihçilerin dikkatini çekmediyse, bu durum kararnamenin yasal ifadesi olduğu değişikliğin çok daha önceden gerçekleşmiş olması nedeniyledir. Yurttaşlar ile uyruklar arasındaki mevcut eşitsizlik yeni gelen her kuşakta zayıflamış ve yavaş yavaş kaybolmuştur. Daha önce gerçekleşen bir olguyu ilân ederek hukuka dâhil eden bu kararname, bir vergi önlemi olması nedeniyle fark edilmemiş olabilir.

Eskimeye başlayan yurttaşlık unvanı, artık özgür insanın bir köle karşısındaki konumunu belirtmek için kullanılmaktadır. Bu ândan itibaren İspanya'dan Fırat nehrine kadar, Roma İmparatorluğu'na bağlı her şey yekpâre bir halk ve Devlet oluşturdu. Siteler ayrımı kayboldu, fakat yavaş yavaş topluluklar [*nations*] ayrımı ortaya çıkmaya başladı. Artık bu uçsuz bucaksız imparatorlukta yaşayanların hepsi Romalıdır. Galyalı, Galya'ya ait olan adını terk ederek kendine hemen bir Romalı ismi bulur, İspanyalı da, Trakya'da ve Suriye'de yaşayanlar da aynı şeyi yaparlar. Tek bir isim, tek bir yurt, tek bir yönetim, tek bir hukuk vardır artık.

---

[38] 'Antoninus Pius jus Romanae civitatis omnibus subjectis donavit.', Justinien, Novelles, 78, 5. bölüm. 'In orbe Romano qui sunt, ex constitutione imperatoris Antonini, cives Romani effecti sunt. 'Ulpien, au Digeste, I. Kitap, 5. başlık, 17. Spartien bize Caracalla'nın resmî belgelerde Antonin adını kullandığını söyler. Dion Cassius Caracalla'nın, azat etme ve miras hakkından onda birlik bir vergi alınmasını genelleştirmek için imparatorlukta ikâmet eden herkese site hakkı verdiğini söyler. Peregeriniler (Roma'nın fethettiği vilâyetlerde yaşayan özgür yurttaşlar), Latinler ve yurttaşlar arasındaki ayrım tam olarak kaybolmaz; Ulpien ve Code'da bunu hâlâ görüyoruz; gerçekten, azat edilen kölelerin hemen Roma yurttaşı olmaması ve site hakkını kölelikten ayıran tüm basamaklardan geçmesi doğal karşılanır. Kimi göstergelerde İtalya toprakları ile vilâyet toprakları arasındaki ayrımın uzun süre devam ettiğini görüyoruz (Code, VII, 25; VII, 31; X, 39; Digeste, kitap L, 1. başlık). Fenike'nin bir kenti olan Sur kenti, Caracalla'dan sonra, ayrıcalıklı olarak İtalyan hukukundan yararlanıyordu (Digeste, IV, 15); bu ayrımın sürdürülmesi imparatorların çıkarıyla açıklanır. Bunlar vilâyet topraklarının vergi dairesine ödedikleri haraçtan yoksun kalmak istemiyorlardı.

Roma sitesinin zaman içinde nasıl geliştiğini görüyoruz. İlk başta, sadece patriciler ve yanaşmalar vardı; sonra, pleb sınıfı siteye girer, sonra Latinler, İtalyanlar ve nihayet taşralılar gelirler. Fetih, bu büyük değişikliğin gerçekleşebilmesi için yeterli olamadı. Bu süreçte, fikirlerdeki yavaş dönüşüm, kişisel çıkarlar için gösterilen sabırsızlık ve imparatorların ihtiyatlı ama kesintisiz ödünleri etkili oldu. Bütün sitelerin yavaş yavaş kaybolmasının ardından ayakta kalan en son site olan Roma ise geçirdiği dönüşümle, aşağı yukarı bir düzine halkın tek bir yönetim altında toplandığı bir yer haline geldi. İşte belediye rejimi böyle kayboldu.

Bizim buradaki meselemiz, değişmiş olan bu rejimin yerini hangi yönetim siteminin aldığını ve bu sistemin halklar üstünde yarattığı elverişli veya elverişsiz şartların araştırılması değildir. Antik çağın yerleştirdiği eski toplumsal biçimlerin ebediyen kaybolduğu momentte durmak zorundayız.

3. BÖLÜM
HIRİSTİYANLIK YÖNETİM KALIPLARINI DEĞİŞTİRİYOR

Hıristiyanlığın zaferi antik toplumun sonunu belirler. Çağımızdan altı ya da yedi yüzyıl önce görmeye başladığımız toplumsal dönüşüm yeni din ile sonucuna varmaktadır.

Siyasetin kurallarının Hıristiyan dini tarafından nasıl değiştirildiğini incelerken, çökmüş dinin oluşturduğu eski toplumda ilkesel bir dogma olarak her tanrının sadece bir aileyi ya da bir siteyi koruduğu, dolayısıyla da taptıkları tanrının sadece kendileri için varolduğunu hatırlamak yeterlidir. ev tanrılarının ve sitenin koruyucu tanrılarının [*divinités poliades*] zamanıdır. Bu din kendi hukukunu da doğurmuştur. Miras, mülkiyet, usul gibi beşerî ilişkilerin tamamı doğal hakkaniyet [*l'equite*] ilkeleriyle değil, fakat mevcut dinsel dogmanın kaçınılmaz etkisi aracılığıyla tam da tapınmanın ihtiyaçlarına göre düzenlenmiştir. Aynı inanç, bir beşerî yönetim de belirlemiştir; baba aileyi, kral ya da yüksek görevli de siteyi yönetir. Her şey dinden, yani insanın tanrı tasavvurundan kaynaklanır. Birbirine karışmış olan din, hukuk ve yönetim üç değişik görünüm altında tek bir şeyi ifade ederler.

Eskilerde cereyan etmiş olan bu toplumsal rejimi aydınlatmaya çalıştık. Eskilerde din, hem özel hem de kamusal yaşamın mutlak egemendir; Devlet dinsel bir topluluktur, kral yüksek din görevlisi, yüce rahip ve yasa da aziz bir formüldür. Yurtseverlik dindarlıktır, sürgün ise aforoz edilmektir. Kişisel özgürlük bilinmez, insan Devlete ruhuyla, bedeniyle, mallarıyla bağlıdır, yabancıya kin beslemek zorunluluktur, hukuk, görev, adalet ve sevgi kavramı site sınırlarıyla birlikte sona erer. İnsan birliği, kaçınılmaz olarak site yönetiminin çevrelediği bir daire ile sınırlandırılmıştır, dolayısıyla daha büyük toplumun yaratılması imkânsız kabul edilmektedir. Yunan ve İtalyan toplumuna muhtemelen on beş yüzyıllık bir dönem boyunca damgasını vuran ayırt edici özellikler bunlardı.

Ama gördüğümüz gibi toplum yavaş yavaş değişikliğe uğrar. Yönetim ve hukukta değişiklikler olduğu gibi zaman içinde inançlar [*croyance*] da değişir. Hıristiyanlık öncesindeki beş yüzyıl boyunca devam eden ittifakta, siyaset ve hukukla din arasındaki ilişki artık eskisi kadar sıkı değildir. Ezilen sınıfların çabaları, din görevlileri sınıfının devrilmesi, filozofların çalışmaları ve düşünce süreçleri, insan topluluğuna ait eski ilkelerin sarsılmasına yol açar. İnsanın artık itikadını yitirdiği mevcut dinin nüfuzundan kurtulmak için gösterdiği çabalar, hukukun ve siyasetin din ile olan ilişkilerini giderek zayıflatır.

Hukuk ve siyasetin, dine rağmen daha bağımsız hareket etmeye başlamış olmaları bir tür ayrılmayı ifade eder. Bu da sadece eski dinin silinmesinden yani eski inançların insanlar üzerindeki etkisinin zayıflamasından kaynaklanır. Ezcümle, artık toplumu yönetemeyen mevcut din gücünü yitirmiş olmalıdır. Fakat öyle bir zaman gelir ki, Hıristiyanlık biçimi altında yeniden canlanan dinsel duygu, inançlar üzerindeki imparatorluğunu yeniden ele geçirir. Yönetim ve din görevliliğiyle, inanç ve yasanın eski karışıklığı yeniden ortaya çıkacak mıdır?

Hıristiyanlıkla, dinsel duygu sadece canlanmakla kalmamış eskisi kadar maddî karşılıkları olmayan fakat daha yüce bir ifadeye bürünmüştür. Eskiden tanrılar insan ruhuna ya da büyük fizikî güçlere karşılık gelirdi. Oysa şimdi Tanrı, özü itibariyle bir taraftan insan doğasına, diğer taraftan dünyaya yabancı olarak tasavvur edilmektedir. Tanrı görünen doğanın dışında ve onun üzerinde yer almaktadır. Eskiden her insanın bir tanrısı vardı, ezcümle ailelerin ve sitelerin sayısı kadar tan-

rı[*lar*] mevcuttu, ama şimdi tanrı, sınırsız, küllî, dünyaları tek başına canlandıran ve insanın içinde bulunan tapma-tapınma ihtiyacını yerine getiren üstünlüğüyle eşsiz bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. Eski Yunanistan ve İtalya toplumlarındaki din, kutsiyetini kuşaktan kuşağa aktarılan eski geleneklerinden alan, herhangi bir düşünce atfedilmeden tekrarlanan bir dizi âyini ve eskiyen dil nedeniyle anlaşılmayan bir dizi formülü içeren bir pratikler bütününün icra edilmesiydi, fakat bunun yerini işgâl eden din, büyük bir dogmalar ve erekler bütününe iman edilmesini içeriyordu. Bilhassa dayandığı insan düşüncesine dışsal değildi. Maddeyi değil, tini içerdi. Hıristiyanlık tapınmanın özelliğini ve biçimini değiştirdi, insan artık Tanrı'ya yiyecek ve içki sunmuyordu ve dua, büyülü sözlerin dile getirildiği formüller değil, sadece bir iman eylemi ve alçak gönüllü bir taleptir. Ruhun ilâhî olanla ilişkisi değişmiştir: Tanrıların korkusunun yerine Tanrı sevgisi almıştır.

Hıristiyanlık başka yenilikler de getirir. Din ne bir aileye, ne herhangi sitenin yurttaşlarına, ne de bir soya aittir. Ne bir sınıfın ne de bir birliğin malıdır. Başından itibaren tüm insanlığa seslenir. İsa, müritlerine "Gidin ve *tüm halkları eğitin*" diye sesleniyordu.

İsa'nın bu olağan dışı ve beklenmedik ilkesi karşısında şaşıran ilk müritleri tereddüt içinde kalırlar. Havarilerin belgelerinde, birkaçının bu yeni öğretiyi doğdukları yerlerdeki halklar dışında kalanlara yaymak istemediklerini görüyoruz. Eski Yahudilerden farklı düşünmeyen bu müritlerin idrakında, kendi tanrıları da kendisine yabancıların tapınmasını hoş görmeyen Yahudilerin tanrısından farklı değildir. Hattâ, eski zamanların Romalıları ve Yunanlılarından farklı düşünmeyen ilk zamanların müritlerinden bazılarına göre, her soyun bir tanrısı vardır, dolayısıyla bu tanrının adını ve tapınmasını yaymak hem ödeve aykırıdır, hem de özel mülkten ve koruyucusundan vazgeçmektir. Petrus müritlere şöyle seslenir: "Tanrı iyi insanlar ile bizim aramızda ayrım yapmaz". Aziz Pavlus bu büyük ilkeyi her fırsatta ve her biçimde tekrar etmekten hoşlandı: "Tanrı iyilere inancın kapısını açar... Tanrı sadece Yahudilerin mi Tanrısıdır? Kuşkusuz, hayır. İyilerin de Tanrısıdır. İyiler Yahudiler gibi aynı mirası hak ederler."

Tüm bunlar yeni şeyleri içermektedir. Çünkü tanrı, insanlığın ilk zamanlarından itibaren daima bir soyla ilişkili olarak tasavvur edildi. Yahudiler Yahudilerin Tanrısına, Atinalılar Atinalı Pallas'a, Romalılar Jü-

piter Capitolin'e inandılar. Tapınmanın icra edilebilmesi, bir hak olarak ayrıcalığı simgeliyordu. Yabancı olan tapınaktan kovuluyordu, Yahudi olmayan Yahudilerin tapınağına giremezdi; Spartalının Atinalı Pallas'ın adını anma hakkı yoktu. İnsan düşüncesi, Hıristiyanlık öncesi dönemlerde bile bu sıkı kurallar karşısında ayaklanıyordu. Yahudiler yabancıları dinlerine kabul etmeye başlıyordu; Yunanlılar ve Romalılar yabancıyı sitelerine kabul ediyorlardı. Anaksagoras'dan beri felsefe, küllî Tanrının tüm toplulukların saygısını kabul ettiğini öğretiyordu, ama felsefe canlı bir iman [*foi*] kuramıyordu. Yunanistan'daki Eleusis dini, siteler arasındaki farkı neredeyse hiç dikkate almıyordu, ama bu dinin de herkese açık olmayan öğrenilmesi gereken sırları vardı. Serapis ve Kibele gibi, topluluklar arasında uzun yüzyıllardan beri yaygın olan, ama eski dinleri değiştirerek yerini almak yerine onlarla ortak olan ve eklenen tapınmalar insan ruhunun tümünü ele geçirmiyorlardı. Batı'da insan ilk kez olarak Hıristiyanlık aracılığıyla, tek bir Tanrıya, evrensel bir Tanrıya, herkese ait olan bir Tanrıya, ırk, aile Devlet farkı gözetmeyen ve seçilmiş bir halkı olmayan bir tanrıya tapınmaya başlamıştı.

Bu Tanrı için yabancı yoktu. Yabancı, tapınağa saygısızlık etmiyor, varlığıyla kurbanları kirletmiyordu. Tapınak, Tanrıya inanan herkese açıktı. Din görevliliği kalıtsal olmaktan çıkmıştı. Çünkü artık din, bir miras malı olarak kabul edilmiyordu. Tapınma bir sır değildi, töreler, dualar, dogmalar saklanmadı, aksine dinsel bir eğitim sürecinin içinde yer almaya başladı. Dinî eğitim insanlara sunuldu, en ücra köşelerdeki insanların ayağına kadar ulaştırıldı, en kayıtsız olanlar bile aranıp bulundu. Propaganda düşüncesi dışlama yasasının yerini aldı.

Bu tutum hem halklar arasında ilişkilerde hem de Devlet yönetimlerinde önemli sonuçlar yarattı.

Din, artık ne halklar arasındaki kini yönetiyor ne de yurttaşın yabancıdan nefret etmesini bir görev olarak vazediyordu, bilakis özü itibariyle, yabancıya ve düşmana karşı, adalet ve hüsnüniyetin görev olduğu vazedildi. Böylece insanlar ve soylar arasındaki bariyerler yıkıldı, nihayet *pomoerium* [*sitenin kutsal sınırı*] kayboldu. Havarilerden biri "İsa ayrım ve düşmanlığın duvarını yıktı" der. "Daha birçok parça vardır, ama hepsi tek bir gövdeyi oluşturur. Ne kâfir vardır, ne Yahudi, ne sünnetli, ne sünnetsiz, ne barbar ne de İskit. Tüm insanlar birlik içinde düzenlenmiştir". Hattâ halklara tek bir babadan türedikleri öğretilir. Tanrının birliği düşüncesi, insan ruhuna insan soyunun birliğini yerleştirdi İnsanın

başka insanlardan nefret etmesini yasaklaması bizatihi dinin kendisinin kutsallığına yol açar.

Devlet'in yönetimine gelince; Hıristiyanlık devlet yönetimiyle pek alâkadar olmasa da, aslında fiilen devam eden işgâli nedeniyle devlet yönetiminin özünü dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Eski zamanlarda din ve Devlet tekti, çünkü her halk kendi tanrısına tapıyor ve aynı tanrı kendisine tapan halkı yönetiyordu, yani insanlar arasındaki ilişkiyle, sitenin kendi tanrılarına karşı görevleri aynı yasa tarafından düzenleniyordu. Kader ya da kehânetler yoluyla şefleri belirleyen din, böylece Devleti de yönetmiş oluyordu, Devlet'in rolü ise bilinç düzeyinde müdahale etmek ve site âyinleri ve tapınmasına aykırı davranışları cezalandırmaktı. Ama İsa Mesih, tam tersine kendi gücünün bu dünyaya ait olmadığını öğretiyordu. Dini yönetimden ayırıyordu. Dünyevî olmayan din, dünyevî işlere karışmamaya çalışıyordu. İsa Mesih, "Sezar'a ait olanı Sezar'a, Tanrıya ait olanı da Tanrıya verin" diyordu. Tanrı ilk kez ve açıkça Devlet'ten ayrılıyordu. Çünkü bu dönemde hâlâ Roma dininin büyük şefi ve temel organının ulu rahibi olarak tapınma ve dogmayı elleri arasında tutan, inançların koruyucusu ve yorumcusu olan Sezar'ın kişiliği bile kutsal ve ilâhî kabul edilirdi: Mevcut imparatorların izlediği siyasetin temel özelliği, antikçağın kral-rahip ve kurucu-rahiplere sunduğu ilâhî antik krallık yetkilerini muhafaza etmek olmuştu. Ama İsa Mesih, artık dinin devletin ta kendisi olmadığını, dahası Sezar'a itaat etmenin Tanrıya itaat etmekle aynı şeyi içermediğini açıklayarak paganizm ve imparatorluğun yeniden tesis etmek istediği ittifakı ilga ediyordu.

Site başkanlığının kutsal ateşini söndüren ve site tanrılarını yok eden Hıristiyanlık, yerel tapınmaları alt üst etmiş oldu. Bununla da kalmayarak daha da fazlasını yaptı: Mevcut tapınmaların sivil toplum üzerinde uyguladığı gücü kendi nüfuzuna geçirmedi. Antikçağın birbirine karıştırdığı her şeyi ayırarak, Devlet ile din arasında ortak bir unsur olmadığını öğretti. Tam üç yüz yıl boyunca esirgemesinden muaf olduğu, ama karşı mücadelelere de girişmediği Devletin fiilî hareket alanı dışında yaşadı bütünüyle. Üç yüzyıl devam eden bu dönem, yönetim alanı ile dinsel alan arasında bir uçurum yarattı. Ortaya çıkan bu ayrım, geride kalan görkemli dönemin anısı silemediyse de, halkın anladığı ve yerinden hiçbir şeyin sökemeyeceği bir hakikat olarak yerleşti.

Bu ilke verimli sonuçlar yarattı. İlk olarak, siyaset eski dinin koy-

duğu katı kurallardan tümüyle kurtuldu. Artık insanları, kutsal geleneklere boyun eğmeden, kâhinlere danışmadan ya da vahiylere başvurmadan, eylemleri inanç ve tapınma ihtiyaçlarına uygun hale getirmeden yönetmek mümkün olabilmişti. Davranışlarında özgürleşen siyaseti ahlâkî kurallar dışında rahatsız edecek bir otorite kalmamıştı. İkinci olarak, kimi şeylere egemen olamayan Devletin eylemi sınırlı kaldı. İnsanın yarısı elinden kaçtı. Tiranın uyruğu [*devlete bağlı kalanlar*] daima bağımlı kalacaktı, buna karşılık insanın bedeni ve maddî çıkarlarıyla bağlandığı topluma sadece bir bölümüyle ait olduğunu dile getiren Hıristiyanlık, hayatını kendi cumhuriyetine adayan bir yurttaşın sadece Tanrıya bağlanmış olan ruhunun özgür kaldığını öğretiyordu.

Stoacılık bu ayrımı daha önceden belirlemiş, insanı bizatihi kendine teslim etmiş ve içsel özgürlüğü göstermişti. Ama Hıristiyanlık, cüretkâr bir sektin enerjik çabasını sonraki kuşaklar için küllî ve sarsılmaz olan bir kural haline getirerek, birkaç kişinin avuntusunu insanlığın ortak malına dönüştürdü.

Şimdi yukarıdaki sayfaları hatırlayıp, sitenin sadece tek bir siteye has olan kutsal karakteri aracılığıyla kurduğu dine içsel mutlak egemenliği ve Devlet'in eskiler nezdindeki sınırsız gücüyle, bu yeni ilkeyi karşılaştırdığımızda, kişisel özgürlüğün bu yeni ilkeden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ruh özgürleştiğinde, en zor olan aşılmış ve özgürlük, toplumsal düzende mümkün hale gelmiştir.

Siyaset gibi, duygular ve töreler de dönüşmüştür. Yurttaşlık görevleriyle ilgili düşünce zayıflamıştır. Özellikle zamanın, gücün ve bütün bir hayatın Devlet'e adanması olarak anlaşılan ödev kavramı kabulü sona erer. Artık siyaset ve savaş insanın her şeyi değildir, yurtseverliğin tüm erdemleri içerdiği kabulü de sona erer, çünkü insan ruhunun yurdu yoktur. İnsan, site için yaşamak ve ölmek dışında başka zorunlulukların olduğunu hisseder. Hıristiyanlık kamusal erdemlerle, şahsî erdemleri ayırır. Birincileri alçaltırken, ikincileri yükseltir; tanrı, aile ve insan yurdun üzerindedir, insanı yurttaştan daha yükseğe yerleştirmiştir Hıristiyanlık.

Hukukun doğası bile değişir. Bütün eski halklarda ve hukuklardaki bütün kurallar dinden kaynaklanır. Pers, Hindu, Yahudi, Yunanlı, İtalyan ve Galyalılarda yasa kutsal kitapların içindedir. Dolayısıyla her din, kendi hukukunu kendi tezahürleri aracılığıyla belirler. Hıristiyanlık, hukukun dine bağlı olmadığını iddia eden ilk dindir. İnsanların çıkar ilişki-

leriyle değil, görevleriyle ilgilenir. Mülkiyet hakkını, miras sırasını, borçları, usulü düzenlemez. Dünyevî tüm şeylerin dışında yer aldığı gibi hukukun da dışında yer alır. Hukuk bağımsızdır, kurallarını doğadan, insan vicdanından, içimizdeki doğruluk fikrinin gücünden alır. Özgürce gelişmiştir, engelle karşılaşmadan yeniden oluşmuş ve iyileşmiş, ahlâkî süreçleri izlemiş, her kuşağın çıkarına ve toplumsal ihtiyaçlarına bağlı kalmıştır.

Yeni düşüncenin iyimser etkisini tâ Roma hukuku tarihinde görüyoruz. Hıristiyanlığın zaferinden önceki birkaç yüzyılda, dinden kurtulup, hakkaniyet ve doğaya yaklaşma çalışan Roma hukukunun başvurduğu dolambaçlı yollar ve hileler, aslında bizzat kendisinin ahlâkî otoritesini azaltıyor ve güçsüz düşürüyordu. Stoacı felsefe tarafından öne sürülen ve Romalı hukuk danışmanlarının asil çabalarıyla sürdürülen hukukun yeniden canlanması, sadece yeni dinin hukukun bağımsızlığını himaye etmesiyle tümden başarılı olabilirdi. Hıristiyanlığın toplumu fethetmesiyle birlikte, yeni kuralların Roma hukuku tarafından, hileye başvurmadan açıkça ve tereddütsüzce kabul edildiğini görüyoruz. Ev tanrılarının kaybolmasıyla birlikte [*evlerdeki*] ocaklar da söner, [*ev tanrıları ve ocaklardan*] kaynaklanan tüm kurallarla birlikte antik aile yapısı da ebediyen kaybolur. Baba, eskiden dinsel görevlerin kendisine yüklediği mutlak otoriteyi kaybeder, artık sadece çocuğun[*un*] ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde doğanın verdiği otoriteye sahiptir. Eski tapınmada kocanın bir tebâsı olan kadın, artık ahlâken kocasıyla eşit kabul edilmektedir. Mülkiyet hakkı özünde dönüşüme uğrar, tarlaları çevreleyen kutsal sınır taşları kaybolur, mülkiyet dinden değil, çalışma ve iktisaptan kaynaklanır, toprak edinmek kolaylaşır ve eski hukukun formaliteleri kesinlikle kaldırılır.

İşte sadece sıraladığımız bu sebepler nedeniyle bile, artık ailenin ev dininden bir şey kalmamıştır geriye, ailenin yapısı ve hukuku dönüşmüştür; insanları yönetmenin kuralları da yine aynı yolla tümüyle değişmiş, Devlet'in resmî dinî de kaybolmuştur.

İncelememiz modern siyasetin eski siyasetten ayrıldığı sınırda durmak zorundadır. Bir inancın tarihini inceledik. İnanç yerleşir: İnsan toplumu oluşur. Değişir: Toplum biz dizi devrimden geçer. Kaybolur: Toplum kabuk değiştirir. Antik zamanların yasası böyledir.

Antik Site; *bu tozlu kitap*, tarihçi Fustel de Coulanges'ın kaleminden, bugünkü dinlere, inançlara ve yönetim organlarına ilham veren dinlerin-inançların-hukukun-iktidarların tarihini ve işleyişini anlatıyor.

Bir tarih çalışmasının örneği ve kanıtı olan *Antik Site,* günümüzden 147 yıl "*evvel*" 1864 yılında, antik kaynak, belge ve fiziksel kanıtların ince elenip sık dokunmasıyla ortaya çıkmış bir çalışma.

Hakikaten tozlu bir kitap, ama Antik Site, esas ilgisi bakımından *evvel zaman içinde* olanların değil, bugün içinde yaşadığımız *evrensel hakikatlerin* varlık bulduğu uzun çağların incelenmesi.

Ölümlü varlık insana doğumuyla ölümü arasındaki günlük yaşamında kayıtsız-şartsız efendilik eden inançların, eskiden–*bugün* (de) tapındığımız hukukun, devletin, ırkların-milletlerin, dinlerin, ahlâkın, ailenin vs. birbirlerini farkına dahi varmadan dönüştürmesiyle ân be ân oluşan toplumsal belirlenme, bilinç, iktidar kavramlarının büyüleyici tarih anlatımı... Eski inançlarla ve eski iktidar-hukuk biçimleriyle bugünküleri karşılaştırma imkânını reddedilemeyecek bir apaçıklıkla sunabiliyor. Coulanges'ın âdeta "eski inançları-iktidarları-yönetim tarzlarını bilmeyen bugünkü inançları/ yönetim tarzlarını eşsiz sanır" dediği *Antik Site*, bir hikâye değil, büyüleyici bir inanç – iktidar-hayat tasviri.

ISBN: 978-975-6790-85-4

epos
Bilim-Felsefe-Politika
"*Tozlu Kitaplar*"